

T.C.

ALANYA ALAADDİN KEYKUBAT ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

ULUSLARARASI TİCARET ANA BİLİM DALI

**TÜRKİYE İLE RUSYA ARASINDA SİYASİ KRİZ DÖNEMLERİNDEKİ
İLİŞKİLERİN EKONOMİLERİNE ETKİLERİ: UÇAK KRİZİ
ÖZELİNDE EKONOMETRİK BİR ANALİZ**

Doktora Tezi

Melahet BERİKAN

**Danışman
Prof. Dr. Kemal VATANSEVER**

**ALANYA
2023**

T.C.
ALANYA ALAADDİN KEYKUBAT ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TÜRKİYE İLE RUSYA ARASINDA SİYASİ KRİZ DÖNEMLERİNDEKİ
İLİŞKİLERİN EKONOMİLERİNE ETKİLERİ: UÇAK KRİZİ ÖZELİNDE
EKONOMETRİK BİR ANALİZ

Doktora Tezi

Melahet BERİKAN
Anabilim Dalı: Uluslararası Ticaret
Program Adı: Uluslararası Ticaret

Danışman
Prof. Dr. Kemal VATANSEVER

ALANYA
2023

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Melahet BERİKAN'nın "Türkiye ile Rusya Arasında Siyasi Kriz Dönemlerindeki İlişkilerin Ekonomilerine Etkileri: Uçak Krizi Özelinde Ekonometrik Bir Analiz" başlıklı tezi 08/06/2023 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından değerlendirilerek "Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği"nin ilgili maddeleri uyarınca, Uluslararası Ticaret Anabilim Dalında Doktora tezi olarak oy birliği ile kabul edilmiştir.

	Unvanı-Adı Soyadı	İmza
Üye (Tez Danışmanı)	: Prof. Dr. Kemal VATANSEVER	
Üye	: Prof. Dr. Güneş YILMAZ	
Üye	: Doç. Dr. Namık HÜSEYİNLİ	
Üye	: Doç. Dr. İsmail METİN	
Üye	: Dr. Öğr. Üyesi. Nuri AVŞARLIGİL	

Doç. Dr. Derman VATANSEVER BAYRAMOL

Enstitü Müdürü

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmamın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilemeyen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi tarafından kullanılan “bilimsel intihal tespit programıyla tarandığını ve “intihal içermediğini” beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmamla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Melahet Berikan

ÖNSÖZ / TEŞEKKÜR

Doktora eğitimim ve tez çalışmam süresince, bilgi ve deneyimi ile bana yol gösteren ve her zaman desteğini esirgemeyen kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Kemal Vatansever'e içtenlikle teşekkür ederim. Yine çalışmamın her aşamasında bana destek olan değerli hocalarım Prof. Dr. Güneş Yılmaz'a, Doç. Dr. Namık Hüseyinli'ye, tez izleme komitesinde yer alarak yapıcı eleştiri ve görüşleri ile bu çalışmama katkıda bulunan Doç. Dr. İsmail Metin ve Dr. Öğr. Üyesi Nuri Avşarlıgil'e şükranlarımı sunarım.

Ayrıca tüm bu süreçte beni sürekli destekleyen, anlayış göstererek hep yanımda olan ve bana güç veren biricik kızım Seher Berikan ile eşim Veysel Berikan'a da sonsuz minnettarım.

Melahet Berikan / Haziran 2023

ÖZET

TÜRKİYE İLE RUSYA ARASINDA SİYASİ KRİZ DÖNEMLERİNDEKİ İLİŞKİLERİN EKONOMİLERİNE ETKİLERİ: UÇAK KRİZİ ÖZELİNDE EKONOMETRİK BİR ANALİZ

Melahat BERİKAN

Uluslararası Ticaret Anabilim Dalı

Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Haziran, 2023
(302 Sayfa)

Ülkeler arasında siyasi, ekonomik, askeri, kültürel ve diğer boyutlarda yaşanan olaylar neden ve sonuç ilişkisi kapsamında ulusal veya uluslararası krizlere yol açabilmektedir. Bu çalışmada konuyu daha iyi bir şekilde anlayabilmek amacıyla kriz kavramı ve teorileri derinden incelenecek, siyasi kriz-ekonomi ilişkisi ve buna pratik örnek olarak Türkiye ve Rusya arasında yaşanan siyasi krizler, bu krizlerin her iki ülke ekonomisine ve aralarındaki ekonomik ilişkilere yansımaları, özellikle 2015 yılı uçak krizi sonrası iki ülke arasındaki ekonomik gerilim ve krizin ilişkileri yeniden yapılandırması üzerinde durulacaktır. Türkiye ve Rusya arasındaki ekonomik ilişkilerin, özellikle enerji sektöründe karşılıklı bağımlılık temeline dayandığı ve bu kapsamda enerji sektörünün siyasi krizlerden daha az etkilendiği varsayımı tartışılacaktır. Zaman olarak son 20 yıllık dönemde iki devletin birbirlerine karşı etkilerini geliştirme kapsamında ve geleceğe yönelik olarak iki devlet arasındaki ilişkilerin siyasi, ekonomik-ticari boyutları üzerinde öngörülerde bulunulacaktır. Bu nedenle Rusya'dan yapılan ithalat, Rusya'ya yapılan ihracat, Rusya'nın GSYİH, Türkiye GSYİH, Dolar/Ruble ve Dolar/TL değişkenleri 3 aylık olarak toplanacaktır. Her iki ülkenin GSYİH ve Dolar/Ruble, Dolar/TL değişkenlerini seçme nedeni, ithalatın ana belirleyicileri arasında gelirin olması, dış ticaretin belirleyicileri arasında diğer önemli değişken ise döviz kurlarının olmasıdır. Gelir değişkeni olarak da ülkelerin GSYİH değişkenleri, Rusya ve Türkiye yaptıkları ticareti dolar üzerinden yaptıkları için her iki ülke için dolar kuru dikkate alınacaktır. Verilerin üç aylık veriler olduğundan dolayı mevsimsel dalgalanmalar mevcut olacaktır. Çalışmamızda, Türkiye ve Rusya arasındaki siyasi krizin ekonomik etkilerini analiz etmek için kapsamlı ekonometrik yöntemler kullanılacak. Bu yöntemler arasında ADF ve

KPSS birim kök testleri, Fourier dönüşümlü birim kök testleri, kointegrasyon analizleri ve hata düzeltme modellemesi bulunmaktadır. Bu analizler, zaman serisi verileri üzerinde durumun detaylı bir incelemesini sağlayacak ve bu siyasi olayların ekonomik sonuçlarının kapsamlı bir şekilde açıklayacaktır. Analizde verilerin durağanlık sınaması için, klasik birim kök testlerinden ADF, Phillips-Perron ve KPSS testleri, bunun yanı sıra Fourier tabanlı birim kök testlerinden Becker Enderse (2006), Enders Lee(2012), DK Christopoulos, MA León-Ledesma(2010),Ranjbar, Chang, Elmi, Lee (2018) testleri, değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin varlığını test etmek amacı ile ise Tsong, Lee, Tsai ve Hu (2016) ve Banerjee, Arčabić ve Lee (2017) kointegrasyon testleri yapılacaktır.

Anahtar Sözcükler: kriz, siyasi kriz, ekonomik ilişkiler, karşılıklı bağımlılık, Türkiye, Rusya.

ABSTRACT

THE IMPACTS OF RELATIONS BETWEEN TURKEY AND RUSSIA DURING POLITICAL CRISES ON THEIR ECONOMIES: AN ECONOMETRIC ANALYSIS SPECIFIC TO THE AIRCRAFT CRISIS

Melahat BERIKAN

Department of International Trade

Graduate School of Alanya Alaaddin Keykubat University, January, 2023

Political, economic, military, cultural and other affairs between countries can lead to national or international crises within the scope of cause and effect relationship. In order to understand the subject better the concept and theories of crisis will be studied, political crises-economy relations and practical example, political crises between Turkey and Russia, reflection of political crises on economies of the both states and their bilateral economic relations, especially economic tension after 2015 “Jet Crisis” and restructuring of relations in the post-crisis period will be the main focus of this study. The fact that economic relations between Turkey and Russia, in particular in energy sector are based on interdependence and in this regard the assumption that energy sector is less affected by the political crisis will be discussed. Considering the period of last 20 years, when the two states have developed influence against each other, predictions will be made regarding the future of the political, economic-commercial dimensions of their relations. Therefore, the variables on imports from Russia, exports to Russia, Russia's GDP, Turkey's GDP, Dollar/Rouble and Dollar/TRY will be collected on a quarterly basis. The reason for selection of variables such as GDP and Dollar/Rouble, Dollar/TRY for the aforementioned countries is that there is income among the main determinants of imports, that the other important variable among the determinants of foreign trade is the exchange rates. As for the GDP variables of the countries, since Russia and Turkey trade in dollars, the dollar exchange rate will be considered for both countries as for income variable. Since the data are quarterly, seasonal fluctuations will be present. In our study, comprehensive econometric methods will be used to analyze the economic effects of the political crisis between Turkey and Russia. These methods include ADF, Phillips-Perron and KPSS from unit root tests, Fourier transform unit root tests, cointegration analysis,

and error correction modeling. These analyses will provide a detailed examination of the situation on time series data and provide a comprehensive description of the economic consequences of these political events. In order to test the stagnation of the data in the analysis, ADF, Phillips-Perron and KPSS tests, which are among the classical unit root tests, as well as Becker Enderse (2006), Enders Lee(2012), DK Christopoulos, MA León-Ledesma (2010), Ranjbar, Chang, Elmi, Lee (2018) tests, Tsong, Lee, Tsai and Hu (2016) and Banerjee, Arčabić and Lee (2017) cointegration tests will be performed in order to test the existence of a long-term relationship between the variables.

Keywords: crisis, political crisis, economic relations, interdependence, Turkey, Russia.

İÇİNDEKİLER

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI	i
ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ	ii
ÖNSÖZ / TEŞEKKÜR	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
ŞEKİLLER LİSTESİ	xi
TABLolar LİSTESİ	xiii
KISALTMALAR LİSTESİ	xv
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ULUSLARARASI KRİZLER ve EKONOMİK ETKİLERİ

1.1. Krizler, Siyasallaşması ve Uluslararasılaşması	12
1.1.1. Kavramsal açıdan kriz	12
1.1.1.1. Kriz kavramı ve tanımı	12
1.1.1.2. Kriz türleri	16
1.1.2. Krizlerin siyasallaşması	34
1.1.2.1. Siyasi kriz kavramı ve tanımı	34
1.1.2.3. Siyasi krizin aktörleri	42
1.1.2.4. Siyasi krizin nedenleri	47
1.1.2.5. Siyasi krizin boyutları	52
1.1.3. Krizlerin Uluslararasılaşması	57
1.1.3.1. Uluslararası kriz kavramı ve tanımı	57
1.1.3.2. Uluslararası siyasi krizlerin oluşumu	61
1.2. Kriz Yönetimi ve Ekonomik Uygulamalar	64
1.2.1. Kriz yönetimi	64
1.2.2. Kriz yönetimi ve müdahale	67
1.2.3. Uluslararası düzeyde kriz yönetimi	69
1.2.4. Kriz yönetiminde ekonomik uygulamalar	73

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE VE RUSYA ARASINDAKİ SİYASİ KRİZLER

2.2. Türkiye ve Rusya Federasyonu Arasındaki İlişkilerin Analizi	85
2.2.1. Türkiye ve Rusya federasyonu arasında siyasi ilişkiler: siyasi krizler ve onların ekonomide yansımaları (1991-2020)	85
2.2.1.1 Ermenistan-Azerbaycan arasındaki Dağlık Karabağ sorunu çerçevesinde Türkiye-Rusya ilişkilerinin analizi	86
2.2.1.2. Türkiye'nin Türk Dünyasını birleştirme girişimleri çerçevesinde Türkiye-Rusya ilişkilerinin analizi	92

2.2.1.3. Türkiye'nin Çeçenistan'a yardımı sonucu Rusya'nın PKK desteği çerçevesinde Türkiye-Rusya ilişkilerinin analizi	96
2.2.1.4. Türkiye'nin Azerbaycan ve Gürcistan'ın Batıyla geliştirilen iş birliğine desteği çerçevesinde Türkiye-Rusya ilişkilerinin analizi	99
2.2.1.5. Ermenistan-Türkiye yaklaşımı çerçevesinde Türkiye-Rusya ilişkilerinin analizi	108
2.2.2. Türkiye ve Rusya federasyonu arasında ekonomik iş birliği ve yeni enerji projeleri	113
2.2.3. Türkiye ve Rusya Federasyonu arasında sosyal-kültürel ilişkiler	132
2.2.4. Türkiye ve Rusya Federasyonu arasında askeri-güvenlik ilişkileri	134

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

UÇAK KRİZİNİN TÜRKİYE ve RUSYA EKONOMİLERİNE YANSIMASI

3.1 Türkiye ve Rusya Federasyonu Arasında Siyasi Kriz Olarak Uçak Krizinin Analizi	
3.1.1. Uçak krizinin Suriye krizi çerçevesinde analizi	140
3.1.2. Siyasi kriz olan uçak krizinin ekonomik krize dönüşmesi	145
3.2 Uygulanan Yaptırımların Ekonominin Çeşitli Alanlarına Etkileri	147
3.2.1 Uçak krizi nedeniyle uygulanan yaptırımların dış ticarete etkileri	147
3.2.2. Uçak krizi döneminde Türkiye dış ticaret endekslerinin analizi	157
3.2.3. Uçak krizi nedeniyle uygulanan yaptırımların turizme etkileri	171
3.2.4. Uçak krizi nedeniyle uygulanan yaptırımların doğrudan yabancı yatırımlara etkileri	179
3.2.5. Uçak krizinin iki ülke arasındaki enerji projeleri üzerindeki etkileri	183

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE VE RUSYA ARASINDAKİ SİYASİ KRİZLERİN EKONOMİLERİNE YANSIMASININ EKONOMETRİK ANALİZİ

4.1. Literatür Taraması	189
4.2. Araştırmanın Amacı ve Önemi	195
4.3. Araştırmanın Hipotezi	196
4.4. Metodoloji	196
4.4.1. Birim kök veya durağanlık	196
4.4.2. Geleneksel Birim Kök Testler	198
4.4.2.1. Dickey ve Fuller (1981) ADF birim kök testi	198
4.4.2.2. Kwiatkowski vd. (1992) KPSS birim kök testi	200
4.4.3. Fourier birim kök testleri	201
4.4.3.1. Enders ve Lee (2012) Fourier ADF birim kök testi	201
4.4.3.2. Becker vd. (2006) Fourier KPSS birim kök testi	203
4.5. Fourier Otoregresif Gecikmesi Dağıtılmış Kointegrasyon	204

4.6. Uygulama	205
4.6.1. Ampirik analiz sonuçları	205
SONUÇ	212
KAYNAKÇA.....	223
ÖZGEÇMİŞ	270

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1.1. Kriz Türü.....	17
Şekil 1.2. Ekonomik Krizlr.....	27
Şekil 2.1. Türkiye-Rusya ihracat-ithalat rakamlarının karşılaştırmalı	89
Şekil 2.2. Türkiye'nin Rusya'ya ihracat-ithalat rakamlarının karşılaştırmalı analizi (2008).....	104
Şekil 2.3. Türkiye'nin Rusya'ya ihracatı ve Rusya'dan ithalatının karşılaştırmalı analizi (1992-2020)-----	118
Şekil 2.4. Türkiye Rusya toplam ihracat ve ithalatı verilerinin karşılaştırmalı analizi (1995-2019).....	118
Şekil 2.5. Türkiye'nin Rusya'dan petrol ithalatı (2000-2018)	122
Şekil 2.6. Türkiye'nin Rusya'dan doğalgaz ithaltı (2008-2018	122
Şekil 2.7 Türkiye'nin Rusya'ya ihracatında temel ürünler (2019)-ISIC Rev3 2. Düzey sınıflaması.....	125
Şekil 2.8. Türkiye'nin Rusya'dan ithalatında temel ürünler (2019) – ISIC Rev3 2. düzey sınıflaması.....	125
Şekil 2.9. Türkiye'nin Rusya'ya ihracatında temel ürünler (2019) – ISIC Rev3 3. düzey sınıflaması	126
Şekil 2.10. Türkiye'nin Rusya'dan ithalatında temel ürünler (2019) – ISIC Rev3 3. düzey sınıflaması.....	126
Şekil 2.11. Türkiye ve Rusya turizm istatistiklerinin karşılaştırmalı analizi (2014-2019)	129
Şekil 2.12. Türkiye ve Rusya'daki doğrudan yabancı yatırım girişlerinin karşılaştırmalı analizi (2002-2019)	131
Şekil 3.1 Suriye ve diğer bölge ülkeleri haritası.....	142
Şekil 3.2. Türkiye-Rusya ihracat-ithalat rakamlarının karşılaştırması (2015-2020). 149	
Şekil 3.3. Uçak krizi ardından Türkiye'nin Rusya'ya ihracatında değişim	154
Şekil 3.4. Uçak krizi ardından Türkiye'nin Rusya'dan ithalatında değişim	154
Şekil 3.5. Türkiye'nin ihracat ve ithalat birim değer endekslerinin karşılaştırması (2015-2020).....	158
Şekil 3.6. Türkiye'nin ihracat ve ithalat miktar endekslerinin karşılaştırması (2015-2020)	160

Şekil 3.7. Türkiye'nin ihracat birim değeri ve miktar endekslerinin karşılaştırması (2015-2020).....	160
Şekil 3.8. Türkiye'nin ithalat birim değeri ve miktar endekslerinin karşılaştırması (2015-2020).....	161
Şekil 3.9. Türkiye'nin sanayi üretim endeksi (2015-2020).....	162
Şekil 3.10. Kur dalgalanması ve siyasi olaylar	164
Şekil 3.11. TL/ABD Doları döviz kuru dalgalanması (05-2020).....	165
Şekil 3.12. Türkiye ekonomisinin Dolarizasyonu (2004-2019).....	167
Şekil 3.13. Türkiye'de iflas oranı (2015-2020).....	168
Şekil 3.14. Türkiye'de işsizlik göstergeleri 2015 Kasım-2016 Aralık.....	170
Şekil 3.15. Türkiye'nin turizm gelir ve giderleri (2014-2016) mil. dolar.....	173
Şekil 3.16. Uçak krizi döneminde Türkiye'nin turizm gelirleri ve giderleri (2015-2016) (aylık).....	174
Şekil 3.17. Kriz döneminde Türkiye'ye gelen toplam ziyaretçilerin ve Rus ziyaretçilerinin sayısının aylara göre değişimi.....	176
Şekil 3.18. T Rus ziyaretçilerin temel destinasyonları (2015-2016).....	178
Şekil 3.19. Türkiye'deki soğrudan yabancı yatırım ve Türklerin doğrudan yatırımların karşılaştırılması.....	181
Şekil 3.20. Türkiye-Rusya arasında ikili doğrudan yabancı yatırım akışlarının karşılaştırılması	182
Şekil 3.21 Türkiye'nin Rusya'dan doğalgaz ithalatının uçak krizi döneminde aylık değişimi.....	185
Şekil 3.22 Türkiye'nin Rusya'dan petrol ve diğer petrol ürünleri ithalatının uçak krizi döneminde aylık değişimi.....	186
Şekil 3.23 Rusya'dan Avrupa'ya yönelik doğalgaz boru hatları ve Türkiye güzer Gahıyla geçen hatlar (Mavi Akım ve Türk Akımı)	187

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1.1. Uluslararası Krizlere Prosedürel Yaklaşım.....	58
Tablo 2.1. Türkiye-Rusya ihracat-ithalat rakamları (1992)	89
Tablo 2.2. BEC sınıflamasına göre Türkiye-Rusya ihracat-ithalat rakamları (1992)	90
Tablo 2.3. Türkiye -Rusya ticaret verileri (1991-1995).....	97
Tablo 2.4. Türkiye-Rusya ihracat-ithalat rakamları (2008)	103
Tablo 2.5. BEC sınıflamasına göre Türkiye-Rusya ihracat-ithalat rakamları (2008)	104
Tablo 2.6. Türkiye-Rusya ticaret hacmi (2007-2009).....	108
Tablo 2.7. Türkiye ve Rusya'nın karşılaştırmalı ihracat-ithalat verileri (1991-2019)	116
Tablo 2.8. Türkiye-Rusya ithal-ihraç mallarının sınıflaması (2015-2019).....	118
Tablo 2.9. Türkiye-Rusya petrol ve doğalgaz ithal-ihraç verileri (2000-2018).....	121
Tablo 2.10. Türkiye-Rusya turizm istatistikleri (2019-2002)	128
Tablo 2.11. Türkiye ve Rusya'da doğrudan yabancı yatırım girişi (2002-2019).....	131
Tablo 3.1. Türkiye'nin Rusya'ya ihracatı ve Rusya'dan ithalatı rakamları (2015-2019) dolar ile.....	148
Tablo 3.2. Türkiye-Rusya ithalat-ihracat ürünleri. BEC-Düzyey 2 sınıflaması (2015-2016)	150
Tablo 3.3. Uçak krizi döneminde Türkiye-Rusya ithalat-ihracat ürünleri. BEC-Düzyey 2 sınıflaması (aylık değişim, Kasım 2015-Aralık 2016).....	150
Tablo 3.4. Türkiye ve Rusya'yı küresel çapta en fazla ihracatı ve ithalatına göre ilk 10 ülke sırasına düşüren ürünler (2015-2016)	156
Tablo 3.5. Türkiye'nin ihracat ve ithalat birim değer endeks rakamları (2015-2020) 2010=100.....	157
Tablo 3.6. Türkiye'nin ihracat ve ithalat miktar endeks rakamları (2015-2020).....	159
Tablo 3.7. Türkiye'nin sanayi üretim endeksi (2015-2020)	161
Tablo 3.8. Türkiye yıllık GSYH'si (2015-2019)	162
Tablo 3.9. TL/ ABD doları döviz kuru dalgalanmaları.....	163
Tablo 3.10. Türkiye'de işsizlik göstergeleri (2014-2019)	168
Tablo 3.11. Uçak Krizi sonrası Türkiye'de işsizlik göstergeleri (aylık).....	169
Tablo 3.12. Türkiye'nin mal ticaretine göre küresel sıralamada yeri (milyar dolar ve % oranı ile)	170

Tablo 3.13. Dünyada genelinde seyahat eden ilk 10 ülke (mil. kişi)	171
Tablo 3.14. Türkiyenin turizm istatistikleri (2014-2016)	172
Tablo 3.15. Uçak krizi döneminde Türkiye'nin seyahat gelirleri (mil. dolar).....	173
Tablo 3.16. Uçak krizi döneminde Türkiye'deki Rus ziyaretçilerin aylar.a göre değişimi	175
Tablo 3.17. İllere göre Türkiye'deki Rus turistlerin dağılımı (2015-2016)	176
Tablo 3.18. Türkiye ve Rusya'daki doğrudan yabancı yatırım girişlerinin karşılaştırılması (2015-2016)	180
Tablo 3.19. Türkiye-Rusya arasında ikili doğrudan yabancı yatırım akışlarının karşılaştırılması (milyon dolar)	180
Tablo 3.20. Türkiye'nin Rusya'dan ham petrol ve doğalgaz ithalatı (2015-2016).....	183
Tablo 3.21. Uçak krizi döneminde Türkiye-Rusya enerji dış ticareti (aylık).....	184
Tablo 3.22 Türkiye'nin Rusya'dan doğalgaz ithalatını toplam doğalgaz ithalatına oranı (2020 ocak-ekim)	188
Tablo 4.1. Siyasi istikrar-ekonomik büyüme ilişkisini analiz eden çalışma örnekleri	192
Tablo 4.2. Tanımlayıcı İstatistikler.....	205
Tablo 4.3. KPSS ve Fourier KPSS Birim Kök Testleri.....	206
Tablo 4.4. ADF ve Fourier ADF Birim Kök Testleri.....	207
Tablo 4.5. Fouriler ADF	208
Tablo 4.6. Uzun dönem ithalat modeli.....	209
Tablo 4.7. Kısa dönem ithalat modeli.....	210

KISALTMALAR LİSTESİ

AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AEB	Avrasya Ekonomik Birliği
AGİT	Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
AHC	Azerbaycan Halk Cumhuriyeti
AKP	Adalet ve Kalkınma Partisi
APEC	Asya-Pasifik Okyanus İşbirliği
ASSC	Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
BAE	Birleşik Arap Emirlikleri
BM	Birleşmiş Milletler
BM GK	Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi
BDT	Bağımsız Devletler Topluluğu
BP	Britanya Enerji Şirketi
BTC	Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı
BTE	Bakü-Tiflis-Erzurum Doğalgaz Boru Hattı
BTK	Bakü-Tiflis Kars Demir Yolu Hattı
CAATSA	ABD'nin Hasımları ile Yaptırımlar Yoluyla Mücadele Yasası
CENTO	Merkezi Antlaşma Teşkilatı
CHP	Cumhuriyetçi Halk Partisi
ESDP	Avrupa Güvenlik ve Savunma Politikası
FETÖ	Fethullahçı Terör Örgütü
GGK	Güney Gaz Koridoru
GSYH	Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
GSMH	Gayri Safi Milli Hasıla
IMF	Uluslararası Para Fonu
İŞİD	Irak Şam İslam Devleti
IPCC	Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli
KKTC	Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti
KP	Komünist Parti
KPMK	Komünist Parti Merkezi Komitesi
LNG	Sıvılaştırılmış doğal gaz
MHP	Milliyetçi Hareket Partisi

NAFTA	Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması
NATO	Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü
OECD	Ekonomik Kalkınma ve İş birliği Örgütü
OPEC	Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü
ÖSO	Özgür Suriye Ordusu
PKK	Kürdistan İşçi Partisi (Terör örgütü)
PYD	Demokratik Birlik Partisi (Terör örgütü)
RF	Rusya Federasyonu
RSFSC	Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti
SSC	Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
ŞİÖ	Şanghay İşbirliği Örgütü
TANAP	Trans-Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı
TAP	Trans-Adriyatik Doğal Gaz Boru Hattı
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TC	Türkiye Cumhuriyeti
TCMB	Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası
TİKA	Türk İşbirliği Kalkınma Ajansı
TKP	Türkiye Komünist Partisi
TL	Türk Lirası
TÜİK	Türkiye İstatistik Kurumu
UNCTAD	Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı
UNWTO	Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü
ÜDİK	Üst Düzey İşbirliği Konseyi
WHO	Dünya Sağlık Örgütü
WMO	Dünya Meteoroloji Örgütü
WTO	Dünya Ticaret Örgütü
YPG	Halkçı Koruma Birlikleri (Terör örgütü)

GİRİŞ

Çalışmanın çerçevesini, ülkeler arası siyasi krizlerin her iki ülke ekonomisine olumsuz etkileri, Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrasındaki dönemlerde Türkiye ile Rusya arasındaki ilişkilerin, yaşanan siyasi olayların, özellikle de 2015 yılında Rus uçağının Türkiye tarafından düşürülmesinin ardından yaşanan siyasi krizin her iki ülkenin ekonomisine yansımaları oluşturmaktadır.

Ekonomik durgunluk, döviz kurlarının sert dalgalanmaları, piyasa güveninin kaybedilmesi, yatırımların geri çekilmesi gibi ekonomik nedenler; sivil kargaşa, artan şiddet ve suç düzeyi gibi sosyo-kültürel nedenler; deprem, volkan patlamaları, tayfun, taşkın, salgın hastalıklar gibi çevresel nedenler; bozulan uluslararası ilişkiler, askeri darbeler, savaşlar, yaptırımlar ve terörizm gibi siyasi nedenler ve teknolojik gelişmeler krizlere neden olabilmektedir.

Kriz, beklenmedik anlarda ortaya çıkarak ülke veya işletmenin bütün çıkar ve hedefleriyle beraber, politik, ekonomik, kültürel ve sosyal hayatı da olumsuz şekilde etkiler. Kriz önleme mekanizmaları genel olarak yetersiz kalmakta ve krizin denetim altına alınarak ortadan kaldırılması amacıyla hızlı hareket edilmesi gerekmektedir. Krizlerin karar vericiler üzerinde stres ve endişe yarattığı bilinmektedir. Krizin bu özelliklerinin neredeyse tüm disiplinler açısından ortak olduğu söylenebilir. Krizlerin ortaya çıkmasına neden olan durumlar, içsel ve dışsal kaynaklı olarak çeşitlilik göstermektedir. Böylelikle farklı disiplinlerde farklı kriz türleri ortaya çıkmaktadır. İçsel kaynaklı krize örgüt kültürünün benimsenmemesi, dışsal kaynaklı krize ise 2008 ekonomik krizi veya Türkiye-Rusya uçak krizi örnekleri verilebilir. İki veya daha çok ülkeyi ilgilendiren askeri düşmanlıkla bağlantılı olarak ortaya çıkan, devletlerin dengesini ve yapısını tehdit eden duruma uluslararası kriz denilebilir. Uluslararası krizler, devlet hükümetleri arasında savaş boyutuna kadar varmamış, fakat savaşa dönüşme ihtimali bulunan, iki veya daha çok devlet arasında keskin uyuşmazlıklarla bağlı olaylar serisi olarak nitelendirilebilir. Uluslararası krizlerin sadece askeri olayları temel almayıp, daha genel bir bakış açısı sunan bir şekilde tanımlanması gerekmektedir.

Günümüzde ülkeler, küreselleşme ve uluslararası sistemin yapısından kaynaklanan nedenlerle ekonomi başta olmak üzere birçok alanda birbirine bağımlı hale gelmişlerdir. Bu sebeple ülkeler arasında ekonomik, siyasi veya herhangi diğer bir

nedenle ortaya çıkabilecek kriz, özellikle ekonomik alanda belirli etkiler doğurabilir. Ayrıca, yaşanan olumsuz gelişmeler hem bu ülkelerin birbirleriyle ilişkilerini hem de diğer ülkelerin bu ülkelere bakış açılarını etkileyebilir. Küreselleşme, sosyo-ekonomik, siyasi-politik ve kültürel alanlarda olduğu gibi ticari sınırları da ortadan kaldırmaktadır. Bu nedenle ülkeler arasında yaşanabilecek sorunlar, savaşlar, çatışmalar veya diğer anlaşmazlıklar bu ülkelerin ekonomileri ve işletmeleri birçok açıdan etkilemektedir. Özellikle krize bağlı yaptırımlar ve gelişen olaylarla birlikte, ülke içerisinde ihracat ve ithalat faaliyeti yapan tüm işletmeler bu durumdan etkilenmektedir. Son yıllarda ekonomik alanda farklı ülkelere uygulanmakta olan yaptırımlar, önemli bir politika aracı haline gelmiştir. Bunun başlıca örneklerinden birisi, Rusya'nın diğer ülkelerle yaşadığı sorunlar ve bu kapsamda ülkeye uygulanan yaptırımlardır. Rusya 2014 yılında Kırım'ı ve Doğu Ukrayna'yı ele geçirme mücadelesi vermiş ve bu nedenle bazı ekonomik yaptırımlara maruz kalmıştır. Ukrayna-Kırım krizinin olumsuz etkileri Rusya ekonomisine yansımış ve finansal bir türbülans yaşanmıştır (Berikan & Hüseyinli, 2017, 35; Konak, 2019, s.82, 88). Ayrıca Türkiye ile Rusya arasında yaşanan uçak krizini de ekonomik yaptırımlar takip etmiştir. Buna rağmen ekonomi temeline dayanan karşılıklı bağımlılık ilişkileri, devletlerin çatışma değil uyum yolunu tercih etmelerini sağlayarak ülkeler arası ilişkileri geliştirme yoluna yönlendirmekte ve siyasi açıdan ülkeleri birbirine bağımlı hale getirebilmektedir.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasındaki temel sorulardan biri, "Türkiye ve Rusya gibi tarihsel olarak savaş ve rekabet içerisinde bulunan iki ülkenin karşılıklı ilişkilerinde, ekonomik ve siyasi çıkarlar nasıl bir faktör oluşturmaktadır?" İkinci soru ise "İki ülke arasında yaşanan siyasi krizler, ülkelerin ekonomilerine nasıl yansımaktadır?". Bu sorulara cevap bulmak amacıyla çalışmamızda öncelikle Türkiye ve Rusya'nın ikili ilişkileri kapsamlı bir şekilde araştırılmış, çeşitli olaylar ve etkileşimler değerlendirilerek tartışılmıştır.

Ülkeler arası ilişkilerde dostluklar sürekli olmadığı gibi, düşmanlıklar da daimî bir karakter taşımamaktadır. Bu dostluk veya düşmanlık ilişkisinin derecesini ve süresini, karşılıklı bağımlılık düzeyi ve çıkarlar belirlemektedir. 500 yıllık tarihsel geçmişe dayanan Türkiye-Rusya ilişkileri, kaçınılmaz olarak inişli-çıkışlı bir seyir izlemiştir. İki ülke arasındaki ilişkiler genel seyri itibariyle rekabetçi bir karaktere sahip olsa da ara ara önemli yakınlaşma dönemleri de olmuştur. Bu durum Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya Çarlığı dönemlerinde olduğu gibi, Sovyet dönemi ile Türkiye Cumhuriyeti ve Rusya Federasyonu arasında son yıllardaki ilişkilerde de aynı şekilde görülmektedir. Hatta

önceleri Kafkasya, Orta Asya ve Balkanlarla sınırlı olan rekabet, günümüzde Ortadoğu'ya da taşınmıştır. Bu durum, Suriye İç Savaşı'nda daha da belirgin bir hal almıştır. Yakınlaşmalar temel olarak ticari, iktisadi ve bazen de askeri boyutlarda gerçekleşmiş, fakat tam anlamıyla siyasi bir bağdaşıklık söz konusu olmamıştır. Örneğin, 1923-1936 yılları arasında Türkiye Cumhuriyeti ve Sovyetler Birliği oldukça yakın bir dayanışma içerisinde olsa da Soğuk Savaş döneminde bu iki devlet karşı bloklarda yer almıştır. 1960'lı yıllardan itibaren Batılı güçlerin Türkiye'ye karşı ikili tutumu, özellikle Türkiye'nin ABD ile gerileyen ilişkileri arka planda Türk dış politikasında "eksen kayması" yaşanmasına yol açmış ve Sovyet Rusya ile ilişkiler normalleşmeye başlamıştır. 1991 yılında SSCB'nin dağılmasıyla başlayan ve günümüze kadar devam eden süreçte ise Türkiye ve Rusya yeni bir siyaset başlatmışlardır. 1991'den sonra bu iki ülke, yeni dünya düzeni içerisinde komşu devletler olarak ilişkilerini ilerletmek için belirli adımlar atmaya başlamışlardır. 1990'lı yıllar boyunca liberal bağlamda kısıtlamaların azalması ve ekonomik olarak gelişen ilişkiler kapsamında geliştirilen ticaret, Rusya'daki Türk girişimcilerin gerçekleştirdikleri projeler, turizm sektöründe artan hareketlilik ve gelişen siyasi ilişkiler, Türkiye-Rusya ilişkilerine önemli bir ivme kazandırmıştır. Her iki ülkenin siyasi ve ekonomik çıkarları, özellikle belirli etki alanları ile ilgili plan ve beklentileri göz önüne alındığında zaman zaman Türkiye ve Rusya arasında görüş ayrılığının yaşandığı, hatta karşı-karşıya geldikleri görülmüştür. Özellikle 1991 yılında SSCB'nin dağılması sonrası bağımsızlığını ilan eden devletlerle ilişkilerin geliştirilmesi, 1991'in sonlarında Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya ülkelerini dış politika gündeminin zirvesine yerleştirmiştir. Bu bağlamda Türkiye'nin bölgede uygulamaya çalıştığı nüfuz politikası, burada etki gücünü kaybetmek istemeyen Rusya'yı rahatsız etmeye başlamıştır. Türkiye'nin Ermenistan'la savaş halinde bulunan Azerbaycan'ı desteklemesi ve Eylül 1993'te dönemin Başbakanı Tansu Çiller tarafından bölgeye asker gönderme çağrısı Rusya'dan sert tepkiler almıştır. Ayrıca Ermenistan'la yardımlaşma konusunda imzalanan anlaşma kapsamında Rusya kendi askerlerini Türkiye sınırına yerleştirmiş ve bu sebeple Türkiye bölgeye askeri müdahale fikrinden vazgeçmiştir. Bunun yanı sıra Türkiye'nin Çeçen sorununa yönelik yaklaşımı, 1990'ların başlarında Rusya'nın Kürt sorununa özel bir yaklaşım geliştirmesine neden olmuş ve PKK'nın 1994'te Moskova'da Kürt Evi açmasına müsaade edilmiştir. Türkiye'nin 1999'da Rusya'nın Çeçenistan'a ikinci müdahalesinde çekimser tutum sergilemesi ve sorunu "Rusya'nın iç meselesi" olarak tanımlamış olması nedeniyle Rusya PKK'ya olan desteğini azaltmıştır.

Yukarıda bahsedilen tüm siyasi olayların iki ülke ekonomisine yansımaları, çalışma kapsamında araştırılmaktadır. İkili ilişkilerde yaşanan olaylar kapsamında, pozitif yönde adımların atılmaya devam ettiği yadsınamaz bir gerçektir. 1990'lı yılların ilk yarısında üst düzey yetkililerin görüşmeleri gerçekleştirilmiş, 1996 yılına kadar 15 anlaşma ve protokol imzalanmıştır. 1990'lı yılların sonuna doğru ise gerilim konuları önemli derecede gündemden çıkmış, yoğun iş birliği konuları gündeme gelmiştir. Özellikle 1997 yılında Rusya Başbakanı Viktor Çernomirdin'in Ankara ziyareti ve ardından Rus doğal gazını Türkiye'ye getirecek "Mavi Akım" projesi ile ilgili anlaşmanın imzalanması, ticari ilişkileri ön plana çıkararak PKK meselesi nedeniyle iki ülke arasında süren gerginliği azaltmıştır. 2001 yılında imzalanan "Türkiye ve Rusya Arasında Avrasya'da İş birliği İçin Eylem Planı"na göre, her iki ülke Kafkasya ve Orta Asya'da faaliyet dönemlerinde birbirlerinin çıkarlarına zarar vermemeyi taahhüt etmişler. Bu politika, Rusya'yı AB ve Amerika'ya karşı bir alternatif güç merkezi olarak öne çıkarmıştır. Fakat 2002 yılında Moskova'da yaşanan terör saldırısının, Türkiye'deki Çeçen vakıflarıyla ilişkisinin bulunduğu iddia edilmesi ilişkileri yeniden kritik bir sürece itmiştir. Genel olarak Türkiye-Rusya arasında gerçekleşen yakınlaşmaların tarih boyunca kısa süreli olduğu söylenebilir. 1999 yılında Türkiye – Rusya arasında yaşanan sorunlar ekonomik ilişkilerde de değişikliklere neden olmuştur. 1984 yılında imzalanan anlaşmaya 1994 yılında değişiklik yapılarak Rusya'dan ihraç edilen doğalgazın bedeli karşılığında Türkiye kendi ürünlerinin Rusya'ya ihracını durdurmuş ve peşin ödeme talep edilmiştir. Bu durum Türkiye'nin Rusya'ya 1997 yılında yaptığı 2 milyar dolar ihracatın 2002 yılında 1 milyar dolar civarına gerilemesine sebebiyet vermiştir. Türkiye'nin yaklaşık 4 milyar dolar ithalatı ise bu dönemde daha da artmıştır. Böylece Türkiye'nin Rusya ile dış ticaretinde Rusya lehine artan açıklar oluşmaya başlamış ve bu durum siyasi sorunların ekonomik ilişkilere de yansıdığı bir göstergesi olmuştur.

2000'li yılların başında her iki ülkede yeni iktidarların yönetimi devralmasıyla birlikte, siyasi istikrarın sağlanması ve karar alma mekanizmalarında yaşanan önceki sorunlar giderilmiştir. Ayrıca her iki ülke de karşılıklı şekilde terörizmle ilgili güvenlik endişelerinin geride bırakılmasıyla birlikte ikili ilişkiler daha da ilerlemiş, özellikle ekonomik alanda üst düzeye çıkarılmıştır. Günümüzde Rusya ile Türkiye arasında ekonomik alanda büyük bir iş birliği söz konusudur. Türkiye'nin 2012 yılında başlattığı yatırımları teşvik programı aracılığıyla Rusya'nın, Tataristan, Sibiryaya, Krasnodar ve Başkurdistan bölgelerinde önemli girişimlerde bulunduğu bilinmektedir. Fakat iki ülke arasında 40 milyar dolara yakın gerçekleşen ticaret hacmi, hedef olarak konulan 100

milyar doların gerisinde kalmaktadır. Bu nedenle mevcut iş birliğinin yanı sıra, ticari ilişkilerin de çeşitlendirilmesi gerekmektedir. Özellikle enerji alanında son 20 yılda petrol ve doğalgaz gibi enerji kaynaklarının yanı sıra nükleer alanında da iş birliği öngören projelere imza atılmıştır. Mavi Akım ve Türk Akımı projeleriyle Rus doğalgazının Karadeniz üzerinden taşınması konusunda adımlar atılması, büyük ekonomik ilişkilerin göstergesidir. Mersin-Akkuyu nükleer santrali enerji alanındaki ilişkileri farklı bir boyuta taşımakta ve her iki ülkenin çıkarına olmaktadır. Rusya, Türkiye'nin en büyük 4 petrol tedarikçisinden biri olmakla birlikte Türkiye'nin doğalgaz ihtiyacının yarısını (2020, Ekim ayı itibarıyla %50,62'sini) karşılamaktadır. Enerji iş birliği geliştikçe Türkiye-Rusya arasında karşılıklı bağımlılık daha da artmıştır. Bu duruma örnek olarak Ocak 2008 yılında Rusya Gürcistan'a karşı savaş ilan ederken, ABD ve NATO, Rusya'yı sert eleştirdiler de Türkiye Rusya ile ikili ilişkilerini devam ettirmiş, bununla birlikte bu süreçte Rusya'dan askeri malzemeler ve silahlar alan ilk NATO üyesi olmuştur. 2014 yılında Rusya'nın Kırım'ı ilhakından sonra Türkiye bunu eleştirse de batılı yaptırımlara katılmayı tercih etmiştir. Enerji alanında Ankara ve Moskova'nın izlediği stratejilerin birbirinden ayrıştığı görülse de bu alanda geliştirilen ilişkilerin saygı ve güven temeline dayandığı ve siyasi krizlerden daha az etkilendiği görülmektedir. Ayrıca Rusya'nın Türkiye'nin temel enerji tedarikçisi statüsünü daha uzun bir süre koruyacağı söylenebilir. 2015 yılında yaşanan uçak krizi sonrası enerji iş birliği ve bu kapsamda Türk Akımı projesi sekteye uğrasa da ilişkilerin düzeltilmesinin ardından 2016 yılında projenin hızlandırılmasına ilişkin anlaşma imzalanmıştır. Görüldüğü gibi enerji projelerinin sürekli olması, iktisadi ilişkilerin yanı sıra siyasi ilişkilere de bağlı olmaktadır. Bununla birlikte bu durum Türkiye'nin enerji konusunda merkez ülke olma hedefine de katkı sağlamıştır. Tarih boyunca enerji kaynaklarına hâkim olanların bütün dünyaya hükmettiği yaygın bir fikir olmuştur. Mackinder'in "Kara Hakimiyeti" teorisi de günümüzde enerji hakimiyeti temeline kaymıştır. Bu bağlamda Türkiye'nin hem Türk Akımı hem de Kafkasya ve gelecekte muhtemelen Orta Asya'nın enerji kaynaklarını Avrupa'ya taşıyan transit ülke olarak daha da önemli bir konuma geleceği düşünülmektedir. Enerji projelerinin sürekliliğinin ve devamlılığının sağlanması açısından siyasi istikrar önem taşımaktadır.

Türkiye ve Rusya'nın bulunduğu coğrafi mekânda Suriye, Afganistan ve Avrasya bölgesinde birçok dondurulmuş savaşlar, siyasi-ekonomik istikrarsızlıklar, radikal tehditler ve sorunlar var olmaktadır. Bu potansiyel riskler iki ülke arasındaki ilişkileri belirli düzeyde etkilemektedir. Özellikle son yıllarda doruk noktasına ulaşan Suriye

meselesi, ikili ilişkileri yeni bir safhaya taşımıştır. Suriye, Rusya'nın Ortadoğu bölgesindeki temel ortaklarından birisi olarak bilinmektedir. Arap Baharı ile ortaya çıkan dinamikler, Rusya tarafından endişe ile karşılanmıştır. Bu durum giderek radikalleşen bölgede Batılı ülkelerin tek taraflı şekilde gerçekleştirdikleri müdahaleler, uluslararası prensipler arasında yer alan egemenlik ve toprak bütünlüğü gibi ilkelerin tehdit edilmesi, Rusya'nın "hesaba katılan bir aktör" olma iddiası bölgedeki durumları daha da karmaşık bir hale getirmiştir. Suriye sorunu komşu ülke olan Türkiye'yi de es geçmemiş özellikle 1 milyonu aşkın kişi komşu Lübnan ve Ürdün'ün yanı sıra Türkiye'den de sığınma talebinde bulunmuştur. Ayrıca Türkiye'nin güvenliğini tehdit eden radikal hareketler, sınır bölgesinde gerçekleştirilen saldırılar ve yaşanan sivil kayıplar nedeniyle Türkiye, Suriye krizindeki taraflardan biri haline gelmiştir. Türkiye, krizin ilk anından itibaren batılı güçlerin yanında yer almış ve bu durum Rusya'nın çıkarlarıyla çatışmaya başlamıştır. Suriye krizi, iki ülke arasında en önemli anlaşmazlıklardan biri haline gelmiştir. Rusya, Suriye krizinin ilk anından itibaren Beşar Esad rejiminin devrilmemesi için çaba göstermiş, Türkiye ise bunun tam tersi bir tutum sergilemiştir. Rusya, Kaddafi'nin Libya'da devrilmesi ile Orta Doğu'da çıkar kaybı yaşadıkdan sonra Suriye konusunda daha sert tavır almıştır. 2014 yılında Amerikan güçleri bölgede İŞİD'e karşı savaşan, PKK ile ilişkilendirilen Suriye Kürtlerinin siyasi kanadı olan PYD ve askeri kanadı olan YPG'ye destek vermeye başladıktan sonra¹, Türkiye'nin Suriye yaklaşımı değişmeye başlamıştır (Ovalı, 2023, s. 12-14).

Rusya, ilk dönemde Suriye'ye doğrudan yardım etmemiş, sadece siyasi ve mali destek sağlamıştır. Bu bağlamda 2012 yılında Moskova-Şam seferi yapan bir yolcu uçağının Ankara'ya askeri malzemeler taşımakta olduğu gerekçesi ile indirilmesi Türkiye ve Rusya arasında ilk gerginliğin tırmanmasına neden olmuştur.

Rusya'nın Esad'ın yardım çağrısı üzerine Eylül 2015'te Suriye iç savaşına müdahale etmesi, savaşı dönüm noktasına getirmiştir. Rusya'nın Suriye'ye girdiğinde ilk hedefi İŞİD güçleri değil, Türk-Arap destekli muhalif güçleri olmuştur. Bu müdahale Türkiye'nin Suriye politikası açısından yıkıcı olmuştur. Rusya, Suriye'de kendisine ait Tarsus üssünü korumak iddiasıyla Ortadoğu'da askeri varlığını genişletmiş, Rus saldırı uçaklarının Suriye'de konuşlandırılması ise Türkiye-Rusya arasında bir dizi sorunun yaşanmasına neden olmuştur. Suriye'ye uçuş sırasında Türkiye hava sahasını ihlal eden

¹ [NATO: İsveç ve Finlandiya'nın üvelğine Türkiye neden karşı çıkıyor; Ankara'nın kayguları giderilebilecek mi? - BBC News Türkçe](#)

Rusya'nın SU-24 uçağı Türk askeri kuvvetleri tarafından vurulmuş ve düşürülmüştür. Bu olay, iki ülke arasında tarihin en kötü süreçlerinden birisinin yaşamasına neden olmuştur. Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, uçağın düşürülmesi ile ilgili üzüntüsünü ifade etse de bu Rusya hükümeti tarafından yeterli açıklama olarak kabul edilmemiş ve Rusya Türkiye'ye ekonomik yaptırımlar uygulamaya başlamıştır. Bu yaptırımlar Türkiye'nin ticaretini, inşaat sektörünü, turizm sektörünü, özellikle de borsasını önemli ölçüde etkilemiştir. Rusya, Türkiye'den ithal edilen gıda sektörü ürünlerine ve diğer satın aldığı mallara önemli kısıtlamalar getirmiştir. Bu kısıtlamalar ise Türkiye'ye yönelik denetimlerin artmasına neden olmuştur. Bu denetimlere örnek olarak, Türkiye'de terör tehdidinin varlığı nedeniyle Rus vatandaşlarının Türkiye'ye gitmemelerinin tavsiye edilmesi, şirketlerin Türkiye vatandaşlarını personel olarak işe almalarının yasaklanması, 30 yatırım projesinin askıya alınması, Rusya'da faaliyette bulunan Türk inşaat şirketlerinin çalışmalarının durdurulması, Türk gemilerinin Karadeniz ve Azak Denizi'nin Rusya sektörüne girişlerinin yasaklanması sayılabilir. 1997 yılında Türkiye'den Rusya'ya ihracat 2 milyar dolardan 2014 yılında yükselerek 6 milyar civarına yaklaşmıştı. Fakat uçak krizi ticaret ilişkilerini kötü etkilediği için, Türkiye'den Rusya'ya ihracat 2015 yılında 4 milyar civarına, 2016 yılında 1,7 milyar civarına düşerek 1997 yılı göstergelerine geri dönmüştür. Türkiye'nin Rusya'dan ithalat oranında da önemli bir düşüş yaşanmıştır. 1997'de Türkiye'nin Rusya'dan ithal ettiği ürünlerin toplam değeri 2 milyar dolar civarı olmuş, bu gösterge 2014 yılında yükselerek 25 milyar dolar civarına ulaşmış, uçak krizi sonrasında, 2015 yılında 20 milyar dolar, 2016 yılında ise 15 milyar dolar düzeyine inmiştir. Ayrıca Rusya, uçağını düşürdüğü iddia edilen, Suriye'de Esad rejimine karşı savaşan, ılımlı muhalefet olarak anılan, Türkiye tarafından önemli ölçüde destek alan Türkmen askeri gruplaşmalarının pozisyonlarını bozmak amacıyla S-400 füzelerini Suriye'ye yerleştireceğini açıklamıştır. Ekonomi açısından sert tavırlar alınsa da bu durum, enerji sektöründe iki ülke arasındaki ilişkileri engellememiştir. Her ne kadar Rusya Ekonomik Kalkınma Bakanı Ulyukayev, Türk Akımı ve Akkuyu Nükleer Santrali projelerine kısıtlamaların olacağını ilan etse de bu projeler dondurulmamıştır. Rusya, Türkiye'ye sattığı doğalgaz akımını durdurmamış ve Rusya %55 oranında doğalgaz bağımlısı olan Türkiye'ye karşı enerji faktörünü bir etki aracı olarak kullanmamıştır. Bunun temel nedenlerinden birisi enerji ticaretinin ciddi bir gelir kaynağı olması ve hayati öneme sahip olmasıdır. Uçak krizi sonrası Rusya'nın talebi, Türkiye'nin düşürülmüş uçağa göre sorumluluğu üstlenmesi, resmi olarak özür dilemesi ve Mavi Marmara olayında Türkiye'nin İsrail hükümetinden tazminat talep

ettiği şekilde, düşürülmüş uçağın maliyetine göre Rusya'ya tazminat ödemesiydi. 2016 yılı hesaplamalarına göre Rusya'nın Türkiye'ye uyguladığı yaptırımların toplam maliyeti 8 milyar doları aşkın olmuştur. En önemlisi ise 2000 yılından itibaren geliştirilmeye çalışılan Türkiye-Rusya ilişkileri ağır hasar görmüştür. Türkiye ve Rusya arasındaki ekonomik karşılıklı bağımlılık ilişkisi ve her iki ülkenin birbirine olan ihtiyacı, ilişkileri normalleşme sürecine itmiş ve bu süreci hızlandırmıştır. Türkiye ve Rusya'nın masada bir araya gelerek Suriye krizini çözmeye yönelik girişimleri, Ankara ve Moskova arasında iş birliği potansiyelinin boyutlarının bir göstergesi olmuştur. Günümüzde Türkiye ve Rusya ilişkileri, bölgesel sorunlara ilişkin beraber çözüm üretebilecek kapasiteye ulaşmıştır. Son olarak ikili ilişkilerin derinleştirilmesi bazı riskler barındırmanın yanı sıra önemli ilerlemelerin kaydedildiği söylenebilir.

Bu çalışmada, Türkiye-Rusya ilişkileri, özellikle uçak krizi sonrası ikili ilişkilerin geldiği durum, siyasi kriz-ekonomi ilişkisi ışığında iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerde yaşanan gerileme, karşılıklı bağımlılık kapsamında yaşanan sorunların çözümüne dair çabaları araştırılacak olmasının yanı sıra Türkiye-Rusya ilişkilerinin geleceği ile ilgili senaryolar analiz edilecektir.

Araştırmanın Amacı ve Özgün Değeri

Bu çalışmanın amaçları, siyasi kriz ve ekonomi arasındaki bağımlılıktan hareketle bu tarz bir ilişkiyi yansıtan örnek olarak Türkiye-Rusya uçak krizinin ve bu krizin her iki ülke ekonomisine yansımalarını incelemektir. Bu kapsamda uluslararası siyasi krizler ve onların ekonomiye etkilerini teorik olarak araştırmak, Türkiye ve Rusya arasında Sovyet dönemi ve Soğuk savaş sonrası dönemden günümüze kadar siyasi, ekonomik, kültürel ve askeri-güvenlik ilişkilerini ele almaktır. Temel olarak 1991-2020 yılları arasında iki ülke arasında yaşanan siyasi krizler sırasında ve sonrasında izlenen politika ve kullanılan stratejileri, bu krizlerin ekonomik yansımalarını tespit etmek; 2015 yılında yaşanan uçak krizinin arka planını belirlemek, bu krizin her iki ülke ekonomisine etki düzeyinin ortaya konulması amacıyla ekonomik verileri analiz etmektir. Türkiye ve Rusya arasındaki ilişkilerin gelecekte iş birliği, rekabet veya çatışma ortamında devam edeceğine dayalı senaryolar geliştirmektir. Çalışma, gelecekte iki ülke arasındaki ilişkilerin olumlu yönde gelişmesine katkı sağlayabilecek unsurların bulunarak değerlendirilmesi açısından önem taşımaktadır.

Kullanılacak Yöntem, Teknik ve Araçlar

Araştırmada karma olarak nitel ve nicel araştırma yöntemleri kullanılmıştır. Araştırmanın nitel veri toplama kısmında doğrudan gözlem ve görüşme tekniklerine yer vermek mümkün olmadığından dolayı konuya ilişkin incelenen dokümanlar ışığında olaylar yorumlanarak/analiz edilerek konu ile ilgili yeni bir bakış açısı kazandırılmaya çalışılmıştır.

Nicel yöntemeye uygun veri toplama aşamasında ise, ekonomik göstergeler/doküman incelenerek siyasi krizlerin ekonomi alanına yansımaları ölçülmeye çalışılmıştır. Bu nedenle Rusya'dan yapılan ithalat, Rusya'ya yapılan ihracat, Rusya'nın GSYİH ile Türkiye GSYİH, dolar/ruble ve dolar/TL değişkenleri, 2003 birinci çeyrek 2020 birinci çeyrek aralığında incelenmiştir. Her iki ülkenin GSYİH ve döviz kurlarını seçmemizin nedeni, ithalatın ana belirleyicileri olmalarıdır. Rusya ve Türkiye yaptıkları ticareti dolar üzerinden yaptıklarından, her iki ülkenin dolar bazında döviz kuru ele alınmıştır.

Bu araştırma, pozitivist anlamda² “herkes ve her durum için geçerli evrensel kurallar” koymaktan ziyade, toplanan veriler doğrultusunda Türkiye-Rusya ilişkilerini, iki ülke arasında yaşanan siyasi krizleri ve özellikle uçak krizinin ekonomik yansımalarını belli bir teorik bütünlük içinde “tarihsel-karşılaştırmalı” bir analize tabi tutmayı amaçlamaktadır. Araştırma çerçevesinde “tumdengelim”³ yerine “tümevarım”⁴ yöntemi kullanılmıştır. Başka bir ifadeyle, araştırma konusu ile ilgili önceden belli varsayımlar üretilerek, daha sonra elde edilen veriler aracılığıyla bu varsayımların geçerliliği test edilmiştir. Bu varsayımlar aşağıda yer almaktadır:

1. Türkiye ve Rusya arasında yaşanan siyasi kriz bu ülkelerin ekonomilerini etkilemektedir.
2. İki ülke arasında yaşanan siyasi kriz karşılıklı bağımlılık ilişkisiyle birbirlerine bağlı ülkelerin ekonomilerine daha az yansımaktadır.
3. Türkiye-Rusya arasındaki siyasi kriz her iki ülke ekonomisi açısından olumsuz sonuçlar doğurmaktadır.
4. Rusya, Türkiye'nin artan enerji talebinde çok önemli bir role sahiptir.
5. Türkiye-Rusya arasındaki siyasi kriz, enerji iş birliğini daha az etkilemiştir.

² Acar, N. (2020). Sosyal Teori: Pozitivizm ve Hermenötik Metodoloji Üzerine Bir Değerlendirme, Bilim Armonisi Dergisi, 3 (1): 71-79. doi: 10.37215/bilar.723810.

³ <https://www.felsefe.gen.tr/tumdengelim-deduksiyon-nedir-ne-demektir>

⁴ https://www.researchgate.net/publication/313744497_Tumevarim_Problemi_-_Feyerabend

Bu varsayımlardan hareketle, şimdikiye kadar iki ülke arasında yaşanan en büyük krizlerden biri olan 2015 yılı 24 Kasım'ında gerçekleşen uçak krizinin ekonomik göstergeler üzerinde etkisi bu çalışmanın temel hipotezini oluşturmaktadır. Bu temelde yapılan çalışmada, iki ülke arasındaki çeşitli ticari veriler birincil kaynaklardan elde edilerek tablo ve grafikler şeklinde aktarılmış ve iki ülke arasındaki ithalat-ihracat verileri, GSYH ve Döviz kuru değişkenleri üzerinde ekonometrik analiz yapılmıştır. Araştırmada ortaya konulan kavramlar ve bulgular, bu temel analiz birimine bağlı olarak yorumlanmıştır.

Çalışmada kitaplardan ziyade çoğunlukla makaleler, dergi ve gazete haberleri kullanılmıştır. Net istatistiklerin gösterilmesi amacıyla resmi istatistik kurumlarının elektronik veri tabanları araştırılmıştır.

Kuramsal Dayanak ve İlgili Araştırmalar

Kriz ve kriz yönetimine ilişkin ilk çalışmalar, ABD'de gündeme gelmiş ve sonrasında dünyanın çeşitli ülkelerine yayılmıştır. Bu açıdan özellikle dış politika krizlerini temel alan (Brecher, 1997), savaşlardan kaçınmanın yollarını arayan ve kriz yönetimi sorunlarını araştıran (George, 1991) çalışmaları örnek olarak gösterebilir. Özellikle Brecher'in (2008) "Uluslararası Politik Depremler" isimli kitabı bu alanda en değerli çalışmalardan birisi olarak değerlendirilebilir. Son dönemlerde Türk literatüründe de kriz ve kriz yönetimi çalışmalarına yer verildiği görülmektedir. Özellikle bu alanda H. Çakmak, M.S. Erol "Türk Birleşik Devletleri/ Hayalden Gerçeğe" ve Efeğil, E. "Krizler ve Kriz Yönetimi", Tüz, M. "Kriz Yönetimi", Aytuğ, O. "Kriz Yönetimi", Aksu, M. "Kriz Yönetimi", Aksu, F. "Türk Dış Politikası Krizlerinde Hükümetler, Cumhurbaşkanı ve Başbakanla" gibi isimleri örnek olarak verebiliriz. Bu isimlerin Türk dış politikasında yaşanan krizlere yönelik çalışmaları okuyuculara bu alanda ışık tutabilir.

Türkiye ulusal tez merkezine bakıldığında, kriz teorileri ve Türkiye'de yaşanan finansal krizler (Bastı, 2004), özellikle 2001 krizinin kökenlerinin ve oluşumunun analizi (Çakmak, 2006), Sovyet dönemi sonrası Türkiye-Rusya ilişkileri (Erşen, 2009), Türkiye-Rusya enerji ilişkileri (Salamov, 2010), Siyasi kriz yönetim politikaları ve uygulamaları (Terzi, 2011), Siyasi krizlerin oluşumu (Özçelik, 2012), Soğuk Savaş sonrası Türkiye-Rusya yakın çevre politikalarının karşılaştırmalı analizi (Amirbek, 2014), Uluslararası siyasi krizler ve ekonomik etkileri: Türkiye-Rusya uçak krizi örneği (Aydınbaş, 2018), Uçak Krizi Öncesi Ve Sonrasında Türkiye- Rusya Ekonomik İlişkilerinin Analiz (Kılıçkan, 2021), Türkiye'de yaşanan siyasi krizlerin dış ticaret ve girişimcilik üzerine etkileri (Kamaç, 2018), Uluslararası siyasi krizler ve ekonomi ilişkisi (Aydınbaş, 2018),

Uluslararası siyasi krizlerin Türk ekonomisi üzerine etkisi (Yalçın, 2018), Türkiye, Rusya, AB üçgeninde enerji arz güvenliği (Gül, 2018), Türkiye-Rusya siyasi ilişkileri (Ayyublu, 2018), gibi konuların araştırıldığını görebiliriz. Yapılan çalışmalar incelendiğinde Türkiye-Rusya siyasi krizleri, özellikle 2015 uçak krizi kapsamında siyasi kriz-ekonomi ilişkisinin geniş bir şekilde ikili ilişkilerin arka planını değerlendiren ve Türkiye Rusya arasında ikili ilişkilerin geleceğine dair uzun dönem projeksiyon çalışmasına rastlanmamıştır. Benzer şekilde 2000’li yıllarda yaşanan olaylar ele alınmış fakat krizin yaşandığı son 5 yıllık dönem aktif şekilde analiz dışı kalmış ve değerlendirmeye alınmamıştır. İkili ilişkilerin seyrine dair çalışmalar yukarıda özetlendiği üzere, genellikle sadece sektörel olarak kalmıştır. Bu çalışmada ise iki ülkenin tüm ithalat ve ihracat verileri incelenerek analiz yapılmış ve genel olarak değerlendirmeye dahil edilmiştir. Yeni dönemde Türkiye ve Rusya arasındaki ilişkilerin hangi yöne doğru evrileceğine dair öngöründe bulunmak kolay olmaması sebebiyle her iki ülkenin ve özellikle de Rusya’nın siyasi krize yaklaşımını mercek altına almak kolaylaştırıcı bir etken olarak düşünülmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ULUSLARARASI KRİZLER ve EKONOMİK ETKİLERİ

1.1. Krizler, Siyasallaşması ve Uluslararasılaşması

Toplum için en hassas krizler, devletin siyasi sistemindeki merkezi halkayı etkileyen krizlerdir. Siyasi kriz yapısı itibariyle toplumun siyasi alanını etkilemektedir. Siyasi krizleri doğasını daha iyi anlamak için öncelikle krizlerin ortaya çıkışı, gelişimi detaylı bir şekilde incelememiz gerekmektedir.

1.1.1. Kavramsal açıdan kriz

Kriz, tamamen yeni ve anlaşılması ve deneyimlenmesi zor olan, ciddi bir kayıp veya hayattaki radikal bir değişikliğin meydana geldiği bir durumdur (Pergamenshik, 2004, s.6). Çağımızda, farklı nitelikteki krizlerin hızlı artışlarını görmekteyiz. İhtiyaç duyulan şey, dünyanın önde gelen ekonomilerinden koordineli, kararlı ve yenilikçi politika eylemlerinin oluşturulmasıdır.

1.1.1.1. Kriz kavramı ve tanımı

Kriz teriminin etimolojik kökeni Latince'den gelmiş, eski Yunanca'da "karar verme" veya "ayırma" anlamına gelen "krinein" kelimesinden ortaya çıkmıştır. 1500'lü yıllarda bu terim, tıp alanında "vücut ateşinde aniden yükseliş veya düşüş olan bir kişinin durumu" nu ifade etmek için kullanılmıştır. Çin dilinde "wei-ji" olarak ifade edilen kriz kelimesinin iki anlamı vardır: tehlike ve fırsat. Tehlike olarak, kriz durumunda yaşanabilecek kayıplar, fırsat olarak ise doğru alınan kararlar ile olağanüstü bir durumu fırsata dönüştürebilmek ve yeni bir durumun oluşumuna zemin hazırlayabilmektir (Çelikkan, 2012, s. 5). Bu nedenle krizlerin arzu edilen ve arzu edilmeyen sonuçları %50-%50 şansa sahiptir. Eğer kriz zamanı çöküş haline gelmeden önceki yaşanan dönüm noktası, doğru algılanıp düzgün kararlar alınırsa fırsatlar yakalanabilir (Aydemir, 2016, s. 211). Kriz, oluş şekline bakılmaksızın kritik kararların alınmasını gerektiren olağanüstü bir durumu ifade etmektedir. Türk Dil Kurumu'na (2019, s. 2259) göre kriz, toplumun, örgütün veya herhangi bir kişinin yaşamında karşılaştığı güç dönem, buhran, bunalım olarak belirtilmektedir.

Türkçe'de kriz kelimesinin ilk kez kullanımı, Tanzimat dönemine denk gelmektedir. Bu dönemde devlet hazinesinin düştüğü sıkıntıyı anlatmak için kriz kelimesi yerine "buhran" kelimesi kullanılmıştır. Bu bilgi, Ahmet Cevdet Paşa'nın "Tezakir-i

Cevdet” isimli eserinde belirtilmiştir. Bu esere göre Tanzimat’tan önceki dönemde, kriz anlamını veren “nazik” kelimesi kullanılıyordu. Cumhuriyet döneminde ise,“ buhran” kelimesinin yerine “bunalım” kelimesi ifade edilmeye başlanmıştır. İlk olarak tıp alanında kullanılmaya başlayan kriz kelimesi, zamanla diğer alanlarda da kullanılmaya başlanmıştır (Hatemi, 1999, s. 17-18).

Kriz kavramı, tarih, psikoloji, uluslararası ilişkiler, siyaset bilimi, ekonomi, tıp, kamu yönetimi, yönetim, iletişim gibi oldukça çeşitli bilim dallarında ve günlük yaşamda kullanılmaktadır.

Yönetim teorisi ve pratiğinde kriz kavramına farklı yaklaşımlar vardır. Bu yaklaşımların hepsini iki gruba ayırmak mümkün olabilir. Birinci grup, kriz kavramını durumsal yaklaşım çerçevesinde açıklamaya çalışmaktadır. Örneğin L. Grinin’e göre kriz, “oldukça zor ve tehlikeli bir evreye ulaşan bir durumdur”. D. Van Fluten krizi, “işlerin radikal ve olumsuz değişikliklere uğraması ile tehdit eden istikrarsızlık ve kritik bir dönem” olarak ifade etmiştir. A. Azriliyan ise kriz kavramını, “tehlikeli durum, kırıklık” olarak belirtmiştir. İkinci grup ise kriz kavramını, süreç yaklaşımı çerçevesinde analiz etmektedir. Örneğin V. Kotlyarov krizi, “kırılma noktası, dönüşüm sürecinin en karar verici anında belirli olan dönüm” olarak nitelendirmiştir. V. Voronkova’ya göre, kriz, “gelişimin özel bir dönemidir ve bu dönem, sistem hayatının normal kuruluşunu değiştirerek dengeyi bozma özelliğine sahiptir” (Pronoza, 2013, s. 20). Bogdanov’a (1989, s. 31) göre,“ dengede olan bir sistem, gelişim sürecinde, bu niteliğini kademeli olarak kaybeder ve bu durumu “kriz” olarak tecrübe eder ve üstesinden geldikten sonra yeni bir gelişim düzeyinde yeni bir dengeye gelir”. Bagdanov (1989, s. 56-57), dünya savaşlarını küresel çapta yaşanan yönetsel kriz olarak değerlendirmiştir. Fakat bu krizin ardından, güçlü bir yeniden inşa süreci başlamakta ve hayatın bütün alanlarını kapsamaktadır.

Kriz, beklenmedik anlarda ortaya çıkarak ülke veya işletmenin bütün çıkar veya hedeflerini, politik, ekonomik, kültürel ve sosyal hayatı olumsuz şekilde etkiler. Kriz önleme mekanizmaları, genel olarak yetersiz kalmaktadır. Krizin denetim altına alınarak ortadan kaldırılması için hızlı hareket edilmesi gerekmektedir. Krizlerin, karar vericiler üzerinde stres ve endişe yarattığı bilinmektedir. Krizin bu özelliklerinin, neredeyse tüm disiplinler açısından ortak olduğu söylenebilir.

İki veya daha çok ülkeyi ilgilendiren, askeri düşmanlıklara bağlı ortaya çıkarak, devletlerin dengesini ve yapısını tehdit eden duruma uluslararası kriz denilebilir. Uluslararası krizler, iki veya daha çok devlet hükümetleri arasında savaşa varmamış,

fakat savaşa dönüşme ihtimali bulunan, keskin uyuşmazlıklarla bağlı olaylar serisi olarak nitelendirilebilir. Fakat uluslararası krizlerin, sadece askeri olayları temel almayıp, daha genel bir bakış açısı sunan bir şekilde tanımlanması gerekmektedir (Tekin, 2018, s. 395-396). Görüldüğü gibi farklı disiplinlerde/teorilerde farklı kriz türleri hakkında bahsedilmektedir.

Uzun bir süre krizin anlamı, derinliği, ne kadar süreceği ile ilgili araştırma yapan akademik çevrelerde veya medyada, krizle ilgili farklı sözcükler kullanılmıştır. Bunlardan birisi de “türbülans” olmuştur. Fakat çoğunlukla kriz veya “mali kriz” kelimeleri ile karşılaşmaktayız. Krizin, kamu harcamaları veya başka ifadeyle mali durum ile ilgili olduğu izlenimini ortaya koyan bu kavram, aslında devlet değil, piyasa kaynaklı olmakta, tetikleyicileri ise kredi ve para piyasaları olmaktadır. Böylelikle krizi anlamak için ne tür teorik öncüller seçilmeli sorusuyla karşılaşırız.

Dünya genelinde uygulanan siyasetleri besleyen çeşitli kriz teorileri veya genel bir ifadeyle kapitalizmin dinamiklerini anlama şekilleri bulunmaktadır. Burada krizlerin yarattığı imkanları kullanarak emek sömürüsü ile ilerleyen kapitalist yaklaşım yerine, konuyu Marksist teori kapsamında ele alma yolu tercih edilmiştir. Tonak’a göre İnsan, herhangi bir teoriyi benimseyince reformist veya devrimci siyaset izleyen birine dönüşmemektedir. Bu durumu tüketim azlığı (underconsumption) kriz teorisi, hem Marksist ve katı devrimci Rosa Luxemburg, hem farklı siyasi oryantasyonları bulunan Sismondi ve Malthus, hem de modern tekeli kapitalizm ekolünün kurucularından olan Paul Baran ve Paul Sweezy tarafından aynı şekilde destek görmüş ve savunulmuştur (Tonak, 2009, s. 30-31).

Marks’a göre, kapitalist üretiminin asıl engeli yine sermayenin kendisidir. Burada söylenmek istenilen, sermaye azlığı üretimi olanaksız kılarak sermaye birikimini azaltabilir ve bu da kapitalist krizleri doğurur (Bocutoğlu 2019, s. 142-145). Bilindiği üzere sermayenin elde edilmesi için gereken en önemli kıstas, yatırılmış sermayeye ilişkin ne kadar kar edildiğidir. ABD, küreselleşmekte olan ve giderek daha da bağımlı ve entegre hale gelen dünya ekonomisinin en büyük payına sahiptir. Ayrıca günümüzün küresel krizini anlamak için bu ülke ekonomisinin yakın dönem serüvenini analiz etmek gerekmektedir. Tonak’a (2009, s. 37) göre, insanlar kendi çıkarlarını çoğaltmaya ve maksimize etmeye çalışırken, kurallara bağlı olmayan ve iyi denetlenmeyen bir sistem içerisinde hileli veya kural dışı yollara sapabilirler. Böyle bir mekanizma içerisindeki temel çözüm yolu denetim (regülasyon) olsa da yüksek refah sağlayacağı ve oy getireceği gerekçesiyle siyasetçiler gerekli önlemleri almazlar veya zamanında alamazlar. ABD’de

yaşanan mali krizin temelinde de bu tür finansal sorunlar yatmakta ve bu sorunlar bütün dünyayı etkiler niteliğe sahip olmaktadır.

Günümüzde yaşanan mali krizler, Marksist sermaye birikimi ve çöküş teorisinin doğruluğunu göstermektedir. Marks'ın söylediği gibi, sermaye aşırı birikime yol açarak karın egemen sınıfın elinde toplanmasına neden olur ve sonrasında yatırımcıların sermaye dolaşımını kesintiye uğratacak derecede kredi geri çekmeleri veya faizleri yükseltmeleri mali sistemi krize sokmaktadır. Kriz ise, kredi borçlarının tahsili imkânsız bir şekil alması nedeniyle silinmesi, para birimlerinin ve hisse senetlerinin değer kaybetmesi, buna bağlı olarak enflasyon yaşanması, bu nedenle işletmelerin kapanması, ücretlerin düşmesi ve son olarak da işsizliğin tavan yapması gibi birçok zincirleme sorunlara neden olmaktadır (Brenner & Pröbsting, 2011, s. 11).

Krizin ekonomik alanı aşarak sosyal ve siyasi maliyetler doğurması ise, tamamen yeni bir yaklaşım gerekliliğini ortaya koymuştur. Avrupa' da benzeri bir olay 1929'da Büyük Bunalımdan sonra yaşanmıştır. Sonuç olarak II. Dünya Savaşı sonrasında, sosyal devlet anlayışını temel alan "iliştirilmiş liberalizm" uygulamalarına geçilmiştir. Bu felsefe teorik olarak Keynesci politikalarla desteklenmiştir (Kutlay, 2011, s. 6). Keynesyen teori, krize veya çöküşe neden olan değişimi açıklayarak, bu döngünün herhangi bir önleyici araç kullanılmazsa sürekli devam edeceğini, belirli devlet politikaları, özellikle makro-ekonomik dengeyi korumaya yönelik mali ve para politikalarının üretilmesiyle ortadan kaldırılabileceğini ifade eder (Clarke, 1994, s. 6). Keynes'in görüşleri daha sonra Bretton Woods sisteminin oluşumuna etki yapmış ve bu sistem ile "savaş-kriz-savaş" döngüsünden çıkmak için, güçlü devlet ve güçlü piyasa arasında bir uzlaşma olması gerektiğini öne sürmüştür (Erdağ, 2009, s. 31).

Krizi anlamak adına çaba harcayanlar, bilerek veya bilmeyerek siyasete dahil olmuşlardı. Tarihsel olarak bakılırsa, 1990'ların krizleri 80'lerde düşünülmeden dağıtılan kredilerin sonucu, 1980'lerin krizleri, 1970'lerde geniş devlet harcamalarının sonucu, 1970'lerin krizi ise petrol fiyatlarının keskin yükselişi ve Vietnam savaşının enflasyona neden olan finansmanının, 1930'ların krizi 1920'lerde uygulanan yanlış bankacılık politikasının sonucu idi. Sıralama böyle devam ettirilebilir. Her bir kriz kendi nedeni ile kendi sonucunu doğurur. Özetlemek gerekirse krizlerin her birinin, insan faktörü ve yanlış verilen kararlarla ilgili olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Son 200 yılda dönemsel olarak krizler yaşanmıştır. Burjuva ekonomistleri, her zaman kapitalist üretim sisteminde krizlerin yaşanmasının devamlı ve sürekli olduğu iddiasını reddetmeye çalışmaktadır. Bunun sebebi ise bütün ekonomik teorileri, kapitalist üretiminin

kendi-kendini düzenleyen bir yapıda olduğu fikrine dayanması olarak açıklanmaktadır (Clarke, 1994, s. 5).

21. yüzyılın başından itibaren birçok gerilimler yaşanmış ve bunları çok sayıda felaketler izlemiştir. Bu felaketler içerisinde en çok dikkat çeken ve krizlere neden olanları şöyle sıralayabiliriz: 11 Eylül 2001 New York şehrinde yaşanan terör saldırısı ve ardından ABD'nin küresel terörle mücadele savaşı; ABD'nin Irak ve Afganistan'ı işgali ve bu işgalin büyük yıkımlara, milyonlarca insanın hayatını kaybetmesine ve büyük sayıda mülteci akınına neden olması; Londra ve Madrid bombalamaları; İran'ın güney doğusunda bulunan eski şehir Bem'de ve Çin'in güney batısında bulunan Sichuan şehirlerindeki depremler; dev Asya tsunamisi; New Orleans'daki Katrina fırtınası; Fukuşima'da yaşanan tsunami ve ardından Japonya'da Fukuşima bölgesinde nükleer santral kazası; ABD'nin kuzey doğusunda Florida ve Sandy'yi kapsayan Wilma fırtınası; Yunanistan, İrlanda, Portekiz ve İspanya gibi Avrupa ülkelerini kapsayan mali kriz; Wall Street mali imparatorluğunun dağılması ve bunu takiben gelen ABD iktisadi krizi; kapitalizmin küresel krizi ve Batı dünyasında yönetim krizleri; artmakta olan işsizlik ve istihdam sorununun getirdiği kriz; İsrail'in Libya'yı ve Filistin'in Batı Şeria ve Gaza bölgelerini işgali; ve günümüzde halen devam eden Suriye krizi (Farazmand, 2014, xi)

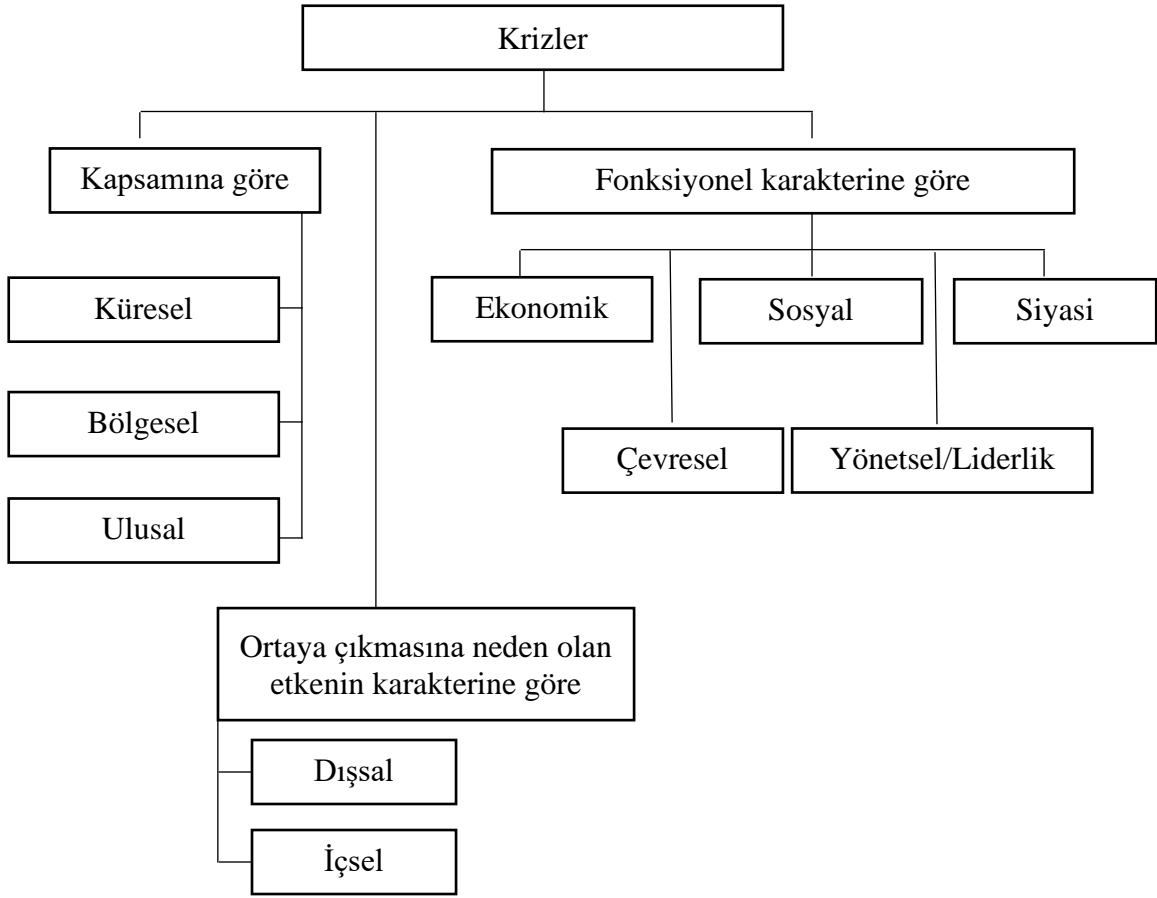
1.1.1.2. Kriz türleri

Krizler, barış veya normal ilişkiler kapsamında ülkenin güvenliği ve çıkarları ile siyasi, iktisadi ve sosyal yaşamını olumsuz şekilde etkileme gücüne sahip olan ve aniden ortaya çıkan beklenmedik durum ve olaylar ile başlayarak silahlı bir çatışma düzeyine kadar varabilmektedir. Normal şartlarda veya barışa dönülene kadar krizler farklı düzey ve şekillerde ortaya çıkabilmektedir (Yılmaz, 2012, s. 2).

Genel olarak krizlerin yapısı incelendiğinde bazılarının uzun süren dağılma süreci olarak ortaya çıkarken, bazılarının ani kırılma olarak belirdiği görülebilmektedir. Krizlerin ortaya çıkma nedenleri incelendiğinde bazılarının derin tarihi köklerle ilişkili, bazılarının ise tesadüfi olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Bazı krizler sistem entropisi (bozuklukları) nedeniyle uzun süreli ve kalıcı iken (örneğin İran'da Şah rejimi), diğerleri aniden yaşanabilir (örneğin menkul kıymetler borsasının 1929 yılında çökmesi ve bu nedenle yaşanan Büyük Bunalım). Krizler çeşitli tür ve şekillerde ortaya çıkmaktadır (Farazmand, 2014, s. 3).

Krizler keskin tehlike, belirsiz durumlar, belli olmayan sonuçlar ve acil kararlar içeren olay ve süreçlerden oluşur. İçten veya dıştan kaynaklanan nedenlerle hem özel hem

de kamu sektörlerinde başlayabilmektedir. Krizler uzun bir süre içinde farklı şekillerde gelişebilir ve hızla sınır ötesine yayılabilir (Vasina, 2015, s.272).

Şekil 1.1 Kriz Türleri

Kaynak: Kriz türleri hakkındaki tüm söylemler temelinde yazar tarafından oluşturulmuştur.

Görüldüğü gibi çok çeşitli türlerde krizlerden bahsedilebilir. Kriz ve felaketlerle dolu yaşadığımız çağda artık kriz olur mu olmaz mı sorusuna değil, kriz veya felaket geldiğinde neler yapmamız gerekiyor sorusuna cevap aramaktır. Ne kadar ön hazırlık yapıldığına bakılmaksızın, gelişmekte olan dünyada her gün veya her an yeni bir kriz türüyle karşı-karşıya gelme ihtimali olduğu açıktır (Elzaanin, v.d., 2020, s. 9). Bununla birlikte gelişen insani ilişkiler, teknolojik gelişmeler, uluslararası ilişkiler ve küresel şartlar içerisinde krizin her türüne hazırlıklı olmak imkansızdır. Bu çerçevede, krizleri temel karakterlerine göre gruplara ayırarak aktarmak mümkündür.

a- Kapsamına göre krizlerin sınıflandırılması:

Küresel krizler: 20. yüzyılın sonlarından itibaren modern uluslararası ilişkilerin temel eğilimlerinden biri olarak küreselleşme süreci başlamış ve tüm dünyayı, devletleri, toplumları ve insanları etkileme kapasitesine sahip büyük bir güç olarak gündeme

gelmiştir. Küreselleşme, dünyanın siyasi ve ekonomik düzeninin değişmesi, onların daha da karmaşık, karşılıklı bağımlı hale gelmesi, çokuluslu şirketlerin ortaya çıkması çerçevesinde öğrenilmektedir. Küreselleşme, eski emperyalizm ve sömürgecilik döneminde veya dünyanın iki kutba bölündüğü Soğuk Savaş döneminde var olamazdı. Bunun için mutlaka formalite olarak da olsa eşit hakları olan devletlerden oluşan şimdiki tek kutuplu dünya sistemi ve tüm dünyaya aynı düşüncenin propagandasını yapan gelişmiş tek bir merkeze ihtiyaç vardı. Hasanov'a göre küreselleşmenin anlamını ve ona etki eden temel faktörleri farklı araştırmacılar farklı şekillerde tanımlasalar da genel olarak aşağıdaki başlıklar belirtilebilir:

- Küreselleşme, tarihsel bir süreçtir, halklar ve devletler arasında yüzyıllar boyunca devam eden uluslararası iş bölümünün tam şekilde gerçekleşmesi ve derinleşmesi sonucunda oluşmasıdır.
- Küreselleşme, üretim ilişkilerinin değişmesi ve gelişmiş devletlerin yeni sosyal-ekonomik ilişkilerinin tek bir model olarak bütün dünyaya uygulanmasıdır.
- Küreselleşme, Dünya devletlerinin siyasi kuruluşlarındaki başlıca değişiklikler, sosyalizmin çöküşü, demokratikleşme ve çokuluslulaşmasıdır.
- Küreselleşme, Dünya genelinde insanların aklı ile becerilerinin aynılaştırılması ve bunun insanlığa farklılık olarak sunulmasıdır.
- Küreselleşme, insanların hayat tarzı, davranışları, tüketimleri, üretimleri ve ticaretlerinin aynılaşmasıdır.
- Küreselleşme, tek ve evrensel kültürel değerlerin, teknolojinin, iletişim ağlarının ve araçlarının, bilginin, ticaretin ve mali sistemlerin birbirine bağlanmasıdır.
- Küreselleşme, Dünya genelinde oluşan ortak ürün, hizmet ve mali pazarın, ekonominin, ticaretin, iş araçlarının (iş gücü de dahil), kitle iletişim araçlarının ve demokratik kurumların da küreselleşmesidir (Hasanov, 2005, s. 121-122).

Sovyetler Birliği'nin çökmesi ile Soğuk Savaş sonrası dönemde iki kutuplu dünya düzeninin ve bu düzenin neden olduğu ideolojik ayrışmanın ortadan kalkması sermayenin uluslararası hareketliliği hızlandırmakla birlikte maddi ve manevi değerlerin ulusal sınırları aşarak tüm dünyaya yayılmasını da sağlamıştır. Stiglitz E. Joseph "Globalization and Its Discontents" (2002) adlı eserinde küreselleşmeyi serbest ticaretin önündeki tüm engellerin ortadan kaldırılması ve ulusal ekonomilerin entegre edilmesi olarak tanımlamıştır. Böylece dünya genelinde, ekonomi sektörlerinde, siyasi, sosyal, kültürel ve askeri alanlarda birbirine bağımlı ve karmaşık bir sistem oluşmuştur. Robert J.

Samuelson ise “The Double Edge of Globalization” (2000) başlıklı yazısında küreselleşmeyi “her iki yanı keskin kılıç” olarak tanımlamıştır.

Bir yandan ekonomik büyüme, teknolojik gelişim ve yaşam standartlarının hem zengin hem fakir ülkelerde yükselmesiyle, diğer yandan ise ulusal egemenliğin zayıflaması, yerel kültürlerin ve geleneklerin yok oluşu, sosyal ve siyasal istikrarın tehdit edilmesi ile ilişkilendirmiştir (Bakan & Tuncel, 2012, s.58-60). Soğuk Savaş sırasında ABD’nin ticari liberalleşmeyi sağlaması ve liberal ideolojiyi yaygınlaştırması nedeniyle, ekonomik gelişimin en yüksek noktasına erişebilmesine bunu takiben de komünizmle olan savaşı kazanmasına yol açmıştır (Kurtbağ, 2020, s.381-382). Bu liberalleşme sonucu, sanayileşmiş ülkelerde 1948 yılında %40-45 oranında olan gümrük vergileri, 20. Yüzyılın sonunda %4 oranına düşmüştür (Semeko, 2003, s.13). Yükselen milletçilik duygularının bastırılmasının en önemli örneklerinden biri olarak AB gibi bir örgütlenmenin oluşumu ve ekonomik entegrasyonun sağlanması da küreselleşme sürecinin etkisiyle olmuştur (Aktoprak, 2008, s.86).

Küreselleşme sürecinde, ekonomiler birleşmekte, karmaşık hale gelmekte ve çokuluslu şirketler ülke ekonomilerinde kendilerine yer edinmektedirler. Örneğin, 1990 yılında hükümetler, toplam kredi ve borçların yarısını ya bireysel ya da Dünya Bankası gibi kurumlar aracılığıyla 29 gelişmekte olan ülkeye vermişlerdir. 1997-98’li yılların Asya krizi sırasında ise, özel sermaye akışının hükümetlerin sermaye akışından çok daha fazla olduğu ve ikinciye kıyasla birincilerin daha ağır bastığı belli olmuştur. Nitekim 1990’da hükümetler tarafından 29 ülkeye 22 milyar dolar sermaye akışı sağlansa da, 1999’da çok uluslu şirketler tarafından özel sermaye akışının değeri 236 milyar dolar olarak belirtilmiştir (Samuelson, 2000, s. 11).

Göründüğü gibi küreselleşme sürecinde uygulanan liberal politikalar, ülke sınırlarını aşan sermaye akışı, ülke ekonomilerinin önemli ölçüde zayıflatılması ve hassas bir duruma getirilmesi ile nitelendirilebilir. Böylece oluşabilecek herhangi bir aksaklık neredeyse her ülkede hissedilebilmektedir. Özellikle 1970’li yıllarda yaşanan (net olarak 1973) petrol krizinden önce Keynezyen politikalar sürdürülemez olmuş, işsizlik ve enflasyon günlük yaşamın ayrılmaz parçası haline gelmiştir. Teorisyenlere göre, oluşan kriz durumunu aşmak için ya İskandinav ve bazı Avrupa ülkelerinde olan refah liberalizmi modeli seçilmeli, ya da Hayek, Friedman, Mises ve Popper’in başını çektiği liberal ütopya, neoliberal model uygulanmaya başlamalıydı. 1970’li yılların başında “hepimiz şimdi Keynezyeniz” sloganıyla ün kazanan ABD Cumhurbaşkanı Nixon’un suçlama ile iktidardan düşürülmesinin ardından, ülkede ikinci model olan neoliberalizme

geçiş yaşandı ve bundan sonra bu model tüm dünyaya yavaş yavaş yayılmaya başladı. Bu politika serbest piyasanın daha da serbestleştirilmesini, piyasaya devlet müdahalesinin en aza indirilmesini, hatta feshedilmesini, parasal ve mali kemer sıkma politikaları ile sosyal projelerin durdurulmasını öngörmekte, bu durum ise serbest piyasaların küreselleşmesini tetiklemekteydi (Yaşar ve Yaşar, 2012, s. 72).

Kapitalizmin dünya devletlerine yayılmasının giderek hızlanmasıyla birlikte, dünyanın tek bir kapitalist toplum olma yolunda ilerlediği söylenebilir. Günümüzde bu ilerlemenin en yüksek noktası küreselleşmedir. Wallerstein, gelişmiş ülkeler küreselleşme sürecini kendi çıkarları doğrultusunda yönetmeye çalışırken, bu çerçevede ekonomik ve siyasi güçlerine dayalı olarak dünya ticaretinin kurallarını belirlemeye, gelişmekte olan ülkelerin doğal kaynakları ve insan gücü üzerine söz sahibi olma niyetiyle bu ülkeleri sömürerek kendilerine bağımlı hale getirmeye çalıştığını vurgulamaktadır (Wallerstein, 1987, s.5). Bilgi teknolojileri ve finansal araçların giderek daha da gelişmesi ise, küreselleşmenin önünü açmaktadır. Liberal ekonomi politikalarının amaçladığı değişik projeler bu sürecin temel aktörleri olan IMF ve Dünya Bankası tarafından desteklenmiştir (Aliyev & Hüseyinov, 2008, s. 28-29).

Pascal tarafından söylenen,“ merkezi her yerde bulunan ve çeperleri hiçbir yerde olmayan tuhaf bir çember içerisinde yaşamaktayız” fikri, küreselleşmeyi ifade etmektedir. Küreselleşme nedeniyle coğrafi sınırlar anlamını yitirmiş, para ve bilginin hareketi önünde herhangi bir engel kalmamıştır. Bu durum dünyanın herhangi bir noktasında yaşanabilecek krizin, ani bir şekilde diğer bölgelere ve nihayetinde tüm dünyaya sıçrayabilmesi demektir. 1990’lı yıllarda küreselleşmenin artması ve bunun yanı sıra teknolojik gelişmeler, yaşanan ekonomik/mali krizlerin yaşamımızın içine daha da dahil olmasını sağlamıştır (Öztürk & Sözdemir, 2010, s. 2156).

Küresel krizler, küreselleşmenin etkisiyle tüm dünyaya yayılan ve herkesi ilgilendiren krizler olarak ifade edilmektedir. Fakat küreselleşmenin bir paradoksu bulunmaktadır. Bu paradoks, dünyadaki belli bir azınlığa çok büyük fayda sağlayan küreselleşme, geri kalan çoğunluğa ise önemli bir katkı sağlamayan bir kriz süreci olarak ifade edilebilir. Zira küreselleşme yoksulluğu azaltamamış, istikrarı sağlayamamış gözükmektedir. Topluma huzursuzluk, güvencesizlik hâkim olmuş ve işgücü piyasasında işsizlik oranı artmıştır. William H. Beveridge’e göre “işsizlikten doğan iki büyük kötülük var; ilk olarak işsizlik, işsiz kalan fertte faydasız, arzu edilmeyen insan olduğu hissini uyandırır; ikinci olarak ise, işsizlik insanların hayatına korku getirir ve bu korkudan da nefret doğar.” (Hüseyinli, 2012, s.303).

1980 yılında küreselleşme başladığında, gelişmiş ülkelerin gelirleri nüfuslarına oranla dünyanın geri kalan ülkeleriyle karşılaştırıldığı zaman, 11 kat daha fazladır. Bu fark 2000 yılında 23 katına yükselmiştir. Dolayısıyla, küreselleşmenin geliştiği süreç boyunca ülkeler arası eşitsizlik oranı da ikiye katlanmış (Öztürk & Sözdemir, 2010, s. 2164) ve daha fazla sosyal sorunlar ortaya çıkmıştır. Dünya Sağlık Örgütü eski genel direktörü Margaret Chan'ın deyişiyle, “*Küreselleşme refah yaratıyor ancak bu refahın adaletli dağıtılmasını garanti etmiyor*” (Aliyev & Hüseyinov, 2008, s.25-27).

Küresel krizler, tüm dünyayı kapsayan oldukça geniş etkileri ve etki alanı bulunan, siyasal, ekonomik, sosyal, kültürel vd. nedenlerden oluşan ve birbirleri ile neden-sonuç ilişkisi içerisinde olan sorunlar bütününe verilen isimdir. Küresel krizler çok boyutlu riskler barındıran, gelecekle ilişkili güvensizlik duygularını derinleştiren, yarın ne olacağıyla ilgili bir bilinmezlik yaratmaktadır. Riskteki belirsizlik ve güvensizlik, toplamda küresel krize eşit olmakta ve bu denklem bugünün, yarının ve yakın geleceğin küreselleşme sürecini ne olacağını veya nereye doğru evrileceğini açıklamakta kullanılabilir. Küresel krizler olarak küresel ısınma, diğer çevresel sorunlar, nükleer kazalar, teknik sorunlar, salgın hastalıklar, daha önce görülmeyen riskler, zengin-fakir kutuplaşmasının giderek artması ile yaşanan sosyal gerilimler, terör saldırıları vd. olarak ele alınabilir (Gadzhiyev, 2010, s.2).

Bölgesel krizler: Soğuk Savaş sonrası çağda, her şeyin tek bir emperyalist sistemin parçası olduğu dünya düzeninin, kendisine özel yeni umutları, korkuları ve hayalleri de oluşmuştur. Bütün bunlar, küreselleşme sürecinin bir sonucu olarak görülmektedir. Küreselleşme her zaman tüm küreye ait olguları kapsamayıp, belirli oranda parçalanmayla da ilişkili olmaktadır. Soğuk Savaş sonrası çağ, yeni siyasal, kültürel ve ekonomik ilişkileri beraberinde getirmiş ve bu ilişkiler homojenleşme ile farklılaşmayı, bütünleşme ile birlikte parçalanmayı da içermiştir (Tsing, 2005, xııı).

Uluslararası İlişkiler alanındaki, bilim insanlarına göre daha önceki iki kutuplu uluslararası ilişkiler sisteminden farklı olarak, Soğuk Savaş sonrası çeşitli bölgeleri siyasal faaliyet alanı olarak “özgürleştirmiş”, yani alternatif bir uluslararası ilişkiler arenasına dönüşümünü sağlamıştır. Böylece belirli bölgelere ait ilişkilerin araştırılması gerekliliği ortaya çıkmıştır. Özellikle uluslararası güvenlik, uluslararası ekonomi ve politik bilim dallarının belirli araştırmacılarından, Fawcett (1995 ve 2004), Buzan (1983 ve 1991), Hurrell (1995), Buzan ve Waeber (2003), Hettne (2003), Vayrynen (2003), vd. bu görüşün öncüleridir. Bu bilim insanları, Soğuk Savaşın bitişi ile bölgesel ilişkilerin öneminin daha

da güçlendiğini ve belirli bölgelerin çatışma veya iş birliği amacıyla daha önemli bir alan haline geldiğini belirtmektedirler (Lake & Morgan, 2007, s. 7).

Soğuk Savaş sonrası dönemde, “bölgesel güvenlik karmaşası”, “bölgesel düzen”, “güvenlik toplumu” gibi kavramlar ve yaklaşımlar bölgesel düzeyde güvenlik dinamiklerini anlamaya yardımcı olmuştur. Uluslararası ilişkilerde bölge derken, küreselleşme çerçevesinde belirli bir coğrafyayı kapsayan ulusal aktörlerin, ulusal ekonomilerin ve ulusal güvenlik inisiyatiflerinin tamamı kastedilir. Söz konusu bu bölgede, diğer bölgelerden farklı olarak ortak kurumsal inisiyatifler, benzer pratikler, sosyal çalışmalar, hatta askeri güç birliği ve ortak kimlikleşme de oluşur (Oliveira, 2017, s. 103). Başka bir tanıma göre küresel anlamda bölge, ilişki ağıyla belirlenen, coğrafi mekan ortaklığı gibi bir koşulu olmayan, değişken sınırlı, temel olarak ilişki ağı ile belirlenen bir birimdir (Akbulut, 2018, s. 56).

Shimon Peres (1993), “The New Middle East” başlıklı çalışmasında güvenliği sağlamak için bölgesel temelli bir yaklaşım ortaya koymuştur. Özellikle kitle imha silahlarının kullanılması ve uzun mesafeli füze saldırısı tehditlerine karşı ulusal korumanın yetersiz kaldığı bir dönemde, bölgesel iş birliği ve ortak müdafaa sisteminin oluşturulmasının önemine vurgu yapan Peres, özellikle ekonomik ilişkilerde bölgeselleşmeden de bahsetmiştir. Ekonomik bölgeselleşme, siyasi alanda da belirli etkiler doğurarak yeni bir bölgesel iş birliğine neden olmaktadır. Böylesi bölgesel iş birlikleri çerçevesinde Avrupa Birliği örneğinde görülen “Yeni Orta Doğu’nun oluşturulması önerisi, Peres’in seslendirdiği bu temel fikirlerden olmuştur (Bilgin, 2000, s. 188).

Bölgeselleşme, küreselleşmenin gelişimi ve yaygınlaşması ile birlikte hız kazanan bir süreçtir. Daha doğrusu bölgeselleşme küreselleşmenin bir basamağıdır (Khan, 2010, s. 27). Bölgeselleşme ve küreselleşme, karşılıklı şekilde birbirini etkilemekte, çok sayıda aktör arasında giderek artan ekonomik, sosyal, askeri vd. ilişkilerin doğmasına yol açmaktadır. Bu da aktörlerin savunma açığının oluşumuna neden olmakta ve bu aktörler bölgesel düzeyde kaynaklarını kullanarak kendileri için istikrar sağlamaya çalışmaktadırlar (Bilgin, 2000, s. 314).

Bölgeselleşme, bu bağlamda devlet ve devlet dışı aktörlerin istekleri, tutumlarının teşviki ve uygulanmasını sağladığı için “olumlu” bir olgu olarak değerlendirilebilmektedir. BM Güvenlik Konseyi, 2004 yılında bölgesel örgütlerin daha da güçlenmesini sağlamak amacıyla, kurulmasının teşviki ile ilgili tartışmaları yenilemiştir (Fawcett, 2005, s. 21).

Özetlemek gerekirse, coğrafi olarak yakın ülkelerin iş birliği ve bu bölgeye ait ilişkiler bütününe bölgeselleşme denir. Bölgeselleşme, bölgesel diyalog, iş birliği ve bütünleşmeden oluşan bir süreç olarak ifade edilebilir. Bölgeselleşme sürecinin ortak noktası, ticari ve ekonomik serbestleşmedir (Karpenko, 2006, s.278). Bu süreçlere en iyi örnekler olarak NAFTA, AB, Asya-Pasifik Okyanus İş birliği (APEC) gibi iş birlikleri gösterilebilir (Şanlı, 2008, s.15; Batmaz vd., 2011, s.39-40). Ülkeler, özellikle ekonomik ve ticari alanda kurdukları iş birliklerini derinleştirerek karşılıklı yarara veya kazanca dayanan bölgesel iş birlikleri kurmakta ve bu durumda ilişkiler belirli oranda küreselleşme süreci ile iç-içe geçmektedir (Batmaz vd., 2011, s.59, Batmaz, 2019, s. 283). Soğuk Savaş sonrası yeni dünya düzeni çerçevesinde yaşanan ekonomik krizler, dalgalanmalar ve çalkantılara karşı ülkeler iş birliği yolunu tercih ettikleri ve kendi ekonomilerini korumak amacıyla böyle iş birliklerine giderek bölgesel örgütler kurmaya çabaladıkları görülmektedir (Karpenko, 2006, s.277).

Bölgesel örgütlerin oluşturulmasında temel etkenlerden biri de büyük güçlerin çıkar ve istekleridir (Tokatlı, 2022, s. 59-60). Bu unsur dikkate alındığında bölgesel örgütlerin devamlı olmadığı, dışsal tehditler veya içsel çalkalanmalar nedeniyle her an dağılılabir bir yumuşak yapıya sahip oldukları görülebilmektedir. Aynı şey bölgesel güce sahip aktörler için de geçerli olmakta, güçlünün çıkar ve isteklerinin değişmesi ile eşzamanlı olarak bölgesel örgütler kurulabilmekte veya dağılabilmektedir. Bunun pratik örneklerini, Avrupa’da oluşan bölgesel birlikler tarihine dikkat ettiğimizde görebilmek mümkündür.

Bu tarz örgütlerin kurulması, ticari serbestleşme ve ekonomik ilişkilerin derinleşmesinin yanı sıra, demokrasi pratiğini geliştirmekte, savaş veya afet sonrası döneme ait hizmetler sunmakta, terörizme karşı mücadeleye de yardımcı olmaktadır. Bu durum, bölgesel inisiyatiflerin – sivil toplum ağları ve devlet-dışı oluşturulmasından, ticari birlikler ve kurumların oluşturulmasına kadar geniş bir yelpaze olarak ifade edilir. Bunların yanı sıra, insanların günlük yaşamlarının etkilenmesinde, devlet gücü ve küreselleşme arasındaki sınırların yumuşatılmasında önemli bir araç rolü oynamaktadır (Fawcett, 2005, s. 23).

Bölgesel iş birliğinin bozulduğu ve tüm bölgeyi kapsayan çalkantılara ve çatışmalara yol açıldığı durumlar ise, bölgesel krizler olarak ele alınmaktadır. Ayrıca küresel krizlerin de bölgesel boyutundan bahsedilebilir. Küresel krizlerin bölgeyi hangi oranda etkilediğini rakamlara dökerek hesaplamak ve belirli veriler sunmak oldukça zordur. Zira her devletin yaşanan küresel krize tepkisi farklı olmakla birlikte, krizin ulusal

etkisine ilişkin veriler kısıtlı olmaktadır. Küresel krizlerin bölgesel etkisi, belirli bölgedeki iş birliğinin sıklığı, ekonomik ilişkilerinin derinliği, ulusal pazarların iç-içe geçme düzeyi, vb. faktörler ile ölçülmektedir (Eraydın, 2013, s.182-183).

Yoğun şekilde sübvans edilen, güçlü bir sanayileşmeye sahip, gittikçe artan entegre piyasa hizmetlerinden faydalanan ve yüksek sosyo-ekonomik kalkınma düzeyine sahip bölgeler, dış krizlere karşı daha dirençlidir (Hayrutnova, 2021, s. 1). Bu açıdan ilişkilerin ve etkileşimin zayıf olduğu bölgelerin krizlerden daha çabuk ve fazla etkilendiği söylenebilir. Aynı zamanda herhangi bir sektörde uzmanlaşma, yaşanacak kriz durumunda bölgeyi daha hassas veya kırılğan yapmakta ve krizin daha sert etkiler bırakmasına neden olmaktadır (Davies, vd., 2010, s. vii). Krizin bölgesel etkilerinin ölçülmesi temel olarak, kişi başına düşen GSYH, işsizlik düzeyi, nüfus yoğunluğu gibi ulusal veriler çerçevesinde ele alınmaktadır. Diğer ulusal veriler, örneğin ulusal yatırımların düzeyi, tüketim, hükümet harcamaları ve gelirleri gibi veriler, bölgesel etkilerin ölçülmesi çerçevesinde doğrudan değil, dolaylı rol oynamaktadır (Davies, vd., 2010, s. 29). Örneğin AB 2008 küresel krizinden önemli ölçüde etkilenmiştir. Krizin kendi etkisini göstermeye başladığı andan itibaren AB GSYH'si düşüş yaşamış, 2011 yılının son çeyreğinde de 2008 yılında yaşadığı aynı süreç ile karşılaşmıştır.

2013 yılının ilk çeyreğinde GSYH yükselmeye başlamıştır. Bu çerçevede 2007-2011 yılları arasında AB ülkeleri arasında GSYH düşüşü ve işsizlik oranı, Baltık ülkeleri, İrlanda, Yunanistan ve İspanya'dan daha yüksek olmuştur. Baltık ülkeleri ve İrlanda 2010-2011 yıllarında krizden çıkabilmeyi başarmış, fakat Yunanistan ve İspanya'da durum daha keskin olmuştur. İspanya 2011'de gelişmeye başlasa da 2012 yılında GSYH'si yeniden düşüş yapmış, Yunanistan'da ise düşüş daha sert ve devamlı olmuştur. Ayrıca Güney Kıbrıs Rum Yönetimi 2012 yılında mali kriz yaşamış, bu durum 2014 yılına kadar devam eden GSYH'nin düşüşüne ve işsizliğin artımına neden olmuştur. Geri kalan üyeler ise, göreceli olarak daha yumuşak etkilerle krizi atlatabilmişlerdi. Genel olarak AB çerçevesinde 2008-2012 yılları arasında işsizlik oranı %7'den %10'a yükselmiştir. Krizden daha fazla etkilenen bölgelerde ise işsizlik oranı 2 veya 3 kat artmış, örneğin 5 ülkede %8, sadece İspanya'da ise %17 oranında işsizlik yükselmiştir (European Commission, 2013, s. 7,13).

Bölgesel krizlerin çözümlenebilmesinde, bölgesel güçlerin etkisi önemli olmaktadır. Örneğin Türkiye ve Rusya'nın Kafkasya, Ortadoğu, Balkanlar ve Orta Asya gibi bölgelerde tarihsel olarak çıkar çatışması olduğu, aynı nüfuz alanlarını paylaştıkları için yaşanan bölgesel krizlerde çözüm yollarının kendi çıkarları doğrultusunda farklı

şekillendiği anlaşılmaktadır. Bu durum, bölgesel iş birliğini çoğu zaman imkânsız kılarak oluşabilecek herhangi bir bölgesel iş birliği mekanizmasının da yeterince fonksiyonel olmamasına yol açmaktadır. Bu ise krizlerin uzamasına, çözümsüzlüklerin bir “çözüm” olarak sunulmasına, bölgesel entegrasyon projelerin etkisizliğine yol açmıştır. Bu çerçevede Suriye krizi iki ülkenin birbiriyle ilişkisinin düzeltilmesi, ilişkilere zarar verilmemesine özen gösterdiği ve bu konuda liderlerin ciddi gayret sarf ettiği önemli bölgesel krizlerden biri olarak değerlendirilebilir (Has, 2013, s. 8).

Ulusal krizler: Devletlerarası sistem, temel olarak uluslar üzerine kurulmuştur. Her birimiz bir ulus devlet içerisinde yaşamakta, doğduğumuz günden öldüğümüz güne kadar ulusçu bir devlet tahayyülünün kavramları ve mitleri ile sosyalleştirilmekteyiz. Yıldız’ın da ifade ettiği gibi, siyasi terminolojinin muğlak kavramlarından birisi olarak kabul edilen ulusçuluk, ulusu temel bağlılık göstergesi olarak kabul eden, merkezinde ulusun yer aldığı siyasi, iktisadi, kültürel, sosyal ve ahlaki perspektifi öneren siyasi bir kavramdır (Yıldız, 2010, s. 1-20). Özellikle Fransız Devrimi ve Napolyon savaşları sırasında ortaya çıkan ulus ve ulusal devlet kavramları, daha sonra tüm Avrupa’ya ve zamanla dünyaya yayılmıştır. Bu kavramlar, “biz ve onlar” ayrımının yapılmasını temel edinmiş, topluluklara yabancı düşmanlara karşı savaşma gücü vermiş, fakat 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle Avrupa genelinde halkların birbirine karşı kırıdırılması aracı olarak da kullanılmıştır (Sabuncu vd., 2006, s. 10). Ulusçuluk kavramı aşağıda sıralandığı farklı biçimlerde ele alabiliriz:

- Etnik ulusçuluk: Etnik ulusçuluk dendiğinde, ortak köken gibi sonradan kazanılamayan özellikler temelinde bir araya gelen insanların milletçiliği kastedilir. Örneğin Kürtler veya Tamiller. Etnik ulusa sahipler, fakat ulus-devlete sahip değiller⁵ ve yaşadıkları ulus-devlet içerisinde milli davalarla gündeme gelerek, ulusal krizlere neden olabilmektedirler (Aksenova, 2017, s.8-9).
- Sosyal (kültürel) ulusçuluk: Ortak kökenden daha çok, ortak kültüre ve diğer sosyal bağlara sahip insanların birliği olarak ifade edilir (Aksoy & Arslantaş, 2010, s.36; Türkkahraman & Tutar, 2009, s.3). Örneğin İngiliz olmayan bir insanın sosyal ve kültürel açıdan İngilizleşerek, İngiliz ulusunun bir ferdine dönüşmesi denilebilir. Fakat sosyal dışlanma, özellikle yabancılara veya sosyal toplumun çeşitli gruplarına karşı ayrımcılık (Özmete vd., 2018, s.194) ulusal krizleri geliştirebilmektedir.

⁵ https://vk.com/@mpre_view-narody-bez-gosudarstv 07.18.2022

- Resmi (devlet) ulusçuluk: Etnik köken, kültür, ulusal kimlik gibi unsurlara bakılmaksızın, bir ferdin vatandaşı olduğu devletle bağıını ifade etmektedir. Bu kavram hukuken vatandaş olan herkesi kapsar (Özdemir, 2012, s.45,52). Devlet genelinde yaşanan bütün anlaşmazlıklar, sorunlar ise ulusal krize yol açabilmektedir. Bu yaklaşımlardan hareketle, belirli bir ulus-devlet ölçeğinde ortaya çıkan her tür (sosyal-fonksiyonel karakterine göre belirlenen çeşitlerde) krizlere ulusal kriz adı verilebilir.

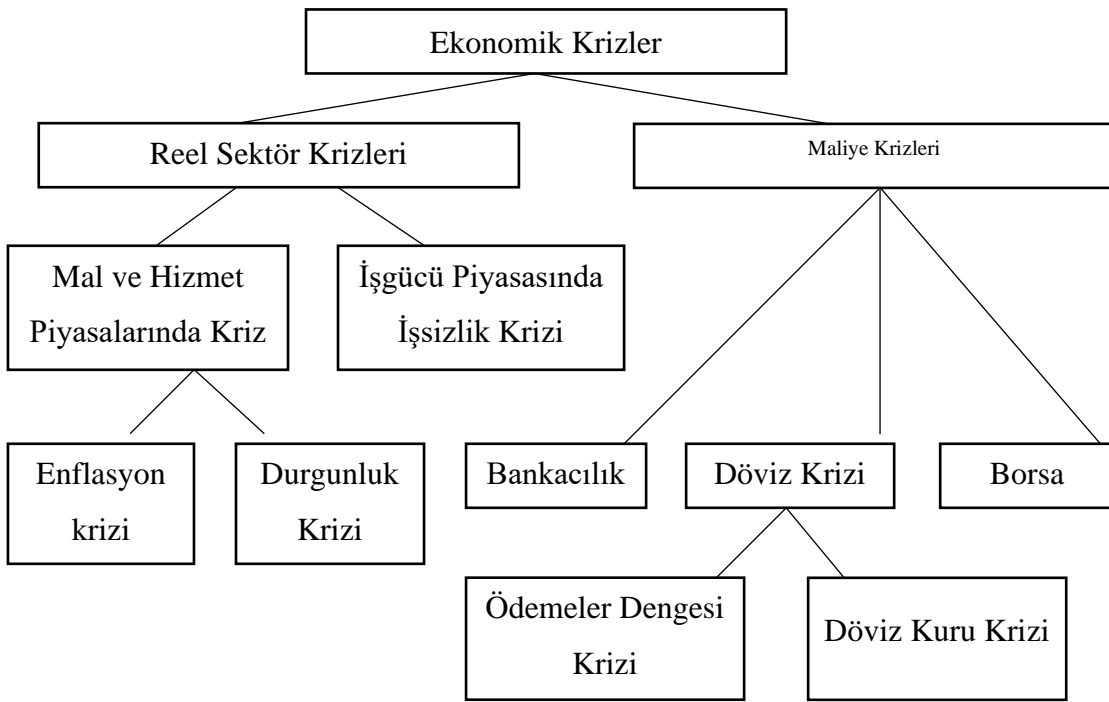
b- Sosyal-fonksiyonel karakterine göre krizlerin sınıflandırılması

Ekonomik krizler: Marksist yaklaşımına göre kapitalistler, en fazla karı elde etme eğilimi içerisinde işçilerin ücretlerini düşürmeye, sömürüyü yaygınlaştırmaya çalışırlar. Emekçilerin sömürülmesi ve yoksulluk düzeyinin yükselmesi, onların alım gücünü zayıflatır. Nitekim fazla sermayeye sahip kapitalistler, daha fazla üretim yaparlar. Bu emekçilerin alım durum kapasitesi dışındadır. Böylece fazla üretim nedeniyle ekonomik krizler doğabilir (Nikitin, 2012, s. 158). Yapılan bu açıklama, ekonomik krizleri Marksist bakış açısıyla değerlendirmek olarak nitelendirilebilir.

Genel olarak iktisat doktrininde krizle ilgili teoriler üç gruba ayrılmaktalar. İlk grup Irving Fisher, Hyman Minsky ve Charles Kindleberger tarafından ortaya konulmuş olup, devresel dalgalanmalarla ilgili oluşan krizleri temel edinmiştir. İkinci grup Milton Friedman ve Anna Schwartz tarafından geliştirilmiş ve parasalcı görüşün öncüleri olmuştur. Üçüncü grup ise Frederic Mishkin tarafından geliştirilen asimetrik bilgi yaklaşımına bağlı görüşü temel edinmektedir (İşcan, 2010, s. 449).

Ekonomide üç grup kriz modelinden bahsedilebilir: Parasal kriz olarak belirtilen kriz modelleri, finansal kriz modelleri başlığı altında ele alınmaktadır. Örnek vermek gerekirse döviz kuru politikaları, döviz (para) krizleri ile bankacılık krizleri aynı süreçte oluşmakta ve ekonometrik çalışmaların sonuçlarından da belli olduğu gibi, bu kriz modelleri arasında yüksek korelasyon olduğu gözlemlenmektedir. Mishkin'in de belirttiği gibi, döviz krizi ekonomik daralmayı, ekonomik faaliyetlerdeki daralma ise bankacılık krizini beraberinde getirmekte ve bu ikisi arasında belirli bir ilişki neticesinde de birbirini besleyen bir mekanizma oluştuğu bilinmektedir. 1980'li yıllarda Güney Amerika ve 1997'de Güneydoğu Asya'da yaşanan banka ve para krizlerinde bu teorik yaklaşım pratik ispatın karşılığı olmuştur. Bu durum, banka ve para krizlerinin birlikte yaşandığı ve ait olduğu ülkeler için çok ağır sonuçlar olduğunu açıkça göstermiştir (İşcan, 2018, 113).

Literatürde ekonomik kriz kavramı genel olarak oynaklık (volatilite), dalgalanmalar ve özellikle istikrarsızlık gibi kavramlarla birlikte kullanılmakta ve reel-finansal kriz ayrımı çoğunlukla yapılmamaktadır. Kibritçioğlu'nun kriz tanımı, reel-finansal kriz ayrımının yapılması ve tablolar halinde sunulması açısından önem taşımaktadır. Bu tanıma göre ekonomik kriz, hizmet ve ürün piyasaları ile üretim faktörü ve döviz piyasalarında miktar veya fiyatlarda belirli bir sınır nedeniyle yaşanan keskin dalgalanmalardır. Bu tanımdan hareketle, makroekonomik krizler reel sektör krizleri ve finansal (maliye) krizler olarak iki başlıkta incelenmelidir (İşcan, 2010, s. 450).

Şekil 1.2. Ekonomik krizler

Kaynak: İşcan,2010, s.450

Ekonomik kriz kelimesi, birbirinden farklı ekonomik durumları ifade etmekte ve bu nedenle ekonomik alanda krizler de birbirinden farklılık göstermektedir. Ekonomik krizler içerisinde en önemlisi, 1929 yılının Büyük Bunalımı olsa da bu bunalımın izleri uzun bir süre yaşanan istikrarlı dönemden sonra silinmiş, 1960'ların sonunda 2 petrol krizi yaşanmış ve bu krizler Bretton Woods sisteminin çökmesine ivme kazandırmıştır. Bunları 1970 ve 1980'lerdeki borç krizleri izlemiş ve bu krizler dünya ekonomisinin ikinci önemli kriz dalgasını oluşturmuşlardır. 1990'larda yaşanan krizler de ise cari açıklar, üretim ve bankacılık sektörlerindeki kırılganlıklardan doğan krizlerdi. Aynı dönemde gelişen teknolojik uygulamalar ise bu krizlerin daha da yaygınlaşmasında hızlı bir etken rolü oynamıştır. Genel olarak ekonomik/mali krizler sırasında yer alan ödemeler dengesi, döviz krizleri, para krizleri olarak tanımlanmaktadır. Para (currency) krizleri,

sermaye akışında veya döviz kurundaki keskin değişme ve dalgalanmalar sonucu oluşmaktadır. Para krizi paranın önemli ölçüde devalüasyonu ile sonuçlanabilir. Bu durum otoriteler tarafından faiz oranlarının yükseltilmesi ve döviz piyasasına müdahaleler yoluyla ertelenebilir veya durdurabilir. Bankacılık krizleri genel olarak bankaların kendi yükümlülüklerini yerine getiremeyerek başarısızlığa uğraması, mudilerin mevduatlarının kendilerine ödenemeyeceği korkusuyla bankadan kaçışları, otoritelerin/hükümetlerin bankaları kurtarmak amacıyla kamulaştırma operasyonları hayata geçirme, geniş ölçüde geri dönmeyen kredilerin var olması durumunda oluşmaktadır. Dış borç krizleri ise ülkenin kamu veya dış borcunu ödeyememe durumunu ifade eder (Yay vd., 2001, s. 15, 20, 21).

Sosyal krizler: Tainter'in (1988, s.31-38) belirttiği gibi kriz konsepti, sosyal sistemlerle doğrudan ilişkilidir. Sosyal sistem, karmaşık adaptif (uyarlanabilir) bir sistem olarak adaptasyon ve bu çerçevede transformasyon süreci geçirerek daha da karmaşık bir hale gelmektedir. Sistemin karmaşıklığı, onun kırılabilirliğine neden olmaktadır. Böylelikle daha karmaşık bir sosyal sistem, daha sert bir kırılabilirlik veya kriz anlamına gelmektedir. Bu yaklaşım bazı araştırmacılar tarafından reddedilmiştir. Örneğin May (1992, s.413-414), kendi çalışmasında karmaşık ekolojik sistemlerin veya eski medeniyetlerin çöküşü nedeninin, onların karmaşıklığı ile ilişkili olmadığını belirtmiştir. Günümüzde yeni çalışma grupları karmaşıklığın, özellikle içsel farklılıkların istikrarsızlaştırıcı bir rol oynadığını belirtmektedir. Böylece sistemin karmaşıklığı ve sosyal kriz arasında ilişki veya korelasyon olduğu söylenebilir (Cardenas vd., 2018, s. 2-3).

Diğer yandan ekonomik/mali ve sosyal krizler arasında doğrudan bir bağlantı söz konusudur. Mali ve ekonomik krizler önlenemediği veya tedbir alınmadığı sürece, bu durumun toplumun sosyal tabanını sert bir şekilde etkilediği bilinmektedir. Özellikle eğitim ve sağlık gibi alanlarda bu etki, hızla gözle görülebilir bir değişikliğe yol açmasa da yakın bir gelecekte çok açık bir şekilde ifade edilen alanlara dair olumsuz etkilerin olabileceği düşünülmektedir. Ekonomik gelişme ve sektörün rehabilite çabaları ne kadar hızlı bir şekilde gerçekleştirilmeye çalışılsa da sosyal hayatın düzeltilmesi ve yeniden inşası daha yavaş gerçekleşmektedir. Örneğin 1929 yılında yaşanan Büyük Bunalım'ın sosyal etkileri, krizden sonraki yıllarda açık bir şekilde ortaya çıkmıştır. Mesela Amerika'da 1929-1932 yılları arasında kişilerin gelirlerinde %45 azalma görülmüş

(Terzioğlu ve ağla, 2021, s.897), işsizlik oranı %25'e yukselmiş ve bunu takiben çok sayıda intihar girişimi olmuştur (Buluş & Kabaklarlı, s.11).

SSCB dağıldıktan sonra eski SSCB topraklarında kurulan ülkelerdeki siyasi ve ekonomik krizler de beraberinde sosyal krizleri getirmiş, yaşam beklentisi önemli lde düşmüş ve 1998 yılındaki ruble krizin ardından daha keskin bir düşüş yaşanmıştır. Küresel krizlerin ülkelerin ekonomilerini okertmesi ile yukselen işsizlik, yoksulluk, açlık ve eğitimsizlik oranlarının azaltılmasının uzun bir zaman alacağı aşıkardır. Özellikle hükümet borçları ve bütçe açıkları, hatta gelişmiş ülkelerde bile uygulanan insan onuruna yakışır bir düzenin teminatı olan sosyal devlet (Hüseyinli, 2020: 16-17) politikalarının yeniden gözden geçirilmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır. Gelişmekte olan özellikle IMF'ye bağlı ülkeler, sosyal harcamalarını kesintiye uğratmak zorunda kalmıştır. 2007 yılında 178 milyon kişi olarak belirtilen işsizlik göstergesi, 2008 küresel ekonomik krizinin ardından 2009 yılında 205 milyon kişiye kadar yukselmiştir. Uluslararası alışma rgt verilerine göre, 2010 yılında da işsizlik düzeyi azalmamıştır. İçin kaybedilmesi sadece gelirlerin kesintiye uğraması ile kalmayıp, özellikle gelişmekte olan ülkelerde sosyal korumayı zayıflatmakta ve insanların hoşnutsuzluğu ve sonuç olarak itirazları ile karşılanmaktadır. Zira Anayasal bir "hak" olan sosyal korumanın sağlanarak bu hakkın daraltılmaması gerekmekte olup zaman içinde bunun olumsuz sonuçları toplumun tamamına yansımaktadır (Kırmızı & Hüseyinli, 2019, s.1222-1223). Uluslararası kurumlar, 2008 yılında hazırladıkları yıllık raporda, 2009 yılı için %2,2 (IMF raporu) ve %0,9 (BM raporu) büyüme oranı öngörmüşlerdi. 2008 krizinin sonuçları kendisini 2009 yılında göstermiş ve %-2,0 oranında gerileme gözlemlenmiştir (UN, 2011, s. 1-5). 2009 baharında IMF, dünya genelinde 50 trilyon dolar civarı varlık değerinin imhasından söz etmektedir. Bu durum bir yıllık küresel ölçekte, mal ve hizmet üretimine eşdeğerdir. 2009'un başlarında Tayvan, Çin, Güney Kore ve Japonya gibi büyük bir büyüme başarısı yakalamış ekonomiler de bile, iki ay içerisinde bu oran %20 azalmış ve sadece Çin'de 20 milyon insan işsiz kalmıştı. Bu tür işsizlik toplumsal çalkantıları da beraberinde getirmiştir (Harvey, 2010, s. 16).

Böylece ekonomik krizler devam ederken, toplumsal şiddete evrildiği yönünde bir sonuca varılabilir. Bu açıdan özellikle Batı ülkelerini örnek göstermek yanlış olmayacaktır. Zira çeşitli türlerde devlet teşviklerine bakılmaksızın düzenlenen sosyal paketler ekonomik büyümeyi sağlamamakta, işsizlik oranı giderek artmakta, sosyal düzen bozulmakta ve böylece sosyal krizler yaygınlaşmaktadır. Avrupa devletlerinin pek çoğunda, finansal krizlerin etkisinin zayıflatılması amacıyla kurtarma paketleri devreye

sokulmuştur. Ancak bu paketlerin doğru planlaması yapılmadığı için sonuç, bütçe açığı ve kamu borçlarının yüksek oranı olmuştur. 2007 yılında gelişmiş ülkelerde 18,1 trilyon dolar (%46) kamu borç yükü varken, 2011 yılında bu rakam yükselerek 29,5 trilyon dolar (%70) olmuş ve daha da yükselerek 2016 yılında 41,3 trilyon dolara (%80) çıkmıştır. Bu rakam gelişmekte olan ülkeler için ise 2007'de 3,8 trilyon dolar (%28), 2011'de 4,9 trilyon dolar (%26), 2016'da 6,7 trilyon dolar (%21) olarak gözlemlenmiştir. Bu sorunun çözümü belirli kurtarma paketlerinden vazgeçilmesi anlamına gelmektedir ancak bu durum sosyal devlet anlayışının küçültülmesini ifade etmektedir. Örneğin AB genelinde birçok sosyal projelerde kesintiler görülmektedir. Özellikle sağlık, eğitim, ulaşım harcamalarında kesintiler yapıldığı söylenebilir. Bu durum, işsizlik yardımlarının kesintisi demektir. İşsizlik oranı artarken, işsizlik yardımlarının azalmasının sosyal çatışmayı artırdığı bilinmektedir (Kutlay, 2011, s. 3-4). Bu duruma ise Fransa'da 1968 Mayıs'ında baş gösteren öğrenci hareketinin, 5. Cumhuriyeti sarsması ve dönemin Cumhurbaşkanı Charles de Gaulle'nin devrilmesine yol açmasının ardından, ilk kez 17 Kasım.2018 tarihinde Fransız halkının yeniden ayaklanması örnek olay olarak verilebilir. Görünüşte iyi karaktere sahip bu harekete on binlerle işçi katılmış ve günümüze dek tam olarak durdurulamamıştır. Hareketin temel nedenleri olarak Cumhurbaşkanı Macron'un neoliberal düzen kurma çabası, sosyal adaletsizlikler ve sınıfsal farklar, hükümetin ağır vergilerle bütçe açığını kapatma çabası, özellikle 2017 yılında servet vergisinin yeniden uygulanmaya konulması, dizel yakıt vergisi ve genel olarak 2018'den itibaren petrol fiyatlarının keskin artışı gösterilebilir (Chamorel, 2019, s. 48). Fransa'da Sarı Yelekliler adı verilen bu hareket, sosyal kriz örneği olarak değerlendirilebilir.

Sosyal krizin bir başka göstergesi zengin-fakir kutuplaşması, yoksulluğun giderek artması ve insanların alım gücünün düşmesidir. Yoksulluk, özellikle gelişmekte olan ülkelerde önemli bir sorun haline gelmiştir. Bir taraftan gelir dağılımındaki adaletsizlikler, diğer taraftan ekonomik krizler ve bunun etkilerini düzenleyemeyen başarısız politikalar yoksulluğu daha da ağır boyutlara taşımıştır. UNDP (2022) (Küresel Çok çeşitli Yoksulluk Endeksi (Global Multidimensional Poverty Index) verilerine göre 111 ülkede çalışma yapılmış, ülkelerin %23'ü düşük gelirli, %85'i orta gelirli ve yalnızca, %3'ü yüksek gelirli olarak belirtilmiştir. Burada yaşayan insanlardan 1,2 milyar insan (%19,1) çok fakir olarak nitelendirilmiştir ve bu kişilerin yarısı (593 milyon) 18 yaşının altındaki çocuklardan oluşmaktadır. Bu insanlar, günlük 1,90 dolar gelir düzeyinin altında hayatlarını sürdürdükleri görülmektedir. Rakamlar özellikle sağlık, eğitim, yaşam düzeyi gibi faktörleri temel almaktadır. Fakat ilginç nokta, yapılan bu çalışmada ekonomik

eşitsizlik (Gini katsayısı) ile MPI⁶ değeri arasında anlamlı bir ilişki veya korelasyon bulunmamıştır. Örneğin Liberya ve Senegal eşit MPI değerine sahiptir, fakat MPI değerine göre oldukça fakir insanlar arasında Liberya’da daha fazla eşitsizlik gözlemlendiği belirtilmektedir (UNDP, 2022, s.3-4. 10). Böylece fakir yaşam, ekonomik sorunların yan etkisi olarak görülebilse de eşitsizliğin daha çok siyasi sorunlardan kaynaklanmakta olduğunu ifade etmek yanlış olmayacaktır.

Dünya Bankasının (2020) yıllık raporuna göre, 2019 yılında %2,4 oranında küresel gelişim yaşanmıştır. Ekonomi ve ticaretin göreceli olarak iyileşmesi nedeniyle 2020 yılında bu rakamın %2,5 oranında gerçekleşmesi bekleniyordu. Durumun olumsuz tarafı, gelişmekte olan ülkelerde belirli gelişim oranı yakalanmışsa da bu gelişim kişi başına düşen gelir ve gelişimle ilişkili olmamakta, küresel yoksulluğun azaltılması çabaları önemli bir hız kazanmamaktadır (The World Bank, 2020, s. 1).

Oxfam tarafından yayımlanan “Time to Care:” Unpaid and Underpaid care work and the global inequality crisis “isimli eserde 2020 yılı raporunda ekonomik eşitsizliğin giderek arttığı görülmektedir. 2019 yılında dünya milyarderlerinin sayısı sadece 2153 kişiyken, 4,6 milyar kişiden daha fazla servete sahip oldukları görülmektedir⁷.

2050 yılında dünya nüfusunun, günümüzdeki 7,5 milyar kişiye kıyasla artarak 9 milyara ulaşacağı, insanların borçlandırılarak yaşayacağı, ifade ettikleri ve gerçek kişiliklerinin birbirinden çok farklı olacağı, sosyal ağlarla irtibatlı fakat yalnız ve kişisel özgürlüklerine düşkün olacakları, dünya kaynakları ve tüm zenginliklerinin %1’inin dünya nüfusunun %50’sine, dünya kaynakları ve zenginliklerin %50’sinin ise dünya nüfusunun %1’ine ait olduğu eşitsizliğin devam edeceği düşünülmektedir (Yılmaz, 2019, s. 21). Paris Ekonomi Okulu’ndan Thomas Piketty’nin 21. Yüzyılda Kapital adlı eserinde söylediği gibi,” Kapitalizm demokratik toplumların dayandığı meritokratik değerleri derinden sarsan, rastgele ve sürdürülemez eşitsizlikleri otomatik olarak üretmeye başlar” (Piketty, 2014, s.10). Bu ifade edilenlere rağmen modern büyüme ve bilginin yayılımı, daha fazla eşitlik, fırsat ve özgürlük arayışının devam edeceği yönünde bir öngörüle bulunmamızın önünü açmaktadır.

⁶ Tunçsiper, B.& Günay, E. (2020). Yeni Bir Yoksulluk Ölçüm Yöntemi Olarak Küresel Çok Boyutlu Yoksulluk Endeksinin Düşük Gelirli Ülkeler Bağlamında Değerlendirilmesi, 3. Uluslararası Sosyal Bilimlerde Eleştirel Tartışmalar Kongresi.

⁷ www.oxfam.org/en/research/time-care

Siyasi krizler: Siyasi krizler, dünya genelinde var olan pek çok ülkede siyaseti şekillendiren veya yönlendiren, ülkenin demokratik gelişmişlik düzeyini belirleyen, sonuçları günümüze kadar ulaşan en kuvvetli etmenlerden biri olarak nitelendirilebilir. Bu anlamda siyasi tarihin farklı dönemlerinde ortaya çıkan siyasi krizlerin oluşumu, yönetilmesi, sonuçlarının ve etkilerinin incelenmesi önem taşımaktadır. Bu çerçevede siyasi krizleri anlamak için, öncelikle siyasi kriz tanımının yapılması, örnekler çerçevesinde kriz anı ve sonrasını kapsayan dönemin kronolojik olarak incelenmesi, kriz sürecinde yer alan aktörlerin ve onların üstlendiği görevlerin araştırılması, siyasi krizin sonuçları ve boyutlarının belirlenmesi gerekmektedir. Bu konu “Krizlerin siyasallaşması” başlığı altında kapsamlı bir şekilde tartışılmıştır.

Çevresel krizler: Genel olarak çevresel kriz kavramı ve felaket kavramı arasında bir ilişki söz konusudur. Çoğu zaman bu iki kavram arasında belirli sınırlar çizmek ve ikisini bir-birinden ayırmak oldukça zor olabilmektedir. Felaket, bir kriz olarak değerlendirilmemelidir. Felaket, insan kaynaklı olmasına veya doğal kaynaklı olmasına bakılmaksızın kontrol edilemez bir olaydır ve sadece olumsuz etkileri vardır. Krizler ise, insan kaynaklı olaylar olmakta ve genel olarak olumsuz yönlerinin yanı sıra olumlu yönleri de dikkate alınabilmektedir (Faulkner & Vikulov, 2001, s. 331). Diğer bir fark da çevresel krizlerin daha çok içsel nedenlerle ortaya çıkması, felaketlerin ise daha çok dışsal nedenler içermesidir. Böylece krizler kısmen kontrol edilebilmekte, felaketler ise kontrol edilememektedir.

Ekolojik felaketlerle ilgili ilk araştırmalara örnek olarak, Silent Spring (1962) ve The Limits to Growth (1972) gösterilebilir Rachel Carson (1962) ise, kimyasal ürünlerin tarımda kullanılmasının neden olabileceği sorunlardan, özellikle fosil kaynakların kullanılmasının getireceği felaketlerden söz etmiştir (Layfield, 1988, s.17-19). Meadows vd. (1972, s. 125-127), dünyanın acil çözüm talep eden ekolojik felaketlerle karşı karşıya olduğu ve bunların bir politik sorun içerdiği ifade etmişlerdir. Özellikle “sınırların aşılması” (overshoot) olarak ifade edilen yaklaşımla Meadows, nüfus artışının endüstriyel artışa onun da hızlı sermaye tüketimine yol açacağını, doğal kaynakların tamamının kullanılması ve toksik artıkların çevreye akıtılmasının, zamanla insanları olumsuz bir duruma sürükleyeceğini belirtmiştir. Onlar kendi çalışmalarında, dünyanın bir yüzyıl içerisinde kötüye gideceğini yazmışlardır. Bu araştırmalar günümüzde de kendi güncelliğini korumakta ve yeşil parti siyasetçilerinin temel sloganları olarak kullanılmaktadır.

Çevresel krizleri anlamak için Yeşil Marxizm yaklaşımına başvurmak mümkündür. Bu yaklaşım genel olarak, yerel veya küresel çevresel sorunların, kapitalist ekonominin, sınırsız sermaye akışı ve birikim ihtiyacından kaynaklandığını ileri sürmektedir. Bu açıdan Yeşil Marxizm, doğanın sömürülmesine isyan etmektedir. Böylece Marxistler sadece sosyal ve ekonomik sorunları değil, çevresel sorunların nedenini de kapitalizmde görmektedirler. Bunlardan bazıları çevresel sorunları kapitalizmin yeni sınırı olarak değerlendirmekte (Altvater, 2005; Clark & York, 2005; O'Connor, 1988 gibi yazarlar), diğerleri ise Rio'da ortaya atılan "sürdürülebilir kalkınma" modelini ekolojik sorunların çözümü için potansiyel bir araç olarak görmektedirler (Brand & Wissen, 2012; Peet vd., 2011 gibi yazarlar) (Brand, 2015, s. 812). Bu çerçevede Marx, kapitalizmin mekânsal ayrımını ele almış, üretilen maddelerin dolaşımının düzgün gerçekleşmediğini, manüfaktür ve tarımın endüstriyel bütünleşmesini incelemiştir. Bu nedenlerden ötürü kapitalizmin, insani gelişmenin koşullarını bozduğu sonucuna varmıştır (Marx, 1986. s. 643-645).

Çevresel krizler ve onların belirli etkileri, yerkürenin neredeyse her bir noktasında yaşayan insanlarla ilişkilidir. Özellikle 21.yüzyılın ikinci 10 yılından itibaren çevresel krizler daha sıkı bir şekilde yaşanmaya başlamış ve çok ciddi etkiler bırakmıştır. Bunlara örnek olarak 2010 yılında Haiti, Şili ve Christchurch'deki depremler, 2011 yılında Christchurch ve Japonya'daki depremler, bu depremlerin çok boyutlu zararları ve sonuçları olarak, yaşanan tsunami ve radyoaktif sızıntı gösterilebilir. Bu krizleri önlemek veya anında çözüm sağlayabilmek, insanların kontrolü dışında gelişmektedir. Öte yandan bu krizler yanlış kararlar, büyük ekonomik hedefler ve sosyal politikaların başarısızlığı, yönetimin aksaklıkları ile ilgili belirli faktörler de içermektedir. Örneğin Haiti'deki deprem zamanı elitler arasında rüşvet ve yolsuzluk, Şili'deki deprem zamanı yeniden inşa uygulamalarının denetlenememesi, Japonya'daki felaketler zamanı bilginin saklanması ve gizlenmeye çalışılması, yaşanan doğal afetleri bir krize dönüştürmüş ve sorunların çözümünü zorlaştırmıştır. Bu durumda da bilgi kıtlığı, yeterli yardımın sağlanamamasına neden olmuştur (Dominelli, 2012, s. 1).

Çevresel kriz ve bunun sosyal, kültürel, politik ve ekonomik alanlardaki sonuçları kısmen cehaletin ürünüdür. Bu nedenle küresel ikilemimiz (dilemma) hakkında bilgi, bu sorunu ele almak için bir ön koşul olabilir. Birçoğu için ihtiyaç olan şey, insanların ve gezegenin ihtiyaçları doğrultusunda yönlendirilen ekolojik temelli yeni bir aydınlanma gerekmektedir. Barry'ye göre, buna ilaveten mevcut küresel gerçekliğimizi karakterize eden "sürdürülebilirlik" kavramının değil, bunun aksine "sürdürülemezlik" kavramının

daha gerçek olduğunun açık bir şekilde belirtilmesi önemlidir (Barry, 2015, s. 733). Dolayısıyla gerekli olan, eğitimin (hem resmi hem de gayri resmi) önemini ve mevcut sürdürülemezlikten geçişteki rolünü araştırmaktır.

1.1.2. Krizlerin siyasallaşması

1.1.2.1. Siyasi kriz kavramı ve tanımı

Ulus devletlerin siyasi arenaya girmesinden günümüze dek gerçekleşen siyasi krizler, ülke sınırları içerisinde başlamış olup, temelinde ise insan hakları, azınlık hakları, terörizm, etnik sorunlar, göç sorunları, sınır sorunları vb. sorunlar yer almıştır. Gerekli önlemler alınmadığında bu sorunlar, başta komşu devletler olmak üzere diğer devletlere de yayılarak krizi bölgesel ve hatta küresel boyuta taşıyabilirler. Ayrıca siyasi kriz, ülke içerisinde domino etkisiyle birden çok bölgeyi, sektörü, kurumu ve işletmeyi etkileyen, hatta ülkeye giriş çıkış sıkıntısına neden olan en önemli kriz türlerinden biri olarak değerlendirilebilir. Siyasi krizler, isminden de anlaşılacağı gibi ülkelerin veya ülke içerisinde bulunan kurumların ve hatta belirli kişilerin siyasi düşünce ve çıkar farklılıklarından oluşan bunalımları, buhranları ifade etmektedir. (Yenişehirlioğlu, Salha ve Şahin, 2016, s. 75).

Günümüz siyasi ve ekonomik ortamında hiçbir ülke diğer ülkeyle var olan ilişkilerini kesmeyi, diğer ülkelerden bağımsız hareket etmeyi veya herhangi bir ülkeyi karşısına almayı amaçlamamaktadır. Bazen ülkelerin çıkarları farklılık gösterdiğinden, bu durum siyasi krizlerin oluşumuna ve hemen bu krizin ardından yayılarak ülkenin çeşitli alanlarında yeni krizlerin oluşumuna neden olabilmektedir (Yenişehirlioğlu vd., 2016, s. 74).

Wolfgang Müller ve Christel Neusüss (1971), “Refah Devleti İllüzyonu ve Ücretli Emek-Sermaye çelişkisi” (Die Sozialstaatsillusion und der Widerspruch von Lohnarbeit und Kapital) başlıklı makalelerinde, devlet üretim tartışmasını ortaya atarak birçok teoriyi değerlendirmişlerdir. Bu teorilerden biri de Habermas ve Offe’nin siyasi kriz teorisidir. Alman filozof ve sosyolog Jürgen Habermas, günümüzde yaşanmakta olan toplumsal (siyasi) ve ekonomik kriz eğilimlerine yönelik bir yaklaşım geliştirerek, kendi teorisinde kapitalist bütünleşme ile günlük yaşam çerçevesinde toplumların normlar ve değerler etrafında bütünleşmesini birbirinden ayırarak, sistem ve yaşam dünyası bütünleşmesi arasındaki kriz eğilimlerini ele almıştır. Bu çerçeveden bakarak ekonomik krizlerin nasıl toplumsal, yani siyasi krizlere yol açtığı anlaşılabilir. Açıklamak gerekirse ekonomik durgunluk, yüksek enflasyon, daralma, şirketlerin iflası, ulusal para

biriminin değer kaybetmesi ve işsizlik oranının artması ekonomik krize işaret etmekte, aynı zamanda toplumsal kutuplaşma, değerlerin aşınması, normlarda uyumsuzlukların oluşumu gibi sosyo-kültürel faktörler de gündeme gelmektedir (Yıldız, 2019, s. 160).

Solimano'ya göre, siyasi ve kurumsal boşluk yaşayan ülkelerde ekonomik büyüme ve gelişme yaşanmaz. Ekonomik seçimler ve sosyal kısıtlamalar, adeta politik sürecin aracılık ettiği kurallara, kurumlara dayanır. İstikrar, hukukun üstünlüğü ve sosyal iş birliği ile karakterize edilen bir yönetim ortamında, ekonomik fırsatlar da mevcut olacaktır. Azgelişmişlik, sadece ekonomik kaynak eksikliği ile değil, aynı zamanda politik istikrarsızlık, işlevsiz kurumlar ve oldukça farklılaşmış ve birliğini kaybetmiş sosyal yapılarla da büyük ölçüde ilişkilidir (Solimano, 2015, s.1). Bu noktada en önemli soru şu olabilir: siyasi krizler ekonomik krizleri tetiklediği gibi ekonomik krizler de siyasi krizleri tetiklemekte midir? Siyasi krizlerin ve istikrarsızlıkların ekonomik krizlere yol açtığı pek çok örnek verilmesine karşın yine de bu sorunun net bir cevabı bulunmamaktadır. Bu duruma Bolivya'nın 2003 yılında yaşadığı süreç iyi bir örnek teşkil etmektedir. O dönemde ülkenin Cumhurbaşkanı Sanchez de Lozada, görevinden istifa ederek ABD'ne kaçmıştır. Sanchez'in bu kaçıışı, beraberinde çok ciddi bir siyasi krizi de getirmiştir. Bu kriz sürecinde 4 ana reaksiyon ortaya çıktı:

- a. Yüksek enflasyon oranı
- b. Dövizde sürekli hale gelen devalüasyon
- c. GSYH rakamlarında sert düşüş
- d. Farklı alanlarda ortaya çıkan makroekonomik kriz (Solimano, 2015, s.4)

Ancak bu reaksiyonların asıl nedeni ise, Lozada'nın ülkeyi terketmeden önce başlatılan koka yok etme politikası idi. Çünkü bu politika koka yetiştiricileri ve yoksul köylülerin gelirlerinde önemli ölçüde bir düşüşe yol açmıştı. Başka bir ifadeyle, siyasi kriz ekonomik krizi tetiklemişti.

Bunun tersi durum 2000 yılında Ekvador Cumhurbaşkanlığı krizi sırasında yaşanmıştı. 1990'lar boyunca Ekvadorlular keskin makroekonomik krizle yüz yüze kalmışlardı. 1998-1999 yıllarında hızlandırılmış döviz amortismanı, enflasyon, bankacılık krizi ve GSYH'in %9 oranında keskin düşüşü sonrasında, Cumhurbaşkanı Mahuad'a karşı Ocak 2000 yılında askeri bir darbe gerçekleşmişti. Böylece ekonomik kriz sonucu siyasi kriz yaşanmıştır. Anlaşıldığı üzere yalnız ekonomik nedenler olayları anlamakta yeterli olmamakta ve daha derinde saklı siyasi nedenlerin analizi de önem taşımaktadır (Solimano, 2005, s. 4).

Siyasi kriz örneklerine ek olarak AB üyesi İspanya'nın Katalonya bölgesinde baş gösteren bağımsızlık hareketi ve bu nedenle yaşanan kriz ile Irak'daki Barzani liderliğindeki Irak Kürt Bölgesel Yönetimi'nin ayrılmak için referandum yapması gösterilebilir (Karadağ, 2017, s. 1).

Uluslararası iktisat politikası ve dış politika arasında doğrudan karşılıklı bir ilişki söz konusudur. İki ülke arasında dostça ticari ilişkilerin varlığı ve daha da teşvik edilmesi, genellikle bu ülkeleri birbirine yaklaştırdığı gibi aralarındaki ilişkilerin bozulması da onların ekonomik ilişkilerine olumsuz yansımaları kaçınılmazdır. Özellikle iki ülke arasındaki siyasi krizler bu ülkelerin ticari ilişkilerini olumsuz etkilemektedir. Örnek olarak Hindistan ve Pakistan arasındaki siyasi krizleri veya Orta Doğu bölgesinin son yıllarda yaşadığı siyasi krizlerin bölge ülkelerinin ekonomik ilişkilerine yansıdığı gösterilebilir (Kandemir vd., 2018, s. 635).

Orta Doğu, tartışmasız şekilde, siyasi krizlerin merkez üssü, kronik olarak savaş eğilimli olup dünyanın en uzun süren çatışmalarının bölgesi olarak belirtilebilir. Bu bölge, realist uluslararası ilişkiler okulunun devlet sistemlerinin temel özelliği olarak gördüğü anarşi ve güvensizliğin en ciddi kanıtı olarak kaldığı ve realist yaklaşımın en büyük ilgi düzeyini koruduğu bölge gibi görünmektedir. Fakat neorealizm'in devletlerin sistemlerinin değişmez olduğu, birbirine bağlı rasyonel aktörlerden oluştuğu ve realizmin savaş ve istikrarsızlıkların devlet sistemindeki anarşinin yan ürünü olduğu varsayımları, Orta Doğu bölgesini saran savaş ve istikrarsızlıkları anlamak için yetersiz kalmaktadır (Hinnebusch, 2003, s. 1). Günümüze kadar devam eden bu çatışmalar, Orta Doğu'da bir yönetim krizinin göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Siyasi krizlere bir başka örnek olarak, Türkiye ile ABD arasında yaşanan rahip Andrew Brunson davası (2018) gösterilebilir. Bu davanın sonucu olarak ABD Türkiye'ye ekonomik yaptırımlar uygulamış, bu yaptırımlar ise sırasıyla ülke ekonomisini krize sokarak döviz kuru dalgalanmalarına ve sonuç olarak kur krizine neden olmuştur. (Yorulmaz, 2018, s. 3). Bu tür siyasi ve bağlantılı olarak ekonomik krizlere 2013 Gezi Kalkışması, aynı yıl 17-25 Aralık'ta gerçekleştirilen yargı darbesi girişimi, 15 Temmuz 2016'da ülke yönetimini ele almaya yönelik darbe girişimi ve en son olarak Türkiye-Rusya uçak krizi gösterilebilir (Yorulmaz, 2018, s. 6-7).

1.1.2.2. Siyasi kriz türleri

Siyasi krizler; Meşruiyet krizi, Devlet krizi, Katılma krizi ve Demokrasi krizi olarak sınıflandırılabilir.

Meşruiyet krizi: idari işlevlere, kurumlara veya liderliğe duyulan güvenin azalması anlamına gelir. Devlet yönetiminde yaşanan krizler ve gerginlikler toplumu olumsuz şekilde etkileyebilmektedir. Meşruiyet krizi genellikle hükümet ile halk arasında bir çatlak oluştuğunda ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle siyasi krizlerin toplumsal ilişkiler açısından değerlendirilmesi gerekmektedir.

Meşruiyet kavramı Latince “legitimus” veya “legitimation” kelimelerinden üretilmiştir. İngilizce karşılığı “legitimacy” veya “legitimation” ifadeleridir (Çetin, 2003. s. 66). Meşruiyet, köken olarak geçerli, hukuki, kabul gören, legal, onaylanan, din ve ilahi emre uygun olan, toplumun ve kamu vicdanının doğru, haklı ve geçerli bulduğu eylem, kural ve davranışı ifade etmekte olup, meşru kelimesinden türetilmektedir. Bireysel ve toplumsal, sosyolojik ve psikolojik, nesnel ve öznel boyutta karşımıza çıkan meşruiyet, siyasi anlam da taşımakta, devlete ve siyasi kurumlara ait olabilmektedir (Okumuş, 2016, s. 11). Bu bağlamda siyasi meşruiyet kavramını tanımlamadan önce bu kavramla sıkı bağı olan iktidar ve otorite kavramlarını anlamakta fayda vardır.

Meşruiyet; meşru olma, kanuna uygun bulunma demek olup, iktidar sahibinin veya prensipler sisteminin haklılığı, siyasî iktidarın halkın rızasına ve tasvibine dayandırılması durumudur (Özüçetin, 2016. s. 37). Meşruiyet kavramı çok geniş bir kapsama sahiptir ve “meşruiyet, bir devletin yönetim hakkına sahip olmasına duyulan inançtır. Böylece insanlar, verilen emirlere sadece korku duydukları için veya kişisel çıkarları nedeniyle değil, sadece tabi olmaları gerektiğine inandıkları için tabi olurlar” şeklinde açıklanabilir. Meşruiyet sadece taraftarların bilinçli şekilde varlığı ile karakterize edilmemektedir. Elitler de kendilerine duydukları inanç ile faaliyette bulunup kendilerini meşru yöneticiler olarak görebilirler. Ek olarak, devletler meşruiyetin tek olası nesnesi değildir; belirli liderler veya politikalar, aynı zamanda potansiyel güç ağılları/grupları meşru olabilir veya olmayabilir^{8 9}(White, 2005, s. 1-2).

Siyasi kriz döneminde toplumun devlete karşı güveni ve bağlılığı zedelenebilir veya tamamen kaybolabilir dahası da bu durum toplumun devlet yönetimini reddetmesine kadar gidebilir. Bu ise meşruiyete neden olabilir. Sosyal bilimler literatüründe

⁸ Meşruiyet konusu üzerine geniş tartışma ve araştırmalar yapılmış ve bunlara örnek Larry Diamond, Fu Hu ve Yuhhan Chu'nun (Tavyan üzerine), Andrew Nathan ve Tianjian Shi'nin (anakara Çin üzerine), Robert Albritton'un (Thailand üzerine) çalışmaları gösterilebilir.

⁹ Aziz Augustin'in anlatısına göre Büyük İskender ve esir aldığı bir korsan arasında şöyle bir diyalog geçmiştir: İskender korsana hangi cesaretle denizlerde saldırganlık yaptığını sormuş, korsan ise cevabında İskender'e hangi cesaretle tüm dünyaya saldırabildiği sorusunu yöneltmiştir. Devamında ise kendisinin saldırı yaparken küçük bir gemi sahibi olduğu için korsan adlandırılırken, İskender'in büyük bir donanma sahibi olduğu için imparator adlandırıldığını ileri sürmüştür (Chomsky, 2004, s. 7). Bu hikâyeye, iktidarın meşruiyet ve meşruiyetin kaynağı olan soruna dikkat çekmekte ve sembolik bir nitelik taşımaktadır.

meşruiyetle ilgili tartışmaların Alman sosyolog Max Weber ile başladığı bilinmektedir. Weber, hiçbir otorite sisteminin sadece maddi, manevi veya ideal motiflere dayanarak sürekliliğini sağlayamayacağına, ek olarak meşruiyete ilişkin bir inanç oluşturulması gerektiğini ifade etmektedir. Başka deyişle meşruiyet, siyasal rejimlerin varlığını sürdürebilmeleri için en önemli faktörlerden biri olarak görülmektedir. (Gönenç, 2001, s. 134).

İktidar, bir kimsenin veya herhangi bir grubun diğerlerini kontrol edebilme kapasitesi, başka bir ifadeyle ise birine aksi halde yapmayacağı bir şeyi yaptırabilmesi şeklinde ifade edilebilir. Örnek olarak, ataerkil bir toplumda baba, ailenin diğer fertleri üzerinde iktidara sahip olmaktadır. Bu duruma benzer olarak sendika, siyasi parti ve devlet gibi çeşitli örgütlenmelerde bu tür iktidarlar karşımıza çıkabilmektedir. Siyasi iktidarlarda ise, diğerlerinden farklı olarak meşru şekilde güç kullanma yetkisini elinde tutanlar, sadece devletin yöneticileri olmaktadır. (Gönenç, 2001, s. 132).

Meşruiyetin kaynağını kendisinde ve kendi varlığında bulan, başka bir ifadeyle varoluşuna kutsal bir rol biçen bakış açısına göre devlet, kendisini oluşturan koşulların etkisinden sıyrılıp toplumdan koparak “kutsallığı kendiliğinden” kaynaklanan ve kendi tüzel kişiliğini yöneten gerçek kişilerin, yönettiği kitlelere hesap vermekten korunduğu bir felsefeyle, temel olarak otoriter ve totaliter yönetimlerde yaygın bir hal almıştır. Meşruiyetin kaynağını halk egemenliğine dayanan hukuka bağlayan bakış açısı, özellikle Avrupa’da Aydınlanma döneminde geniş bir şekilde yayılmış, devletin kutsallığı varsayımını reddederek insan hakları ve bireysel özgürlükleri ön plana çıkarmıştır. Toplumsal Sözleşme’nin yazarı Rousseau’nun, toplumun devlete yönelik belirli görev ve sorumlulukları üstlendiği gibi, devletin de topluma karşı üstlendiği görev ve sorumlulukları olduğu, topluma faydalı olması gerektiğini vurgulaması bu kapsamda değerlendirilebilir (Malkoç, 2017, s. 90).

Kışlalı’ya (2000, s. 63) göre toplumsal güçlerin temsilcileri iktidarda değilse, devlet otoritesinde bir boşluk oluşabilmekte ve rejimde ciddi aksaklıklar yaşanabilmekte, bu durum meşruiyet krizine yol açabilmektedir. Bazı düşünürlere göre siyasal yönetim, yalnız herhangi bir ideale, beşerî bir öğretiye veya ideolojiye bağlı kalırsa meşru sayılabılır. Bu bağlamda dindarlar meşruluğun ilk temelini dini (teolojik) kaynakla ilişkilendirmektedirken, Karl Marx ve Friedrich Engels, siyasal iktidarın proletarya (işçi sınıfı) tarafından ele alınması gerektiğini savunmakta (Malkoç, 2017, s. 92) veya günümüz Batı devletlerinin demokratik yönetim tarzını seçmelerinin, yönetime meşruluk kazandırabileceğini iddia etmektedirler.

Habermas ise, meşruiyet krizinin temel nedenini, kapitalist ekonomide aramak gerektiğini öne sürmektedir. Bu bakış, Neo-Marksist yaklaşıma göre devleti tehlike veya krize sokacak ekonomik çelişkiler ve en nihayetinde bir meşruiyet krizine neden olacaktır. (Merkel, 2013, s. 10).

Siyasal iktidar bir toplumsal rızaya dönüşmediği sürece, bir zorlamayı veya zorunluluğu, bazen de zorbalığı temsil ettiği söylenilebilir (Çetin, 2003, s. 62). Yönetimin meşruiyetinin tartışılması ise, sistemi çökertmeye veya zaafa uğratmaya yönelik bir çaba veya girişim olarak algılanmakta ve böyle bir tartışmaya izin bile verilmemektedir (Kaplan, 2000).

Devlet krizi: Devletçilik, devletin ekonomik alana çeşitli şekillerde müdahale etmesi olarak tanımlanmaktadır. Aynı zamanda devletçilik bir iktisat politikası, diğer bir ifadeyle devletin belirli amaçlara ulaşmak için belli zaman içerisinde uyguladığı yöntem olarak da düşünülebilir. Kadro Mecmuası çerçevesinde toplanmış yazarlara göre devletçilik ne kapitalizm ne de sosyalizme ait olmayıp, onlar arasında veya onların dışında bir yerde konuşlanan üçüncü bir sistemdir. Yani devrim aracılığıyla sömürge yönetiminden kurtulan devletlerde, ulusal iktisat sistemindeki sanayi sektörleri devletin elinde bulunacak, ekonomik hayat bir plan çerçevesinde yürütülecek ancak devlet özel mülkiyeti yok etmeyi amaçlamayacaktır (Sağlam, 1981, s. 71-72). Devlet ekonomiyi başarılı şekilde yönetmeyi başaramazsa, bu durum devletçilik krizine yol açabilir.

Devlet krizi ifadesi ile, ulusal meselelerle ilgili kararların alınması ve görüşülmesi amacıyla iktidar ve muhalif partiler arasındaki tartışma veya siyasal kutuplaşma da kastedilmektedir (Ataay, 2020, s.414-415; Kantar, 2018, s.10). Bu durum, parlamentoyu işlemez hale getiren süreçleri ortaya çıkarması bakımından, devlet krizi olarak tanımlanabilir. Devlet krizi, yönetimdeki uzlaşmanın bozulması ve meclisin karar alma sürecinin tıkanması nedeniyle, yeni sürecin başlatılması amacıyla yeniden yapılanmalara gidilmesini ifade etmektedir (Yazıcı & Dursunoğlu, 2019, s.105).

Kamu örgütleri ve özel örgütlerde kriz ve kriz yönetimi farklılık arz etmektedir. Burhan Aykaç (2001, s.123) bu farklılığı,“ Kamu örgütleri genel olarak yavaş hareket etmekte, kurumsal mevzuata bağlılık nedeniyle esnek yönetim uygulayamamak” olarak ifade etmiştir. Kamu yöneticileri kriz anlarında gerekli inisiyatifi ellerine alamayarak, yeni gelişmelere fazla duyarlı olamamaktalar. Halbuki kriz yönetimi, esnek ve acil kararlar alınmasını gerektiren bir durumdur. (Göksu, 2008, s. 42).

Devletin kamu hizmetlerini sunma ve toplumu yönetme kapasitesinin iki temel koşulu olan iktidar ve siyaset, günümüz itibarıyla birbirinden ayrılmaya devam

etmektedir. Kamu işlerini yürüten veya yöneten “iktidar” ile kamu alanında ne ve nasıl yapılması gerektiğini belirleyen “siyaset” arasında derin bir kopukluk yaşanmaktadır. Küreselleşme süreci ile birlikte devletin eylem gücünün azaldığı veya tamamen kaybedildiği, devletin yatırım sermayesi, işgücü piyasaları, para ve meta dolaşım üzerinde denetim, gözetim yetkisinin giderek azaldığı görülmektedir. Böylece kontrol edilemeyen küresel güçlerin iktidar üzerindeki etkisi, kronik bir şekil alan güç açığı ile birlikte siyaseti işlevsiz hale getirmiştir (Kılıç, 2019).

Zygmunt Bauman’ na (2020, s.62) göre, serbest ticaretin kural tanımazlığı ve yayılmacı yapısı nedeniyle sermaye ile finans, hareketlerinde daima fütursuz davranmaktadır. Bu durum ise, “ekonomi”yi politik açıdan kontrol edilemez bir hale getirmektedir. Bu durumlar, ulus devletlerin süregiden “sönümlenmesi”¹⁰ sürecini bir doğal felaket bulutuyla kuşatmaktadır”. Bu durum, E. Balibar’ın ortaya attığı kavram olan “devletsiz devletçilik” ile ifade edilebilir. Küresel konvansiyonel güçlerin iktidar üzerinde varlığını idame ettirmeleri, hatta iktidarı yok etmeleri, ulusal siyasi dinamikleri daha da kırılğan hale getirmekte ve beka tehdidi oluşturmaktadır ki, bunun da en belirgin örneklerinden birisi Venezuela’da yaşanmaktadır (Kılıç, 2019).

Katılma krizi: Devletin çeşitli düzeylerde karar ve uygulamalarını etkileme eylemlerine yurttaşların katılması durumuna, siyasal katılım denilmektedir. Yerel seçimlerden ulusal seçimlere, başka ifadeyle köy veya mahalle yöneticilerinin seçimlerinden cumhurbaşkanı seçimlerine kadar farklı düzeylerde gerçekleştirilen seçimler, siyasal katılım kavramı içerisinde belirtilmektedir. Modern demokratik yönetimlerin gelişmişlik düzeyi, siyasal katılımın etkinlik ve yaygınlık düzeyi ile ölçülür olmaktadır. Halkın seçimlere katılımı, “halk egemenliği” kavramını doğurarak seçilen kişilerin meşruluğunun temel ölçütü olmuştur. Günümüzde katılım olanakları, sadece siyasal olmakla kalmayıp, demokratik yönetim uygulayan birçok işletmelerde, özerk kurumlarda, öğretim kuruluşlarında uygulanmaktadır. Ancak demokrasi düzeyi düşük olan toplumlarda bazı kesimler yeterli katılım olanağına sahip değildir ve bu durum “katılım krizi” ni doğurur. 1848 yılında Batı Avrupa’da işçilerin ayaklanmalarının temel nedenlerinden birisi de bu durumdur. Yaşanan kriz, çalışanların oy hakkının genişletilmesi, onların sendikal hak ve özgürlüklerle donatılması ile atlatılmıştı (Kışlalı, 2000, s. 92).

¹⁰ Devletin sönümlenmesi - Vikipedi (wikipedia.org)

Seçimle yönetimi ele alan iktidarın meşru olmamasıyla ilgili düşünce, tabii ki gerçekleri yansıtmamakla birlikte, yine de siyasal iktidarın aldığı kararların meşruluğu her zaman tartışılabilir olmaktadır. Zira kararların meşruluğunun temel ölçütü, bu karar alma sürecine kararlardan etkilenecek olan kişilerin özgür şekilde katılabilmeleridir. Eğer halk, siyasal kararların alınma sürecine katılamazsa, bu durum bunalıma yol açarak iktidara karşı toplumsal muhalefetin doğuşuna neden olabilir. Kamuoyunu dikkate almama veya oluşan muhalefeti göz ardı etmek de siyasal iktidarın meşruiyetinin sorgulanmasına neden olmaktadır. Böylece temsili demokrasi modeline alternatif olarak, müzakereci demokrasi modeli sunulabilir (Eren & Özden, 2014, s. 163).

Demokrasi krizi: Abraham Lincoln demokrasiyi, “Halk tarafından seçilen halk hükümetidir” şeklinde tanımlamıştır. Küreselleşme süreci ise, bu ifadeyi yerle bir edip, tamamen küresel faaliyette bulunan kurumların amaçlarına hizmet eden bir devlet oluşturma çabası içerisinde, söz konusu kurumların ülke içi demokrasiye müdahale etme yaklaşımında bulunmalarına da olanak tanımaktadır (Köse, 2003, s.3). Peter Newell Uluslarüstü otoritelerin ve bölgeselciliğin aşırı büyümesinin, uluslararası rejimlerin yönettiği toplumsal ve ekonomik hayatın gittikçe genişlemesi sonucunda daha ileri seviyede “demokratik açık” yarattığını belirtmektedir (Newell, 2006, s.45). Ulus-devlet bir yandan kendi yurttaşlarının seçimlerini gözetmek mecburiyetinde iken, diğer yandan ulus üstü kurumların kararlarını uygulamaya başlayarak ülke içi demokrasi krizine yol açmaktadır. Böylece ulus-devlet, demokratik olmayan kararları demokratik araçlarla korumaya çalışarak, onlara meşruluk kazandırmakta ve sonuç olarak halkın temsilcisi olmaktan çıkmaktadır (Şen, 2010, s. 149). Bu durum da krize yol açmaktadır.

Demokrasi krizi ile ilgili 3 söylemden bahsedilebilir: kamusal söylem, siyasal teori söylemi ve deneysel demokrasi araştırması. İlginçtir ki, bu üç söylemin her biri, bizi farklı sonuçlara yönlendirmektedir. Özellikle kamusal ve teorik söylem, demokrasi krizinin varlığından bahsederek, parlamentolarda, katılımcılıkta, yönetimde demokrasi krizini vurgularken, yapılan deneysel araştırmalar bu konuda daha temkinli yaklaşp, demokratik dünyadaki gelişimleri inkâr etmemektedir. Bu konuda büyük ölçekte bir demokrasi krizi yaşanmadığını da belirtmektedir. Örneğin, yukarıda belirtilen yaklaşım, kamusal söylem olarak algılanabilir. Siyasal teori söylemi olarak Habermas, ekonomik krizlerin, ekonomik sorunların devlet aygıtını işlemez hale getireceğini ve bunun da “idari-siyasi sistem”in meşruiyetinin krizine yol açacağını, başka bir ifadeyle ekonomik ve siyasi krizlerin, sonuç olarak biçimsel demokrasi krizine dönüşeceğini ifade etmiştir. Burada ilginç nokta, Habermas’ın teorisinin ardından 40 yıl boyunca yapılan deneysel

demokrasi araştırması verilerine göre, 1970’lerdeki petrol krizinin ardından stagflasyon yıllarının, 1980’li yılların sonundaki neoliberal politikaların neden olduğu refah devletinin zayıflamasının, 1990’lar ile 2000 yılı sonrasındaki ekonomik krizlerin ve sorunların hiç birisi, Avrupa Birliği yurttaşlarının “demokrasi tatmini”ni olumsuz yönde etkilememiştir. Sonuçta da demokrasinin meşruiyetinde değil, demokratik kurumların meşruluklarında gerileme olduğu söylenilebilir (Merkel, 2013, s. 9, 11). Bu bulguları AB kapsamında geçerli kabul edebilmek bile, dünyanın geri kalanı açısından geçerli olduğunu söylemek doğru olmayacaktır. Buna rağmen idealizme ve demokrasiye dair inanç demokrasiyi geliştirir. Daha net bir şekilde özetlersek demokrasi, belirli dönemlerde yaşadığı iniş-çıkışlara rağmen her zaman demokrasinin var olacağı inancı üzerine yükselmektedir (Weinber, 2013, s. 39). Bu nedenle bu inancı korumak ve gelecek nesillere aktarmak gerekmektedir.

1.1.2.3. Siyasi krizin aktörleri

Siyasi krizin temel aktörleri ordu, siyasi lider ve siyasi partiler olarak belirtilebilir. Bu aktörler siyasi krizin daha da şiddetlenmesi veya çözüme kavuşturulmasında büyük rol oynamaktadır.

Ordu: Askeri sosyolojinin önemli konularından biri olarak ordu-siyaset ilişkisinin öğrenilmesi gerekmektedir. Ordu, kurumsal ayrıcalıklarının yanı sıra devlet aygıtından aldığı güç ile her zaman siyasi yaşamın güçlü bir öznesi olmuştur. Ordu mensupları, hem siyasi rejimin temel garantisi olup hem de devrimlerin temel kolları olarak karşımıza çıkabilmektedirler. Meşru şiddet tekeli elinde bulunduran silahlı kuvvetler, yasal kurallar kapsamında kendilerine verilen sorumluluk ve görevleri yerine getirmekle sınırlı kalmayıp, bazı durumlarda sivil otorite üzerine tahakküm kurmaya çalışmışlardır. Dünyada pek çok kez ordular, düzenin kurucu unsurlarından biri oldukları varsayımından hareketle, sadece ülkenin sınırlarının, güvenliğinin korunması veya savunulmasıyla kalmayıp, yönetim ve siyasetle ilgili konuları da kendilerine vazife edinmişlerdir. Zira sivil otorite demokratik seçimler yoluyla iktidara gelse bile, bazen sınıfsal bazen ideolojik vd. nedenlerle askeri müdahalelere maruz kalmıştır. Nitekim Duverger, orduların devletin kurucu unsurlarından biri olarak zaman zaman iktidar mücadelesine girmekten çekinmediklerini belirtmiştir (Duman, 2019, s. 146).

Özellikle Türkiye’de ordu, siyasi etkisi açısından kapsamlı bir araştırmayı hak etmektedir. Tarihsel-kültürel mirasa sahip ordu, Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan günümüze kadar rejimin ve Atatürk ilkelerinin koruyucusu rolünü üstlenmiş, ciddi bir

muhalefet ve meydan okumayla karşılaşmadan bu rolü sürdürmeyi başarmıştır. Ordu, Cumhuriyet'in ilanında etkin bir rol üstlendiği gibi aynı zamanda iktidar karşıtı darbelerin de temel gücü rolünü oynamıştır. Özellikle 1970 ve 1980 darbeleri ordunun özerkliğini artırmıştır (Burak, 2011, s. 46).

Askeri darbelerin neden yaşandığı sorusuna yanıt bulmak, bu olguyu anlamamıza yardımcı olabilirler. Neden askeri darbeler özellikle gelişmekte olan veya az gelişmiş üçüncü dünya ülkelerinde sıkça yaşanır? Siyaset bilimcilere göre bu nedenler sırasında sivil yönetimin meşruiyetini kaybetmesi, ekonomik gerilik, ordu ve yönetimin arasındaki ihtilaf ve darbeyi tetikleyen uluslararası konjonktür gösterilebilir (Duman, 2019, s. 147). Bazen kriz sürecinde yerel siyasi aktörler belirleyici olmayıp, bölgesel güçlerin etkisi daha ağır basabilir. Örneğin Libya krizinde, Libya aktörlerin önemli bir rol oynamadığı söylenebilir. İsrail ile BAE'nin ve diğer küresel güçlerin etkisi ve müdahaleleriyle, 2011'de Kaddafi'nin öldürülmesinden sonra kurulan siyasal düzenin etkinliği engellenmiştir. Başka bir örnek, Mısır'da 2013 yılında Mursi Cumhurbaşkanı seçilse de, BAE desteği ile yönetim karşıtı güçlerin örgütlenmesi nedeniyle iktidardan düşürülmüştür. ABD ve diğer küresel güçler bu darbeye sessiz kalmıştır (Kekilli, 2019, s. 9). Bu süreçte, yabancı güçlerin desteğiyle oluşturulan askeri/silahlı gruplar büyük önem taşımaktadır.

Ordunun siyasi aktöre dönüşümünü anlamak, uluslararası ilişkilerin birçok sorularına cevap bulmak açısından önem taşımaktadır. Ordunun siyasetten uzaklaşması, otokratik yönetimden demokrasiye geçebilmek açısından çok önemlidir. Charles Tilly'nin "Savaş devleti, devlet de savaşı yarattı" diye ünlü ifadesinden yola çıkarak, aktif orduların ne zaman profesyonelleştiği ve politika ile ilgisini kestiğini anlamak, devletlerin demokratikleşmesini ve demokratik şekilde sağlamlaştırılmasını anlamamıza yardımcı olabilir (White, 2017, s. 576). Özellikle White, ülke açısından olumsuz sonuçlar doğuran krizlerin, orduyu siyaset ve devlet yönetiminden uzaklaştırarak profesyonelleşmeye ittiği sonucuna varmış ve bu iddiasını bir sıra örneklerle doğrulamaya çalışmıştır. Örneğin 1967 yılında İsrail ve Mısır arasındaki savaşın etkisi altında, Mısır'da yönetimin askeri yöneticilerden sivil otoritenin eline geçmesi gösterilebilir. Nasir, siyaseten aktif fakat profesyonel olarak yetersiz askerleri görevden almış ve siyasi olarak beceriksiz ilan etmiş, onları sadece ordu kuruculuğu ile ilgilenmeye çağırmıştır. Böylece devletin güvenlik ve müdafaa işlerini daha iyi yapabileceklerine yönelik bir inanç oluşturulmuştur. (White, 2017, s. 585).

Siyasi lider: Lider dediğimizde, orduları zafer kazanan, imparatorlukları yöneten, çeşitli şirketlerin gruplarına önderlik yapan, halkların kaderini yönlendiren güçlü, dinamik kişiler ilk olarak akla gelmektedir. Bizim liderlik algımız çoğu zaman askeri, siyasi, dini veya sosyal liderlerle ilgili olup, onların tarihsel olaylardaki rollerinin eleştirisi veya yüceltilmesi ile ilişkili olmuştur. Bu liderlerin aldıkları kararların nedenleri ve sonuçları önemli farklılıklar barındırmaktadır. Bazı liderler, örneğin Gandhi, Hz. Muhammed, Mao Tse-tung, başkalarına ilham vermiş, bazı liderler, örneğin Julius Caesar, Büyük Alexander geniş imparatorluklar kurabilmiş, bazı insanlar, örneğin Adolf Hitler veya Claudius Caesar, yüce güç kazanabilmiş, bazı liderler, örneğin Winston Churchill, İndira Gandhi, belirli başarılarına rağmen yönetimden uzaklaştırılmıştır. Bazı liderler kendileri uğruna ölüme hazır olan takipçilere sahipken, bazıları ise onları öldürmek isteyen astlara sahiplerdir. Tüm bunlar, tarih boyunca çeşitli spekülasyonlara ve yaklaşımların ortaya çıkmasına neden olmuşsa da gerçek anlamda liderliğin öğrenilmesi 20. yüzyılda başlamıştır (Yukl, 2013, s. 1).

Liderliğin temelinde etki yapma gücü durmaktadır. Etki yapmak derken fikirleri iletmek, kabul ettirmek, bu fikirlere destekçi bulmak ve uygulamak kastedilmektedir. Başka ifadeyle, liderlik bir grup veya herhangi kuruluş içerisinde eylemleri ve ilişkileri yönlendirmek, yapılandırmak veya onları kolaylaştırmak amacı ile kişinin diğerleri üzerindeki kasıtlı bir etkisi veya etkileme süreci olarak algılanabilir. Örneğin bir lider, askerlerini önemli bir misyon için veya diğer arkadaşlarını korumak için hayatlarını riske atmaya motive edebilir (Yukl, 2013, s. 3-5).

Villoria ve Iglesias (2011), değişim ve devamlılığın sağlanmasında liderlerin rolü hakkında bahsetmişlerdir. Onlara göre “liderlerin yokluğu durumunda kamu kurumları kendi manda ve görevlerini yerine getirmek için hiçbir zaman seferber olamazlar”. 1980’li ve 1990’lı yıllarda ne kadar liberalleşme ve özelleştirme hareketleri gündemi kapsasa da liderliğin rolü merkezi bir konumda kalmaya devam etmiştir. Günümüzde kamu yönetimlerinde reform yapılmasına daha fazla özen gösterilmiş ve reformların temel odak noktası ise liderlik olmuştur. (Khan, 2018, s. 70). Bu bağlamda liderlerin ülkenin refahının genel olarak yüksek tutulmasında yadsınamaz ve büyük önem taşıyan bir rolü olduğu söylenebilir.

Bütün bunların yan sıra bir partinin hayatı ile faaliyetinin uzun süreli olması, yeterli miktarda seçmen desteğini sağlaması ve iktidara gelebilmesinde liderlerin büyük önem taşıdığı bir gerçektir. Parti lideri dünyanın neredeyse tüm ülkelerinde seçmenlerin oy verme ile ilgili kararlarına etki yapabilmekteler. Bu etki ise ülkenin demokratik

gelişmişlik düzeyi, toplumsal şartlar vs. ile ilişkilidir. Örnek olarak, Türkiye’de seçmenlerin parti liderlerine büyük önem verdikleri bilinmektedir. Benzer şekilde Fransa’da veya Azerbaycan’da başkanlık seçimlerinde lider imajının önde geldiği söylenebilir. Bu noktadan hareketle, siyasal pazarlama yapılması, yani seçmenlerin nasıl bir lider istedikleri ve hangi liderlik özelliklerine önem verdikleri gibi hususlar dikkate alınarak liderlerin yetiştirilmesi ve sunulması önem taşımaktadır (Polat & Külter, 2008, s. 8-9).

Ayrıca kriz ortamında en çok sınanan kişinin liderler olduğu fikri de yaygındır. Krizlerin oluşturduğu ortamlarda liderler çok kısıtlı bilgi ile çok önemli ve etkin kararlar almak zorunda kalabilirler. Bu durum onlarda, aklının yanı sıra içgüdüyü, mantığının yanı sıra duyguları ön plana çıkarabilir. Liderlerden beklenen, krizin oluşturduğu zor zamanların etkisini ve süresini azaltarak, bu amaçla kriz öncesi, kriz dönemi ve kriz sonrasında birtakım eylemlerde bulunmaktır. Kriz sürecinde iki tür liderle karşı-karşıya gelebiliriz: rejimin kurtarılmasını hedef alan statükocu liderler ve sistemi kökten değiştirerek tamamen farklı bir düzen getirmeyi hedefleyen devrimci liderler. Küreselleşme, liderlerin yüzleşeceği zorlukları daha da arttırmakta, aynı zamanda lidere karşı medyanın yoğun etkisi altında ulusal ve uluslararası düzeyde baskıyı daha da çoğaltmaktadır. Bu nedenle günümüzde liderliğin daha da zor olduğu düşünülebilir. Örnelemek gerekirse, Churchill veya Roosevelt’in savaşa girmeden önce halktan uzakta ve medyadan habersiz şekilde düşünecek zamanı varken, günümüz liderlerin (Arslan, 2009, s.2, 5), mesela Biden’ nin böyle bir zamanı bulması mümkün değildir. Üstelik olabilecek en kısa zaman diliminde de kendisine yöneltilen soruları yanıtlayıp bir karara varması beklenmektedir.

Siyasi krizler, liderin ne kadar zeki olduğuna bakılmaksızın, anında yönetilebilen ve kontrol altına alınabilen krizler değildir. Özellikle siyasi krizler ve söz konusu aksaklıklar, kriz sırasındaki yönetim kademelerinin, mevcut kurumların, hatta politika paradigmalarının bile meşruiyetini şüphe altına alabilmekte ve liderlerin görevden alınması ile sonuçlanabilmektedir (Boin vd., 2012, s. 119).

Siyasi partiler: Demokrasinin sağlıklı bir şekilde işleyebilmesinin sağlanması açısından, toplumda var olan her bir fikrin siyasi alanda temsil olunması gerekmektedir. Demokratik sistemlerde bunun temel yolu siyasi partilerdir. Siyasi partiler demokratik siyasi hayatın vazgeçilmez unsurlardır (Şentürk, 2014 s.461). Toplumun önemli bir kısmının siyasal katılım ihtiyaçlarından doğan siyasal partiler, demokratik rejimlerin zorunlu bir unsuru haline gelmişlerdir. Partiler, toplumsal talepleri bir araya toplayarak

sistematik hale getirir, devlete taşır ve böylece devlet ve toplum arasında aracılık rolünü yaparak siyasi bir aktör haline gelirler. Siyasetle ilgilenen yetenekli bireylerin birçoğu, siyasi partiler içerisinde yetişerek siyasi kadrolara dahil olurlar (Uzun, 2014, s. 8).

Tunaya (1975, s. 354) göre siyasal parti dendiğinde, belirli bir program etrafında birleşmiş kişilerin seçim yolu ile bu programı gerçekleştirmek amacıyla kurdukları topluluk kastedilmektedir. Heywood ise bunun aksine siyasal partilerin sadece seçki yoluyla değil, diğer yollarla da iktidarı ele geçirmek amacı taşıdığını belirtmiştir. Siyaset bazen sadece iktidar mücadelesinden öte bir şey değildir. Eğer bu fikir doğruysa, o zaman siyasi partilerin tutunduğu temel fikir ve düşünceler, sadece oy ve halkın desteğini kazanmak amacıyla tasarlanmış sözcükler ve sloganlar bütünü olan propaganda araçlarıdır. Bu açıklama, B. Watson ve B.F. Skinner'in siyasal görüşleri ile beslenen davranışçı psikoloji ekolü tarafından desteklenen bir açıklamadır (Heywood, 2007, s. 2).

Kuruluşları, işlevleri, kurumsal yapıları ve faaliyetleri gibi hususlar dikkate alınarak partilerin birbirinden pek çok farklılıklara sahip olduğu bilinmektedir. Bu hususlar dikkate alınarak partiler, doğuş teorileri, tipolojileri ve kurumsallaşma ölçütleri bakımından sınıflara ayrılmaktalar.

Ostrogorski "Demokrasi ve Siyasal Partilerin Örgütü", Robert Michels ise "Siyasal Partiler: Modern Demokrasinin Oligarşik Eğilimlerinin Sosyolojik İncelemesi" isimli eserlerinde dünya genelinde siyasal partilerin doğuşu ve kurumsallaşmasını incelemişlerdir. Onlar, demokrasinin işleyişine samimi bir şekilde inanmış görünen partilerin sadece sosyal-demokrat partiler olduğunu, fakat onların bile iç yapılarında oligarşik eğilimler taşıdığını, nitekim siyasal partilerin demokratik bir iç yapıya sahip olmadıklarını ileri sürmüşlerdir (Özbudun, 1986, s. 24-25).

Siyasal partilerin neredeyse hepsi aynı şekilde aşırı dereceli merkezileşme eğilimi göstermekte, merkez yürütme kurulları ise kendilerine itaat etmeyen yerel kuruluşları feshetme yetkisine sahip olmaktadır. Parti liderinin değişmesi nadiren ve istisnai durumlarda mümkün olmaktadır. Örnek olarak Necmettin Erbakan'ın Refah Partisi'ni, Bülent Ecevit'in Demokratik Sol Partisi'ni, Alparslan Türkeş'in Milliyetçi Hareket Partisi'ni çeyrek yüzyıl ve hatta daha fazla yönetmiş olduklarını hatırlayabiliriz. Siyasal partilerin en önemli işlevlerinden birisi elit devşirme veya aday seçimleridir (Gürboğa vd., 2003, s. 66). Bu durum siyasal krizlere yol açan temel sebeplerden biri olarak değerlendirilebilir. Siyasal partiler, dominant sınıf veya sosyal grubun egemenliğini ve gücünü gösteren, aynı zamanda siyasal pratik ve inançların üretildiği siyasal ve ideolojik platformlar olarak değerlendirilebilir.

Farklılıkların birlikte yaşama biçimi olarak nitelendirilebilen demokrasi çoğulculuğu sağlamaktadır. Çoğulculuk sayısal değil niteliksel olmalıdır. Burada ifade edilen nitelik, farklılıkların olmasını ifade etmektedir. Bu nedenle bir ülkede var olan partilerin sayısı değil, ülke içerisindeki farklı grupların fikirlerini yansıtan partilerin var olması gerçek bir demokrasiyi sağlamaktadır. (Kışlalı, 2000, s. 103).

Bu anlamda parti ve demokrasi ilişkisi, kendinde bir çelişkiyi de barındırır. Huntington'a göre bir takım sosyal grup, sivil toplum örgütleri veya belirli kişilerle ilişkilendirilebilen siyasal partilerin faaliyet zamanlarının bu gruplara bağlı kalması, onların menfaati doğrultusunda faaliyetlerde bulunması ve açıklamalar yapması, bu partinin kurumsallaşmadığını göstermektedir. Dolayısıyla temsil ettiği gruplardan özerkliğini koruyabilen parti kurumsallaşmış sayılabilmektedir. Marksistlerin ileri sürdüğü gibi devlet, "burjuva sınıfının yönetim kurulu" ise, gelişmiş bir kurum olarak sayılamaz (Huntington, 1966, s. 73-75). Sonuç olarak ülke içerisinde çoğulculuk yoksa, yani belirli gruplar seslerini duyuramıyorlarsa veya partiler kurumsallaşmamışsa, yani belirli gruplara hizmet ediyor ve ulusal çıkarları göz ardı ediyorlarsa, bu durum siyasi krizlere yol açabilir.

1.1.2.4. Siyasi krizin nedenleri

Siyasi krizler, bir ülkenin tarihindeki en belirgin olaylar olarak görülür ve baskın bir grubun yönetimi altında bulunan devletin, istikrarlı politika yapmasını kesintiye uğratırlar. Siyasi sistemin karşılaştığı sorunlar artık çözülemediğinde, siyasi krizler-savaşlar, devrimler, devletin meşruiyetine karşı açık tehditler gibi belirgin olaylar, başka ifadeyle tutkuların uyandırıldığı ve sistemin hayatta kalmasının çoğu zaman tehlikede olduğu olaylar baş gösterir. Siyasi krizler, sadece zayıf ekonomik performansın değil, genel olarak zayıf yönetimin sonucudur. Siyasi krizlerin her zaman ekonomik krizlerin sonucu olmadığı varsayımından hareketle, tarihte öne çıkan çeşitli örnekler gösterilebilir. Bunlar, genel olarak Avrupa'da savaşlar arası dönem deneyimi ve özellikle Weimar Cumhuriyeti'nin yanı sıra 1980'ler 1990'larda Latin Amerika'nın deneyimleri olarak sıralanabilir. Bu ve benzeri çeşitli örnekler, derin ekonomik krizlerin dramatik siyasi etkilerinin olabildiğine işaret etmektedirler (Kriesi, 2016, s. 19).

Yukarıda yer verilen açıklamalar ışığında, siyasi krizlerin nedenlerini egemenlik algısı, devlet anlayışı ve seçim sistemleri ile ilişkilendirebilir ve bu kapsamda değerlendirebiliriz.

Egemenlik algısı: Egemenlik, üstün ve mutlak bir güç olarak tanımlanmakta ve iktidar ile ilişkilendirilmektedir. Dolayısıyla devlet ancak egemenliğini kendi sınırları dahilinde kullanabilmektedir (Özkaya, 2021, s.48). Carl Schmitt'in meşhur ifadesiyle, "egemen olan, olağanüstü hale karar verendir". Genel olarak siyaset, hukuk ve egemenlik arasında zorunlu bir ilişki söz konusudur. Siyaset ve hukuk arasında ilişkide siyasetin birincil, hukukun ise ikincil konumu olduğu söylenebilir. Yani, hukuku kuran, onu belirleyen ve koruyan siyasettir. Hukuk ise egemen erkin belirlediği sınırları gözetmektedir. Egemen güç hukukun belirlediği sınırları ve yasal olanı askıya alıp aşma olanağına sahiptir. Bu durum iktidarın doğasında vardır ve "istisnai hal" olarak adlandırılır (Yılmaz, 2017, s. 384).

Günümüzde egemenliğin kime ait olduğu, kimin olağanüstü halde karar verme yetisine sahip olduğu sorunu var olmakla birlikte, bu durum krize kadar gidebilmektedir. Böylesi bir kriz siyasi sistemin yenilenmesi, yeni rejimin oluşumu, reformların yapılması ve sürecin hızlandırılması gerekliliği ile takip edilebilir. Tarih boyunca devletle ilişkilendirilen egemenlik kavramının, modern devletin de vasfı olarak kabul edilip edilemeyeceği de bir diğer önemli noktadır. Yani devlet olarak belirtilen siyasi toplulukların sahip olduğu güç, bir egemenlik göstergesi midir? İlk kez orta çağın sonlarında ve yeniçağın başlarında ortaya çıkan, Jean Bodin tarafından tartışılmaya açılan egemenlik kavramı, o dönemde yalnız devletlere ait olmuştur (Turhan, 2003, s. 1). Bodin, egemenliğin devletin kendisi, özü olduğunu ifade etmiş, yurttaşlar üzerinde en mutlak, en sürekli ve en yüce güç olarak nitelendirmiştir (Saygılı, 2010, s. 79). Fransa ve İngiltere'de iç savaşlar döneminde ortaya çıkan ve Latince menşeli, "sovereignty" olarak ifade edilen egemenlik kavramı kralların gücünü pekiştirmiştir. Bir devletin kendinden üstün bir iktidar tanımadığı ve kendisinden üstün bir güç kabul etmediği anlamına gelen dış egemenlik ve ülke içerisinde en üstün, mutlak güç olan devletin iç egemenliğinden bahsedilmiştir. Ancak devletlerarası hukukun gelişimiyle paralel olarak, egemenlik kavramı da değişmiştir (Akdoğan, 2010, s. 56). Kimi yazarlara göre, demokrasinin doğrudan halkın talepleri ile şekillenmesi nedeniyle sistemdeki egemenliğin devlette değil halkta olduğu kabul edilmektedir. A.V. Dicey, 19. yüzyılda egemenliği hukuksal ve siyasal olarak ikiye ayırmıştır. Hukuksal egemenlik parlamentoya, siyasal egemenlik ise seçmenlere ait olmuştur. Bu noktada siyasal egemenlik hukukun arkasında yatan etkilerin toplamı olarak belirsiz bir kavram olup, siyasal iktidara mı yoksa halka mı ait olduğu tartışılmalıdır. Bunun nedeni anayasanın üstünlüğü ilkesinin savunulduğu ülkelerde siyasal iktidar en üstün otorite olarak kabul edilmemektedir (Turhan, 2003, s. 2-5).

Liberaller, otorite'nin "aşağıdan" yönetilenlerin rızasına dayalı olarak yükselebileceğine inanırlar; muhafazakârlar, "yukarıdan" yönetenlerin rızasına önem verirler; sosyalistler özellikle Harold Laski, bu konuya, "Devlet kaçınılmaz bir örgütlenme olarak insanların karşısına çıkmıştır" ifadesiyle açıklık getirmiştir. Fakat bu kurumun bir zorunluluk olduğunu iddia etmek, onun her şeyden üstün konumda olduğu anlamına gelmemektedir. İfade etmek gerekir ki devlet, insanların kendi amaçlarına ulaşması ve yaşamlarını zenginleştirmesi için kullanılan bir araçtır. İnsanlar devletin amaçları için değil, kendi amaçları için devletin uyrukları olurlar. Bunun için devlet, iktidarı insanların iyi yaşamlarının çoğaltılması için kullanılmalıdır. Devletin insan kişiliğinin gelişimini kısıtlayan engelleri ortadan kaldıramadığı zaman, insanlar devletten kuşku duymakta ve devleti kınamakta haklıyız demektir (Turhan, 2003, s. 9).

II. Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde, devlet ve siyasal iktidar olarak devlet yöneticilerinin egemenliği yerine halkın egemenliği anlayışı yayılmaya başlamıştır. BM İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin (1948) ¹¹ madde 21.3'e göre "Halkın iradesi devlet/hükümet otoritesinin temelidir; bu irade ise dönemsel ve gerçek seçimler yoluyla ifade edilmektedir". Bu ifadeden hareketle devlet egemenliği, geleneksel insan hakları teorisinin temel ilkelerinden biri haline gelmiştir. Egemen devletten diğer aktörler veya kurumlara güç kayması durumunda, anayasal haklar krize girebilir.

İç egemenliğin yanı sıra dış egemenlikten bahsedilebilir. Bu bağlamda siyasal bir kavram olan egemenlik, kutsallık atfedilen bağımsızlıkla iç-içe girmektedir. Bağımsızlık, devletin başka bir devlet tarafından yönetilmemesi ve kontrol edilmemesi, iç ve dış ilişkilerinde egemen olmasıdır. Aynı zamanda bağımsızlık, dış ilişkilerini ve bununla ilgili meseleleri herhangi bir müdahale olmaksızın düzenleyebilmesi, diğer devletlerle hukuken eşit statüye sahip olması anlamına gelmektedir. (Akdoğan, 2010, s. 57).

Belirli uluslararası uyuşmazlıkların çözümü, "Egemenlik" tanımları da göz önünde bulundurularak verilmiştir. Bu da bu kavramın tüm uluslararası kuruluşlar için ne kadar önemli olduğunu kanıtlamaktadır. Devlet egemenliğinin yaygın bir tanımı, Palmas Adası davasının tahkim kararında hakem Max Huber tarafından verilmiştir. Huber'e göre: "devletler arasındaki ilişkilerde egemenlik derken bağımsızlık kastedilmektedir. Egemenlik, dünyanın herhangi bir bölgesinde bağımsızlık kazanan bir devletin, başka bir devletin müdahalesi olmadan, özgür şekilde işlevlerini hayata geçirme hakkıdır"

¹¹ www.hsk.gov.tr İnsan Hakları

(Gevorgyan, 2014, s. 434). Başka bir devletin içişlerine karışılması onun egemenlik haklarının bozulması olarak değerlendirilebilir ve siyasi krize neden olabilir.

Devlet anlayışı: Devletin üstünlüğü prensibi tarihsel ve sosyolojik olarak günümüz siyasal sisteminde egemen olarak kalmaktadır. Resmî ideoloji devleti merkezi bir öneme sahip kurum olarak belirtmektedir. Özellikle bu kavram egemenlik kavramıyla ilişkilidir. Özellikle Sovyet ve Rus uluslararası hukuk edebiyatında egemenliğin en çok referans verilen tanımı G. Tunkin tarafından yapılmış, “...devletin kendi toprakları üzerinde üstünlüğü ve uluslararası alanda bağımsızlığı” şeklinde ifade edilmiştir (Gevorgyan, 2014, s. 433). Bir diğer ifadeyle, devlet kendi topraklarında üstün otorite sahibidir.

Birçok ülkede “devleti koruma ve kollama” prensibinden yola çıkarak kabul edilen kanunlar, devletin üstünlüğü kavramını ön plana alırlar. Bunun sonucunda da ferdin hukuku, hakkı, özgürlüğü ve hürriyeti, kutsal kabul edilen devlet anlayışı karşısında geri plana atılabilmektedir. Aynı kanunların arka planında “devletin çıkarlarını koruma” endişesi de olabilir (Bahadıroğlu, 2015).

Birçok anayasalarda, özellikle Türkiye Anayasasında hukuk devletinden bahsedilse de devletin üstünlüğü düşüncesinin egemen olduğu görülmektedir. Bu görünüme göre devlet kutsal (veya yüce) anlam taşımakta, hürriyet-otorite dengesizliği var olmakta, Türk hukukuna kamu hukuku kuralları egemen olmakta, hak ve hürriyetleri düzenleyen kanunlar askeri darbeler dönemi kökten değiştirilebilmekte, idari alandaki hukuki düzenlemeler merkezi bürokratik devlet zihniyetine dayalı olmakta, devletçi ceza politikası yürütülmekte, birçok durumda yargı organları devletçi tutum takınılmaktadır. Bu uygulamalar bireysel özgürlükleri sakıncalı bir hale getirerek devlet ve halk arasında uçuruma yol açabilmektedir (Atar, 2001, s. 166)

Devletin adeta halktan bağımsız bir aygıt haline gelmesi, devrime yol açan bir faktör oluşturmaktadır. Devleti yöneten siyasal iktidarın değiştirilmesi olarak nitelendirilen devrim, ülke içerisinde önemli kısım insanların başka bir iktidar blokunu meşru ve egemen olarak benimsediği zaman başlar ve tek bir iktidar bloku kalana kadar devam eder ve bu süreç şiddet içerebilir. Devletin şiddet tekeline sahip olduğu ve elinde bulundurduğu şiddet araçları ile devrimi yok edebileceği varsayımının yanı sıra, devletin şiddet araçları ile arasında bir uçurum olan, devrimcilerin şişelerden hazırlanan molotof kokteylleri ile iktidarı ele alabilecekleri varsayımı da bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır. Şiddete karşı şiddet olarak gelişen bu çarpışmada devletin üstünlüğü mutlak olmuştur. Bu üstünlük devletin iktidar yapısının bozulmadığı sürece mümkün olabilir.

Açıklamak gerekirse devlet görevlilerinin verilen emirlere itaat ettiği veya polis ve ordu kuvvetlerinin devlet yetkililerinin emriyle silah kullanmaya hazır oldukları sürece devlet iktidarı korunabilir. Aksi takdirde durum geçerliliğini yitirir ve her şey hızla değişebilir (Güngör, 2007, s. 74).

Devletin vatandaşlara karşı uyguladığı ceza politikası, var olan cezalandırıcı kanunlar, birey karşısında devletin otoritesini ve üstünlüğünü daha da güçlendirmektedir. Devlet politikalarının eleştirilmesini amaçlamakta olan, devlet tüzelkişiliğine karşı işlenmiş olan suçlar ve düşünce suçları ile ilgili uygulamalar, hukukun üstünlüğü ve demokrasi gelişimi önündeki ciddi engeller olarak değerlendirilebilir (Atar, 2001, s. 177-178).

Yasa ve uygulamaların ayrıştığı devletsiz toplumlar ve siyasal iktidarın kutsallaştırıldığı toplumlar olarak iki tür toplumdaki bahsedilebilir. Birincisinde toplum içerisinde farklılaşmış konuma veya üstün haklara sahip kişi veya grup bulunamaz. İkincisinde ise herhangi bir grup veya kişi herhangi bir işlevle donanarak toplum içerisinden sıyrılır ve kutsallığın simgesine dönüşür. Bununla birlikte görünürde bu tarz toplumlarda temsilcilik sistemi “uygulanır”, yasalar yapılır, toplum tarafından uygulanması “denetlenir” ve kontrol toplumun elinde olur. Ulusal önder haline gelen bu kişi veya grup ise yasaları söyler, fakat uygulayamaz (Saygılı, 2010, s. 65).

Seçim sistemleri: Demokrasinin kalbi olarak değerlendirilen seçimler, farklı türlere ayrılmakta ve bunlar seçim sistemleri olarak nitelendirilmektedir. Halkın temsilcilerinin belirlenmesi için yapılan seçimlerde verilen oyların sandalyelere dönüştürülmesinde kullanılan ilke, kural ve teknikler olarak tanımlanan seçim sisteminde çoğunluk ve nispi temsil sistemi olarak nitelendirilen temel iki tip seçim türü vardır. Bunların yanı sıra seçilecek milletvekili sayısı açısından tek isimli seçim-listeli seçim; seçim sayısı açısından da tek turlu veya iki turlu seçim belirtilebilir. Bu üç ayrımdan ise, değişik içerikli sonsuz sayıda seçim sistemleri üretilebilir (Akyıldız, 2016, s. 131). Nispi temsil sistemleri tek turlu iken, çoğunluk sistemlerinde ikinci tura da gidilebilmektedir. Seçim sistemlerinde “yönetimde istikrar” ve “temsilde adalet” gibi iki temel ilkedeki birisine ağırlık verildiği bilinmektedir. Nispi temsil sistemi seçicilerin her oyunu dikkate alarak eşitlik ilkesine daha çok hizmet etse de istikrarsızlığa yol açabilmekteyken, çoğunluk seçim sistemi ise eşitlik ve temsil ilkesine önem vermese de istikrar sağlama açısından daha uygun kabul edilmektedir. Yani güçlü siyasal iktidara sahip olmak isteyen ülkeler çoğunluk sistemini tercih ederken, çeşitli görüşlerin yönetimde temsiline yer

vermek isteyen ülkeler nispi seçim sistemine yönelmekte (Aydoğdu, 2016, s. 41; Akyıldız, 2016, s. 142).

Temsil adaleti derken, çok sesliliğe uygun siyasal zeminin hazırlanması ve çok partililiğe uygun düşmesi kastedilmekte ve bu nedenle vazgeçilmez bir ilke olmaktadır. Yönetim istikrarı ise, siyasal iktidarın, yani Anayasal ifadeyle yürütmenin güçlü olmasını sağlayacak şekilde oyların yasama organı olan parlamentoya yansıtılması kastedilmekte ve bu açıdan birçok ülkenin ihtiyaç duyduğu sistem olma niteliği taşımaktadır. Ancak iki sistemden birisi uygulamaya konulabildiği için bunlar arasında doğal bir çekişme var olmaktadır. Temsil adaleti öne çıkarıldığı zaman istikrarlı hükümet kurulması zorlaşmakta ve dolayısıyla siyasi krize neden olabilmekte, yönetimde istikrar ilkesi temel alındığında ise temsil adaleti zedelenmekte ve demokrasi düzeni bozulabilmektedir (Ustabulut, 2018, s. 351). Tüm bunları dikkate alarak, ülkeyi siyasi krize sokabilecek temel unsurlardan birinin seçim sistemleri olduğu sonucuna varmak mümkündür.

1.1.2.5. Siyasi krizin boyutları

Güven bunalımı: Devlet yönetimi ve halkı birbirine daha sıkı bağlamaya yönelik en önemli unsurlardan biri olan güven kavramı, son dönemlerde birçok araştırmalara konu olmuştur. Baier'e (1986, s. 231-232) göre güven, başkalarının bizim çıkarlarımızı korumasına, bizim üzerimizden kendilerine fayda sağlamayacaklarına, özellikle bize zarar vermeyeceklerine duyulan inançtır. Solomon ve Flores'e göre insanlar ya güvenir ya da güvenmez (Solomon & Flores, 2001, s. 4, 88). Bu açıklamadan hareketle insanların güven anlayışının bir tercih meselesi olduğu sonucunu çıkarılabilir. Bizim davranışlarımıza, hareket ve jestlerimize karşı duyulan güven, bir tercih meselesi olup, karşımızdaki kişilerin algısı ile sınırlıdır. "Ben artık onunla yaşayamam veya çalışmam, çünkü ona güvenim kırıldı" ifadesi günlük yaşamda ne kadar çok kullanılıyorsa, aynı söylem siyasi kurumlar ve teşkilatlarda da karşımıza çıkmaktadır. Toplumsal düzende bireyler, diğer bireylerin etik düzen çerçevesinde gerçekleştirdikleri rolleri ve eylemlerini dikkate alarak onlara güvenirler.

Devletler arası ilişkilerden bireyler arası ilişkilere kadar güven, sağlıklı ve sürdürülebilir iletişimin temelini oluşturmaktadır. Kişi, kurum veya devletlerin, muhatapları hakkında olumlu bir fikre sahip olmaları ve bunun sonucunda da onların kendilerine zarar verme eğiliminde olmayacaklarına duyulan inançtır. Güven, muhatap olunanların kendilerine daima iyi niyetle yaklaşılacağı, kendi ilgi ve çıkarlarına saygı gösterileceği inancını kapsayan bir algıdır (Boztepe, 2014, s.55). Bu bağlamda güvenilen

tarafın, her zaman güvenen tarafın beklentileri veya temel edindiği kriterler çerçevesinde hareket etmesi gerekmektedir. Güven kavramı, güvenen kişilerin güvenmeyi seçtiği kişilerden veya kurumlardan görmek istedikleri olumlu ve verimli beklentiler olarak nitelendirilebilir.

Toplum içerisinde var olan güven düzeyi, toplumun gelişimi açısından büyük önem taşımaktadır. Topluluklar karşılıklı güven duygusunu temel alırlar. Bu duygu olmaksızın istenen gelişim düzeyini yakalayamazlar. Toplum üyelerinin birbirleriyle ortaklaşa paylaştıkları normlara dayanan güven, dürüstlük, düzen ve iş birliği çerçevesinde faaliyette bulunan toplumlarda ortaya çıkabilir. Bu normlar Tanrı veya adalet gibi derin değerleri, çalışma ve sosyal hayatına ilişkin standartları içerebilir. Güven düzeyi yüksek olan Japonya gibi ülkeler, teknolojik devrimin de etkisi altında çok güçlü teknik ve siyasi altyapıları kurabilmiştir. Buna karşın düşük güven düzeyi olan ülkeler, bu teknolojiye sahip olsalar bile onun faydalarından yararlanmamış veya verimlilikleri düşük düzeyde kalmıştır (Fukuyama, 1998, s. 22).

Devletin kaderi, halkının bu devletin meşruluğuna olan inancı ile doğru orantılıdır. Meşruiyet ise, kendiliğinden devletin haklı olduğu ile ilgili duyulan kesin inanç olarak belirtilmektedir. Devletin haklı olduğu ile ilgili toplumsal inancı daha da güçlendiren duygu ise güvendir. Güven kaybolunca meşruluk sorgulanmakta, siyasal katılım olgusu zarar görmektedir. Devlet ve toplum arasında güven olgusunun zayıflaması siyasi krizlerin oluşumu ve şiddetlenmesine yol açabilmektedir. Holsti'nin belirttiği gibi siyasi sistemin işleyişi ile ilgili uzlaşmazlık, devletin meşruluğunun sorgulanmasına neden olmaktadır (Holsti, 1996, s. 86).

Liberteryenler son 50 yıl boyunca devletin bir kurum olarak hiçbir faydası olmadığını ve bu nedenle devlet kurumlarına ve devletin ekonomik faaliyete karışmasına da gerek olmadığını savunmaya çalışmışlardır. Özellikle 1981 yılında ABD Cumhurbaşkanı Reagan'ın açılış konuşması zamanı, "hükümet sorunların çözümü değil, sorunun kendisidir" (Mooney, 2014; s. 16; Madenci) ifadesi onların temel sloganı haline gelmiştir.

Devlete karşı vatandaşların güvenini sarsıp ekonomik özgürlük elde etmeye çalışan liberteryenlerin bu düşüncelerine rağmen, saygın araştırma enstitülerinin elde ettiği verilere göre, yüksek güvenin giderek azalması, vatandaşların devletin onların yaşamlarına daha fazla katılma çağırısında bulunmalarına neden olmuştur. Bu durumu 2010 tarihli *Quarterly Journal of Economics*, "Düşük güven düzeyine sahip ülkelerdeki vatandaşlar, hükümetlerinin yozlaşmış olduğunu söylemelerine rağmen daha fazla devlet

müdahalesi istemekteler” şeklinde özetlemektedir. Bununla birlikte liberteryenlerin söylediği gibi insanların hükümetlere güveninin giderek azaldığı da görünmektedir. 1964 yılında Pew Research’in yaptığı anket çalışmasında %77 katılımcı “Washington’daki hükümete (yani merkez hükümete) her zaman veya çoğu zaman güveniyoruz” yanıtında bulunurken, bu rakam 2015 yılında %19 civarına düşmüştür. İnsanların hükümetlerine güven düzeyi, ekonomik gelişmişlik düzeyi ile doğru orantılı şekilde değişmektedir (Gillespie, 2019, s. 52-53).

David D. Friedman, temel soru olarak, “Devlet niçin -hala- varlığını sürdürmektedir”? Cümlesini ortaya atmıştır. Bu sorunu en temel ve basit cevabı ise şudur: “İnsanlar -hala- devletsiz bir yaşamı düşünmemektedirler.” (Aktan & Taner, 2019, s.23) İşte bu nokta, bir yandan işlevsiz görülen devletin, neden gittikçe güçlendiğini de açıklamaktadır.

Ülke içerisinde ve uluslararası ilişkilerdeki güven kavramlarının birbirinden ayrılması gerekmektedir. Geline noktada güven kavramının, uluslararası ilişkiler için yeniden tanımlanması önemli olacaktır. Soğuk savaş döneminde, strateji ve salt güç şartları çerçevesinde politika konuları tartışılmıştır. Bu dönemde “güvenilen” bir aktörden bahsedilirken, belirli birlikler içerisinde yer alan ve bu birlik şartlarına uyan aktörden bahsedilmektedir. Politika, güven temelinde değil, müttefiklerin (geçici) bağlılık beyanlarından oluşmaktaydı (Solomon & Flores, 2001, s. 26).

İki ülke arasında güven veya güvenli ilişkinin varlığının ispatı, bu ülkelerin birbirine karşı kendisini savunmaması veya mevcut güvenlik açıklarını ortadan kaldırmaya çalışmamasıdır. Başka bir ifadeyle kendimizi savunmasız bırakıp, güvendiğimizi veya güvenilirliğimizi ifade edebiliriz. Solomon ve Flores’ten ödünç alınan bu kavram, güven kararı olarak adlandırılabilir (Wheeler, 2012, s. 2). Güven kararı örnekleri olarak, ABD ve Kanada sınırının korunmasız tutulması veya 1976 yılında Tayland ve Malezya arasında varılan anlaşma gereği Malezya askerlerine Tayland sınırında “sıcak takip” izni verilmesi gösterilebilir (Hoffman, 2002, s. 377).

Uluslararası ilişkilerde güven kavramı, özellikle sosyal seçim teorisyenleri ve geniş çaplı bir literatür çalışması ile değerlendirilmektedir. Niklas Luhmann ve Diego Gambetta gibi düşünürlerin yazıları bu konuda sosyal bakış açısının daha da aydınlanmasını sağlamıştır. Francis Fukuyama ve Robert Putnam ise kendi eserlerinde güven ve onun tanımı ile ilgili araştırma yapmışlardır. Böylece mikro düzey ile kişiler arası güven ve makro düzey ile Durkheim’in belirttiği gibi birlik ve ortak kültürü sağlayan güven kavramının ele alınması mümkündür (Seligman, 1997, s. 6). Modern ve barışçıl

toplumlarda pragmatizm ideolojisi, sorunların çözümü ve teknokratik bilimsellik ile çatışma yönetimi, vatandaşların, sosyal, dini ve kamu kurumları ile benzeri örgütlerle birbirine duydukları güven temelindeki bağlılık ile gelişmektedir (Seligman, 1997, s. 14).

Fukuyama, ekonomik güç ve güven kavramları arasında doğrudan bir ilişki kurmaya çalışmıştır. Konu hakkında düşüncesini, toplumların birleşme yeteneğini, onların belirli ölçüde herhangi bir norm ve değerleri paylaşabildiklerini, bireysel çıkarlardan vazgeçip büyük ölçekli gruplara tabi kılabildiklerini güven ile ilişkilendirmekte ve oluşturulan güvenin ise büyük ve ölçülebilir ekonomilere neden olduğunu ifade etmektedir. Fukuyama, aynı zamanda ABD'nde giderek artan "bireyselleşme"nin kendi sonuçlarını yaratmasını, sosyalleşme düzeyinin giderek azalmasını, böylece suç işleme oranında artış olmasını ve güvenin azaldığını da belirtmektedir. (Fukuyama, 1998, s. 12).

Uluslararası ve de devletler içi savaşlar ile çatışmaların önlenmesi ve çözülmesi için, güvensizliğin kilit unsurlarının (veya güven önündeki engellerin) aşılması gerekmektedir. Bu unsurlar aşağıda ifade edildiği gibidir (Wheeler, 2021, s.3):

- Güvenlik ikilemi
- Barışçıl/savunmacı öz imgelerin reddedilmesi
- Belirsiz sembolizm
- İdeolojik köktencilik

Akademisyenler ve politikacılar, uzun zamandır güven ve devletlerarası sorunların barışçıl çözümü arasında doğrudan bağlantı olduğunu belirtmektedirler. 40 yıldan daha uzun bir süre önce Karl Deutsch, barışçıl ilişkilerin temel taşının güven olduğunu ifade etmiştir. Örneğin, Aralık 2000 yılında BM Genel Sekreteri Kofi Annan, Etiyopya ve Eritre arasında barış anlaşmasının imzalanmasını her iki tarafın "güven kurma ve uzlaşma çalışması" için bir olanak olarak sunmuştur (Hoffman, 2002, s. 375). Ancak güven oluşturulması ve var olan sorunun çözüme kavuşturulması kolay olmamış, günümüze kadar süregelmiştir. 1998-2000 yıllarında iki yıl süren savaşın ve 2000 yılında elde edilen anlaşmanın ardından 2018 yılına kadar devam eden savaş, toplam 100 bin kişinin hayatına mal olsa da 8 Haziran 2018'de Cidde Barış Anlaşmasıyla barış inisiyatifleri amacına ulaşmıştır. Artık her iki taraf, birbirine karşı olan güvenlerini geri kazanmakta, siyaset, ekonomi vb. alanlarda ilişkilerini geliştirmek için çaba harcamaktadırlar (UN, 2019). Bu bağlamda uluslararası güven düzeyinin korunması veya geri kazanılması, çatışma yönetimi ve krizlerin önlenmesi açısından önem taşımaktadır.

Kutuplaşma: Siyasal bir kavram olarak kutuplaşma (political polarization), genel olarak grupların çeşitli tercihlere göre gruplara ayrılması ve bu tercihlerin kutuplara (uçlara) doğru kümelenmesi şeklinde tanımlanabilir (Bilgiç vd., 2014, s.164-165; Kasalak ve Uçar, 2014, s.49). Nitekim siyasi bir kararın alınması ve uygulamaya konulması sürecinde siyasi partiler, parlamento içerisinde bir takım görüş ayrılıkları ve anlaşmazlıkları yaşayabilmektedirler. Bu anlaşmazlıklar şiddetlenerek partiler arası kutuplaşmaya neden olabilir (Ertugay, 2022, s.32). Atlee'ye göre biz ve onlar, doğru ve yanlış olan şeklinde ön kabuller ile iki karşıt veya çatışan grubun varlığı, kutuplaşma ile sonuçlanabilmektedir. Üstelik bu ayrışma, siyasi partiler arasındaki etkileşimi de olumsuz etkilemektedir. Partiler arasında kutuplaşmanın giderek artması, kamu politikası ile yasama süreçlerini, genel olarak politika uygulanmasını aksatarak iş göremez hale getirebilir ve bu durum iktidara karşı halkın güvenini sarsabilir. Bu tür kutuplaşmanın kritik oranda artması, sonuç olarak demokratik yönetimin etkinliğinin kısıtlanması ve anayasal rejimin çökmesi ile gözlemlenmektedir (aktaran Kiriş, 2010, s. 12).

Fukuyama, bir ulusun rekabet yeteneğinin, toplumun yüksek güven düzeyine ilişkilendirmekte, kültürel kutuplaşmanın artmasıyla güven düzeyinin azaldığını belirtmektedir (Fukuyama, 2010, s. 32). Benzer şekilde Uslaner, yüksek düzeyde güvenin var olduğu toplumlarda daha iyi hukuk düzeyi, daha çok demokrasi, daha az yolsuzluk ve hırsızlık düzeyi, bürokrasi ve meşru düzenin daha iyi işleyişi, yönetimin genel kalitesinin yüksek olmasından bahsetmektedir (Uslaner, 2006, s.2). Dalton araştırmalarını incelediğimizde, ülkelerin refah düzeyleri arttıkça sağ/sol düşünceler arası kutuplaşmalarda da farklılık gözlemlenmiştir. Kutuplaşma, refah düzeyi ve demokrasinin düşük olduğu toplumlarda gelişmiş endüstriyel toplumlara göre daha fazladır (Dalton, 2005, s. 1)

Genel olarak kutuplaşma hemen her toplumda, her sosyal ilişki düzeyinde var olabilmektedir. Kutuplaşmayı bir sorun haline dönüştüren varlığı değil, belirli düzeylerde barışı tehdit etmesi, toplumsal güveni sarsması ve krizlere yol açabilme olasılığıdır. Bu açıdan kutuplaşmanın toplumsal, siyasi, etnik ve mezhepsel boyutlarından bahsedilebilir. Bunların yanı sıra uluslararası kutuplaşmadan bahsedilebilir ve temel olarak Soğuk Savaş döneminde ABD-SSCB veya Batı ve Doğu Bloku ülkeleri arasında yaşananlar örnek olarak verilebilir. Kutuplaşma, ayrımcılık temeline dayanarak, kişilerin vatandaşlık haklarını tam olarak yaşamalarına engel olup ve sadece kimlikleri nedeniyle ötekileştirilmelerine neden olmaktadır. Bu nedenle kutuplaşmanın, gruplar arasında adalet kavramını olumsuz etkilediği, çatışmalara ve krizlere yol açtığı, ulusal ve

uluslararası güvenliği tehdit ettiği için derinden öğrenilmesi ve ortadan kaldırılması gerekmektedir (Bilgiç vd., 2014, s. 164).

1.1.3. Krizlerin Uluslararasılaşması

Bingöl'e göre (2012, s. 1) krizin uluslararası nitelik kazanması için çeşitli unsurlar devreye girmektedir: krizin bulunduğu ülke sınırlarını aşması, ilgili devletlerin birbirlerinden çok farklı beklentilere sahip olması, uluslararası dengelerin yeniden inşası, devlet liderlerinin duruma karşı gösterdikleri tavır vb.

1.1.3.1. Uluslararası kriz kavramı ve tanımı

İngilizcede "globalization" olarak ifade edilen, Wallerstein'in söylediği gibi "dünya ölçeğinde yaşanan büyük değişim ve dönüşüm sürecini" anlatan küreselleşme, özellikle 1980'li yıllardan sonra dünya genelinde yayılmaya başlamış ve toplumsal ilişkilerin dünya çapında yoğunlaşması şeklinde gözlemlenmiştir. Küreselleşme, özellikle 1991 yılında SSCB'nin dağılması, Soğuk Savaş'ın sona ermesi ile iki kutuplu dünya düzeninin feshedilmesi ve 1990'lı yıllar boyunca teknoloji, iletişim ve haberleşme alanında yaşanan devrimsel gelişmelerle birlikte daha da etkili olmaya başlamıştır (Doğan & Yılmaz, 2013, s. 13). Günümüz dünyasında küreselleşmenin ivme kazanmasıyla birlikte sınır kavramının önemi azalmakta, haberleşme özgürlüğü artmakta ve herhangi bir ülkede oluşan krizler siyasi, ekonomik, sosyo-kültürel ve diğer alanlarda yaşanmasına bakılmaksızın ülke sınırları dışına çıkarak tüm bölgeyi etkilemekte ve hatta küresel çapta etkiler doğurabilmektedir. Böylece krizler uluslararası ilişkilerin bir parçası haline gelmektedirler. İki veya daha çok ülkeyi ilgilendiren uluslararası krizler bazen herhangi bir sorunu gündeme getirdiği ve güvenliği bozucu tehditler içerdiği gibi bazen de herhangi bir sorunun çözümüne fırsatlar sunabilmekteler (Özdemir, 2016, s. 221).

Krizlerin uluslararası boyut kazanmasına neden olan faktörler olarak, küreselleşmenin de etkisiyle sorunların sınırları aşan karakteri, jeopolitik yaklaşımlar, devletlerin hedefleri ve çıkarları, uluslararası sistemin dengesinin bozulması ile ilgili kaygı ve endişeler, krizin yaşandığı ülkeyle karşılıklı bağımlı ve çok yönlü ilişkilerin olması, kriz sonrası dönemde bölgesel ve uluslararası güç yapılanmaları içerisinde avantajlı bir konuma sahip olma isteği, ayrıca liderlerin kendi kişisel nitelikleri belirtilebilir (Bingöl, 2012, s. 484).

Uluslararası sistemde kriz kavramı herkes tarafından kullanılan ve anlaşılan bir kavram olsa da bu krizlerin ortaya çıkış nedenleri tam olarak belirlenememiştir. Genel

anlamıyla kriz, zorluklar ve potansiyel riskler içeren çok önemli bir durumla ilişkilendirilmiştir. Bu kavram, temel olarak savaşa hazırlık veya savaşın ön habercisi olarak nitelendirilmektedir (Phillips ve Rimkunas, 1978, s. 259). Uluslararası mali krizler, şu ya da bu alanda sadece oluşumları ile değil ortaya çıkma nedenlerine göre de farklılık göstermektedir (Vasina, 2015 s. 275). Günümüzde kavramın tanımının genişletilmesi ve daha çok çeşitli durumları içerecek kapsama gelmesi yönünde bir eğilim vardır.

Wiener ve Kahn ile Robinson ve Hermann, uzun süre yaptıkları araştırmalar sonucunda ‘uluslararası kriz’ kavramının belirli bir tanımı olamayacağı fikrinde birleşmişlerdir. Yaptıkları araştırmalar, net bir tanımı ortaya koymasa da uluslararası siyaset teorilerinin etki düzeyleri konusunda katkı sağlamıştır (McCormick, 1978, s. 352). Bu bağlamda uluslararası ilişkiler literatüründe kriz kavramı temel yaklaşım ve prosedürel yaklaşım olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Temel yaklaşım, krizlerin, bunalımların veya genel olarak var olan sorunun içeriği ile ilgilenmekte, belirli örneklerden hareketle krizleri anlamaya çalışmaktadır. Prosedürel yaklaşım ise krizlerle ilgili genel teoriler oluşturmaya, krizlerin tanımını yapmaya, ortak karakteristiklerini belirlemeye yönelik olup, belirli örneklerle ilgilenmemektedir. Prosedürel yaklaşım yanlıları da uluslararası krizlerle ilgili tanımlar yapmak için iki temel teorik perspektif geliştirmişler. Birincisi, karar-verici yaklaşım olarak adlandırılan bu yaklaşım, hükümeti temel almakta ve aktör içerisindeki durum ve prosedürlerle, özellikle kamu düşüncesinin etkisi ve krizlerin psikolojik yönetimi ile ilgilenmektedir. İkincisi ise, uluslararası sistem yaklaşımıdır, bu yaklaşım, uluslararası sistem ve aktörler arasındaki karşılıklı ilişkilerle, özellikle krizin aktörlerinin birbirine karşı etki ve karşı-etkileriyle ilgilenmektedir (Phillips & Rimkunas, 1978, s. 259).

Prosedürel yaklaşımın uluslararası krizlerle ilgili temel tanım ve görüşleri aşağıdaki tablodaki gibi özetlenebilir:

Tablo 1.1 Uluslararası Krizlere Prosedürel Yaklaşım

Prosedürel Yaklaşım		
Temel amaç	Krizlerin oluşumu ile ilgili temel teoriler	
Alt-yaklaşımlar:	Karar-verici yaklaşım (sübjektif yaklaşım)	Uluslararası sistem yaklaşımı (objektif yaklaşım)
Analiz düzeyi:	Aşağıdan-yukarıya analiz: hükümet, liderlik vd.	Yukarıdan-aşağıya analiz: sistem düzeyi (küresel, bölgesel sistemler, vd.)

Kriz türü:	Dış politika krizi	Uluslararası kriz
Kriz tipi:	Bir taraflı, iki taraflı, simetrik, asimetrik krizler	Küresel, bölgesel, alt-sistem, baskın sistem
Kriz tanımı:	Algılanan kriz (Hermann)	Durumun karşılıklı değişimi (McClelland); anormal olaylar yelpazesi (Young)

Kaynak: İşyar, 2008, s. 9

Tablo 1.1’de de görüldüğü gibi birinci yaklaşım, temel analiz düzeyi olarak hükümetleri ve devletleri kabul etmekte ve bu aktör içerisinde yaşanan durumları ve uygulanan prosedürleri dikkate almaktadır. İkincisi ise, uluslararası sistem içerisinde var olan çok sayıda aktör arasındaki ilişkilerin karmaşık şekilde değişimini temel edinmektedir. Karar verici yaklaşımı destekleyen temel düşünürlerden Charles Hermann, sistem yaklaşımını destekleyen düşünürlerden ise McClelland ve Oran Young ifade edilebilir (McCormick, 1978, s. 353). Karar verici yaklaşıma göre, krizlerin aktörleri açısından bir taraflı ve iki taraflı krizler olduğu belirtilmektedir. Bir taraflı krizde, adeta aktörlerden birisinin kendisini kriz durumu içerisinde görürken, ikinci tarafın durumu kriz olarak algılamaması söz konusudur. Örneğin, 1936’da Almanya lideri Hitler, Rhine bölgesi yeniden askerileştirildiği sırada kendilerini krizde hissetmemekte iken, Belçika, Çekoslovakya, Polonya, Romanya, Yugoslavya, Fransa ve İngiltere durumu kriz olarak algılamaktalardı. Tek taraflı krize başka bir örnek olarak, 1976 yılında Suriye ordusu yeniden yapılanma sürecine girdiğinde İsrail durumu kriz olarak algılamaktaydı. Bu çerçevede, 1992 yılında Irak’ın kuzeyinde yasak uçuş bölgesi ilan edildiğinde merkez Bağdat kendisini krizde hissetmişti. Tarafların her ikisi tarafından kriz olarak algılanan durumlar ise, iki taraflı kriz olarak nitelendirilmektedir. Verilen tabloya esasen (yukarıdan-aşağıya) sistem yaklaşımı çerçevesinde ele alınan uluslararası krizler, uluslararası normal/her zamanki etkileşim kalıplarının önemli ölçüde değişmesi ile oluşmaktadır. (İşyar, 2008, s. 6).

Uluslararası krizleri tanımlamak için ortaya atılan yaklaşımlar ve modeller sonsuz sayıdadır. Hatta Hermann ve Brady dört ayrı model geliştirmiş (daha sonra ise beşinci entegre modeli geliştirdiler), fakat hangi modelinin daha fazla açıklayıcı olduğu konusunda ortak bir fikre varamamışlardır. Eşik değerlerin belirlenmesi ihtiyacını tamamen ortadan kaldırmaya da bu kararları çok daha kolay hale getireceğinden, düzgün bir tanım ortaya koyabilmek adına hem karar verici hem sistem yaklaşımlarının

tanımlarını birleştirmek daha doğru olacağı kararına varılmıştır (McCormick, 1978, s. 355-357).

Uluslararası krizlerin ekonomik, siyasi, güvenlik, sağlık menşeli vb. çeşitli türleri olabilir. Buna en iyi örneklerden birisi, 1980-1988 yılları arasındaki İran - Irak savaşının sonucunda yaşananlardır. Savaş sonrası Irak, yoğun ekonomik problemler ile karşı karşıya kalmıştır. Bu problemlerin çözümünü ise, bir başka komşusu olan Kuveyt'i işgal etmekte bulmuştur. Bu zincirleme etkileşim kısa sürede, lokal bir savaşın uluslararası bir finansal ve siyasi krizi ateşlemesine neden olmuştur (Karadağ, 2019, s.3). Güvenlik kaynaklı uluslararası krizlere örnek, 11 Eylül saldırıları ve ardından meydana gelen Afganistan ve Irak savaşları (Ak, Dindar, Altıntaş, 2017, s.20), 1995 Oklahama Murrah Federal Eyalet Binası, 1996 Suudi Arabistan, Dahran askeri lojmanları, 1998 Tanzania ve Kenya ABD Büyükelçilikleri ve USS Cole savaş gemisi vb. uluslararası terör tehdidinin eylemleri kapsamında kabul edilmektedir (TBB, Türkiye ve Terörizm Raporu 2006, s.69). Sağlık menşeli uluslararası krizlere örnek olarak salgın hastalıklar, mesela 2002 yılında Çin'de ortaya çıkan ve daha sonra bütün dünyaya yayılan SARS virüsü veya daha önce de görülen fakat 2013-2017 yılları arasında yoğun bir şekilde yayılan kuş gribi (Karadağ, 2017, s. 2), 1976'da ilk kez rastlanan, 2014-2016 Batı Afrika'daki salgını, virüsün ilk kez keşfedilmesinden bu yana en büyük Ebola salgınıydı. Salgın Gine'de başladı ve daha sonra kara sınırlarını geçerek Sierra Leone ve Liberya'ya taşındı (WHO, 2021), ilk olarak Çin'in Vuhan bölgesinde 2019 yılında ortaya çıkan Covid-19 (Mavi & İnkaya, 2021, s.121) gösterilebilir.

2008 yılında ortaya çıkan ve tüm dünyayı kapsayan ekonomik kriz, özellikle mali alanda birçok kırılmaları, işsizliği, firma iflaslarını, milyonlarca insanın gelir düzeylerindeki düşüşü beraberinde getirmiştir. Bu krizin sonuçları Büyük Bunalım zamanı yaşanan sonuçlardan farklı olarak yönetilebilmiş, özellikle 2008 ve 2009 yıllarında kabul edilen sosyal politikalarla bu süreç tedavi edilmiştir. Böylece liberteryen ekonomi yaklaşımlarından vazgeçip sosyal yaklaşımlara sarılmakla, büyük karışıklıkların çözülebileceği görülmüştür (Torres, 2011, s. 9).

2008 krizi ve küresel gıda krizi günümüz uluslararası ilişkilerini ve sistemini etkileyen iki temel kriz olarak değerlendirilebilir. Çevresel, ekolojik ve enerji krizleri ise bunların arka planında yatan temel etkenler olmaktadır. Yeni yüzyılda tüm dünyayı ve insanları ilgilendiren temel küresel krizlerden birisi küresel ısınmadır.

Dünyadaki sera gazı seviyelerinin artması iklim değişikliğinin önemli bir itici güçlerinden biridir. WMO 2109 raporu, bu noktada atmosfere salınan karbon miktarının artışında üç temel nedeni işaret etmektedir:

1. Fosil yakıt kullanımı
2. Çimento üretimi
3. Ormanlık alanların bozulması (WMO, 2019, s.7).

IPSS raporunda, bu artış hızı devam ederse küresel ısınma artışı, büyük ihtimalle 2030 ile 2052 yılları arasında 1,5°C'ye ulaşacaktır (2019, s. 31). IPCC'nin 2019 raporu, hava sıcaklığı artışının 1°C altında tutulmaması durumunda, 21. yüzyılın sonunda insanlığı büyük bir felaketin beklediği uyarısı yer almaktadır. Rapora göre, eğer sıcaklık artışı kontrol altına alınmazsa, insanlar yaşamlarını sürdüreceği toprak bulamayacak bir noktaya geleceklerdir. Ayrıca iklim değişikliklerine neden olduğu söylenen fosil kaynakları giderek tükenmektedir. Örneğin ABD petrol üretimi 1970'lerde zirveye ulaşmış, İngiltere'nin Kuzey Denizi'ndeki kaynakları ise 1990'ların sonlarında üretim zirvesine çıkmıştır. Günümüzde her iki ülkenin de petrol üretimi bir hayli düşmüştür (Ahmed, 2011, s. 337).

Benzer şekilde petrol üretim zirvesi ve ardından gelen üretimdeki düşüş örneğinde Azerbaycan'ı gösterebilmek mümkündür. 2008-2010 yılları arasında Azerbaycan her sene 50 milyon ton petrol üretimi yaparak sektördeki zirveye ulaşmış, fakat ardından üretim giderek düşmüş ve 2021 yılında sadece 35 milyon ton civarı petrol üretimi yapılabilmıştır (AC DİK, 2021, s. 1).

Aynı endişe, bütün fosil enerji kaynakları üreten sektörlerle ve genel olarak bütün dünyaya da yayılmaktadır. Bu bağlamda enerji kaynakları ulusal güvenliğin temel unsurlarından biri olarak karşımıza çıkmakta ve özellikle küresel enerji krizleri sonrası enerji güvenliği daha da önem kazanmaktadır.

1.1.3.2. Uluslararası siyasi krizlerin oluşumu

Siyasi bir varlık olan devletler, adeta güven ve adalet temelleri üzerine inşa edilmelerine rağmen, ortaya çıktıkları andan itibaren söz konusu güvenliği tehdit eden tutum ve davranışlar takılarak uluslararası hukukta belirtilen ahde vefa ve iyi niyet karinelerini çürütebilmekteler. Uluslararası hukuk, güven esasını idealize ederek devletlerarası ilişkileri düzenlemekte ve bu ilişkilerin belirli bir nizam içerisinde yürütülmesini ve geliştirilmesini sağlamaktadır. Uluslararası hukuk kurallarına göre devletler birbirinin bağımsızlıklarına saygı göstermeli ve içişlerine karışmamalıdır, başka

bir ifadeyle uluslararası hukukta, devletler arasındaki ilişkilerin düzen ve güven içerisinde olduğu, herhangi bir krizin yaşanmadığı ütopyik bir topluma inançtan bahsedilmektedir. Gerçekte devletler olumsuz tutum ve düzen bozucu davranışlar takınarak çeşitli uyuşmazlıkları, çatışmaları ve anlaşmazlıkları beraberinde getirmekteler. Böylelikle uluslararası hukukun hep sağlamaya çalıştığı uluslararası düzen bozulmakta (Orallı, 2012, s. 21) ve uluslararası siyasi krizlere neden olmaktadır.

Uluslararası siyasi krizler büyük oranda ülkenin dış politika krizi ile başlamakta ve üç temel unsurla daha da tetiklenmektedir. Bu unsurlar olarak, devletin değerlerine yönelik tehdit bulunması, karşılık vermek için sınırlı bir zamanın olması ve askeri eylemlerin sürece dahil edilmesi sayılabilir. Dış politika krizleri genel olarak bir devletin davranışları ve algılarına odaklanarak inceleme yapılmasını gerektirir. Bu krizler zamanı alınan kararlar, adeta devletler arası ilişkilerde sözel eylem veya fiziksel/fiili eylem ile oluşan tehdide yönelik olarak alınır. Dış politika krizlerinin bir uluslararası siyasi krize dönüşme olasılığı her zaman bulunmaktadır (Şihmantepe, 2013, s. 132).

Uluslararası krizi açıklayan karar verici yaklaşımı teorisyenlerinden biri olan Hermann'a göre uluslararası siyasi krizler, karar vericilerin çıkarlarını ve önceliklerini tehdit eden, karar vermek için gerekli zamanı kısaltan, ortaya çıkmasıyla karar vericiler üzerinde sürprize neden olan bir durumu ifade etmektedir (Aydemir, 2016, s. 210). Yaşanan bir durumun, uluslararası kriz olarak adlandırılabilmesi için Brecher ve Wilkenfeld "A Study of Crisis" adlı eserinde iki ölçüt olduğunun altını çizerler:

1. En az iki devlet arasında düşmanlık taşıyan sözlü veya fiziksel etkileşimlerin artarak, karşılıklı olarak askeri müdahale aşamasına varılması
2. Yaşanan sürecin neden olduğu istikrarsızlığın küresel sistemi tehdit eder bir nitelik kazanmaya başlaması (Brecher & Wilkenfeld, 1997, s.4-5).

20 senelik çalışmalarından sonra, 1918-1994 yılları arasında uluslararası ilişkilerde yaşanan krizlerin tümünü araştırmış ve belirli bir yaklaşım geliştirmeye çalışmışlardır. Onlar çok sayıda kriz durumunu analiz etmişler, fakat bazı araştırmacıların bunların hepsinin kriz olarak değerlendirilmesine karşı çıkmışlardır. Buna rağmen Brecher ve Wilkenfeld, geleneksel yaklaşımlardan farklı olarak savaş yaşanmazsa bile savaşın çıkma olasılığının bile krize neden olabileceğini ileri sürmüşlerdir. (Jervis, 1998, s. 826).

Wilkenfeld ve arkadaşlarının (2005, s. 3) çalışmasında 1918-2001 yılları arasında farklı devletlerin toplam 956 dış politika krizi, yani tek bir devlet için kriz durumunun yaşandığı; dış politika krizinin ortaya çıkması için gerekli olan üç koşulun ise bir veya daha çok değer tehdit edilmesi, bu tehdide cevap verilmesi için çok kısıtlı bir zamanın

olması ve askeri düşmanlığın artma olasılığı belirtilmiştir. Uluslararası kriz, bir veya daha çok devletin dış politika krizine neden olan yıkıcı bir eylem veya olay, bir dönüm noktası veya tetikleyici hareketler kümesi olarak değerlendirilebilir. Örneğin Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne aniden ve beklenmedik saldırısı, özellikle 1942 yılında Stalingrad saldırısı, 1954 yılında Hint-Çin savaşında Dien Bien Ohu'ya karşı Vietminh saldırısı daha sonra uluslararası siyasi krizlere neden tetikleyiciler olarak görülebilir. Bu tetikleyiciler daha sonra Fransa, İngiltere ve ABD'yi de kapsayan uluslararası krize neden olmuştur. Uluslararası krizler adeta çatışma faaliyetlerini önemli ölçüde durduran ciddi bir davranış veya olayla sona erdirilmektedir. 1918-2001 yılları arasında 434 uluslararası krizin yaşandığı bildirilmiştir (Wilkenfeld vd., 2005, s. 4). Böylece uluslararası siyasi krizden bahsederken ikiden fazla ülke arasındaki gerginlik veya uluslararası kurulu düzeni ve istikrarı bozan, mevcut dengeyi değiştiren olaylar, tutumlar ve davranışlar kastedilmektedir.

Genel olarak uluslararası siyasi krizin beş temel bileşeni belirtilebilir (İşyar, 2008, s. 10):

- 1) Krizin kritik anında önemli ölçüde gerçekleşen askeri hareketlenmeler.
- 2) Ulusal veya uluslararası düzeyde gerçekleşen beklenmedik olaylar.
- 3) Beklenmedik olaylar zamanı karar vericilerin belirli meselelerle ilgili karar vermeleri için çok hızlıca hareket etme gerekliliği ve çok az süre varlığı.
- 4) Krizin aktörü konumunda bulunan ülkelerin gerçek ve algılanan çıkarlarının tehdit altına girmesi.
- 5) Krizlerin beklenmedik ve önceden tahmin edilmesi zor olan doğası nedeniyle ana tehditlerin belirlenmesinin zorluğu.

20. yüzyılda en çok yaşanan krizler devletler arasında askeri-güvenlik temelli krizler olmuş ve genel olarak uluslararası politikayı etkilemiştir. 21. yüzyılın Soğuk Savaş sonrası tek kutuplu sistemin içerisinde böylesine krizlerin giderek azalma eğiliminde olduğunu ifade edenler olmuştur. Ancak 2003 yılında yaşanan Irak savaşı, Kuzey Kore'nin nükleer silah barındırmasından doğan gerilimler, Hindistan ve Pakistan arasında Kaşmir bölgesi üzerine yaşanan nükleer karşı durmalar hala uluslararası sistemin potansiyel nükleer tehditler içerdiği sonucuna varmamıza işaret etmektedir (Wilkenfeld vd., 2005, s. 3).

Son dönemlerde yaşanan önemli siyasi krizlerden biri olarak, Kuzey Kore'nin Japonya'ya yönelik balistik füze denemeleri ile ülkenin devlet başkanı Kim Jong Un'un söylemleri sayılabilir. Güney Kore, Japonya ve ABD ile ilgili tehditler içeren bu

söylemler, bölgesel nitelikten çıkarak küresel bir boyut kazandıkları için tüm dünyayı etkilemiştir. (Karadağ, 2017, s. 2).

1.2. Kriz Yönetimi ve Ekonomik Uygulamalar

1.2.1. Kriz yönetimi

İskele bozkırında durarak idamını bekleyen Fransa kralı XVI. Louis 'in aklından belki de şunlar geçmekteydi: "Ben bütün bunların olacağını son 10 yıl boyunca öngörmüştüm. Nasıl oldu da bu öngörülerime inanmak istemedim?" Dünyada çok az kişi bu sözleri kendisine itiraf etmiş olmalı. Bu kişiler, bugünden yarına kadar gözleri kapalı şekilde hayatlarını yaşarken, yaklaşmakta olan felaketi görmezden gelmiş, kendi konforlu yaşam alanından ayrılmak istememişlerdir. Er ya da geç ayakları altındaki toprağın kaydığını hissettiklerinde ise, ilk günden itibaren kendilerini meşgul eden o soruyu kendilerine sormuşlardır: dünyamızı saran bu acayip hastalık nedir ve bu hastalığı yaşamakta olan ülkemizde neler olmaktadır? (Röpke, 1950, s. 1) Bu açıdan yaklaştığında dünyada yaşanmakta olan krizlerin önlenmesi için, insanların dünyaya daha geniş bir çerçeveden bakması ve bu dünyaya ait sorunların kendisine de aitmiş gibi davranması zorunluluğu ortaya çıkmaktadır.

Krizle neden olan olaylar serisinin artması, yıkıcı ve daha derin etkiler doğurması, örneğin 11 Eylül terör saldırısı ve diğer küresel terör olayları, küresel ısınma vb. uluslararası sistemi etkileyen krizlerin oluşumu ve küresel boyuta ulaşması kriz yönetimi çalışmalarının önemini artırmıştır. Son yıllarda uygulanan kamu politikaları, acil durum yönetimi ve bu süreçte meydana çıkan dinamikler, geleneksel hiyerarşik yönetimin başarısız olması nedeniyle, yeni, hızlı ve esnek bir yönetim biçimi ile stratejik planlama kapasitesinin geliştirilmesine ihtiyaç duyulduğu görülmektedir (Comfort, 2007, s. 191).

Krizler akademik çerçevede birçok disiplinde ve en az 150 yıl boyunca farklı açılardan incelenmiştir. Bununla birlikte, son yıllarda kriz literatüründe, özellikle 1970'lerde ve 1980'lerde krizlerin yaygınlaşması ve ekonomik gerilemenin etkisiyle kriz söylemleri ile ilgili belirgin bir artış olmuştur. 1970'lerde Nixon şoku, 1973 petrol krizi, stagflasyon ve sınıf mücadelesinin yoğunlaşması, sırasıyla Ronald Reagan ve Margaret Thatcher'ın Amerika Birleşik Devletleri ve Büyük Britanya'daki seçimlerindeki zaferleri küresel ekonomik dalgalanmalara yol açmıştır. Ayrıca, 1980'lerde büyük ticari, endüstriyel ve teknolojik felaketlerin (örneğin, Bhopal felaketi, Çernobil, Challenger patlaması ve Exxon Valdez petrol sızıntısı) meydana gelmesi bunların önlenmesi,

krizlerin yönetilmesi ve ortadan kaldırılması için yollar aranması ile sonuçlanmıştır. 11 Eylül 2001 tarihinde Dünya Ticaret Merkezi ve Pentagon'a yapılan saldırıdan sonra kriz yönetimi uygulamaları yeni bir boyut kazanmıştır. Bütün bunlar, finansman, koordineli araştırma ve planlamayı geliştirme çabalarında önemli bir artışa yol açmıştır (Jessop & Knio, 2019, s. 3).

Kriz yönetiminden bahsederken yaşanan krizlerden fayda sağlanarak sona erdirilmesi veya bu krizin en az zarar ile kapatılması amacıyla ilgili kişiler ve kuruluşların bir araya gelerek ortak şekilde karar alması veya herhangi bir tavsiyede bulunması süreci kastedilmektedir. Ayrıca kriz yönetimi, krize yol açan nedenlerin doğru şekilde teşhisi ile başlayıp, düzgün kararlarla yönlendirici faaliyette bulunulup, bu süreçte ortaya çıkan gelişmelerin sürekli takip ve kontrolü ile devam eden bir dönem olarak ifade edilebilir. Zira her bir krizin içerisinde belirli fırsatlar barındırdığı gerçeği dikkate alınarak, yaşanan krizlerden en az zarar ve hasarla çıkmak için etkin bir şekilde kriz yönetimi uygulamaları yapılması gerekmektedir. Bu süreçte gerekli unsurlardan birisi, güçlü ve kendine güvenen bir liderin olmasıdır (Korkmaz, 2012, s. 58).

Kriz yönetimi süreci, genel olarak teori üretimi ve krizde uygulanacak standart bir yöntem oluşturulmasının zorluğu ile karakterize edilebilir. Kriz zamanı bilgi eksikliği, karar alıcıların kişilikleri, onların krizle ilgili algıları, kullanılacak gücün güncel durumu, medyanın olayı nasıl güncelleştirdiği ve yaklaşımı, bazen bilgi kirliliği belirli bir teori üretimini ve yöntem seçimini zorlaştırır. Bu zorlukların başında ise geçmiş krizlerin yönetimine ilişkin kronolojik ve detaylı kayıt eksikliği gelir. Böylece başarılı kriz yönetimini hayata geçirebilmek için öncelikle daha önce yaşanmış krizlerin detaylı bir şekilde incelenmesine gerek vardır (Şıhmantepe, 2013, s. 135).

Kriz belirtilerinin ortaya çıktığı andan krizin sona erdiği ana kadar bu krizle mücadele edilmesi, kriz yönetim sürecine dahil olmaktadır. Bu bağlamda kriz oluşumu, gelişimi ve sonlandırılmasına paralel şekilde kriz yönetiminin 5 aşaması belirtilebilir (Genç, 2017, s. 224-225):

- Krizin ilk belirtilerinin ve risklerin ortaya çıkarılması
- Krize hazırlık ve önleme faaliyetleri
- Krizin oluşturduğu zarar ve hasarın sınırlandırılması ve en aza indirilmeye çalışılması
- İyileştirme
- Değerlendirme

Alexander L. George (1991, s. 378), kriz yönetimi için herhangi belirli bir davranışın bulunmadığını, fakat daha önceki kriz literatürün incelenmesi ile kriz davranışlarının iki ana grupta toplanabileceğini belirtmiştir. Bu gruplar:

- Baskıcı kriz davranışları
- Uyumsal kriz davranışları

Stratejik yönelim olarak bu davranışlardan herhangi biri seçildikten sonra çeşitli kriz yönetim stratejileri uygulanabilmektedir. Belirtmek gerek ki kriz davranışları kriz yönetim stratejileri değildir. Kriz davranışlarına uygun olarak seçilen kriz yönetim stratejilerine örnek olarak şantaj, kontrollü baskı, vd. gösterilebilir. Devlet baskıcı kriz davranışını seçmesi durumunda diplomatik baskı veya askeri baskı olmak üzere iki yol bulunmaktadır. Devlet tarafından uygulanan diplomatik baskı stratejileri, diplomatik ilişkilerin kesilmesi ve büyükelçilerin geri çağırılması, askeri baskı stratejileri ise asker konuşlandırılması, askeri tatbikatların yapılması ve tehditler sunulması ile oluşmaktadır. Bu baskıların amacı, krizi büyütmek, böylece de arzu edilen siyasi ve askeri hedeflere ulaşmaktır. Uyumsal kriz davranışları seçilirse, o zaman kriz azaltılmaya ve barış çabaları sarf edilmeye çalışılır. Uyumsal davranışın iki türü olarak, tamamen uyumsal ve şartlı uyumsal davranışlardan bahsedilmektedir. Tamamen uyumsal davranış türünde karşı tarafın talepleri tamamen hayata geçirilir, şartlı uyumsal davranışta ise karşı taraf taleplerinin bir kısmı veya herhangi bir şart karşılığında hayata geçirilir (He, 2016, s. 33-34).

Krizleri yönetmek amacıyla ilgili kişiler ve kurumların katılımıyla “kriz masası” oluşturulur. Bu masalar, krizlerin başarılı bir şekilde çözüme kavuşturulması ve atlatılması için büyük önem taşımaktadır. Böylesi kriz masaları fikir üreterek, yöntem belirleyerek, krizlerin ulusal çıkarlara uygun şekilde çözüme kavuşturulması için tavsiyeler vererek ulusal ve uluslararası krizlerin çözümünde geniş bir şekilde kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra, devlet/hükümet başkanlarının katılımı ile oluşturulan, tavsiye yetkisinden daha fazla, karar alma yetkisine sahip “kriz masaları” da var olmaktadır. Uluslararası krizler baş gösterdiğinde, zaman azlığı ve kısıtlılığı sorunu olduğu için geleneksel karar alma mekanizmaları işlemekten alıkonur ve devlet zirvesindeki yöneticilerin iştiraki ile kararlar alınır (Korkmaz, 2012, s. 59).

Kriz yönetimi masalarına örnek olarak, Küba krizi'nin 13. gününde oluşturulan ABD-SSCB arasındaki füze pazarlığı masasını gösterebiliriz. Bu masada Türkiye de yer almaktaydı. Nedeni ise krizin çıkma nedenlerinden birisi de daha önce 1959 yılında alınan

kararla ABD'nin Sovyetler sınırında bulunan Türkiye'de Jupiter füzelerini yerleştirmesi olmuştur (Sever, 1997, s. 650). Söz konusu bu masa, füze krizinin çözüme ulaşmasını sağlamıştır. Ancak ülkelerin dış politikalarını inşa ederken başka dinamikler olduğunu da gündeme getirmiştir. Küba Sovyetlere fazla güvenemeyeceğini anlayıp Çin'e yönelmiş, Türkiye ise ABD'ye güvenemeyeceğini anlayıp farklı dış politika yön arayışları içerisine girmiştir (Korkmaz, 2012, s. 74). Türkiye'nin yeni dış politika arayışları içerisine girmesine bir diğer neden ise, aynı dönemde 1964 yılında ortaya çıkan meşhur Johnson mektubu olmuştur. Genel olarak Küba krizi, ABD'nin bir müttefik olarak Türkiye'yi nasıl göz ardı edebileceğini ortaya çıkarmıştır (Sever, 1997, s. 660). Ayrıca bu kriz bir "zorlayıcı diplomasi" örneği olarak görülebilir. Bu kriz, tarafların karşılıklı şekilde tavizler vererek savaşın eşiğinden dönülebilir olduğunu göstermiştir. Küba krizi'nden sonra ABD Savunma Bakanı R. McNamara, "Artık günümüzde askeri strateji denilen bir şey yok, sadece kriz yönetimi vardır" şeklinde meşhur ifadesini kullanmıştır (Blight, 1992, s. 151).

1.2.2. Kriz yönetimi ve müdahale

Kriz yönetimi, ekonomik açıdan kapsamlı ve sistemik bir yapıya sahip bir yönetim sistemidir. Bu anlayış ile, modern yönetimin tüm potansiyelini kullanarak, doğada stratejik olan, geçici zorlukları ortadan kaldıracı, her durumda pazardaki veya siyasetteki pozisyonlarını koruyabilen, esas olarak kendi kaynaklarına dayanan özel bir program geliştirerek ve uygulayarak, olumsuz olaylarının önlenmesi veya ortadan kaldırılması hedeflenmiştir (Shubchova, 2011, s. 11; Borisova & Tolmacheva, 2016, s.13; Özdemir ve Uçar, 2020, s.145).

Kriz yönetimi ile ilgili sağlıklı fikirler edinebilmek için, krizin ortaya çıktığı sebepleri araştırmak gerekmektedir ve bu durum için çeşitli sorun grupları oluşturulmaktadır. Birinci sorun grubu, kesin kriz durumlarını tanıma problemi: krizin başlangıcını zamanında görmek, ilk belirtilerini tespit etmek, doğasını anlamaktır ki muhtemel krizin önlenmesi buna bağlıdır. Ancak tüm krizler önlenemez, çoğunun üstesinden gelinmesi gerekir ve bu, yetkili organizasyon yönetimi yardımı ile yapılır. Bu krize gizli kriz de denilmektedir (Pluzhnikov & Shikina, 2016, s. 28).

İkinci sorun grubu, kuruluşun kilit alanları ile ilişkilidir. Bu öncelikle faaliyetlerinin metodolojik problemleridir. Bunların çözülmesi sürecinde, yönetimin misyonu ve amacı oluşturulur, kriz durumlarında yönetimin yolları, araçları ve

yöntemleri belirlenir (Göksu, 2008, s. 41; Aykaç, 2001, s.125,128). Bu grup aynı zamanda finansal ve ekonomik nitelikteki bir dizi sorunu da içermektedir.

Üçüncü sorun grubu, bir kriz durumunda sosyoekonomik sistemin davranışı için kriz tahmin ve seçeneklerini, gerekli bilgiyi bulma ve yönetsel kararları geliştirme sorunlarını içerir. Kriz durumlarının analiz ve değerlendirme sorunları da bu gruba aittir. Bu aynı zamanda, organizasyonun krizden çekilmesine katkıda bulunan yenilikçi stratejiler geliştirme sorunlarını da içermektedir (Shondina, 2016, s. 22).

Dördüncü sorun grubu, çatışma durumunun çözülmesi ve kriz durumlarına her zaman eşlik eden personelin seçimi (seçim), kriz karşısı önlemlere yatırım yapılması, iflas sorunları ve işletmelerin yeniden düzenlenmesi yer almaktadır (Demirtaş, 2000, s.363; Kantar, 2018, s.7; Aykaç, 2001, s.129). Kriz yönetiminin tipik sorunlarının bileşimi, kendine has özelliklere sahip özel bir yönetim türü olduğu gerçeğini yansıtmaktadır.

Kriz yönetimi sorunlarına olan bilimsel ilgi, aşamalar halinde gelişmiştir. Rusya'da, kriz ve kriz yönetimi sorunlarına bilimsel ilginin artmasının üç aşaması vardır: ilk aşama 1990'ların başlarına dayanıyor (pazar dönüşümü dönemi), ikinci aşama 1990'ların sonlarına dayanır (1998 iflası sonrası kriz), üçüncü aşama, ülkedeki 2008 yılı küresel finansal krizin patlak vermesinin ardından ortaya çıkan dönemdir (Koryakin, 2017, s. 28).

Tarihsel olarak bakıldığında ilk kriz yönetimi çalışmasının 1982 yılında gündeme geldiği görülebilir. Bu tarihte Johnson&Johnson şirketinin siyanür içeren Tylenol ilacı Chicago'da 7 kişinin ölümüne neden olmuştur. Şirket de bunun üzerine olabildiğince hızlı bir eylem planını devreye sokmuştur. Johnson&Johnson, olaydan hemen sonra ülke genelinde bütün Tylenol kapsüllerinin geri alınmasını sağlamış ve kasten bozulmaya karşı dayanıklı bir şekilde paketlenmiş bedava ürünlerini teklif etmiştir. Şirketin hızlı ve etkin tepkisi sonucu hissedarların ziyarı minimize edilmiş ve markanın kısa sürede kurtarılarak daha da gelişmesi sağlanmıştır. Doğru seçilmiş bir stratejik müdahale ile yaşanan kriz durumu ortadan kaldırılabilmektedir. Böylece, kriz yönetimi derken, aniden yaşanan ve önemli derecede olumsuz sonuçlar doğuran olayların ortadan kaldırılmasına yönelik oluşturulmuş kurumsal stratejiler kastedilmektedir. Kriz, potansiyel risk olarak algılanan belirli bir olayın öngörülemeyen sonucu veya önceden bilinmeyen bir ani durum şeklinde ortaya çıkabilmektedir. Her iki durumda da krizler, acil karar alınmasını ve zararın ölçütünün en aza indirgemesini gerekli kılmaktadır. Bu çerçevede atılacak en önemli adımlardan birisi, doğru kişiyi kriz yöneticisi pozisyonuna getirmektir (Thrimurthulu, 2016, s. 36).

Özellikle ekonomik krizlerin ortadan kaldırılması ve ülke ekonomisinin yeniden gelişiminin sağlanması amacıyla, farklı ülkelerde çeşitli stratejiler uygulanarak ekonomiye müdahaleler yapılmaktadır. Genel olarak 1940'lı yıllardan sonra birçok gelişmekte olan ülkede kronik enflasyonlar yaşanmış, bu ise ürün ve hizmetlerin fiyatlarının yüksek oranda ve sürekli şekilde artışı ile ortaya çıkmıştır. Kronik enflasyonlar 10 yıllarca devam edebilmektedir. Örneğin, Türkiye'de 1997 yılında 20 yıl süre boyunca devam etmiş yüksek düzeyde enflasyonun ortadan kaldırılması, büyüme oranının yeniden sağlanması, finansal sektörün tekrardan düzenlenmesi, kamunun içsel ve dışsal tasarruflarında oluşan açıkların azaltılması, özelleştirme faaliyetlerinin hızlandırılması ve genel olarak ekonomik hedeflerin gerçekleştirilmesi amacıyla yapısal reformlar uygulanmaya başlamış, öncelikle IMF ile iş birliği kapsamında "orta vadeli yeniden yapılandırma programı" kabul edilmiş, 1999'da IMF ile Stand-by anlaşması yürürlüğe girmiş, 2002'de ise bu anlaşma çerçevesinde "Enflasyonu Düşürme Programı" kabul edilmiştir. Bu program, faiz dışı bütçe fazlasının sıkı bir mali politika aracılığıyla olabildiğince yüksek tutulmasını, yapısal reformların hayata geçirilmesini ve tutarlı gelir politikaları ile desteklenmekte olan sıkı döviz kuru taahhütlerini hedef edinmiştir (Çakmak, 2006, s. 66, 72, 125).

1.2.3. Uluslararası düzeyde kriz yönetimi

Uluslararası kriz yönetimi, 1960'lı ve 1970'li yılların davranış bilimleri alanındaki araştırmalarını ve afet yönetimi uygulamalarını esas almaktadır. R. Helt ve M. Pelenchar'a göre, 1962'deki Karayipler krizi, 1984'te Bhopal'da (Hindistan) bir kimyasal tesiste yaşanan felaket, 1984'te ABD'de Tylenol ile bir dizi zehirlenme ve 1986'da Çernobil felaketi kriz yönetiminin gelişmesini teşvik etmiştir (Zub, 2015, s. 153). Avrupa'da en önemli stratejik savunma alanı olarak kabul edilen toprağın korunması, soğuk savaşın sona ermesinden sonra yerini güvenlik önlemlerine, tahmin güçlerine ve krizlerin çözümüne bırakmıştır.

Uluslararası kriz yönetimi karmaşık ve tartışmalı bir konudur. Bu karmaşıklık, kısmen krizin niteliğinden, kısmen de konunun niteliğinden kaynaklanmaktadır (Yegorov, 2003, s.5). Uluslararası krizi yönetmek için sürece katılan Avrupa devletleri veya diğer gruplar için bu krizler kendi içinde birçok sorunu barındırmaktadır. Bunlardan ilki dışsal sorun olup bu sorunun üstesinden gelmek için nesnel olarak gerekli olan, krizle ne yapılması gerektiğidir. Nitekim dışsal sorun, gerekli ve mevcut politika araçlarının türü ve sorunun algılanan aciliyeti ile ilgilidir. İkincisi, iç sorun yani ilgili devletlerin öz-

örgütlenme sorunudur; etkili olmak için nasıl örgütlenmesi gerektiğinin yanı sıra yeterli siyasi iradenin nasıl harekete geçirilmesi ve riskler ile görevlerin nasıl paylaşılması üzerinde durulması önem arz etmektedir (Şener, 2011, s.3-4; Yegorov, 2003, s.7). Her ne kadar öz-örgütlenme süreci yıllar içinde NATO, Birleşmiş Milletler ve büyük ölçüde AB aracılığıyla kurumsallaştırılmış olsa da ortak çabalara katılmaya ya da katılmamaya karar verme hakkı ulus devlete aittir (Yegorov, 2003, s.7-8; Avatkov vd., s.9).

Uluslararası kriz yönetiminde devletlerarası iş birliği mantığı hakimdir ve “Çatışma önleme paradoksu” bu sorunu özetlemektedir. Her zaman müdahale ne kadar çabuk gerçekleşirse, başarı şansı o kadar yüksek olur. Ancak daha zorlu kısım, müdahaleyi gerçekleştirmek için yeterli siyasi iradeyi toplamaktır. Sorunun aciliyeti, risklerin ve tehditlerin algılanması, tehlikedeki ulusal çıkarların algılanmasındaki farklılıklar, araçlar, anlaşmazlıklar ortak bir noktaya hızla ulaşılmasını oldukça zorlaştırmaktadır. Devletlerin yeterli kaynakları seferber etmeye ve kullanmaya hazır olmalarında genellikle birtakım farklılıklar vardır. Sonuç olarak, krizle başa çıkmak için yeterli siyasi iradenin harekete geçirildiği nokta, genellikle krizin kontrol altına alınabildiği andan sonra ortaya çıkmaktadır (Houben, 2004, s. 3-4).

Uluslararası kriz yönetimi, bölgesel güvenlik yönetimi rejimlerinin ve güvenlik alanında daha belirgin bir rol oynayan AB'nin ortaya çıkmasına rağmen, hükümetler arası bir meseledir. Burada örnek olarak 9 Avrupa ülkesi: Bu ülkelerin seçimi için belli başlı kriterler şunlardır: coğrafi konumları, diğer ülkelerle birlikte gerçekleştirdikleri faaliyet düzeyleri, uluslararası kriz yönetimi operasyonlarındaki deneyimleri, Avrupa güvenliği için taşıdıkları değer ve siyasi sistemleri (parlamentar veya başkanlık) (Van Eekelen, 2006, s. 236). Bu açıdan bakıldığında Avusturya ve İrlanda gibi tarafsız devletler, uluslararası kriz yönetiminde kendilerine daha az yer bulabilmektedirler.

Uluslararası krizler, sadece alakalı olduğu aktörleri değil bütün uluslararası sistemi tehdit ettiği ve istikrarı bozma niteliğine sahip olduğu için onların önlenmesi, yönetimi ve çözümü büyük önem taşımaktadır. Son yıllarda uluslararası krizlerin yönetiminde üçüncü tarafın müdahalesi ve özellikle arabuluculuk faaliyetleri dikkatli bir şekilde araştırılmaktadır. Bu konuda özellikle Wilkenfeld ve arkadaşlarının çalışması önemli bir bilimsel kaynak olarak değerlendirilebilir. Uluslararası Kriz Davranışı (International Crisis Behavior (ICB)) verilerine (2005, s.75-77) göre, 20. yüzyılda yaşanan krizlerin yarısında münhasıran veya diğer tekniklerle birlikte şiddet uygulamasına başvurulmuştur. Geri kalan diğer aktörler ise, yaşanan krizler zamanı şiddet içermeyen yaklaşımlar takınmış, özellikle müzakere, karar verme, şiddet

içermeyen askeri operasyonlar gibi uygulamaları tercih etmişlerdir. Fakat üçüncü aktör tarafından krize müdahale yapması diğerleriyle kıyasla yeni yaklaşım olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu müdahale, taraflar arasında anlaşmazlık, karşılıklı güvensizlik ve nefret ortamını yok ederek, tarafları birbirine yaklaştırma açısından önem arz etmektedir (Can, 2017, s.127).

Bercovitch vd., (1991. s. 8) göre arabuluculuk, “çatışan tarafların yardım arayışı içerisinde herhangi bir kişi, grup, devlet veya örgütün yardım teklifini kabul etmesi ve aralarındaki çatışmayı halletmesi veya fiziksel/fiili güce başvurmadan veya hukuk düzenini bozmadan aralarındaki anlaşmazlıkları çözmesiyle ortaya çıkan kriz yönetim sürecidir”. Wilkenfeld, vd, (2003) yaptığı çalışmaların sonucunda arabuluculuk ile anlaşmaya varma noktası arasındaki güçlü bağı ortaya koymuştur. Üstelik arabuluculuk ile, özellikle kısa süreli krizlerde tarafların sonuçtan tatmin olarak masadan ayrıldıklarını da vurgulamıştır.

Both Ott (1972) ile Young (1967) ise arabuluculuk konusunda değerli bir katkı daha yapmışlardır. Onlara göre, rakipler arasındaki güç dengesi ne kadar az olursa, arabuluculuğun etkisi de o denli fazla olmaktadır (aktaran Bercovitch, vd, 1991. s.10) Bercovitch, bu noktada bir çerçeve daha çizmektedir. Arabuluculuğun her türlü sorunu çözen bir araç olmadığını, sadece sorunların siyasallaşmadan veya şiddete dönüşmeden bir tampon olabileceğini vurgular (Bercovitch, 1996, s. 256). Ancak bazen arabulucular, barış sürecinin hayata geçirilmesine direkt olarak katkı vermektedirler. Bunun en temel örneği Hırvatistan, Yugoslavya (Sırbistan) ve Bosna arasında Dayton Barış Anlaşması'nın imzalanması zamanı görülmüştür. Arabuluculuk yapan ABD, 60 bin kişilik NATO askeri güçlerine komuta yaparak ateşkesin korunması, Bosna hava sahasının kontrolü ve bölgede istikrarın sağlanmasını üstlenmiştir (Wilkenfeld, 2005, s. 5).

Bercovitch'e (1996, s.249) göre, arabuluculuğun başarısının temelinde tarafların arabuluculuğa karşı gösterdikleri olumlu tavır yer almaktadır. Öte yandan eğer taraf devletlerin kendi içlerinde bir parçalanmışlık durumu varsa, başarıya ulaşmak zorlaşmaktadır. Bu konuda başlıca örnekler olarak Lübnan, Kıbrıs ve Eski Yugoslavya gösterilebilir.

Beardsley (2008, s.724) ise, arabuluculuğun başarısının temelini zamanlama olduğunu ön plana çıkarır. Bunu da kısa ve uzun dönemli olarak ikiye ayırır. Süreç aktörleri, kısa dönemde daha hızlı sonuca ulaşmakta, uzun dönemde ise etki ve isteklerinde ciddi oranda azalma olmaktadır. Uzun dönemin sonucunda, arabuluculuk

mekanizmasının olmadığı, sürdürülebilirliği ise çok kısa süreli olan bir anlaşma ile başa kalmaktadırlar.

Arabuluculuk konusunda bir diğer yaklaşım, küresel veya bölgesel nitelikteki örgüt, müttefik veya ittifak personeli ile gerçekleşen bir arabuluculuğun etkisi hakkındadır. Bu yaklaşıma örnek olarak, 1961-62 Peştunistan III Krizi'ni gösterebiliriz. Pakistan ve Afganistan arasındaki bu kriz, Başkan Kennedy'nin özel temsilcisinin yaptığı arabuluculuk ile sonlandırılmıştır (Brecher & Wilkenfeld, 2003, s.9).

Uluslararası ve bölgesel güçlerin kriz sürecine müdahalesi ve çözümlenmesi uğruna çalışmasına başka bir örnek olarak, Etiyopya ve Eritre'nin sınır krizi zamanı BM, ABD, AB ve Afrika Birliği Örgütü'nün arabuluculuk girişimleri gösterilebilir. BM, diplomatik yollarla krizi çözüme kavuşturamayacağını anlayınca, 2000 yılında GK'nin 1298 sayılı kararıyla her iki ülkeye 1 senelik askeri ambargo uygulaması kararı almış ancak bu karar da başarılı sonuç vermemiş ve arabuluculuk faaliyetleri diğer aktörlerce devam ettirilmiştir (Nassir, 2018, s. 131).

Uluslararası müdahalelerin başarısız örneklerine ek olarak, 2000 yılı sonrası Irak (2003) ve Lübnan (2006) krizlerinde BM ve AB kriz yönetim politikaları gösterilebilir. Özellikle BM GK tarafından, Irak'taki ABD liderliğindeki koalisyon işgalci güç olarak tanımlanmış, fakat buna rağmen işgalci güce karşı herhangi bir yaptırım uygulanmamıştır. Hatta BM GK'nin 1483 sayılı kararında işgalci gücün Irak'ta otoriter güç olduğu kabul edilmiştir. Buna rağmen Güvenlik Konseyi'nin 2. Körfez Savaşı sonrası Irak'la ilgili kararların uygulanmasını sağlaması açısından başarılı olduğu kabul edilmelidir. Lübnan krizinin hem öncesi hem sonrasında GK'nin başarısız olduğu belirtilmelidir (Terzi, 2011, s. 192).

Uluslararası kriz yönetimi kapsamında sivil kriz yönetimi operasyonları- 2000 yılında AB Sivil Potansiyelinin Geliştirilmesi için temel hedefin kabul edildiği Helsinki Zirvesi'nde atılmıştır (Arbatova & Kokeyev, 2011, s. 12). Avrupa Güvenlik ve Savunma Politikası'nın (ESDP) sivil bileşeninin dört ana alanda geliştirilmesi öngörülmüştür. Bunlar polis misyonlarının uygulanması, hukukun üstünlüğünün güçlendirilmesi, sivilin korunması ve sivil idarenin organizasyonu olarak ifade edilebilir. ESDP, bu fonksiyonların temelinde 4 temel unsur olduğunu vurgulamaktadır: AB ülkeleri arasında kavramsal çerçeveye oturtulmuş bir kriz yönetimi sistemi oluşturmak, güçlü bir bilgi toplama sistemi ile bunu değerlendirebilecek bir ortak analiz sistemi geliştirmek, halen var olan askeri, sivil ve mali kaynakları kullanmak ve bunların genişletilmesine de

çabalamak, kriz yönetimini birliğin halen var olan mali kaynakları ile yürütmek (Grevi vd., 2009, s.20).

Genel olarak, Avrupa Birliği, ESDP'nin sivil bileşenini geliştirmede önemli ilerleme kaydetmiştir. Kasım 2001 gibi erken bir tarihte, AB ülkeleri 30 gün içinde 1.400 polis memurunun bir araya getirilmeye hazır olduğunu açıklamışlardır. 2002 yılında yapılan kriz müdahalesi tatbikatları, AB sivil ve askeri güçlerinin birlikte çalışabildiğini göstermiştir ((Novikova, 2009, s. 47).

AB hükümetleri, 2003 yılında beri çok farklı coğrafyalarda ESDP faaliyetleri gerçekleştirmişlerdir. Bunlar arasında Avrupa, Afrika, Orta Doğu ve Asya ülkeleri sayılabilir. (Grevi, vd, 2009, s.13) Gerçekleştirilen tüm bu faaliyetler, askeri operasyonlar ve sivil misyonlar olmak üzere 30'un üzerindedir. Tüm bu yaygın faaliyetler, birliğin kendisini uluslararası bir güvenlik unsuru olarak konumlandırmasına yol açmıştır. (Fedorov, 2015, s.191).

2004'ten itibaren AB, ESDP'nin sivil bileşeninin gelişimine daha bütüncül bir yaklaşım başlatmıştır. 2004 Nordvik Zirvesi'nde (Hollanda), İspanya, İtalya, Fransa, Hollanda ve Portekiz, Avrupa jandarma kuvvetlerinin kurulmasına ilişkin bir bildiri imzalamıştır. Bu jandarmanın görevi çatışmayı önleme, çatışmaya silahlı müdahale sırasında yardımcı işlevlerin uygulanması ve bir askeri operasyonun tamamlanmasından sonrasında istikrarın sağlanması olarak belirtilebilir. Jandarmanın, BM, NATO, AGİT veya silahlı kuvvetler ile sivil polis arasındaki boşluğu azaltacak herhangi bir askeri veya sivil komutanın önderliğinde görevlerini yerine getirebileceği varsayılmıştır. Bu, özellikle Avrupa'da uluslararası bir krizin oluşacağı takdirde yapılacak önlemlerden etkili mekanizma olarak düşünülmüştür (Novikova, 2009, s. 48).

1.2.4. Kriz yönetiminde ekonomik uygulamalar

Kriz yönetiminde uluslararası alanda en çok yapılan ekonomik uygulama, yaptırımlardır. Uluslararası hukukta yaptırım kavramı, geniş anlamda (*lato sensu*) ve dar anlamda (*stricto sensu*) olarak ele alınmaktadır. 1990'lı yıllara kadar yaptırım denildiğinde, uluslararası düzenin yeniden kurulması amacıyla herhangi bir devlet veya uluslararası örgüt tarafından alınan zorlayıcı önlem kastedilmekteydi. Artık yaptırımlar önleyici tedbirler olmanın yanı sıra ceza tedbiri olarak da uygulanabilmekte. Geniş ve dar kavramlar olarak belirtilen bu iki kategori arasında temel fark: birisinin zarar gören devletin uyguladığı yaptırım veya bir türlü ihkak-ı hak olmasıyken, diğeri uluslararası düzenin korunmasıyla ilgili olarak, uluslararası hukukun korunmasına ve kollanmasına

yönelik herhangi bir uluslararası örgüt tarafından veya aracılığıyla ortaya çıkan yaptırım olması ifade edilebilir (Petter & Miron, 2011, s. 5-6). Alınan yaptırım kararıyla uygulanan önlemlerin zorlayıcı olması, hedef alınan kişinin, ülkenin, kurumun iradesi dışında olması ve hukukun yeniden tesis edilme amacı taşıması ile ilişkin olmasından ileri gelmektedir. Böylece yaptırım uygulanan taraf daha önce sahip olduğu belirli haklardan mahrum bırakılmış olur.

Yıllar geçtikçe ekonomik yaptırımlar; ablukalar, ambargolar, boykotlar veya alternatif olarak karantina veya ekonomik baskı şeklinde birçok isim almıştır. Yaptırımlar, belirli bir baskı türünü (yani diplomatik, ahlaki ve askeri) teşvik etmek için iş birliği yapan bireysel bir devlet veya bir grup devlet tarafından sıklıkla kullanılmaktadır. Uygulanabilecek en az beş ekonomik yaptırım türü vardır (Simons, 1999, s. 8):

- Silah, mühimmat ve savaş araçlarının ihracatına yapılan yaptırımlar
- İthal ürünlerine yapılan yaptırımlar
- Ham maddelere yapılan yaptırımlar
- Teknolojik yaptırımlar
- Uluslararası bir boykot.

Ekonomik yaptırımlar, ülkenin uluslararası konumunu etkilemede güçlü bir araçtır. Yaptırım uygulanan bir devlet, genellikle mal ve yatırımların ithalatı ve ihracatında kısıtlamalar ile karşı karşıya kalır. Bu kısıtlamaların sonuçları, neredeyse her zaman ekonomik büyümenin durgunluğu ve ulusal ekonominin gelişmesinde belirgin bir düşüş şeklinde kendini gösterdi. Örneğin ABD’de eski başkan Donald Trump’ın agresif dış politikası uzantısında, özellikle Çin, Rusya ve İran’a karşı uygulanan yaptırım yöntemleri tüm dünya ekonomilerini etkilemiştir. ABD başkanlık seçimi sürecinde ve sonrasında Rusya ile olan gerginlikler, Trump’ın yönetime geldikten sonra Çin’i hedef alan açıklamaları ve ticari yaptırım kararları ile başlayan bu süreç; İran ile 2015 yılında imzalanan nükleer anlaşmadan çekilme ve İran’a ekonomik yaptırım kararları ile devam etmiştir. ABD’nin özellikle askerî açıdan en büyük rakibi konumundaki Rusya’ya yaptığı yaptırımlar, sadece Rusya’yı değil, Rusya ile bağımlı ekonomileri olan tüm devletleri de etkilemektedir. Halen, Ukrayna’daki krizle ilgili olarak Rusya’ya karşı bir dizi yaptırım önlemi alınmaktadır. Bu yaptırımlar, Alikhani ve Khominich’e (2021, s.94) göre 3 temel amaçla gerçekleştirilmektedirler:

- a. Rusya’nın askeri güç artışına dur diyebilmek

- b. Rusya'yı uluslararası hukuk ilkeleri ve Avrupa normları doğrultusunda cezalandırmak (Ukrayna ve Kırım)
- c. Rusya'nın siyasi bir anlaşmaya ikna olmasını sağlamak

Günümüzde Rusya'da mevcut ekonomik durum, büyük ölçüde makroekonomik duruma bağlıdır. Rusya Federasyonu aleyhine uygulanan yaptırımların sonuçlarının, birçok faaliyet türünü kapsadığı belirtilmektedir. Bu yaptırımlar Rusya'nın GSYH'nın 2013-2020 yılı arasında %40 oranında düşmesine, dış ticaret cirosunun %31 oranında azalmasına neden olmuştur (Musina, 2021). Yaptırımlar, ülkenin para politikasına da büyük etki göstermekte, özellikle de ulusal para biriminin değer kaybına neden olmaktadır. Bunun gibi bir yaptırım krizini Türkiye, ABD ile rahip Brunson davasında yaşamıştır. ABD yaptırımı Türk lirasının değerinin düşmesine, ülke ekonomisinin büyüme endeksini olumsuz şekilde etkilenmesine neden olmuştur. Bu sebeple, kriz yönetiminde ekonomik uygulamalarda dış tehdit ve yaptırım tehdidine karşı her devlet ulusal ekonomisini dışa bağımlı tutmaktan kaçınmak durumundadır (İlyina, 2015, s. 34-36).

Yaptırımlar çoğu zaman karşı tarafı zayıflatıp uygulayan tarafın istediğini sağlama amacına hizmet etmenin yanı sıra, muhtemel çatışma veya kriz anlarından önceki aşamada ilgili ülkenin kapasitesinin azaltılması için de kullanılmaktadır. Modern dünyamızda ilk kez ABD'li Woodrow Wilson tarafından I. Dünya Savaşı sonrası Milletler Cemiyeti çerçevesinde uygulanması teklif olunan ekonomik yaptırımların, savaşa bir alternatif oluşturup oluşturmadığı günümüze kadar bir tartışma konusu olarak geçerliğini korumaktadır. Günümüzde giderek daha fazla uygulanmaya başlayan yaptırımlar, askeri güç ve diplomasi arasında yeni bir üçüncü yol olarak önem taşımaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE VE RUSYA ARASINDAKİ SİYASİ KRİZLER

2.1. İkili İlişkilerin Tarihsel Arka planı: S.S.C.B. Dönemi İlişkiler

I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu ve Çarlık Rusya birbirine rakip cephelerde yer almışlar ve düşman olarak birbirine karşı savaş vermişlerdir (Topsakal, 2016, s.34-44). Ancak savaşın sonunu getiren olaylar, aynı zamanda iki ülke arasında ilişkilerin radikal bir değişikliğe uğramasına ve dahası müttefiklik düzeyine yükselmesine yol açmıştır (s.359-364). Bu durum her iki ülkenin dış politikasında bir eksen kayması olarak değerlendirilebilir.

Rusya'da 1917 yılında Bolşevik ihtilalinin yaşanması nedeniyle, Çar II. Nikola'nın hükümdarlığı sona ermiş, Romanovlar hanedanı çökmüş ve monarşi ortadan kalkmıştır. Rusya coğrafyasında Şubat 1917'de başlayan ayaklanmalar sonrası (Şubat devrimi olarak anılmaktadır), 1917 Ekim ayında (Ekim devrimi) Bolşevikler iktidarı tamamen ele almıştır (Kenez, 2006, s. 14-16, 57). Eski Çarlık topraklarında oluşan ve güç boşluğunu kullanarak merkezden ayrılma sonucu oluşan devletler (örneğin 1918-1920 yılları arasında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kurulmuştur), daha sonra Bolşevik askeri güçleri tarafından yıkılmış, sonuçta da eski Çarlık topraklarında Sovyet yönetimi kurulmuştur. 30 Aralık 1922 tarihinde 4 kurucu üye (Rusya SSC, Beyaz Rusya SSC, Ukrayna SSC ve Transkafkasya SSC (buraya Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan SSC'ler dahildi) arasında ittifak anlaşmasının imzalanması ile Sovyetler Birliği kurulmuştur (Sakwa, 1999, s. 138).

Rusya'da yaşanan bu değişiklikler eşzamanlı olarak Osmanlı coğrafyasında da çok önemli tarihsel olaylar yaşanmıştır. I. Dünya Savaşı'nın sonuçlanması sonrası, Osmanlı Devleti parçalanmış ve ülke topraklarının başta İngilizler olmak üzere Batılı düşman kuvvetlerce işgali başlanmıştır. İngilizlerin Osmanlıyı parçalama planları şöyleydi: İtilaf devletleri savaşı kazanırsa, İstanbul Çarlık Rusya'ya verilecek, Boğazlar uluslararası komisyona, Doğu Trakya Yunanistan'a bırakılacak, İzmir ve çevresinde 5 yıllık Yunanistan yönetiminde mahalli meclis kurulacak, daha sonra ise bu meclisin kararına göre Yunanistan ile birleştirilecekti. Erzurum, Van, Bitlis ve Trabzon'da Ermenistan devleti kurulacaktı. Bunlara ek olarak Kürtlere muhtemel bağımsızlığı sağlayacak mahalli özerklik planları da bulunmaktaydı. İtalya'nın Güney Anadolu'da, Fransa'nın ise Kilikya'da nüfuz bölgeleri tanınmıştı. Çarlık Rusya dağıldıktan sonra Bolşevikler, Türk topraklarına ilişkin bütün iddialardan vaz geçtiklerinden, Batılı güçlerin planlarında

geleceğin Türkiye'si sadece İstanbul ile orta ve Kuzey Anadolu'dan oluşacaktı (Hale,2003, s. 36-37). Bunun gerçekleştirilmemesi için, Mustafa Kemal Atatürk'ün 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkışı ile birlikte, onun liderliğinde bir milli mücadele hareketi başlatılmıştır.

Atatürk, Osmanlıların da güvenerek kullandığı güç dengesi politikasını başarılı bir şekilde kullanarak askeri zafer kazanabilmiştir. Bu açıdan özellikle Batılı güçleri dengelemek amacıyla Ruslarla kurulan ilişkiler ve 2 Eylül 1919 tarihli Sivas Kongresi büyük önem taşımıştır. Nitekim bu kongreden sonra Halil Paşa, Mustafa Kemal tarafından Moskova'ya gönderilmiştir. Bu ziyaretin amacı Sovyetler ile ilişkiler kurmak, onlardan cephane, silah ve parasal yardım sağlamaktı ki bu amaca ulaşıldığı söylenebilir. Türkiye'de yeni milli hükümetin kurulacağından ve bu hükümetin Sovyetlerle dostluk ve barış anlaşması imzalamak isteğinden bahseden Halil Paşa, karşı taraftan olumlu cevap almış ve Sovyetler Türkiye'nin milli mücadelesine büyük destek vermiştir. 26 Nisan 1920'de Atatürk'ün Lenin'e yazdığı mektup, Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetinin ilk dış iletişimlerinden birisi olarak kabul edilmektedir. Bu mektupta Moskova'dan 5 milyon altın, asker, silah, malzeme ve cephane yardımının gönderilmesi istenmiştir (Benhür, 2008, s. 278-279).

Sonuç itibariyle, 1917 yılından sonra hem Türk hem de Rus tarafının içinde bulunduğu kargaşa ve siyasi durum, iki ülkenin birbirine giderek yaklaşmasına sebep olmuştur. 15 Aralık 1917'de görüşmeye başlanılan 3 Mart 1918 yılında imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması ile de iki ülke arasındaki savaş hali ortadan kalkmıştır (Bal, 2004, s. 35-36). TBMM açılıncaya kadar geçen dönemde Türk ve Rus heyetleri arasında pek çok karşılıklı ziyaretler gerçekleştirilmiş, özellikle para, silah, malzeme, sağlık ekipmanı ve yiyecek gibi karşılıklı yardımlar yapılmıştır. Yardımların çoğunun Rusya'dan Türkiye'ye olduğu söylenebilir. Bu dönem Türk-Sovyet ilişkilerinin kurulmasında ve Türkiye'ye direkt yardımın sağlanmasında, Sovyet Azerbaycan'ın ve Azerbaycanlıların rolünden ayrıca bahsedilebilir (Tekerek, 2021, s. 173-174)

Türkiye-SSCB ilişkilerine temel teşkil eden anlaşmanın, 16 Mart 1921 tarihli Moskova'da imzalanan Türk-Sovyet Dostluk Antlaşması olduğu söylenebilir. Bu antlaşma ile her iki ülke, uzun yıllar karşılıklı ilişkilerin temel dayanağı olacak olan bir iskeleti kurmuştur (Benhür, 2004, s. 325-326). Ancak Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının Sovyetlerin temel edindiği komünist fikirlerden uzak olmaları nedeniyle, onlar ile çok fazla yakınlaşmak istememişlerdir. Tüm bunlara rağmen Sovyetler

Türkiye'nin toprak bütünlüğünün kurulmasına yardım ettiği için, iki taraflı ilişkiler sürdürülmeye devam etmiştir (Veltman, 1921, s. 92).

Tokgöz'ün (2011, s. 7) ifade ettiği gibi, 1921'de imzalanan dostluk anlaşmasından sonra, 9 Nisan 1921 tarihinde Sovyet Rusya'nın Ankara Büyükelçiliği faaliyete geçmiştir. 1922 yılına kadar Moskova'dan Türkiye'ye toplam 6,5 milyon altın ruble yardım sağlanmış ve bu yardımlar daha sonra da devam ettirilmiştir. 1922 yılının başında Türkiye'ye 38 bin civarı tüfek, 324 makineli tüfek, 44,5 bin civarı kutu mermi, 66 top, 141 bin civarı top mermisi, 4 bin şarapnel bombası, 4 bin el bombası, 1,5 bin kılıç ve 20 bin gaz maskesi gibi silah ve mühimmat teslim edilmiştir.

Türkiye-Sovyet yakınlaşmasını istemeyen güçler tarafından, 1922 yılında Sovyet Büyükelçiliğinin yakılması ve aynı yılda imzalanması istenilen ticari anlaşmanın¹² gerçekleşmemesi ilişkileri durduramamış, 17 Aralık 1925 yılında Sovyetlerle Türkiye arasında daha kapsamlı bir dostluk anlaşması imzalanmıştır. Ticari ilişkiler ise, ticari anlaşma yapılmadan önce 1923 yılında yürütülmeye başlanmıştır. Yalnız her şeyde olduğu gibi ticaret de devlet tarafından yapılmaktaydı. Bütün bunları dikkate alan ABD, 1927 yılına kadar Türkiye'yi resmi olarak bağımsız bir devlet gibi tanımamıştır (Tisminets, 1946, s. 279).

Türkiye, Sovyetlerin ticari ilişkilerini sadece devlet tarafından yürütülmesini hoş karşılamamıştır. Bu nedenle Türkiye'deki Sovyet devlet şirketlerinin faaliyetine izin vermemiştir. Aralık 1923'te Türkiye bu yasağı kaldırmıştır ve bundan sonra Türkiye ile SSCB arasında ekonomik ilişkiler giderek derinleşmeye başlamıştır. Sovyet tarafı da 31 Ocak 1924'te Sovyet mallarının Türkiye'ye ihracının, aynı zamanda Türk mallarının, özellikle tarım ve küçük zanaatkar ürünlerinin ülkeye ithalinin kolaylaştırılmasını öngören kararı vermiştir (İvanov, 2019, s. 88). Tokgöz'e göre iki yıl, yani 1923-1924 yıllarında Türkiye-SSCB ekonomik ilişkileri herhangi bir ticari anlaşma olmadan yürütülmüştür (2011, s. 8). Türkiye Rusya ticari ilişkilerin yürütülmesi için 1925 yılında "Russoturk" isimli bir uluslararası şirket tesis edilse de bu şirket, 11 Mart 1927 yılında imzalanan ve iki ülke arasındaki ilk ticari anlaşma olan "Ticaret ve Deniz Ulaşımı Anlaşması" ile kapatılmıştır. Öte yandan bu anlaşma, 1926'dan itibaren Türk mallarına uygulanan bazı kısıtlamaları kaldırmıştır. 16 Mart 1931 yılında imzalanan bir diğer ticari anlaşmanın ardından 1932'de TC'nin ilk kamu yatırımı ile çalışan bankası olan Sümerbank kurulmuştur (Bizhe, 1965, s. 24-25).

¹² <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ataturk-doneminde-imzalanan-turk-sovyet-ticaret-anlasmalari> (21.01.2022)

Bu dönemde dünyada ekonomik kriz artmakta, Türkiye ise kendi ekonomisini geliştirme arayışı içerisinde Sovyetlerin 5 yıllık ekonomik kalkınma modeli ile ilgilenmekteydi. Sovyet endüstrileşme tecrübesinin Türkiye'deki uygulanabilirliği hakkında fikirler, İsmet Paşa'nın (İnönü) 25 Nisan-10 Mayıs 1932 tarihli SSCB ziyareti zamanı tekrar gündeme gelmiş ve 1934-1938 yıllarını kapsayan ilk beş yıllık sanayi planı hazırlanmıştır. Bu, Türkiye'nin Sovyet modeline hemen uyum sağlayacağı anlamına gelmemiştir (Kireev, 2007, s. 210-211).

1934'te Sovyetler Birliği tarafından Türkiye'ye, faizsiz ve 20 yılda taksitle geri ödeme koşuluyla 8 milyon dolarlık kredi açılmıştır. Kredi ödemeleri karşılığında ise Sovyet tarafı, Türkiye'den ithalat yapmıştır (Bizhe, 1965, s. 73,75). Nazilli ve Kayseri fabrikalarının inşası için ise, Turstroy (Türk İnşaat) isimli şirket tesis edilmişti ve şirket, 1 yıl içerisinde Kayseri fabrikasını tamamlayarak işleme sundu. Böylece 1935'te Türkiye'nin ilk büyük ölçekli pamuk dokuma fabrikası üretime başladı (Kireev, 2007, s. 214). Yine 1934 anlaşması çerçevesinde Sovyet yardımı ile Türkiye'de kurduğu tesisler: Malatya pamuklu dokuma, Nazilli basma, Bursa yün ipliği, Ereğli bez, Gemlik ipek, İstanbul cam, İzmit kâğıt selüloz, Keçiborlu kükürt, Zonguldak antrasit fabrikaları olarak ifade edilebilir. Osmanlı dönemindeki ekonomik anlaşmalar dikkate alınrsa, böylesine bir anlaşmanın imzalanması Türkiye için eşit-düzeyle ekonomik iş birliği olarak ilk tecrübe olmuştur (Yücel, 2015, s. 37-38). Bunların yanı sıra Sovyet kredi yardımları ile Türkiye Ankara, Kayseri ve Eskişehir'de kendi askeri sanayi tesislerini de kurmaya başlamıştır (Tokgöz, 2011, s. 8-9).

Sovyet kredileri Türkiye'nin devlet yatırımları ile ülkeyi sanayileştirmede ilk pratik adımlarını atmasına veya 1964'te Sanayi Bakanı Mehmet Turgut'un söylediği gibi: "Sovyet planının kabul edilmesi ülkede devletçiliğin temelini atılmasına" neden olmuştur (Kireev, 2007, s. 213). Sovyet kredileri ile mali ve teknik yardımları sayesinde, Türkiye'de iktisadi devletçilik politikası uygulanarak belirli başarılar yakalayabilmiştir. 1933'te ilk "5 yıllık plan" kabul edilmiş, 2 büyük devlet bankası tesis olunmuş, madencilik, ağır sanayi ve kimyasal sanayi tesisleri oluşturulmuştur. 1927'de sanayinin toplam GSMH'deki payı %10 civarındayken, 1938'de %16 olmuştur (Park, 2012, s. 17).

Hazırlanan kalkınma planları, ekonomik kalkınmayı hızlandırmak amacını gütmektedir. Bu amaç doğrultusunda, hammaddesi ülkemizde olan ancak yine de dışarıdan ithal edilen ürünlerin Türkiye'de üretilmesi hedeflenmiştir. (Göze Kaya ve Durgun, 2007, s.247). Tekstil, kâğıt, cam, seramik vd. ürünler üreten fabrikalar faaliyete başlamış ve bunlar iç talepleri karşılamanın yanı sıra dış ticareti de geliştirmiştir. Buna

rağmen Türkiye'nin belirli dönemde, özellikle 1930'ların sonundaki ticari ilişkileri daha çok Nazi Almanya'sı ve onun müttefik ülkeleriyle daha sıkı olmuştur (Park, 2012, s. 17).

8 Ekim 1937'de T.C. ve SSCB arasında üçüncü ticari anlaşma imzalanmıştır. Bu yıllarda iki ülke arasındaki ticari ilişkiler gelişmekte olup, Türkiye'nin ihracatında Sovyetlerin payı %7,18, ithalatında ise %5,36 oranında gerçekleşmiştir (Bizhe, 1965, s. 42).

T.C. ile SSCB arasındaki ilişkilerin dönüm noktasına gelmesindeki nedenin 1936 yılında imzalanan Montreaux (Montrö) boğazlar anlaşması ile Türkiye'nin İngiltere ile yakınlaşması olduğunu belirtmek gerekmektedir. Bu anlaşma, 1923 yılında Lozan Barış Konferansında imzalanan Boğazlar Sözleşmesinin yerine geçmekte, ayrıca Türkiye'nin daha önce alınan haklarını geri vererek boğazlar üzerinde tam kontrol hakkını sağlamaktadır. Montrö anlaşması boğazlardan sivil/ticari gemilerin barış ve savaş durumlarında tamamen özgür bir şekilde geçişini sağlamakla birlikte, Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlerin savaş gemilerinin geçişini (özellikle savaş durumlarında) sınırlamayı öngörmektedir (Boczek, 2005, s. 305). Böylece Türkiye-İngiltere ve Türkiye-Sovyet ilişkileri dönüm noktasına gelmiştir. İngiltere ile ilişkiler gelişirken, Sovyetler ile gerilemeye başlamıştır.

1937-1938 yıllarında yaşanan olaylar genel olarak Türk-Sovyet ilişkilerinin gelecek kaderinin belirlenmesinde, başka bir ifadeyle ilişkilerin bozulması ve Türkiye'nin batı ülkeleri, özellikle ABD ile yakınlaşmasında temel rol oynamıştır. Atatürk'ün ölümünden sonra anti-Sovyet dış politika hattının izlendiği görülmektedir. Bunun ardından 1938'de T.C.'nin Odessa, Bakü, Gümrü, Erivan'daki konsoloslukları, SSCB'nin ise Kars ve İzmir konsoloslukları kapatılmıştır. Sadece TC'nin Batum'daki ve SSCB'nin İstanbul'daki konsoloslukları faaliyetlerine devam etmişlerdir (Naumkin, 2010, s. 377; Gasımlı, 2013, s. 12). 10 Kasım 1938'de Atatürk'ün hayatını kaybetmesiyle ikili ilişkiler giderek gerginleşmeye başlamıştır. Türkiye, Batı ülkeleriyle ilişkilerini geliştirmekle birlikte ekonomik olarak liberalleşme yolunu tercih etmiştir. Atatürk'ten sonra cumhurbaşkanı görevine gelen ve Sovyetlerle ilişkilerin korunmasına önem veren İsmet İnönü başbakan olarak Celal Bayar'ı görevden almış ve Refik Saydam'ı göreve atamıştır. Ancak T.C. ve -SSCB ilişkilerinde fazla ilerleme yaşanmasını sağlayamamıştır. Bununla birlikte Sovyetler, 1938 yılında yaşanan deprem felaketi zamanı Türkiye'ye 10 000 ABD doları değerinde maddi yardım yapmıştır (Gromiko, 1977, s. 224).

II Dünya Savaşı arifesinde dünyada, ülkelerin uluslararası ilişkileri açısından önemli sorunlar yaşanmaktaydı. Bu süreçte, Almanya'nın toprak iddiaları da giderek

artıyordu. 1938 yılında Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop, Türkiye'ye kendilerinin bulunduğu Mihver Devletlerine katılmayı önermiş, fakat bu teklif Türkiye Dışişleri bakanı Tefik Rüşti Aras tarafından reddedilmişti. 1939 Nisan ayında ise, SSCB Dışişleri Komiserliği temsilcisi Potemkin Türkiye'yi ziyaret etmiş, Sovyetlerle karşılıklı yardım anlaşmasının imzalanmasını teklif etmiştir. Ancak bu teklif de cevapsız bırakılmıştır (Moiseyev vd., 1968, s. 170). Türkiye, böylesi bir anlaşmayı İngiliz ve Fransızlar olmadan yapmak istememiştir. Aynı zamanda Sovyetler'in Fransız ve İngilizlerle görüşmeleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır (Metintaş. M.Y. 2020, s. 72-78). Bunun ardından SSCB ve Almanya arasında Molotov-Ribbentrop (Dışişleri Bakanlarının adlarıyla adlandırılmış) paktı imzalanmıştır. Böylece SSCB, 1939 yılının Eylül ayında başlayacak olan II. Dünya Savaşından 2 yıl süreliğine kendisini uzak tutmayı başarmıştır (Erkin, 1968, s. 153)

II. Dünya Savaşı'nın başladığı 1939 yılında İngiltere, Fransa ve SSCB, Türkiye'yi kendi yanlarına çekmeye çalışmış ve hatta bunun için belirli tavizler de vermişlerdi. Bu duruma örnek olarak 1939'da İngiltere'nin Fransa'ya baskı yaparak Hatay'ın Türkiye ile birleştirilmesini sağlaması verilebilir. Mayıs 1939'da İngiltere ile Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu, 23 Haziran'da da Fransa ile benzer bir deklarasyon imzalanmıştır. Bu anlaşmalar ilgili ülkelerin herhangi bir saldırı veya savaş durumunda birbirlerine yardım etmelerini taahhüt etmiştir yani askeri ittifak kurulmuştur. Benzer şekilde SSCB'yle de böylesi bir anlaşmanın imzalanması gündeme gelmiştir. Ancak SSCB, İngiliz ve Fransızlar ile hazırlanan bu anlaşmanın kendisini Almanya ve İtalya ile savaşa sokmak amacı taşıdığı iddiasıyla anlaşmayı reddetmiştir. Aynı zamanda Sovyetler, Türkiye ile tarafsızlık hakkında anlaşma imzalanmasını teklif etse de Türkiye bu teklifi kabul etmemiştir. Türkiye'nin benzer yaklaşımı II. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar devam etmiştir (Balcı, 2013, s. 48, 61; Potskhveriya, 1976, s. 12).

Molotov-Ribbentrop paktına kadar Sovyet-Türkiye ilişkileri iyi bir durumdayken paktın imzalanmasından sonra iki devlet giderek birbirinden uzaklaşmaya başlamıştır. Olayların seyri Almanya ve SSCB'nin de çıkarlarının çeliştiğini göstermiş ve 22 Haziran 1941 tarihinde Almanların SSCB'ye saldırısı ile SSCB II. Dünya Savaşı'na girmiştir.

Almanların SSCB'ye karşı hazırladıkları askeri planların 1942-1943 yıllarında iflase uğraması, Türkiye'nin pozisyonunda değişiklikler yapmasına ve daha ihtiyatlı davranmasına neden olmuştur (Potskhveriya, 1976.s. 14).

Bu gelişmelerin neticesinde Türkiye, SSCB ile ilişkilerini normalleştirmeye çalışmış, bu amaçla 19 Mart 1945 tarihinde Moskova'da SSCB Dışişleri bakanı Molotov

ve Türkiye'nin SSCB Büyükelçisi Selim Sarpe'in bir araya gelmesini sağlamıştır. Türkiye'nin II. Dünya Savaşı yıllarında Almanlarla belirli ilişkilerini sürdürmesi, Turancı tutumlarının olması gibi nedenler, Sovyetlerle ilişkilerinin onarılmasını imkansızlaştırmıştır. Sonuç olarak 1925 yılında imzalanan Türkiye-SSCB Dostluk ve Tarafsızlık Anlaşmasının uzatılmaması kararı alınmıştır (Demirer, 2015, s. 74, 180).

1945 yılından sonra SSCB, komşu ülkelere yönelik baskılarını artırmış, işgalci bir tavır almış, komünist partilerini destekleyerek iç çatışmaları kışkırtmış, bu araçlarla Türkiye üzerinde de baskı kurmaya çalışmıştır. Aynı zamanda, 1945-1953 yıllarında Doğu Anadolu bölgesinde belirli toprak taleplerinde bulunmuş, Montrö sözleşmesine itiraz ederek boğazlarda üs istemiştir. Molotov, Sarper'le 7 ve 18 Haziran 1945 tarihlerindeki görüşmelerinde, Sovyetlerin İstanbul ve Çanakkale Boğazlarında askeri üs tesis edeceklerini, boğazların Türk ve Sovyetler tarafından ortak şekilde korunması gerektiğini ve aynı zamanda Sovyetlerin belirli bölgelerde toprak taleplerinin olduğunu belirtmiştir. Bu iddialar Gürcistan %8, Ermenistan SSC'nin ise %80 oranında topraklarını artırmasına neden olabilirdi. İddialar, Türkiye ve SSCB arasında kriz durumunun oluşumuna neden olmuş ve genel olarak literatürde "Türk krizi" olarak değerlendirilmiştir (Hasanlı, 2011, s.139-140, Chuev & Resis, 1993, s. 96).

Bütün bunlar Türkiye için bir tehdit olarak algılanmış ve Türkiye'nin yanı sıra Batı ülkeleri tarafından da endişe ile karşılanmıştır. Böylesi bir ortamda SSCB iddialarına karşı durabilecek tek güç ABD olarak görülmekteydi. ABD temelli programların gündeme gelmesi ve Türkiye'nin dış politikasında yaşanan eksen kayması, tam da böylesi bir ortamda şekillenmiştir (Erkin, 1968, s. 220; Armaoğlu, 2016, s. 271).

Artık Almanya'nın değil, SSCB'nin Batı dünyası için bir tehdit olarak algılandığı Soğuk Savaş dönemi, genel olarak 1947-1991yılları olarak belirtilse de, bu dönem kendi içinde dört döneme bölünebilir: 1947-1953 dönemi – taraflar arasında sert karşı durmanın olduğu ve herhangi bir iletişimin olmadığı dönem, 1953-1969 dönemi – belirli kriz ve çatışmaların yaşandığı, ayrıca yoğun komplo teorileriyle algılanan dönem ki, bu dönemde hem üçüncü dünya ülkeleri ortaya çıkmaya başlamış hem de tarafsızlar hareketi gündeme gelmiştir. 1969-1979 dönemi– stratejik düzeyde karşılıklı temasların kurulduğu ve iki sistemin birlikte var olabileceğinin düşünüldüğü dönemde ise SALT-START gibi çeşitli programlar gündeme gelmiştir ve nihayet 1979-1991 – bloklar arası sert karşı durmanın yeniden yapılandığı, özellikle Reagan ve Brezhnev'in yönetimine denk gelen silah yarışının yeni aşaması olarak bilinen ve SSCB'nin liderliğini yaptığı Doğu

Bloku'nun çözülmesini öngören nihai anlaşmaya getirip çıkan son dönem (Bal, 2004, s. 16).

Temel olarak Stalin'in ölümü sonrası Sovyetlerde Khrushchev'in iktidara gelmesi ile bir yumuşama siyaseti başlamıştır. SSCB'nin Stalin'den sonraki başkanı Khrushchev'in, Aralık 1955 tarihli konuşması Sovyet-Türkiye ilişkileri açısından dikkat çekicidir: "...Biliyoruz ki Kemal Atatürk ve İsmet İnönü dönemlerinde Türkiye ile ilişkilerimiz pek iyi olmuş, daha sonraki dönemde ise kötüleşmiştir. Biz bunun sadece Türkiye tarafının davranışları yüzünden olduğunu söyleyemeyiz; bizim tarafımızdan söylenenlerin ve doğru olmayan iddiaların bu ilişkileri kötüleştirdiğini belirtmeliyiz" (Gokay, 2006, s. 70).

Yapılan açıklamanın yanı sıra 30 Mayıs 1953 tarihinde Molotov, Türkiye'ye nota göndererek SSCB'nin Türkiye'ye karşı herhangi bir toprak iddiası veya boğazlar rejimi ile ilgili herhangi taleplerinin olmadığını belirtmiştir. Türkiye ise bu notayı çok "soğuk" karşılamıştır (Kurban, 2014, s. 232). İlginç nokta, 1960'ın başından itibaren artık Türkiye'de belirli değişiklikler havası esmekte ve bu apaçık hissedilmekteydi. Ocak ayında Menderes'in en yakınında ve Dışişleri Bakanı görevinde bulunan Fatin Rüştü Zorlu, kamuya açık şekilde Türkiye'nin Sovyetlerle yakınlaşabileceği açıklamasını yapmıştır. Dahası 27 Mayıs 1960 tarihinde Menderes'i deviren hükümet darbesinden bir ay önce, Menderes'in Moskova ziyareti bile yapacağı açıklanmıştır. Ancak darbe nedeniyle bu ziyaret gerçekleşmemiştir (Çalış, 2017, s. 156-157).

Sovyet hükümeti 31 Mayıs 1960 tarihinde Türkiye'de kurulan yeni hükümeti hemen tanımış (Kurban, 2016, s. 273) ve dış politikasında Atatürk ilkelerine dayanacaklarını umut ettiğini bildirmiştir. Yeni hükümet Atatürk ilkelerine sadık kalacaklarını belirtse de yine dış politikada NATO ve CENTO'ya (önceki adı Bağdat Paketi), özellikle ABD ile ilişkilere öncelik vereceklerini açıklamıştır. Sonuç olarak 1961-1964 yıllarında Türk dış politikasında fazla bir değişiklik olmamıştır. (Potskhveriya, 1976, s. 16-19; Hale, 2003, s. 111, 135).

ABD, 1963-1964 yıllarında yaşanan Kıbrıs krizi zamanı Türkiye'yi desteklemede yetersiz kalmış ve bu durum, Türkiye'yi dış politikasını yeniden yapılandırmaya iterek ciddi değişiklikler yapılmasına yol açmıştır (Larrabee, 2008, s. 17). Kıbrıs meselesinde NATO ve ABD gibi ittifak üyelerinden destek alamadığı için, özellikle Türkiye'nin adaya müdahale yapmaması ve ABD-NATO kuvvetlerine dayanmaması gerektiğini öneren ABD Cumhurbaşkanı Johnson'un 5 Haziran 1964 tarihli mektubu sonrası Türkiye, SSCB ile ilişkilerini geliştirmeye başlamıştır (Sakkas, Zhukova, 2013, s.124, 127-128, Hale,

154). Bu gelişmelerin ışığında, Kıbrıs sorunu sırasında BM’de veya uluslararası arenada ciddi bir destek bulamayan Türkiye’ye SSCB destek vermiş ve Kıbrıs’ta yaşayan her iki halkın eşit hakları ve kendi devletine sahip olmak hakkının olduğu tezini savunmuştur. Bu açıdan Kıbrıs’ın bağımsızlığını talep eden Makarios’a destek sağlayan ve adada her iki halkın eşit haklarla donatılmasını savunan Sovyetler, daha sonra adadaki Türklerin hakları Rumlar tarafından çiğnendiğinde Türkiye’nin Kıbrıs’a müdahalesine “yeşil ışık yakmıştı”. SSCB’nin tutumu iki ülkeyi birbirine yakınlaştırmıştır (Hale, 2003, s. 350; Asmussen, 2008, s. 28; Çalış, 2017, s. 145).

17-22 Mayıs 1965 tarihlerinde SSCB Dışişleri Bakanı A.A. Gromiko, Türkiye’yi ziyaret etmişti. Bu ziyaretin ardından başbakan Ürgüplü’nün Moskova ziyareti gerçekleşmesi gerekirken TBMM bu ziyaretin gerçekleşmesini engellemeye çalışmıştır. Ürgüplü’nün 9-16 Ağustos 1965 tarihlerinde gerçekleştirdiği ve son 33 yılın en önemli olayları arasında yer alan bu görüşmesi, siyasi ve ekonomik açıdan önemli sonuçlar doğurmuş ve Türkiye’de birçok metalürji, alüminyum, petrol rafineri, kimyasal vd. tesislerin kurulması için temel teşkil etmiştir. Böylece GSMH’da sanayide çalışanların payı 1963’te %8,8 iken, bu oran 1967’de %10,4’e kadar yükselmiştir (Polatoğlu, 2019, s. 479). Ayrıca görüşmede alınan karara göre, Türkiye’nin SSCB’den aldığı sanayi ürünlerinin karşılığında ticari ciroyu yükseltmek amacıyla Sovyetler de Türkiye’de üretilen milli ürünleri alacağını taahhüt etmiştir. (Potskhveriya, 1976, s. 41-42; Gasımlı, 2013, s. 161-162). Bu anlaşma, Türkiye’de Batı endeksli dış politikanın yıkılmasına yol açmış ve Türkiye’nin ulusal sanayisinin gelişmesine büyük katkı sağlamıştır.

İkili ilişkilerde daha büyük bir gelişme ise, 19-29 Aralık 1967 tarihinde Türkiye Başbakanı Süleyman Demirel’in SSCB’ye ziyareti olmuştur. 1965 yılında göreve gelen Demirel hükümetleri, Türkiye’yi ABD’ye tek taraflı şekilde bağımlılıktan çıkararak dengeli bağımlılığın oluşturması ile karakterize edilebilir. Demirel’in SSCB’deki görüşmelerinin sonunda kabul edilen bildirme, iki ülke arasında sorun doğuracak herhangi bir konunun olmadığını belirtiyor ve ilişkilerin daha da geliştirilmesinin mümkünlüğüne vurgu yapıyordu (Balcı, 2013, s. 109, 120). 1967’de iki ülke arasında sınırların redemarkasyonu (yeniden sınırlandırma çalışması) hakkında protokol imzalanmış ve böylece Sovyet-Türk sınırı net olarak belirlenmiştir. Redemarkasyon çalışmaları 1973’te deniz sınırlarının belirlenmesiyle tamamlanmıştır (Gözen Ercan, 2017, s. 285).

Ayrıca Türkiye’nin nükleer füze anlaşmalarına girmeyeceği bir daha onaylanmış, fakat görüşme esnasında ve sonrasında siyasi önem taşıyan herhangi bir anlaşma imzalanmamıştır (Potskhveriya, 1976, s. 54).

12-21 Kasım 1969 tarihlerinde Türkiye Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay, SSCB'ye bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Türk ve Sovyet yüksek yöneticilerinin, sürekli bir hal alan görüşmeleri, her iki tarafın iyi komşuluk ilişkilerini geliştirmek istediklerinin de bir göstergesi olmuştur (Brenner & Pröbsting, s. 24-25).

1970'li yıllarda devam eden karşılıklı ziyaretlerin sonucu olarak 1976 yılında Brejnev, SSCB KP toplantısında Türkiye ile iş birliğinin ekonomik alandan, giderek siyasi alana da kaydığını açıklamıştır (Potskhveriya, 1976, s. 56-58; Gasımlı, 2013, s. 317).

Soğuk Savaş yıllarında iki farklı kutupta yer alan (SSCB Doğu bloğu, Türkiye ise ABD liderliğinde Batı bloğu üyesi) ve iki farklı ideolojiyi (SSCB komünist, Türkiye ise liberal) benimseyen bu iki ülke arasında, yalnız 1980'li yıllardan itibaren gerçek bir yakınlaşma gerçekleşmiştir. Bu yakınlaşmanın temel nedenleri Gorbacov tarafından uygulanmaya başlayan “yeniden kurma” ve “aydınlık” politikaları çerçevesinde Sovyetler genelindeki demokratikleşme çabaları ve doğal olarak Batı bloğu Türkiye ile ilişkilerin yumuşaması olarak belirtilebilir (Kolay vd., 2021)

2.2. Türkiye ve Rusya Federasyonu Arasındaki İlişkilerin Analizi

Bu bölümde temel esas olarak, 1991-2020 yılları arasındaki Türk-Rus ilişkilerine odaklanılmıştır. Özellikle bu ilişkilerin ekonomik, siyasi, askeri-teknik ve kültürel alanlara yansımaları ele alınmıştır. İki ülke arasındaki ilişkinin asıl itici gücü olan enerji sektörü ise, daha ön planda incelenmiştir.

2.2.1. Türkiye ve Rusya federasyonu arasında siyasi ilişkiler: siyasi krizler ve onların ekonomide yansıması (1991-2020)

1991 yılında SSCB'nin dağılmasından sonra Rusya Federasyonu, uluslararası ilişkiler alanına girerek Sovyet Rusya'nın varisi olarak Türkiye ile ilişkiler kurmaya başlamıştır. Henüz SSCB resmi olarak dağılmadan birkaç ay önce, Mart 1991'de Sovyetlerden Gorbacov, Türkiye'den ise Özal'ın katılımıyla iki taraf arasında Dostluk ve İyi Komşuluk hakkında bir antlaşma imzalanmıştır (Hale, 2003, s. 283). Bu anlaşma Sovyetler Birliği'nin çöküşünden dolayı 90'lı yılların ilk yarısında gerçekleştirilememiştir.

Daha önceki başlıkta belirtildiği gibi Sovyet döneminde ilişkilerin yumuşamaya başladığı süreç boyunca Türkiye dış politikasında, Sovyet Rusya'nın çıkarları konusunda gerekli hassasiyeti göstermiştir. SSCB'nin dağılmasından sonra ise artık Sovyet tehdidi, Türkiye için yok olmuştur. Ayrıca Soğuk Savaş döneminde üç taraftan güçlü devletlerle

kuşatılmışlık duygusu yaşayan Türkiye'nin sınırlarında, Soğuk Savaş'ın bitmesi ve SSCB'nin parçalanmasıyla oluşan, Yunanistan hariç bağımsız ve zayıf yeni devletler vardır (Hale, 2003, s. 202). Türkiye bu bağlamda daha bağımsız ve tarafsız bir dış politika yürütebilir hale gelmiştir. Öte yandan Rusya Federasyonu, Türkiye için ekonomik ve ticari bağlantıların geliştirilmesi açısından önemli bir aktör olarak cazip geliyordu. Bu anlamda Türkiye, Rusya ile ekonomik ilişkileri derinleştirilmesi veya Rusya'nın da iddia ettiği bölgelerde veya başka ifadeyle etki alanlarına kendi etkisini yayması ikilemi ile yüzleşmiştir. (Uslu, 2006, s. 185-186). Türkiye, 1990'ların ilk yarısında ikinci yaklaşımı seçerek bölgesel politikalara odaklanmıştır, özellikle NATO ve AB ile iş birliğinin derinleştirilmesi gerekliliğine vurgu yapmıştır. Türkiye ve Rusya'nın bölgesel politikalarında belirli dönemdeki karşı saflarda yer aldığı görülmüştür, özellikle Şubat 1992'de Ermenilerin Azerbaycan'a karşı yaptığı Hocalı soykırımı ve Mayıs 1992'de Ermenistan'ın Azerbaycan'a bağlı özerk cumhuriyet olan Nahçıvan'a saldırması nedeniyle Türkiye'nin bölgeye askeri müdahale yapma isteği (Türkiye ve Rusya'yı silahlı savaş eşliğine getiren kriz anı) buna örnek gösterilebilir (Hale, 2003, s. 289- 290; İyikan, 2011, s.75).

Ayrıca Türkiye'nin, genel olarak eski SSCB topraklarındaki yeni oluşan bağımsız Türk cumhuriyetleriyle yakınlaşması, Türk Dünyasında kendi nüfuzunu yayma politikası, Rusya'yla ilişkilerin ileri bir boyuta taşınmasının önünü kesiyordu (Balçı, 2013, s. 228). Bunun yanı sıra Türkiye'nin Çeçenler ve Rusya'nın PKK ile olan ilişkileri de ikili siyasi ve ekonomik ilişkilerde belirli sorunlara yol açmıştır. Bu nedenlerle Soğuk Savaş sonrası ilk yılları kapsayan dönemdeki Türk-Rus ilişkileri kimi zaman Soğuk Barış olarak da ifade edilmektedir. Böylece bu dönemde (1990'ların ortalarına kadar) ikili ilişkilerde siyasi krizlerin yaşanmasına yol açan ve bu krizlerin belirli ekonomik etkilerinin bulunmasına neden olan sorunları şöyle belirtebiliriz:

1. Dağlık Karabağ sorunu
2. Türkiye'nin "Türk Dünyası"na açılımı sorunu
3. Türkiye'nin Çeçenistan'a yardımı sonucu ikili ilişkilerde PKK sorunu

2.2.1.1 Ermenistan-Azerbaycan arasındaki Dağlık Karabağ sorunu çerçevesinde Türkiye-Rusya ilişkilerinin analizi

Türkiye ve Rusya'nın Azerbaycan ve özellikle onun enerji kaynakları uğruna rekabeti, 1990'lı yılların başında Ermenistan-Azerbaycan arasındaki I. Dağlık Karabağ Savaşına (1991-1994) yönelik farklı tutumlarında kendini göstermiştir. Rusya kendisini

bölgede temel arabulucu olarak görmekteydi. Ancak Türkiye, Türk kardeşleri olan Azerbaycanlıları desteklemeye çalışarak bölgeye müdahale girişimlerinde bulunmuş, bu durum Rusya'nın sert tepkisine neden olarak iki ülkeyi ilk kez savaşın eşiğine getirmiştir. Burada Dağlık Karabağ savaşının detaylarına fazla girmeden, Türkiye ve Rusya arasında bu konudaki ayrışım sebepleri, iki ülke arasında bu nedenle yaşanan siyasi krizi ve bu krizin ekonomik yansımalarını araştıracağız.

Ermenistan, 1991-1994 yılları arasında Azerbaycan'ın uluslararası tanınan sınırlarına müdahale ederek Dağlık Karabağ'ı ve etrafında bulunan 7 bölgeyi (Azerbaycan topraklarının %20 civarı) işgal etmiştir (Hale, 2003, s. 291). Özellikle 26 Şubat 1992 tarihinde Ermenilerin Dağlık Karabağ'ın Hocalı kentinde katliam yapması (Hocalı soykırımı olarak anılmaktadır), bu zamana kadar hem Ermenistan hem Azerbaycan'a karşı aynı mesafede duran Türkiye'nin tarafsız tavrını değiştirmesine ve Azerbaycan'a desteğine neden olmuştur. Rusya ise Hocalı katliamına sessiz kalmıştır (Bozkuş, 2016, s.131, 153; Meşeryakov, 2012, s. 27). Bu sırada Azerbaycan, "kardeş devlet" olarak nitelendirdiği Türkiye'ye kendisine askeri yardım sağlaması için müracaat etmiştir. Özellikle Ermenistan'ın 1992'nin Mayıs ayında Nahçıvan'a saldırıda bulunması, Türkiye'nin sert eleştirisi ve endişesi ile karşılanmıştır. Bu saldırı, Türkiye'nin bölgeye askeri müdahale yapma konusunu gündeme getirmiştir.

16 Mart 1921 tarihinde Moskova'da imzalanan Türk-Sovyet Dostluk Anlaşması ile 13 Ekim 1921'de imzalanan, Moskova anlaşmasının ilgili başlıklarının Güney Kafkasya'da bulunan devletlerce onaylandığını belirten Kars Anlaşması, Nahçıvan'ın Azerbaycan'a ait olduğunu öngörmekte ve statükoyu korumak için Türkiye'ye garantörlük vermektedir (Hale, 2003, s. 290). Bu anlaşmalara dayanarak Türkiye Başbakanı Tansu Çiller, TBMM'de konuşma yaparak "Ermenilerin Nahçıvan'ı işgal etmesi durumunda, Türkiye'nin Ermenistan'a karşı savaşa başlaması için Parlatmentonun onayını almak istemesi Rusya'nın sert tepkisi ile karşılanmıştır. (Kolobov vd, 2004, s. 108). Azerbaycan'ın müracaatı üzerine Nahçıvan'a askeri müdahaleyi hukuki açıdan legal olarak görse de Rusya, Azerbaycan'ı ve genel olarak Kafkasya'yı kendi "etki alanı" olarak kabul etmesi sebebiyle üçüncü bir tarafın bölgeye müdahalede bulunmasına izin vermesi mümkün olmazdır.

Rusya'nın bu bölgeyi kendi "etki alanı" olarak algılaması, Nisan 1993 yılında Rusya Federasyonu Cumhurbaşkanı Yeltsin tarafından kabul edilen dış politika konsepti ve Kasım 1993 yılında kabul edilen askeri doktrinine de yansımış, Rusya "yakın çevre" sinde, başka ifadeyle eski-SSCB alanında "sahip olduğu haklarına" işaret ederek bölgede

istikrar ve güvenliğin sağlanmasında Moskova'nın "sorumlu olduğunu" belirtmiştir (Sönmez, 2010, s. 278-279). Bu belgeler bahsedilen bölgeye yönelik dış güçlerin olası müdahalelerine karşı caydırıcı davranmayı öngörmekte ve gerekirse, Rusya'nın kendisinin "yakın çevre"sine "askeri müdahale yapma¹³ hakkı"nı ilan etmekteydi (İzzetgil, 2016, s. 66-67). Aynı pozisyon RF'nin bundan sonra kabul edeceği bütün askeri ve siyasi belgelerinde yer almıştır.

Rusya'nın Türkiye'ye karşı nükleer güç kullanma tehdidi ise iki ülke arasında siyasi bir krizin çıkmasına neden olmuştur (Şihaliyev & Mustafayev, 2016, s. 114). ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı Talbott'un bahsedilen dönemde ABD Kongresinde çıkış yaparak Rusya'nın "yakın çevresi" ne yönelik iddiaları savunması, Türkiye'nin pozisyonuna da etki yapmıştır. 25 Mayıs 1992 yılında Moskova'ya ziyaret yapan Demirel, Ermenistan-Azerbaycan arasındaki soruna Türkiye'nin karışmayacağı konusunda bir açıklamada bulunmuştur. Sonuç olarak Türkiye, Azerbaycan'a askeri değil sadece siyasi destek sağlayabilmiş, aynı zamanda Nahçıvan'ın Ermenistan tarafından işgal olunmasına da engel olmuştur. Bütün bunların ardından 27 Mart 1993 tarihinde Türkiye, Ermenistan'a giden insani ve diğer yardımların kendi topraklarından geçişini durdurmuş, Ermenistan'la kara sınırını kapatma kararı almıştır (Kolobov, 2004, s. 108-109).

Dağlık Karabağ sorunu çerçevesinde 1992 yılının Mayıs ayında Türkiye ve Rusya arasında yaşanan siyasi gerginliğin ekonomiye yansımaları anlamak amacıyla Türkiye'nin Rusya'ya ihracat ve Rusya'dan ithalat rakamlarını karşılaştırabiliriz:

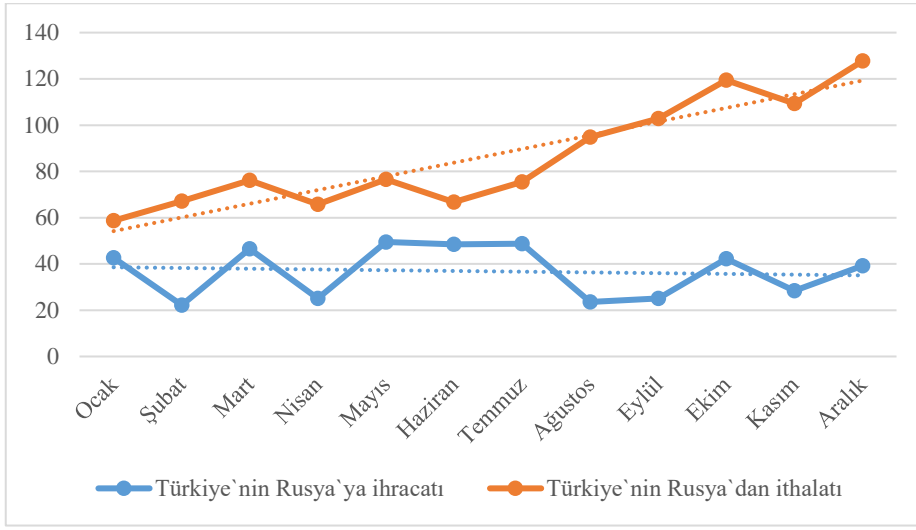
Tablo 2.1 Türkiye-Rusya ihracat-ithalat rakamları (1992)

1992 Yılı	Türkiye'nin Rusya'ya ihracatı mil.dolar	Türkiye'nin Rusya'dan ithalatı mil.dolar
Ocak	42.731.833	58.746.407
Şubat	22.152.540	67.089.810
Mart	46.647.218	76.182.509
Nisan	25.075.465	65.723.118
Mayıs	49.526.879	76.488.280
Haziran	48.497.774	66.750.994

¹³ Türkiye'nin bölgeye müdahale yapmasını engellemek için RF Savunma Bakanı Pavel Graçev, "Türkiye'nin Nahçıvan'a askeri müdahale yapmasının kabul edilemez olduğu", BDT Güçleri komutanı Mareşal Yevgeniy Şapoşnikov ise "böyle bir adımın üçüncü dünya savaşına yol açacağı" şeklinde açıklamalarda bulunmuşlardır (Kasım, 2009, s. 33).

Temmuz	48.803.533	75.484.325
Ağustos	23.542.035	94.784.774
Eylül	25.092.021	102.870.583
Ekim	42.198.093	119.508.752
Kasım	28.372.211	109.449.995
Aralık	39.246.633	127.736.756
Toplam	441.886.236	1.040.816.301

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu <https://data.tuik.gov.tr> (15.03.2020)

Şekil 2.1 Türkiye-Rusya ihracat-ithalat rakamlarının karşılaştırmalı analizi (1992)

Tablo 2.1’de görüldüğü gibi Şubat, Nisan, Ağustos ve Kasım aylarında bunlardan bir önceki aya kıyasla Türkiye’nin Rusya’ya ihracatı keskin bir şekilde azalmış, bir sonraki aylarda ise artmış, başka ifadeyle 1992 yılı içerisinde Türkiye’nin Rusya’ya ihracatı aylara göre dalgalı bir seyir göstermiştir. İki ülke arasında “krize” yol açacak olayların yaşandığı Mayıs ayından önceki ve sonraki aylarda Türkiye’nin Rusya’ya ihracatında yaşanan azalma, ikili siyasi ilişkilerin ekonomiye yansımaları olarak ele alınabilir.

Aynı yılda Türkiye’nin Rusya’dan ithalatında ise adeta bir yükseliş görebiliriz. Özellikle yıl başında (Ocak ayı) 58,7 milyon dolarlık ithalat, yıl sonunda (Aralık ayı) iki kat artarak 127,7 milyon dolara yükselmiştir. Yine ithalatta önceki aya kıyasla Nisan, Haziran, Kasım aylarında nisbeten azalma görülmektedir.

Tablo 2.2 BEC sınıflamasına göre Türkiye-Rusya ihracat-ithalat rakamları (1992)

Ay	BEC adı	İhracat Dolar	İthalat Dolar
Ocak	Yatırım(sermaye) malları	11.157.170	365.541
	Hammadde(aramalları)	7.379.530	58.178.738
	Tüketim malları	24.195.132	202.128
	Aylık toplam	42.731.833	58.746.407
Şubat	Yatırım(sermaye) malları	9.772.647	184.265
	Hammadde(aramalları)	7.229.394	62.346.954
	Tüketim malları	5.150.498	4.558.591
	Aylık toplam	22.152.540	67.089.810
Mart	Yatırım(sermaye) malları	21.178.515	661.914
	Hammadde(aramalları)	12.260.731	70.363.221
	Tüketim malları	13.207.972	5.157.373
	Aylık toplam	46.647.218	76.182.509
Nisan	Yatırım(sermaye) malları	1.912.809	1.643.626
	Hammadde(aramalları)	18.942.948	60.615.770
	Tüketim malları	4.219.708	3.463.722
	Aylık toplam	25.075.465	65.723.118
Mayıs	Yatırım(sermaye) malları	1.123.001	1.259.058
	Hammadde(aramalları)	29.326.511	70.410.265
	Tüketim malları	19.077.368	4.818.957
	Aylık toplam	49.526.879	76.488.280
Haziran	Yatırım(sermaye) malları	10.708.156	1.842.175
	Hammadde(aramalları)	24.272.424	64.247.426
	Tüketim malları	13.517.194	661.393

	Aylık toplam	48.497.774	66.750.994
Temmuz	Yatırım(sermaye) malları	10.997.893	1.276.927
	Hammadde(aramalları)	17.990.316	69.630.106
	Tüketim malları	19.815.324	4.577.291
	Aylık toplam	48.803.533	75.484.325
Ağustos	Yatırım(sermaye) malları	2.413.466	2.863.996
	Hammadde(aramalları)	6.545.194	82.035.779
	Tüketim malları	14.583.375	9.884.999
	Aylık toplam	23.542.035	94.784.774
Eylül	Yatırım(sermaye) malları	5.243.264	1.346.074
	Hammadde(aramalları)	6.523.195	94.571.015
	Tüketim malları	13.325.562	6.953.494
	Aylık toplam	25.092.021	102.870.583
Ekim	Yatırım(sermaye) malları	3.043.154	299.963
	Hammadde(aramalları)	13.803.576	112.626.644
	Tüketim malları	25.351.363	6.582.145
	Aylık toplam	42.198.093	119.508.752
Kasım	Yatırım(sermaye) malları	1.994.163	745.934
	Hammadde(aramalları)	8.127.152	101.094.605
	Tüketim malları	18.250.896	7.609.456
	Aylık toplam	28.372.211	109.449.995
Aralık	Yatırım(sermaye) malları	2.105.309	6.168.125
	Hammadde(aramalları)	5.821.760	117.240.230
	Tüketim malları	31.319.564	4.328.402

	Aylık toplam	39.246.633	127.736.756
Yıl 1992	Yıllık toplam	441.886.236	1.040.816.301

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu <https://data.tuik.gov.tr> (15.03.2020)

Tablo 2.2’de görüldüğü gibi, Türkiye’nin Rusya’ya toplam ihracatının keskin bir şekilde azaldığı aylarda, özellikle yatırım ve tüketim mallarının ihracatında azalma yaşanmıştır. Aynı yılda Türkiye’nin Rusya’dan ithalatında genel olarak yükseliş gözlemlense de azalma yaşanan aylara (Nisan, Haziran, Kasım) baktığımızda bu azalmanın özellikle hammadde (ara malları) ile ilgili olduğu görülebilir. Başka ifadeyle belirtilen aylarda Rusya’dan özellikle hammadde ürünlerinin ithalatı azalmıştır. Bu durum, Rusya’nın Türkiye’ye enerji baskısı yapmaya çalışmasıyla açıklanabilir. Ancak genel yıl itibariyle baktığımızda, 1992 yılının başında Türkiye Rusya’dan 58 milyon dolar civarı hammadde ithal etmiş, yıl sonunda bu rakam 117 milyon dolar civarı olmuştur.

Sonuç olarak Türkiye-Rusya arasındaki Mayıs 1992’de yaşanan gerginliğin ekonomide anlık yansımalarının olduğu, fakat bunun çok kısa sürdüğü kanısına varılabilir. Bu durumun temel nedeni, Türkiye’nin Rusya tehdidine cevap olarak müdahale yapma (Nahçıvan’a) kararından vazgeçmesi ve bölgeyi Rusya etki alanı olarak tanıması gösterilebilir.

2.2.1.2. Türkiye’nin Türk Dünyasını birleştirme girişimleri çerçevesinde Türkiye-Rusya ilişkilerinin analizi

SSCB’nin dağılmasıyla siyasi ve ekonomik krize giren Rusya, kısa bir süre için Orta Asya ve Kafkasya bölgelerinde Çarlık döneminden itibaren sahip olduğu geleneksel “nüfuz alanı”nı kaybetmiştir. Özellikle bu dönemde bölgenin zengin petrol ve doğalgaz kaynakları, dünya gündeminde kendine yer edinmiştir. Bu kaynakların Batıya ulaştırılması için alternatif yollar arayışı içerisinde, Türkiye’nin Rusya’nın bölgede bıraktığı “güç boşluğu” nu doldurabileceği düşünülmüştür. Böylesi bir ortamda Adriyatik’ten (başka ifadeyle Balkanlar’dan) Çin’e kadar uzanan geniş bir coğrafyada, yani “Türk Dünyası” nda Türkiye’nin liderliği konusu gündeme gelmiştir (Çiftçi, 2007, s. 465).

Türk Dünyası ifadesiyle, Türkiye’nin yanı sıra SSCB’nin dağılması sonrası oluşan Türk kökenli yeni bağımsız devletler – Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan kastedilmektedir. Bunların yanı sıra dünya devletleri

tarafından resmi olarak tanınmayan KKTC, RF bünyesinde özerk statüye sahip Türk (yani büyük etnik Türk nüfusuna sahip) cumhuriyetleri Tataristan, Başkurdistan, Çuvaş Cumhuriyeti, Kırım Cumhuriyeti, Saha Cumhuriyeti (Yakutistan), Altay Cumhuriyeti, Hakasya Cumhuriyeti, Tuva Cumhuriyeti, Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti, Kabardin-Balkar Cumhuriyeti, Kuzey Kafkasya ve Sibirya'daki Türk Toplulukları ve çeşitli ülkelerde bulunan Türk toplulukları (örneğin Çin'de Sincan-Uygur Özerk Cumhuriyeti adını taşıyan Doğu Türkistan, vd.) Türk Dünyası içerisinde yer almaktalar (Doğanay, 1995, s. 25, 53).

İlk kez 1991 yılı 22 Aralık'ta Türkiye Başbakanı Süleyman Demirel, resmi olarak Türk Dünyası'na atıfta bulunarak "Adriyatik'ten Çin Seddi'ne kadar Türkiye'nin önünde geniş ufuklar açılmıştır" ifadesini kullanmıştır. Aynı dönemde Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın da "XXI. yüzyıl Türk yüzyılı olacaktır" şeklinde açıklama yapması, uluslararası arenada dönemin Türk dış politikasının Pan-Türkçü¹⁴ karakter taşıyacağı şeklinde algılanmıştır (İyikan, 2011, s. 53-54; Kemaloğlu, 2017, s. 262). Özal, Türk Dünyası'na atıfta bulunarak, "eğer bugün yüzümüze açılan şu hacet kapısından girmezsek, tarihsel bir fırsatı kaçırmız" demiştir. Aynı zamanda Özal, Türkiye'yi Türk ve Müslüman ülkelerinin liderliğini yapabilecek bir "model devlet" olarak değerlendirmiştir (Balcı, 2013, s. 183-186). Böyle bir ideolojik temelde Türkiye, 45 milyon civarı etnik Türk nüfusu bulunan Orta Asya ve Kafkasya bölgesinde aktif dış politika yürütmeye başlamıştır. Bu politikayla özellikle Türk firmaları içsel ekonomik krizleri atlama için bir fırsat bulmuşlardır. Türkiye devleti de bu şirketlerin yeni bağımsızlık kazanmış Türk devletleriyle ekonomik ilişkilerin kurulması ve güçlendirilmesine yardım etmiştir. Özal'ın liderliğinde ilk Türk resmi heyetinin bu devletlere ziyareti, 1991 yılının Mart ayında yapılmıştır. 1992 yılının Mart ve Nisan aylarında da Türk Cumhuriyetlerine Özal liderliğinde Türkiye resmi heyetinin ziyaretleri gerçekleştirilmiştir. Bu ziyaretler sırasında her ülkeye 2 bin kişilik (1400'ü yüksek öğretim) olmak suretiyle, toplam 10 bin öğrenciye Türkiye üniversitelerinde burslu olarak eğitim hakkı tanınmıştır. Türk devletlerine 650 milyon dolar civarı gıda ürünleri için krediler, ek olarak 600 milyon dolar ticari krediler ve kredi garantileri sunulmuştur. 1992-1994 yılları arasında Türkiye'nin yeni bağımsızlık kazanmış Türk devletleriyle ticareti, 276 milyondan 640 milyon

¹⁴ Pan-Türkizm, 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu, Rusya, Çin, İran ve Afganistan'da Türkçe konuşan tüm halkların siyasi birliğini hedefleyen siyasi harekettir. Kırım ve Volga'daki Türkler arasında başlayan hareket, başlangıçta Osmanlı ve Rus imparatorluklarındaki artan Türkleri Rus Çarlığı egemenliğine karşı birleştirmeyi amaçlıyordu.

dolara ulaşmıştır. Özel yatırımların hacmi de artarak 1994'te 2,5 milyar dolara ulaşmıştır. (Jilberto & Mommen, 2002, s. 187). Tüm bunların neticesinde Türk Cumhuriyetleri ile Türkiye arasında 1991-1993 döneminde 140'dan fazla ikili anlaşma imzalanmıştır. 1992 yılının ortalarında 200'ü geçen sayıda Türk firması bölgede yatırım yapmış durumdadır. Sadece bir yıl içindeki dönemde ise, 1200 Türk heyeti Türk Cumhuriyetleri'ni ziyaret etmiştir (Eren, 2022, s.9).

Türkiye yeni bağımsızlık kazanmış Türk devletlerini Batı'yla bütünleştirmek amacıyla farklı platformlar sunmuştur. Örnek olarak 1991'de bağımsızlık kazanan Türk devletlerinin BM'ye ve 1985'te kurulan ECO'ya (Ekonomik İş birliği Örgütü) katılımına teşvik çalışmaları, Karadeniz Ekonomik İş birliği Örgütü ve İslam İş birliği Örgütü çerçevesinde çalışmalar ve hatta bu ülkelerin NATO'yla ilişkilerini geliştirmesine yapılan yardımlar gösterilebilir. Sonucunda fazla başarılı olunamamışsa da diğer girişimlerde önemli ilerlemeler kaydedilmiştir (Landau, 1995, s. 204).

ECO tarafından Mayıs 1992'de yapılan Zirveye Türk devletlerinden Türkiye, Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan katılmış, Azerbaycan ise iç siyasal sorunlar ve kargaşalar nedeniyle katılamamıştır. Bu görüşte serbest ticaret bölgesinin oluşturulması, İstanbul'u Alma-Atı'ya (Tahran güzergahıyla) bağlayacak ana karayolunun inşası (2002 yılında tamamlanmıştır), vd. hedefler öne sürülmüştür. 1991-1992 yılları boyunca, Orta Asya devletleri Türkiye'yi bir "model devlet" olarak gördüklerini itiraf etmişlerdir. 1993 yılında Rusya, Orta Asya'da Pan-Türkçü birliğin oluşumuna karşı endişelerini dile getirmiştir. Bu durum, bölgede Türkiye-Rusya rekabetini tetiklemiştir. Pan-Türkçülük sadece Rusya tarafından değil, bunu bölgesel güvenlik ve toprak bütünlükleri için bir tehlike olarak algılayan İran ve Çin tarafından da hoşnutsuzlukla karşılanmıştır (Jilberto & Mommen, 2002, s. 173). Özellikle Rusya, bu adımları kendi topraklarında Türk-Müslüman azınlıkların bağımsızlık uğruna mücadelelerinin kışkırtılabileceğinden endişe ederek, toprak bütünlüğüne tehdit olarak algılamıştır (İyikan, 2011, s. 54).

Bahsedilenlerin yanı sıra, sadece Türk Dünyası'na odaklanan bir kurumsallaşma girişimi olarak Türk dili konuşan ülkelerin devlet başkanlarının zirve görüşmeleri yapılması kararlaştırılmıştır. Yine Rusya'nın tepkisi nedeniyle ki, Türk dili konuşan ülkelerin devlet başkanlarının 30 Ekim 1992 tarihinde yapılan ilk Zirvesi sırasında Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov, Türk devletlerinin faaliyetlerinin herhangi ulus-üstü mekanizma ile yönetilmesine karşı olduğunu, Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev ise, KKTC'yi bağımsız bir devlet olarak tanıyan resmi belgeyi

imzalamayarak dolaylı olarak KKTC'yi resmi olarak tanımadığını ifade etmesi, Türk devletleri arasında gerçek anlamda bir birliğin oluşumunun zor olacağını ortaya koymuştur. 1992 yılında yapılan ilk Zirve sırasında Türk devletleri arasında mal ve hizmetlerin serbest dolaşımının sağlanması, ortak banka tesis olunması ve bölgenin doğal kaynaklarının Türkiye üzerinden Avrupa'ya sevkiyatı gibi üç temel hedef konulsa da bunlardan hiç birisi gerçekleşmemiştir (Amirbek vd, 2017, s.167-168; İyikan, 2011, s. 54; Zorlu, 2019). Bunda Rusya baskısı önemli rol oynamıştır. Bu baskının temel belgesi ise Rusya'nın 1993 yılında ilan ettiği "Yakın Çevre" doktrini olmuştur (İyikan, 2011, s. 50-57). Bu dönemde Türkiye'nin içsel ve dışsal sorunları, özellikle Rusya'dan gelen çeşitli tehditler Türk devletlerine yönelik politikasının kesintiye uğramasına ve Kemalist¹⁵ politikanın tekrar değer kazanmasına neden olmuştur (Balcı, 2013, s. 207-208). Bunun temel etkenleri sırasında Özal'ın 17 Nisan 1993'te aniden hayatını kaybetmesi de gösterilebilir.

1990'lı yılların ikinci yarısında, Türkiye'nin Orta Asya Türk devletleriyle toplam ticaret hacmi de azalarak 1997'de 1,3 milyar dolara düşmüş ve bu rakam giderek daha da azalmış, 2002 yılında sadece 873 milyon dolar olmuştur. Dahası Türkiye'nin bölgede etkisinin Çin'in lehine bertaraf edilmesi amacıyla Şanghay İş birliği Örgütü'nün (ŞİÖ) kurulmasına ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin bu örgüte üye olmasına Rusya'nın önemli katkılarının olduğu söylenebilir. Orta Asya ülkelerinin tekrar Rusya cephesine kaydıklarının daha bir başka göstergesi ise, 2000'de Rusya liderliğinde kurulan Kolektif Güvenlik Paketi'ne üye olmalarıdır (İyikan, 2011, s. 58; İvanova, 2019, s. 40). Yine aynı yılda (2000) Rusya liderliğinde Beyaz Rusya, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan gibi Orta Asya devletlerinin de katılımıyla Avrasya Ekonomik Topluluğu (2015'den itibaren Avrasya Ekonomik Birliği- AEB) kurulmuştur. Başka ifadeyle 1992 yılında Türkiye'nin gerçekleştirmeyi hedef edindiği Türk devletleriyle gümrük birliği, mal ve hizmetlerin serbest dolaşımı ve enerji iş birliği Rusya tarafından gerçekleştirilmiştir (Zorlu, 2013, s. 2; TİM, yıl yok, s. 4).

¹⁵ Kemalizm, ulusal sınırları aşip evrensel boyuta ulaşan Türk yönetim modelidir. Kemalizm, taklide dayanmaz tetkike dayanır. Milletın öz değerlerine ulaşmayı hedefler; yani yukarıda da belirtildiği üzere ilhamını halktan almaktadır. Mustafa Kemal Atatürk Pan-Türkizmi vurgulamak yerine Türkiye içinde Türk milliyetçiliğini teşvik etmiştir.

2.2.1.3. Türkiye'nin Çeçenistan'a yardımı sonucu Rusya'nın PKK desteği çerçevesinde Türkiye-Rusya ilişkilerinin analizi

1990'lı yılların başında ikili siyasi ilişkilerin gelişmesi önündeki temel engeller arasında, "Kürt ve Çeçen etnik sorunları" özellikle belirtilebilir (Özbay, 2010, s. 301, 304). Kasım 1991'de egemenliğini ilan eden Çeçenistan'a karşı Rusya'nın 11 Aralık 1994'te askeri müdahale yapması Türkiye tarafından sert olarak eleştirilmiştir. Hatta uluslararası alanda sadece Türkiye tarafından bağımsızlığı tanınan KKTC, Çeçenistan'ın bağımsızlığını 1993 yılında tanıdığını ilan etmiştir (Kolobov, vd., 2004, s. 197, 247). Yaklaşık 5 milyon vatandaşının Kafkaslardan geldiği (Çeçen, Abhaz, Çerkez, Azerbaycanlı vd.) ve bunun da yaklaşık 25 bininin Çeçen kökenli olduğu dikkate alınırsa Türkiye'nin içerisinde (özellikle Adana, Maraş, Muş ve Sivas bölgelerinde) belirli kültür ve dayanışma örgütleri kurdukları anlaşılabilir. Rusya, Çeçenlerin Türkiye'de faaliyetine izin verildiği için resmi olarak Ankara'yı eleştirmiş, buna karşılık ise PKK'nın Moskova'da Kürt Evi açmasına izin vermiştir (Balcı, 2013, s. 229). Bu sırada Türkiye, İçkeriya Çeçen Cumhuriyetinin "temsilcileri"ni kabul etmiş ve bu durum Rusya'nın hoşnutsuzluğu ile karşılanmıştır (Hale, 2003, s. 285-286). Bütün bunlar 1994 yılının yaz aylarında Türkiye-Rusya siyasi ilişkilerini durma noktasına getirmiş ve bu durum, iki ülke arasındaki ticari ilişkilere de etki yapmıştır (Schaefer, 2010, s. 209).

Tablo 2.3 Türkiye-Rusya ticaret verileri (1991-1995)

Türkiye/Rusya Ekonomik İlişkileri	Türkiye'nin toplam ihracatı (\$)	Türkiye'den Rusya'ya ihracat (\$)	Türkiye'nin toplam ithalatı (\$)	Türkiye'de Rusya'dan ithalat (\$)	Rusya'nın toplam ihracatı (milyon \$)	Rusya'nın toplam ithalatı (milyon \$)
1995	21.637040881	12.38224503	35.709010773	2.082.376.492	78.217	46.709
1994	18.105872075	82.0229744	23.270019027	1.045389027		
1993	15.345066893	50.4665010	29.428369530	1.542.329.837		
1992	14.714628825	44.1886236	22.871.055.114	1.040.816.301		
1991	13.593.462.021		21.047013873			

Kaynak: Tablo Rusya devlet arşiviyle yazılarak oluşturulmuştur

Tablo 2.3'den görüldüğü gibi 1993-1994 yılları arasında Türkiye'nin Rusya'dan ithalatı 1,5 milyar dolardan 1 milyar dolar civarına düşmüştür, başka ifadeyle yaklaşık %30'dan yüksek bir oranda düşüş yaşamıştır. Türkiye'nin Rusya'dan temel ithal

ürünlerinin enerji kaynakları olduğu dikkate alınır, Rusya'nın Türkiye'ye enerji baskısı uyguladığını düşünebiliriz. Fakat bu baskı yine uzun sürmemiştir. Şubat 1995'te Rusların Kürtlere, Türklerin ise Çeçenlere destek vermekten vazgeçtikleri, her iki ülkenin terör ve organize suç örgütleriyle birlikte savaşması hakkında Türkiye ve Rusya arasında bir güvenlik protokolü imzalanmış ve ikili ilişkiler normalleşme yoluna girmiştir. Sonrasında ticaret verileri de yükselmiş, hatta 1995 yılında Türkiye'nin Rusya'dan ithalatı artarak 2 milyar dolardan fazla bir noktaya geldiği gözlemlenmiştir. Böylece 90'ların ilk yarısında Türkiye ve Rusya arasında belirli siyasi krizler ve onların ekonomiye yansımaları söz konusu olmuştur. Ancak bütün bunlara rağmen üst düzey yetkililerin yoğun ziyaretleri gerçekleştirilmiş ve bunun sonucu olarak 1996 yılına kadarki dönemde 15 anlaşma imzalanmıştır. 1990'ların sonuna doğru artık temel anlaşmazlıklar ve gerilime neden olan konular gündemden çıkmış, yeni iş birliği konuları (özellikle enerji alanında) gündeme gelmiştir (Balcı, 2013, s. 244).

Sovyetler dağıldığından sonra Türkiye ile Rusya arasında başlayan ilişkilere bakıldığında dönem dönem dalgalanmalar yaşandığı görülmektedir. Bütün bunları dikkate alarak Özbay (2010, s. 303) Türkiye-Rusya ilişkilerini 3 döneme ayırmıştır:

1. 1991-1999 – siyasi, enerji, etnik ve bölgesel rekabetin yaşandığı, “kayıp yıllar”,
2. 2000-2008 – iki ülke arasında çeşitli alanlarda, özellikle güven ilişkisinin güçlendirildiği “arayış yılları”,
3. 2008 sonrası – “iş birliği yılları”.

Yaşanan olaylar dikkate alınarak ve Özbay'ın ayırımına ek olarak dönemleri, “2008 sonrası” şeklinde değil, 2008-2010 “kriz yılları”, 2010-2014 “iş birliği yılları”, 2015-2016 “tekrar kriz yılları” ve 2017 sonrası “stratejik iş birliği yılları” şeklinde dört farklı döneme ayırabiliriz. 1999 yılında Rusya'da Cumhurbaşkanı görevine Putin'in, Türkiye'de ise Başbakan görevine Bülent Ecevit'in gelmesiyle, iki ülke arasında yoğun iş birliği arayışının yaşandığı dönem başlamıştır. İki ülke arasında ilişkiler, özellikle 2002 yılından sonra daha da ileri boyuta taşınmıştır (Balcı, 2013, s. 245; Kamalov, 2010, s. 7).

Ekim 1999'da Rusya Çeçenistan'a karşı ikinci savaşı başlattığında Türkiye tarafsız kalmış, dönemin Başbakanı Bülent Ecevit her ne kadar Çeçenlere sempati duysa da Aralık 1999 Moskova ziyareti sırasında bunu “Rusya'nın iç meselesi” olarak adlandırmış ve Türkler Çeçenlere herhangi bir destek vermemiştir. Dahası savaş sırasında Rusya'yı ziyaret eden Ecevit, Rusya'ya terörle savaşta iş birliği teklif etmiş ve bu konuda iki ülke arasında 5 anlaşma imzalanmıştır (Balcı, 2013, s. 230; Özbay, 2010, s. 303; Hale, 2003, s. 286). Benzer bir anlaşma, Ecevit'in 2000 yılı 4-6 Kasım tarihlerindeki

Moskova'ya tekrar ziyareti sırasında imzalanmıştır. Bu sırada vize işlemlerinin kolaylaştırılması, bilgi ve enformasyon, sağlık gibi çeşitli alanlarda birçok anlaşma imzalanmıştır (Balcı, 2013, s. 245). Kasım 2001'de ise, "Türkiye ve Rusya arasında Avrasya'da İş birliği için Eylem Planı: İkili İşbirliğinden Çok Boyutlu Partnerliğe" isimli belge imzalanmış ve bu belge ismi geçen bölgelerde iki ülkenin ortak faaliyetini öngörmüştür. Böylece Rusya, Türkiye için AB ve ABD'ye alternatif bir merkez olarak öne çıkmış, Türkiye'nin dış politika manevralarını geliştirmek için de önemli rol oynamıştır (Balcı, 2013, s. 246). 1 Mart 2003 tarihli tezkerenin¹⁶ reddedilmesi, Türkiye'yi Rusya'ya biraz daha yaklaştırırken, doğal olarak ABD yönetimi tarafından hoşnutsuzlukla karşılanmıştır. Bu tezkere, 25 Şubat 2003'te T.C. Başbakanı tarafından verilen ve nihai amacı Irak'a karşı 2003'te savaş başlatan ABD'ye yardımcı olmak olan Türk silahlı kuvvetlerinin ülke dışına gönderilmesi ve yabancı silahlı kuvvetlerin Türkiye'de bulundurulmasını hedefleyen, başka bir ifadeyle Irak'la savaştan ABD silahlı kuvvetlerinin Türkiye topraklarını kullanmasına hukuki zemin yaratmayı amaçlayan bir nitelik taşıyordu. İşte bu tezkerenin reddedilmesi, Türkiye'nin ABD'ye ve onun başlattığı Irak Savaşı'na karşı çıktığı anlamına geliyordu. (Özbay, 2010, s. 304; Özdal vd., 2013, s. 21). Benzer bir olay, Soğuk Savaş'ın devam ettiği, fakat Türkiye'nin ABD yönlü dış politika ekseninden kayarak göreceli olarak bağımsız dış politika yürütmeye başladığı dönemde, başka ifadeyle 1967 ve 1973 yıllarında da yaşanmıştır. 21. yüzyılda, özellikle ABD'nin terörle savaş adıyla Irak'a girdiği sırada Türkiye'nin böylesine bir karar alması, onun dış politikada ABD'ye bağımlı olmayacağını ve sonraki yıllarda Rusya ile önemli stratejik iş birliğine gideceğinin göstergesi olarak değerlendirilebilir (Sakkas & Zhukova, 2013, s.129).

Bu olaydan sonra Türkiye, Rusya ile ilişkileri giderek güçlendirmeye çalışmış ve bu amaçla diplomatik araçlarını tam şekilde kullanmıştır. Şubat 2004'te Dışişleri Bakanı Abdullah Gül'ün Moskova ziyareti bu amaçla düşünülmüştür ve yapılan görüşmede, Türkiye'nin Çeçenistan'na, Rusların ise PKK'ya mali ve teknik yardımlarının durdurulması konusu temel olarak gündemi oluşturmuştur (Phillips, 2017, s. 97).

Aralık 2004'te RF devlet başkanı Vladimir Putin'in Türkiye ziyareti, Ocak 2005'te ise T.C. Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Rusya'ya ziyareti ikili ilişkileri yeni bir safhaya taşımıştır. Bu ziyaretlerin temel konusu iki ülke arasında ekonomik

¹⁶ 1 Mart tezkeresi, Irak krizi konusunda hükümet tarafından 25 Şubat 2003'te TBMM'ye sunulup genel kurulda reddedilen ve tam adı "Türk Silahlı Kuvvetleri'nin yabancı ülkelere gönderilmesi ve yabancı silahlı kuvvetlerin Türkiye'de bulunması için Hükümet'e yetki verilmesine ilişkin başbakanlık tezkeresi" olan tezkeredir.

ilişkilerin derinleştirilmesi olmuştur (Kemaloğlu, 2015, s. 78; Özdal vd., 2013, s. 22). Ancak ilişkilerin çeşitli alanlarda gelişimi, önemli bölgesel çıkar alanlarında Türkiye ve Rusya'yı sonraki yıllarda birbirine karşı cephelerde yer almaktan alıkoyamamıştır. 2008-2010 yıllarında Türkiye ve Rusya arasında önemli siyasi krizler yaşanmış ve bunların ekonomiye yansımaları söz konusu olmuştur. Buna neden olan sorunları şöyle belirtebiliriz:

- Azerbaycan ve Gürcistan'ın Batıyla iş birliği
- Ermenistan-Türkiye sınırlarının açılması (Polat, 2019, s.258-260).

2.2.1.4. Türkiye'nin Azerbaycan ve Gürcistan'ın Batıyla geliştirilen iş birliğine desteği çerçevesinde Türkiye-Rusya ilişkilerinin analizi

Rusya Kafkasya'yı "yakın çevre" olarak görmekten ziyade, özellikle Hazar, Karadeniz ve Azak denizlerini birleştiren, Avrupa ile Asya'yı birbirine bağlayan, tarihsel İpek Yolu, aynı zamanda Güney ve Doğu Asya'ya giden yolların üzerinde bulunan stratejik önemli bir alan olarak algılamaktadır. Özellikle Hazar Denizi havzasındaki petrol ve gaz rezervleri bölge ülkeleri ve Rusya açısından stratejik bir öneme sahiptir (Teyyuboğlu & Hüseyinli, 2015, 64). Kafkasya ülkelerinin Rusya öncülüğünde kurulan AEB'e katılımı, RF'nin temel amaçlarından birisi olarak belirtilebilir. Ancak günümüzde Ermenistan dışında, Kafkasya ülkelerinden ne Gürcistan ne de Azerbaycan AEB'e üye değildirler. Özellikle Azerbaycan'ın Batıyla "AB'nin enerji güvenliği" politikası çerçevesinde enerji iş birliğini geliştirmesi, Gürcistan'ın ise Batı yönelimli dış politika hattı ve NATO'nun doğuda genişleme politikası çerçevesinde ABD destekli "renkli devrimler" in Kafkasya'ya ulaşması, Rusya'nın bu bölgede güç politikası uygulamasına yol açmıştır (Nation, 2015, s. 6). Bu politika ve Türkiye'nin bahsedilen konularda Azerbaycan ve Gürcistan'la iş birliği, 2008-2010 yılları arasında Türkiye-Rusya arasında gerilimlerin yaşanmasına, siyasi kriz anlarının oluşmasına ve doğal olarak bu krizlerin ekonomik ilişkilerde yansımalarına neden olmuştur.

Genel olarak Rusya'nın "yakın çevre"sine yönelik dış politika araçları olarak, etnik çatışmaların kışkırtılması, bölge ülkelerinde Rus askeri üslerinin konuşlandırılması, BDT ve diğer ulus-üstü örgütler aracılığıyla etki yapılması ve enerji politikası olarak gösterilebilir. Gürcistan, BDT'ye hep kuşkuyla yaklaşmış, örgüt üyeliğini terk etmeyi planlamış 2009 yılında terk etmiş ve buna karşılık NATO ile iş birliğini geliştirmiştir. Öte yandan Gürcistan, Rusya'nın ülkedeki askeri üslerini kapatmış (ikisini 2001'de, diğer ikisini ise 2006'da), Batı yönelimli enerji projelerine katılmış, hatta Rusya'dan kendi

toprakları üzerinden Ermenistan'a giden doğalgaz boru hattı 2006 yılında patlatılmış ve son olarak Rusya destekli etnik ayrımcılığı ortadan kaldırmaya yönelik güç gösterisi yapmaya çalışmıştır ki, bütün bunların Rusya'yla ilişkilerinde bardağı taşıran son damlalar olduğunu söyleyebilmek mümkündür. (Obydenkova & Libman, 2019, s. 145; Nygren, 2008, s. 131). ABD'nin Kafkasya'da genişleme politikası ile Avro-Atlantik entegrasyon projelerine eğilimli olan Gürcistan'ın tavrı, Rusya'nın çok sert tepkisi ile karşılaşmış ve sonuç olarak Gürcistan'la Rusya arasında 5 günlük "Ağustos savaşı" na yol açmıştır. Gerçekte olaylar, Gürcistan'ın Rusya desteğiyle ayrımcılık iddiaları yapan Güney Osetya'ya karşı, 7 Ağustos 2008 tarihinde sert bir saldırı yapması üzerine (bu saldırıda 162 Güney Osetya vatandaşı hayatını kaybetmiştir) Rusya'nın bölgeye asker çıkarmasıyla gelişmiştir. (Tellal, 2010: 217-218; Sakwa, 2012, s. 582; Felgenhauer, 2009, s. 177; Cornell & Starr, 2009, s. 3, 38). Görüldüğü gibi Putin, bölgenin NATO ve ABD eksenine kaymasını önlemek ve Rusya'yı bölgesel güç olarak korumak adına "hard power" (sert güç) kullanmaktan çekinmemiştir (Ruintan, 2016, s.13-15).

8-12 Ağustos 2008 tarihlerinde yaşanan Rusya-Gürcistan savaşı sonrası Gürcistan, kısıtlı da olsa Güney Osetya üzerinde sahip olduğu kontrolünü artık tamamen kaybetmiş, Rusya, uluslararası toplum tarafından Gürcistan toprakları olarak tanınan fakat "Dağlık Karabağ Cumhuriyeti" örneğinde olduğu gibi bağımsız Abhazya ve Güney Osetya "Cumhuriyet" lerini resmi olarak tanıdığını, ve böylece Kafkasya'da stratejik dengenin Batı yöneliminde değişmesine kesinlikle izin vermeyeceğini bildirmiştir (Muradyan, 2008, s. 96).

Rusya-Gürcistan savaşının detaylarına fazla girmeden, bunun Rusya'nın diğer devletlerle, özellikle Türkiye ile ilişkilerinde yansımalarına bakacağız.

Türkiye'nin Kafkasya'ya yönelik politikası, 1990'ların başlarında artık bahsettiğimiz gibi bölge ülkelerinin Rusya ekseninden çıkarılmasına, burada kendi nüfuzunun yayılmasına ve özellikle Batı yönelimli enerji projelerinin gerçekleştirilmesine yönelik destek sağlanmasından oluşmaktaydı. Hatta Bakü-Ceyhan petrol boru hattı projesi, Abhazya ve Karabağ savaşlarının en kızgın döneminde, 1992 yılının baharında Türkiye tarafından gündeme getirilmiş, konuya ilişkin muhtıra da 1993 yılının Mart ayında imzalanmıştır. Anlaşma son haliyle, 1998 yılında Gürcistan'ın da iştirakiyle Türkiye'de kabul edilmiştir. Böylece Türkiye'nin Azerbaycan'la olduğu kadar Gürcistan'la da ilişkilerinin gelişimi önem taşımaya başlamıştır. Türkiye, Gürcistan'ın Rusya'dan bağımsız serbest girişimlerine yardım etmiş, örneğin 1998 yılının yazında

Gürcistan-Türkiye sınırını koruyan Rusya deniz kuvvetlerinin çıkarılması ve yerine Gürcü heyetin atanmasına Batılı güçlerle birlikte Türkiye ciddi destek sağlamıştır (Gordadze, 2009, s. 40, 43). Türkiye, 2006 yılında Gürcistan'a 1,8 milyon dolar askeri yardımla ilgili bir anlaşma imzalamıştır. Bu anlaşma Gürcü askeri güçlerinin Türkiye'de teknik eğitim almasına da olanak sağlamıştır. Ancak daha sonra Rusya, Gürcistan'a askeri yardımda bulunan tarafları (bu anlamda özellikle Türkiye ve Ukrayna gibi Karadeniz ülkeleri de kastedilmekteydi) eleştirerek, dolaylı olarak Gürcülerin Güney Osetyalılara karşı yaptığı katliama (Ruslara göre soykırım) yardım ederek bunda Gürcüler kadar onların da eli oldukları şeklinde açıklama yapacaktır (Torbakov, 2008, s. 9, 13).

Bunun yanı sıra 2000'li yıllar boyunca Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan'ın iştirakiyle (Gürcistan güzergahından geçeceği nedeniyle) kendisinin ve AB'nin Rusya'dan enerji bağımlılığının azaltılmasına yönelik enerji projeleri (2006 yılında faaliyete açılan Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı ve 2007 yılında faaliyete açılan Bakü-Tiflis-Erzurum doğalgaz boru hattı), lojistik projeleri (2017 yılında faaliyete açılan Bakü-Tiflis-Kars demiryolu) ve diğerlerinin hayata geçirilmesi için anlaşmalara imza atmıştır. BTK projesi, özellikle Gürcistan-Rusya arasındaki sorunlar ve temel olarak 2008 yılındaki savaş nedeniyle 2012 yılına kadar iptal olmak zorunda kalmıştır. Bu savaştan bölgeden geçen enerji hatları ciddi şekilde zarar görmüştür. Bakü-Supsa petrol hattı ve BTE doğalgaz boru hatlarının teknik hasar görmesini önlemek amacıyla BP, 12 Ağustos'ta petrol ve doğalgaz akımını durdurmuştur. Bu durum Azerbaycan'dan enerji akıntısında aksamalara ve hatların güvenilirliğinin sorgulanmasına neden olmuştur. Bu tarihten 6 gün önce hattın Türkiye kısmındaki bir patlama nedeniyle BTC petrol boru hattı da kapatılmış ve Bakü-Batum arasında demiryolu hattındaki bir diğer patlama sonucu, bu hat da işlemez duruma gelmiştir. Bu olaylardan sonra Azerbaycan petrolü geçici de olsa sadece Bakü-Novorossiysk'le akıtılmaya başlamıştır. Aynı zamanda İran'ın Neka limanı da Azerbaycan'ın enerji kaynaklarının ihracı için kullanılmaya başlamıştır (Mehdiyeva, 2011, s. 141, 149, 150). Bütün bunlar, Gürcistan güzergahıyla geçen enerji ve lojistik yollarının güvenilir olmadığı hakkında fikir uyandırmak için yapılmıştır. Azerbaycan, Avrupa'ya enerji ihracatının kesintiye uğramaması için Novorossiysk'le petrolünü ihraç ederek, Rusya'nın Gürcistan'la yaşadığı savaşa rağmen Rusya'yla enerji iş birliğini seçmiştir. Benzer şekilde Türkiye de bölgesel sorunlara pragmatik bir yaklaşım geliştirerek, Rusya ile ilişkilerini uzun vadede zarar görmekten korumuştur.

Bütün bunların yanı sıra 2008 yılında yaşanan Rusya-Gürcistan savaşı sırasında ABD, Gürcistan'a gönderdiği insani (aslında askeri) yardımı Karadeniz üzerinden yaptığı için Rusya Montrö Anlaşmasının temel garantör ülkesi olarak Türkiye'yi sorumlu tutmuştur. Bu anlaşmaya göre askeri malzeme taşıyan gemiler Karadeniz'de 21 günden fazla kalamazdı. Rusya kumandanı ise, "eğer ABD askeri gemileri gereğinden fazla kalırlarsa, bundan Türkiye'yi sorumlu tutacağız" şeklinde açıklama yapmıştır. Bu açıklama yapıldığı sırada, Türkiye-Rusya arasında ticaret de ciddi düşüş yaşamıştır. Türk-Rus sınırında çok sayıda ticaret ürünü taşıma araçları, gümrük geçişlerinde bekletilmekteydiler. Bu durum, özellikle ABD'nin askeri gemilerinin Karadeniz'e girdiği sırada, Haziran ortalarında olsa da Gürcistan'la Rusya arasındaki savaş sırasında daha da gergin bir hale gelmiştir (Torbakov, 2008, s. 14). Cengiz Aktar'ın söylediği gibi "Rusya, Türkiye'yi ABD askeri gemilerini durdurması için tehdit etmiştir. Böyle yaparak karşıda daha sancılı anların yaşanabileceğini belirtiyordu". Başka bir deyişle Türkiye, Gürcistan savaşı nedeniyle ABD-Rusya arasında "sıkışıp kalmıştı" (Barker, 2008). Aynı zamanda Rusya, bu savaşla Gürcistan ve Türkiye güzergahlarıyla (Azerbaycan'dan gelen ve gelecekte Orta Asya enerjisini taşımayı hedef edinen) enerji projelerinin güvenilir olmadığını uluslararası kamuya sunmuş ve kendi enerji projelerinin (yine Türkiye güzergahıyla) güvenilir, bir şekilde uygulanacağını belirtmeye çalışmıştır.

Bahsedilen dönemde Türkiye'nin Rusya ile geliştirdiği ilişkileri dikkate alarak, 2008 savaşı ile ilgili Türkiye Gürcistan'a daha fazla destek sağlamaktan çekinmiştir. Bu durum, Türkiye'nin Rusya'dan asimetrik enerji bağımlılığı ve ticari ilişkilerinin yanı sıra, kimi zaman Rusya-yanlısı ve Batı-karşıtı pozisyona kayması ile de açıklanabilir. Türkiye'nin zaman zaman Batı ekseninden çıkmasının temel nedenleri olarak, AB tarafından Birliğe alınmaması, ABD'nin bölgedeki politikası (örneğin Irak'a savaş ilanının Türkiye çıkarlarıyla çelişmesi) gibi faktörlerden dolayı hükümetin aldığı kararlar gösterilebilir (Blank, 2009, s. 107). Ayrıca bu dönemde Türkiye'nin Rusya ile ticari, özellikle enerji iş birliği söz konusudur. Türkiye, petrolünün %29'unu ve doğalgazının ise %63'ünü Rusya'dan sağlamaktaydı. Bu faktörler ışığında Rusya ile ilişkilerini geliştiren Türkiye, özellikle 2008 Rusya-Gürcistan savaşına daha fazla karışmama kararı almıştır .

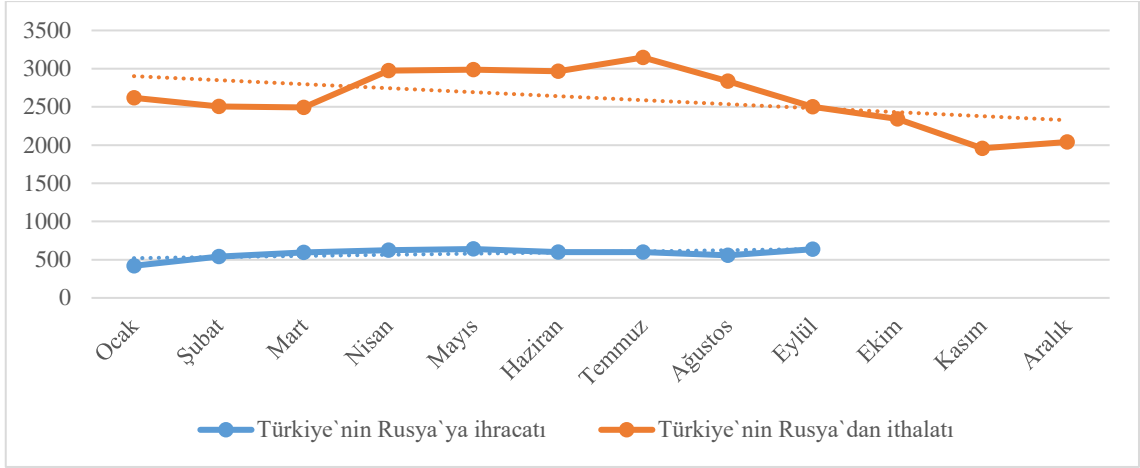
Tablo 2.4 BCS sınıflamasına göre Türkiye -Rusya ihracat ve ithalat rakamları

Yıl 2008	Türkiye'den Rusya'ya ihracat mil.dolar	Türkiye'nin Rusya'dan ithalatı mil. dolar
Ocak	420542803	2618793305
Şubat	541903729	2503949114
Mart	596304098	2493290154
Nisan	623640237	2974096242
Mayıs	639732568	2986020147
Haziran	599758279	2965207544
Temmuz	600331565	3146302146
Ağustos	556704320	2834149240
Eylül	635578807	2502642784
Ekim	500673221	2343679637
Kasım	445815002	1957583358
Aralık	322018967	2038763191
Yıllık toplam	6483003596	31364476862

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu <https://data.tuik.gov.tr>. (09.052020)

Gürcüstan nedeniyle ABD ve Rusya gibi iki “büyük güç” arasında kalmanın ve belirli bir tarafı seçmenin imkânsız olduğunu açıklayan Türkiye yetkilileri, özellikle Erdoğan ve Davutoğlu, çatışan tarafların yanlış stratejik hesaplarının mali yükünün Türkiye’ye yüklenmesinin yanlış olduğunu dile getirmişlerdir. Bunun yanı sıra, Rusya ile ilişkilerin kesilmesinin imkansızlığını ve bölgeye barış getirmek için Kafkasya İstikrar ve İş birliği Platformu’nun kurulması gerekliliğini açıklamışlardır. Başka bir ifadeyle Türkiye, bölgede etki gücünün kalmasının tek yolunun Rusya ile iş birliği çerçevesinde mümkün olduğunu anlamıştır (Asadov, 2021, s.265-266).

2008 Rusya-Gürcistan savaşının Türkiye ile Rusya arasındaki ekonomik ilişkilere yansımaları daha iyi anlamak için, aşağıdaki Tablo 2.12 ve Tablo 2.13’e bakılabilir.

Şekil 2.2 Türkiye-Rusya ihracat-ithalat rakamlarının karşılaştırmalı analizi (2008)

Tablo 2.4'te görüldüğü gibi 2008 Ağustos ayında yaşanan Rusya-Gürcistan savaşına rağmen, Eylül ayında Türkiye'nin Rusya'ya ihracatı artmış fakat bundan sonraki dönemde, yılın sonuna kadar ciddi bir düşüş görülmüştür. Rusya'nın 5 günlük savaşla fiziksel olarak Gürcistan'a, manevi olarak da Batı dünyasına karşı güç gösterisi sonrası, Türkiye'nin Rusya'ya ihracatında yaşanan azalma ikili siyasi ilişkilerin ekonomiye yansımaları incelenecektir. Aynı yıl içinde Türkiye'nin Rusya'dan ithalatında da benzer durumun yaşandığını görebiliriz. Özellikle yıl başında (Ocak ayı) 2,6 milyar dolarlık ithalat, yıl sonunda (Aralık ayı) azalarak 2 milyar dolar olmuştur. Yine ithalatta Temmuz ayı sonrasında itibaren, yıl sonuna kadar azalma söz konusudur.

Tablo 2.5. BEC sınıflamasına göre Türkiye-Rusya ihracat-ithalat rakamları (2008)

Yıl 2008	BEC	BEC adı	İhracat Dolar	İthalat Dolar
Ocak	1	Yatırım(sermaye) malları	52686384	283011
	2	Hammadde(aramalları)	195402553	2560893156
	3	Tüketim malları	172233966	57602634
	4	Diğerleri	219900	14504
Aylık toplam			420542803	2618793305
Şubat	1	Yatırım(sermaye) malları	69366223	226025
	2	Hammadde(aramalları)	241211054	2492873726
	3	Tüketim malları	230993135	10847659
	4	Diğerleri	333317	1704

Aylık toplam			541903729	2503949114
Mart	1	Yatırım(sermaye) malları	87875376	704083
	2	Hammadde(aramalları)	271794933	2469598681
	3	Tüketim malları	236326564	22987390
	4	Diğerleri	307225	0
Aylık toplam			596304098	2493290154
Nisan	1	Yatırım(sermaye) malları	57249885	871586
	2	Hammadde(aramalları)	297435729	2942992654
	3	Tüketim malları	268457423	30232002
	4	Diğerleri	497200	0
Aylık toplam			623640237	2974096242
Mayıs	1	Yatırım(sermaye) malları	91922318	820807
	2	Hammadde(aramalları)	297604579	2945043417
	3	Tüketim malları	249696345	40152103
	4	Diğerleri	509326	3820
Aylık toplam			639732568	2986020147
Haziran	1	Yatırım(sermaye) malları	88869893	812794
	2	Hammadde(aramalları)	319348777	2863420999
	3	Tüketim malları	189813907	100973751
	4	Diğerleri	1725702	0
Aylık toplam			599758279	2965207544
Temmuz	1	Yatırım(sermaye) malları	102380286	698120
	2	Hammadde(aramalları)	295790290	3036943120
	3	Tüketim malları	199081969	108660906

	4	Diğerleri	3079020	0
Aylık toplam			600331565	3146302146
Ağustos	1	Yatırım(sermaye) malları	87914023	609009
	2	Hammadde(aramaları)	268505237	2770738975
	3	Tüketim malları	196883080	62796244
	4	Diğerleri	3401980	5012
Aylık toplam			556704320	2834149240
Eylül	1	Yatırım(sermaye) malları	91446609	756627
	2	Hammadde(aramaları)	293972848	2443936443
	3	Tüketim malları	247102464	57946494
	4	Diğerleri	3056886	3220
Aylık toplam			635578807	2502642784
Ekim	1	Yatırım(sermaye) malları	50059977	794090
	2	Hammadde(aramaları)	228115057	2308206671
	3	Tüketim malları	219791983	34678876
	4	Diğerleri	2706204	0
Aylık toplam			500673221	2343679637
Kasım	1	Yatırım(sermaye) malları	40653041	550472
	2	Hammadde(aramaları)	198837599	1930913056
	3	Tüketim malları	204892992	26119830
	4	Diğerleri	1431370	0
Aylık toplam			445815002	1957583358
Aralık	1	Yatırım(sermaye) malları	30693609	360055
	2	Hammadde(aramaları)	104514742	2027149212

	3	Tüketim malları	186316024	10812924
	4	Diğerleri	494592	441000
Aylık toplam			322018967	2038763191
Yıllık toplam			6483003596	31364476862

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu <https://data.tuik.gov.tr> (17.05.2020)

Tablo 2.5'te görüldüğü gibi Türkiye'nin Rusya'ya toplam ihracatının keskin bir şekilde azaldığı Eylül sonrası, 3 ayda (Ekim, Kasım, Aralık) BEC sınıflamasının tümüne göre malların ihracında azalma yaşanmıştır. Aynı yıl, Türkiye'nin Rusya'dan ithalatında azalma yaşanan aylara (Temmuz-Aralık) bakıldığında, bu azalmanın yine bütün sınıflara göre yapılmış olduğu görülebilir. Türkiye'nin Rusya'dan hammadde (ara malları) ithalatı ile ilişkin azalma ise, yalnız Aralık ayında yükselişe geçmiştir. Genel yıl itibariyle bakıldığında 2008 yılının başında Türkiye Rusya'dan 2,5 milyar dolar civarı hammadde (ara malları) ithal etmiş fakat yıl sonunda bu rakam 2 milyar dolar civarı olmuştur.

Sonuç olarak Ağustos 2008'de Rusya'nın Gürcistan topraklarına saldırı yapması nedeniyle, Türkiye-Rusya arasında yaşanan gerginliğin ekonomide belirli yansımalarının olduğu kanısına varılabilir. Ancak Türkiye, Rusya ile ilişkilerinin önemini dikkate alarak Gürcistan nedeniyle Rusya'yla ekonomik ilişkilerin bozulmaması için epey çaba harcamıştır. Ayrıca bölgede istikrarın sağlanması amacıyla Kafkasya İstikrar ve İş birliği Platformu'nun oluşturulması teklifini yapmıştır (Torbakov, 2008, s. 10). Bu durum, bölgede güvenliğin ve istikrarın sağlanmasının Rusya olmadan mümkün olmayacağını açık bir ifadesi olduğunu göstermektedir. Burada ilgi çeken nokta 2007 yılı ile kıyasla, 2008 yılında Türkiye-Rusya toplam ticaretinin ciddi ölçüde artmasıdır. Tablo 2.5'ten görüldüğü gibi 2007 yılında iki ülke arasındaki toplam 28,2 milyar dolar olan ticaret hacmi, 2008 yılında artarak 37,8 milyar dolar olmuştur. 2008 yılının Temmuz ayından itibaren yaşanan genel düşüş 2009 yılında daha da güçlü bir şekilde devam ederek toplam ticaret hacmi 22,6 milyar dolara gerilemiştir. 2009 yılında yaşanan gerilemenin nedenlerinin belirlenmesi için ise bu dönemde yaşanan siyasi olayları analiz etmek gerekmektedir.

Tablo 2.6. Türkiye-Rusya ticaret hacmi (2007-2009)

Yıl	Türkiye'nin Rusya'ya ihracatı-dolar	Türkiye'nin Rusya'dan ithalatı- dolar	Türkiye-Rusya ticaret hacmi- dolar
2009	3 189 607 392	19 450 085 570	22 639 692 962
2008	6 483 003 596	31 364 476 862	37 847 480 458
2007	4 726 853 152	23 508 494 288	28 235 347 440

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu <https://data.tuik.gov.tr> (21.06.2020)

İkili ilişkilerde daha bir dikkat çekici nokta ise, Türkiye-Rusya arasında yaşanan “siyasi kriz”lerin hemen ertesinde, iki ülke arasında askeri-güvenlik konularının gündeme gelmesiyle birlikte silah ticaretine ilişkin gelişmelerin yaşanmasıdır. Türkiye, Eylül 2008’de Rusya’dan tank-savar füzeler satın almıştır. Bu durum, Rusya-Gürcistan savaşının hemen sonrasında, neredeyse “yeni Soğuk Savaş” olarak algılanan bir dönemde Türkiye’nin attığı ilginç bir adım olarak Batı tarafından kuşku ve hoşnutsuzlukla karşılanmıştır (Torbakov, 2008, s. 29). Türkiye ve Rusya arasında günümüz itibariyle imzalanmış en önemli ve büyük kapsamlı askeri ticari anlaşma (S-400'lere ilişkin), Suriye krizi çerçevesinde iki ülke arasında yaşanan uçak krizinden sonra gündeme gelmiştir.

2.2.1.5. Ermenistan-Türkiye yaklaşımı çerçevesinde Türkiye-Rusya ilişkilerinin analizi

Ermenistan, Kafkas coğrafyasında denize kıyısı olmaması ve güçlü yeraltı enerji kaynakları barındırmaması nedeniyle ekonomik açıdan özel bir konumda bulunmamaktadır. Bununla beraber toprakları, jeopolitik ve jeostratejik olarak önem taşımaktadır. Çünkü bu topraklar Güney Kafkasya coğrafyasının tam merkezinde yer aldığı için Orta Asya-Hazar-Karadeniz-Avrupa bağlantısının da odak noktasını oluşturmaktadır. (Tüysüzöğlü, 2018, s.222).

Rusya Federasyonu bu ülkeye tarihsel olarak hep destek sağlamıştır. İkili iş birliği Çarlık Rusya döneminde başlamış, SSCB ve daha sonra Rusya Federasyonu dönemlerine kadar devam ettirilmiştir. RF, Ermenistan’ın I. Dağlık Karabağ savaşını kazanmasına destek olmuştur. Bunun nedenlerini daha çok iki ülke arasındaki tarihsel siyasal ve kültürel bağlarda aramak mantıklı olacaktır. Özellikle Azerbaycan’ın 1992’nin başlarında Batı ile iş birliği içerisinde enerji projelerini gündeme getirmesi, BDT’ye katılmakta isteksiz davranması, Türkiye’nin pantürkizm yaklaşımlarına destek olması, bunlara

karşılık ise Ermenilerin Ruslarla iş birliği içerisinde olması, Ermenistan'ın kendi topraklarında Rusya askeri üslerini barındırması, enerji sektörünün %80 civarının kontrolünü Rusya'ya vermesi, vd. nedenler Rusya'nın bölge ülkelerine yönelik tavrını belirlemiştir (Minassian, 2008, s. 4-5; Tüysüzoğlu, 2018, s. 222).

Rusya'nın Ermenistan'a sağladığı desteğe benzer şekilde, Türkiye de Azerbaycan'a destek vermiştir. Ermenistan'a yönelik Türkiye'nin pozisyonunu belirleyen üç temel faktör bulunmaktadır (Koolae & Goodarzi, 2014, s. 57-58; Elanchenny & Maraşlıyan, 2012, s. 8; Lütem, 2010, s. 21):

1. 1915 yılında Osmanlı Devleti'nin (Osmanlı'nın devamı olarak Türkiye Cumhuriyeti kabul edilmektedir) Ermenilere karşı yaptığı soykırım iddiası. Bu iddiaya aynı zamanda T.C.'nin Ermeni soykırımını tanınması ve maddi ve manevi kayıplara göre tazminat ödemesi talebi dahildir;
2. Dağlık Karabağ sorunu (Ermenistan'la Azerbaycan arasında). Türkiye, Azerbaycan'la etnik, kültürel, ekonomik ve siyasi sıkı bağları nedenleriyle bu konuda hep Azerbaycan'a destek sağlamış, Ermenistan'la ilişkilerini kesmiştir;
3. Ermenistan'ın Türkiye'nin doğu bölgelerine olan iddiaları, bu bölgeyi Batı Ermenistan olarak görmesi. Bu iddialar aynı zamanda Ermenistan'ın 1990 yılında kabul ettiği Bağımsızlık hakta Deklarasyonu'nun 11. maddesinde de belirtilmiştir. Yine aynı madde "1915 Soykırımı"nın tanıtılmasını bir amaç olarak ileri sürmektedir.

Bu faktörler ışığında Türkiye'nin Ermenistan'la yakın zamanlarda siyasi ilişkilerini yenilemesi ve geliştirmesi mümkün gözükmemektedir. Ancak özellikle Rusya-Gürcistan savaşı sonrası dönemde ilginç bir şekilde Türkiye-Ermenistan arasında ilişkilerin yenilenmesi gündeme gelmiştir. Bunun arka planında 2008 yılında yaşanan savaş sonrası Gürcistan'ın Rusya'yla sınırının kapatılması, Ermenistan'la ise Rusya'nın kara sınırının bulunmaması, Gümrü'deki (Ermenistan) Rusya askeri üssüne Gürcistan üzerinden (daha önce yapıldığı gibi) silah taşınmasının imkânsız hale gelmesi, Rusya'nın bu amaçla Türkiye topraklarını kullanmak istemesi gibi faktörlerin bulunduğunu söyleyebiliriz (Koolae & Goodarzi, 2014, s. 65; Mikhelidze, 2010, s. 7).

Böylece 2009-2010 yılları Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi, iki ülke arasında yakınlaşma yılları olarak nitelendirilebilir. Bu yakınlaşmanın ilk göstergeleri, 2001 yılında Türk-Ermeni Barış Komisyonu'nun kurulması, 2001-2004 yılları arasında iki ülke arasında sivil toplum kuruluşlarının karşılıklı iletişimi, hava alanının açılması (fakat kara sınırı bağlı kalmıştır), Gürcistan üzerinden ticari ilişkilerin

yürütülmesi, 10 Nisan 2005 tarihinde Erdoğan'ın Koçaryan'a mektup yollayarak "Ermeni soykırımı" meselesinin çözülmesi için tarihçi ve diğer uzmanlardan oluşan bir ortak grubun kurulması teklifinin ileri sürülmesi (bu teklif Ermenistan tarafından reddedilmişti), Türkiye ve Ermenistan dışişleri bakanlarının 2008-2009 yıllarında gerçekleştirilen devamlı görüşmeleri, iki ülke arasında ilişkilerin normalleştirilmesi için yol haritasının hazırlandığını kamuya duyurmaları ve iki ülke arasında Zürih Protokollerin imzalanması gösterilebilir (Elanchenny & Maraşlıyan, 2012, s. 10; Görgülü, 2008, 34, 37; Shiriyev & Davies, 2013, s. 189-190).

Türkiye-Ermenistan arasında ilişkilerde en önemli gelişme, 10 Ekim 2009 tarihinde Zürih'te imzalanan Diplomatik İlişkilerin Kurulması ve Ermenistan'la Türkiye Arasında İlişkilerin Geliştirilmesi Hakkında Protokollerdir. Böylece 16 yıl sonra ilk kez Türkiye Ermenistan'la sınırlarını açabilir, Ankara ve Erivan arasında ilişkiler normalleşmesi mümkün hale gelebilirdi. Ancak Ermenistan tarafı Protokolleri 22 Nisan 2010'da "sine die" (belli olmayan zamana kadar) askıya almıştır. Protokollerin fesih olunmasına neden olarak, içsel (Türkiye ve Ermeni kamuoyunun karşı çıkması) ve dışsal (Azerbaycan'ın Türkiye'ye baskısı, dünyaya yayılan 10 milyon Ermeni diasporasının itirazları) faktörler de gösterilebilir (Elanchenny & Maraşlıyan, 2012, s. 5; Lütem, 2010, s. 8, 16, 59).

ABD ve Rusya'nın desteğiyle Türkiye ve Ermenistan arasında sınırların açılması meselesinin yanı sıra, iki devlet arasında ekonomik ilişkilerin kurulması girişimleri de gündeme gelmiştir. Bu gelişmeler Azerbaycan'ın sert tepkisine neden olmuş, Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı'nın bildirisinde Türkiye'nin Ermenistan'la ilişkilerini geliştirmesinin, Azerbaycan-Türkiye arasındaki kardeşlik ilişkilerine ve derin tarihsel bağlara aykırı olduğu, aynı zamanda bunun Azerbaycan'ın ulusal çıkarlarıyla ciddi şekilde çeliştiği belirtilmiştir. Azerbaycan, Türkiye'nin bu davranışına karşılık olarak sert tedbirler almıştır. Bu tedbirlerden biri ise Rusya ve İran'la ilişkilerin geliştirilmesi çabalarıydı (Koolae & Goodarzi, 2014, s. 63, 64).

Bu olaylardan dolayı tarafların protokolleri onaylama süreci dondurulmuş ve bu protokoller yürürlüğe girmemiştir. "Türkiye-Azerbaycan ilişkileri" ise eski düzeyine geri döndürülmüştür (Bugajski, 2010, s. 30, 50; Shiriyev & Davies, 2013, s. 186; Lütem, 2010, s. 11, 57; Nichol, 2009, s. 1).

Sonuç olarak, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleştirilmesi ile ilgili Rusya'nın bölgesel çıkarları ve diplomatik manevralarının başarısızlıkla sonuçlandığı savına varılabilir. 2009 yılı sonunda, Türkiye-Rusya ekonomik-ticari ilişkilerinin 2008

yılına kıyasla önemli ölçüde gerilemesi de bu çerçevede ele alınabilir. Yukarıdaki Tablo 2.6'dan da görüldüğü gibi bahsedilen dönemde iki ülke arasındaki toplam ticaret hacmi %40 azalmıştır. Böylece Türkiye-Rusya arasında yaşanan siyasal gerilimlerin ekonomiye mutlak bir şekilde yansması olduğu sonucuna varmak mümkündür. Bu yansımaların anlık veya uzun vadeli olması, iki ülke arasındaki krizin derinliğine bağlı olarak değişmektedir.

2.2.1.6. Türkiye-Rusya arasında yaşanan siyasi gerilimin onarılmaya çalışılması

2008-2010 yılları arasında Türkiye ve Rusya arasında yaşanan gerilimlerin atlatılması amacıyla 12 Mayıs 2010 tarihinde Türkiye -Rusya Üst Düzey İş birliği Konseyi'nin (ÜDİK) kurulmuş, bundan sonra ise ikili ilişkiler kurumsal ve stratejik bir zemin kazanmaya başlamıştır. Mayıs 2010'da RF Başkanı Dimitri Medvedyev'in Türkiye ziyareti sırasında görüşülen temel konular, Yüksek Düzey İş birliği Konseyi'nin kurulması, Türkiye'yi gelecekte nükleer güce dönüştürecek Akkuyu nükleer santralin inşası, Kafkasya ve Samsun limanları arasında demiryolu-feribot lojistik hattının kurulması, turizm ve tarım alanlarındaki iş birliği olmuştur (İbragimov, 2018, s.298, 303; Topsakal, 2016, s. 49). Böylece 2010 yılından sonra ikili ilişkilerde hızlı gelişim gözlemlenmiştir. Ancak bu gelişimi aksatan başka bir kriz, Türkiye ve Rusya'nın bölgesel (bu kez Ortadoğu bölgesinde) politikalarının çatışması nedeniyle 2015 yılında yaşanmıştır.

2011 yılında Arap Baharı çerçevesinde Suriye'de iç savaş çıkınca Türkiye, Suriye'de rejimin değiştirilmesi yönünde bir politika hattı izlemeye başlamıştır. Bu durum Türkiye'yi ABD ve NATO eksenine kaymaya itmiş, aynı zamanda Suriye merkez yönetimini destekleyen Rusya ve İran'la ilişkilerinin kötüleşmesine yol açmıştır (Abbasov, 2017, s. 77-78). Suriye krizi, Türkiye-Rusya ilişkilerini ağır bir sınava tabi tutarak kimi zaman sıcak kimi zaman soğuk ilişkilere veya bu ilişkilerin ileri-geri adımlarla ilerlemesine neden olmuştur.

Türkiye, 2013 yılının ortalarında Suriye ile yürüttüğü politikanın kendisini gittikçe yalnızlaştırdığını fark etmiştir. Bu farkındalık sonucunda sıfır sorun anlayışını da tekrar gözden geçirmiştir. Böylece bir yandan Irak, Rusya ve İran'a yaklaşırken diğer yandan İsrail ile ilişkilerini iyileştirme gayreti içine girmiştir (Çevik & Seib, 2015, s. 7). Bu girişimler başarılı olamamış ve Suriye sorunu arka planında 24 Kasım 2015 tarihinde Türkiye'ye ait F-16 uçağıyla Rusya'ya ait Sukhoi-24 uçağı vurularak düşürülmüştür. Bu olay iki ülke tarihinde yaşanmış en sert krize neden olmuştur. Erdoğan, Rusya ile yaşanan

krizde NATO Şartı'nın "üyelerden herhangi birine yapılan saldırı bütün ittifak üyelerine yapılan saldırı olarak algılanmaktadır" ifadesi yer alan 5. maddesine göre NATO'nun Türkiye'ye destek olacağını düşünerek yardım için ittifaka başvurmuştur (Shangarayev & Nogmova, 2016, s. 43). ABD ve NATO Türkiye'ye sadece retorik desteklerini ifade etmekle yetinmiş ve Moskova ile Ankara arasında krizin de-eskalasyonu ve ikili ilişkilerin normalleştirilmesi gerektiği tezini savunmuşlardır. Phillips, Rus uçağının düşürülmesi Türkiye'nin stratejik yanlış hesaplarının sonucu olarak değerlendirmektedir. Aynı zamanda bu olay, iki ülke arasında sert kriz döneminin başlangıcının ilk işareti olmuştur. Ekonomik-ticari açıdan ağırlı, 9 ay süren kriz dönemi 9 Ağustos 2016 tarihine kadar devam etmiş ve Putin ile Erdoğan arasında ikili stratejik önem taşıyan ekonomik, ticari, özellikle enerji anlaşmalarının restore edilmesiyle sona erdirilmiştir (Phillips, 2017, s. 100-101). "Uçak krizi" olarak adlandırılan bu dönemde iki ülke arasında yaşanan ekonomik gerilim başka bir başlık altında ele alınacaktır.

2016 yılı Ağustos ayı sonrası, iki ülke arasında mutabakat, devamlı görüşmeler ve fikir ortaklığının sağlanma çabası sürerken Aralık ayında Rusya'nın Ankara büyükelçisi Andrei Karlov Türkiye'de Kültür Merkezini ziyaret sırasında katledilmiştir. Bu durumun, Türkiye ve Rusya'nın yakınlaşmasını istemeyen ve barış sürecinin bozulmasına çalışan "güçler" tarafından düzenlendiği hakkında ortak bir fikir bulunmaktadır (Erşen, 2017, s. 97).

15 Temmuz 2016 yılında yaşanan darbe girişiminin ardından Batı tarafından yalnız bırakıldığını fark eden Türkiye'nin Rusya ile sağladığı ateşkese müteakiben diyaloglar süreci başlamıştır. Bu diyaloglar Türkiye ile Rusya arasındaki ilişkileri stratejik iş birliği boyutuna taşımıştır (Aydın & Öztürk Derici, 2021, s. 24). İlk diyalog 2017'nin başında Astana'da düzenlenen toplantı olmuştur. Astana toplantısı Türkiye, İran ve Rusya'yı Suriye'deki barışın garantör ülkeleri konumuna getirmiştir. 2017-2020 yılları arasındaki süreçte Türkiye ve Rusya arasında görüşülen temel konular, Suriye'de barışın sağlanması, Rusya'ya ait S-400 füze savunma sisteminin satın alınması, enerji ve turizm alanlarında iş birliğinin derinleştirilmesi konularında olmuştur. Hem Türkiye hem Rusya'nın bu dönemde Batı, özellikle ABD ile ilişkilerinin gerginleşmesi ve yaşadıkları siyasal ve ekonomik tecrit, iki ülkeyi birbirine daha da yaklaştırmıştır (Güler, 2019, s. 156; Köse, 2019, s. 76). 2020 yılının başında yaşanan tekrar gerilmeye rağmen bunun üzerinde fazla durulmaması, Rusya ve Türkiye'nin Batı karşıtı söylemleri ile değişen Avrasya algılarının devam ettiği, özellikle çeşitli alanlarda ortak vizyon ve iş birliğinin kurulduğu sürece (Batı itirazlarına rağmen Türkiye ve Rusya'nın Türk akımı, Akkuyu

nükleer santrali projelerini gerçekleştirmeleri ve Türkiye'nin Rusya'dan S-400 füze savunma sistemleri satın alması, vb.) iki ülke arasında iş birliğinin yükselerek devam edeceği ve "birilerini kısıktırarak seviyeye" ulaşacağı beklenebilir (Çelikpala, 2019, s. 2-3). Bunun en belirgin örneği olarak, 27 Eylül-9 Kasım 2020 tarihlerinde yaşanan II. Dağlık Karabağ savaşı sırasında Türkiye ile Rusya'nın pozisyonu ve savaş sonrası ateşkese korumak amacıyla tesis olunan Türk-Rus Ortak Merkezi gösterilebilir (Öğüt ve Ülkü, 2023, s.314). Böylelikle, Türkiye'nin Rusya'yla bölgesel konularda iş birliğinin her iki taraf için de faydalı sonuçlar doğurabileceği anlaşılmaktadır.

2.2.2. Türkiye ve Rusya federasyonu arasında ekonomik iş birliği ve yeni enerji projeleri

1990'ların ilk yarısında Türkiye ve Rusya'nın rekabet üzerine temellenen ilişkileri ileri-geri adımlarla devam etse de ekonomik alanda belirli ilerlemeler de yaşanmaktaydı. Özellikle iki ülke arasında yaşanan siyasi krizlerin ardından ilişkilerin onarılması ve geliştirilmesinde ekonomik iş birliğinin bir katalizör rolünü oynamakta olduğu görülmekteydi. (Özbay, 2010, s. 301).

Genel olarak 1990'ların ikinci yarısına kadar, hatta daha net bir ifadeyle 1997 yılına kadar ekonomik alanda ciddi bir gelişme söz konusu olmamıştır. Bu durumun başlıca nedenleri şöyle sıralanabilir: İki ülke arasında yaşanan siyasi krizler, SSCB sonrası Rusya ekonomisinin devlet kontrolünden piyasa ekonomisine geçiş sürecindeki aksamalar, belirli dönemlerde yaşanan ülke içi siyasi-ekonomik-sosyal krizler, aynı dönemde Türk ekonomisinin de istikrarsız siyasal hayat nedeniyle gerilemiş olması, özellikle 1994, 1999 ve 2001 yıllarında yaşanan derin ekonomik krizler, 1996-2000 yılları arasında Türkiye ve Rusya arasındaki karşılıklı ticareti olumsuz etkilemiştir. (Özdal vd., 2013, s. 35-36).

16-17 Aralık 1997 tarihinde Rusya başbakanı Türkiye'yi ziyaret etmiş ve bu sırada Rusya ile Türkiye arasında 21. yüzyıl boyunca enerji alanında iki ülke arasındaki ilişkilere yön verecek en önemli anlaşmalardan biri olarak nitelendirilebilecek "Mavi Akım" projesine ilişkin anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşma iki ülkenin ekonomik ilişkileri açısından yeni bir aşamanın başlangıcı olarak ele alınmaktadır (Balcı, 2013, s. 244).

1998 yılında Türkiye'nin Rusya'ya ihracatı, bavul ticaretiyle birlikte toplam 3 milyar dolar civarı olarak toplam ihracatın %11'ine ulaşmıştır. Böylece Rusya, ABD'yi geçerek Türkiye'nin en büyük ikinci ticari ortağı haline gelmişti. Yine Türk iş insanları,

Rusya’da 5 milyar dolarlık ihaleleri kazanarak Rusya’da yabancı yatırımcılar arasında ilk sıraya yükselmişlerdi. Aynı yılda Türkiye’nin Rusya’dan ithalatı 2,2 milyar dolar olmuş ve bu rakam toplam ithalatın %4,7’sine karşılık gelmiştir. Bunun da büyük kısmını 1987’den itibaren Sovyetlerden alınmaya başlayan ve Ukrayna, Romanya ve Bulgaristan güzergahıyla (Batı Hattıyla) gelen doğalgaz ithalatı oluşturmuştur. Türkiye yıllık 8 milyar m³ doğalgaz ithal ederek toplam ihtiyacının %60’ını Rusya’dan karşılamıştır. Nisan 1997’de imzalanan anlaşmaya göre ise, 2002 yılından itibaren mevcut boru hattının kapasitesi yıllık 14 milyar m³e kadar artırılacak, aynı yıl Aralık ayında imzalanan anlaşmaya göre ise “Mavi Akım” projesinin başlaması planlanmıştır. (Hale, 2003, s. 284-285). Görüldüğü gibi 1990’ların sonunda Türkiye-Rusya ekonomik ilişkilerinde ve ticaretinde, Türkiye lehinde bir ağırlık söz konusu olmuştur. Bu ağırlık, 21. Yüzyıl ile birlikte Türkiye’nin Rusya’dan giderek artan enerji ithalatı nedeniyle, Rusya lehine değişmiştir.

“Mavi Akım” projesi çerçevesinde Rusya’dan Türkiye’ye kadar uzanan, 1213 km uzunlukta 396 km’si Karadeniz’in dibinden geçen, Türkiye ve Avrupa’ya toplam yıllık 16 milyar m³ doğalgaz taşıma kapasitesi olan boru hattı 2003 yılında faaliyete başlamıştır. Sadece 2003 yılında Mavi Akım, Türkiye’ye 1,2 milyar m³ doğalgaz sağlamıştır. Batı Hattı ve Mavi Akım’la birlikte, Rusya’dan Türkiye’ye sadece 2003 yılındaki doğalgaz ihracı 12,5 milyar m³ olmuştur. Mavi Akım’ın her geçen yıl ihrac hacmini artırmasıyla, Rusya Türkiye’nin birinci doğalgaz tedarikçisi pozisyonuna gelmiştir. Başka deyişle bu proje, Rusya’yı Türkiye’nin en büyük enerji ortaklarından biri haline getirmiştir (Austvik & Rzayeva, 2017, s. 541; Kemaloğlu, 2015, s. 79; Tekin & Williams, 2011, s. 151).

21. yüzyılın başlangıcından itibaren Avrupa’nın enerji güvenliği ve Rusya’dan enerji bağımlılığının azaltılması konuları baş köşeye yerleşince, Türkiye’nin önemi enerji üreticileri ve tüketiciler arasında koridor ülke olarak rolü artmıştır. Türkiye’nin enerji koridoru veya “enerjide merkez ülke” olma politikası kapsamında, 21. yüzyılın başlarında hayata geçirilen “BTC” petrol boru hattı, “BTE” doğal gaz boru hattı ve Mavi Akım projeleri bulunmaktadır. Aynı zamanda enerji talebinin giderek artması ve Asya’da yeni enerji kaynaklarının bulunması, Türkiye’yi yeni arayışlara iterek Türkmenistan gazının İran üzerinden Erzurum’a aktarılması ve Doğu Enerji Koridoruna bağlanması projeleri gündeme gelmiştir. Bu son proje özellikle Türkmenistan’ın tavırları ve Batı ülkelerinin İran’a yönelik kuşkuları nedeniyle gerçekleştirilememiştir (Balcı, 2013, s. 274; Bill, 2012, s. 147). Aynı zamanda Rusya ile Türkiye’nin yeni enerji hatları projeleri üzerinde çalışma girişimleri, örneğin Mavi Akım-2 projesi Batı tarafından hoşnutsuzlukla

karşılanmıştır. AB, özellikle Rusya'yı "bypass" ederek Avrupa'ya enerji taşıyacak yeni enerji kaynakları ve güzergahları arayışında Türkiye ile iş birliği yapmaya çalışmış fakat Türkiye kendi jeostratejik amaçları çerçevesinde Rusya ile enerji iş birliğine devam etmiştir. Temelde Türkiye, AB'nin Rusya'dan enerji bağımlılığının azaltılması konusunda Avrupa'nın "güvenilir" bir taraftarı olmaktan ziyade, kendi dış politikasını çeşitlendirerek enerji ihracatçı ülkelerden enerji ithalatçı ülkelere enerji kaynaklarının çeşitli güzergahlarla taşınmasına olanak sağlayan bir "enerjide merkez ülke" olmayı hedeflemiştir. Özellikle Türkiye Cumhuriyeti'nin, Rusya ile iş birliği ekseninde her iki ülke için de stratejik bir ortak pozisyonunda bulunduğunu belirtilmiştir (Teyyuboğlu – Hüseyinli, 2015, 70).

2008 yılında iki ülke arasındaki ticaret hacmi rekor düzeye ulaşarak, 38 milyar dolar olmuştur. Türkiye'den Rusya'ya ihracat 6,4 milyar dolar, Rusya'dan ithalat ise 31,3 milyar dolardır. Bu rakamların sonraki yıllarda daha da artırılması ve toplam ticaret hacminin 100 milyar dolar üzerine çıkarılması planlanmıştır. Ancak 2008 yılından başlayarak 2009'da artık bütün dünyayı saran küresel ekonomik kriz, aynı zamanda 2008-2009 yıllarında Türkiye ve Rusya arasında yaşanan siyasi krizler iki ülke arasındaki ekonomik ilişkileri de etkilemiş ve bu nedenle ticaret hacmi 22,6 milyar dolara gerilemiştir. Buna rağmen bu rakam, 1992 yılındaki 1,4 milyar dolar ticaret hacmine kıyasla büyük başarı olarak değerlendirilebilir. Bu dönemde Türkiye doğalgazın %63'ünü, petrolün ise %29'unu Rusya'dan ithal etmiştir (Özbay, 2010, s. 302; Özdal vd., 2013, s. 36).

Türkiye, Rusya'dan petrol ve doğalgaz ithal ettiği için ticaret hacminde Rusya lehine ciddi bir dengesizlik oluşmuştur. Rusya, Türkiye'den tekstil ve diğer ticari ürünleri almaya başlamış fakat bu dengesizlik devam etmiştir. Ancak genel olarak ticaret hacmi bu yıllarda 3 kat artarak 2005'te 11 milyar dolar iken, 2010'da 30 milyar dolara ulaşmıştı. Buna ilaveten 2010'un Haziran ayında Türkiye, Rusya pasaportuna sahip kişilere vize uygulamasını kaldırmış ve aynı sene içinde 5,5 milyon Rus turist Türkiye'ye ziyaret etmiştir. (Phillips, 2017, s. 98). Bu durum, 2008-2009 yıllarında gerileyen ticaret hacminin 2009-2010 yıllarında belirli ölçüde restore edildiğini göstermektedir.

Türkiye artan doğal gaz ihtiyacını karşılamak ve Rusya'dan doğalgaz bağımlılığını azaltmak için İran, Azerbaycan ve bunların yanı sıra Cezayir, Mısır, Irak, Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan, Katar, Yemen ve Nijerya ülkeleri ile belirli enerji anlaşmaları da yapmıştır. Buna rağmen özellikle Hazar denizinin doğalgaz kaynakları temel olarak Rusya'ya, oradan da dünyanın geri kalan kısımlarına, aynı zamanda

Türkiye'ye ihraç edilmeye devam edilmiştir. Bu ülkeler büyük oranda kendi doğalgazlarını Rusya'dan bağımsız şekilde pazara sunamamaktadırlar (Bill, 2012, s. 145). Bu nedenle Türkiye'nin doğalgaz konusunda Rusya'dan önemli ölçüde bağımlılığı devam etmekte ve yakın gelecekte de bu durumun süreceği öngörülmektedir.

2009 Ekim ayında Türkiye, Rusya ve İtalya, Samsun-Ceyhan petrol boru hattının inşası hakkında bir anlaşma imzalamışlardır. Bu anlaşma Rusya'nın Karadeniz sahilinde bulunan Novorossisk'ten tankerle getirilen Kazak petrolünün ismi geçen petrol hattıyla Ceyhan'a, oradan da Avrupa'ya taşınmasını öngörmekteydi. Ceyhan'da artık BTC hattının son durak noktası halini almıştır. Bu hattın çekilmesiyle, Azerbaycan petrolüne alternatif Kazak ve Rusya petrolünün Avrupa alıcılarına sunulabileceği öngörülmüştür. Böylece aynı zamanda Kazakistan'ı, Rusya'ya daha da bağımlı hale getirerek gelecekte inşasına umut edilen ve Hazar denizinin altından çekilmesi planlanan boru hattının gerçekleştirilmesine engel olunabilirdi (Bill, 2012, s. 149). Bu durum, Türkiye'nin Avrupa'nın enerji güvenliğinin veya Azerbaycan'ın "kardeş ülke" söyleminin dışında bir girişim olarak değerlendirilebilirdi fakat bu proje yeterli destek bulamadığı için iptal olmuştur (Başaran, 2019, s. 266).

2011 yılında Avrupa'ya doğalgaz taşınmasını öngören iki rakip proje gündemdedi: Nabucco (Azerbaycan ve gelecekte Orta Asya doğalgazını taşımaya öngören proje) ve Güney Akımı (Rus doğalgazını taşımaya öngören proje). Bu projelerin her ikisinin yapımı Türkiye güzergahı ile tasarlanmış fakat ikisi de son anda iptal olmuştur. Türkiye'nin Azerbaycan-AB-Rusya arasında seçim yapma gibi bir derdi olmamasının yanı sıra, temel amacı kendi enerji politikası kapsamında "enerjide merkez ülke" 'ye dönüşme amacına ulaşmaktı (SETA, 2016, s. 77).

Türkiye ile Rusya arasında ticaretin 1991-2020 yılları arasında nasıl değiştiği ithal-ihraç verileriyle görebilmek ve iki ülkenin ticaret yapısıyla ilgili fikir sahibi olabilmek için aşağıdaki Tablo 2.7 incelenebilir.

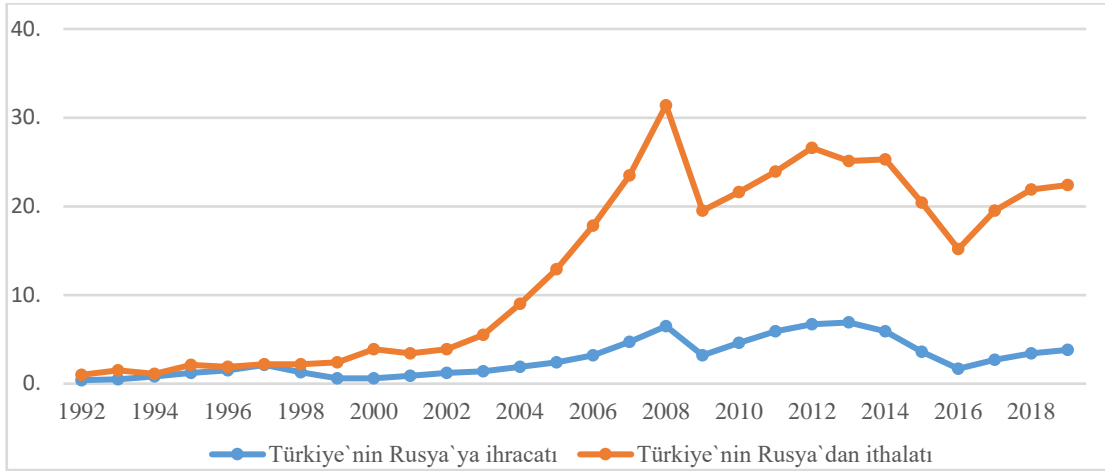
Tablo 2.7 Türkiye ve Rusya'nın karşılaştırmalı ihracat-ithalat verileri (1991-2019)

Türkiye/Rusya Ekonomik İlişkileri	Türkiye'nin toplam ihracatı (milyon \$) *	Türkiye'den Rusya'ya ihracat (\$) *	Türkiye'nin toplam ithalatı (milyon \$) *	Türkiye'de Rusya'dan ithalat (\$) *	Rusya'nın toplam ihracatı (milyon \$) **	Rusya'nın toplam ithalatı (milyon \$)**
2020	160515 000000	4506681000	219397000000	17829309000	3363940	232430
2019	171530674657	3854809422	202704511806	22454476622	422777	243781

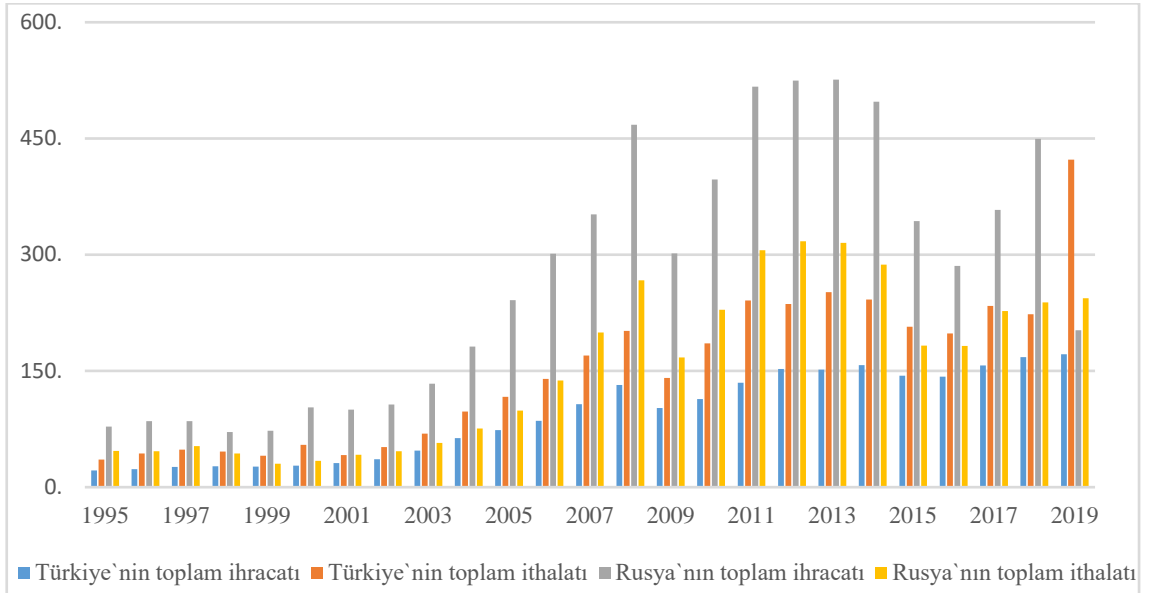
2018	167920613455	3399662315	223047094482	21989573934	449964	238151
2017	156992940414	2734315893	233799651234	19514093954	357767	227464
2016	142529583808	1732953579	198618235047	15162386047	285652	182448
2015	143838871428	3588330986	207234358616	20401756568	343512	182902
2014	157610157690	5943014110	242177117073	25288597271	497359	287063
2013	151802637087	6964209480	251661250110	25064213832	525976	315298
2012	152461736556	6680777245	236545140909	26625286056	524735	317263
2011	134906868830	5992633393	240841676274	23952914321	516718	305760
2010	113883219184	4628152963	185544331852	21600641439	397068	228912
2009	102142612603	3189607392	140928421211	19450085570	301667	167348
2008	132027195626	6483003596	201963574109	31364476862	467581	267101
2007	107271749904	4726853152	170062714501	23508494288	351928	199753
2006	85534675518	3237611322	139576174148	17806238758	301244	137807
2005	73476408143	2377049944	116774150907	12905619879	241473	98708
2004	63167152820	1859186551	97539765968	9033138484	181600	75569
2003	47252836302	1367590908	69339692058	5451315438	133656	57347
2002	36059089029	1172038590	51553797328	3891721401	106712	46177
2001	31334216356	924106727	41399082953	3435672619	99969	41883
2000	27774906045	643902938	54502820503	3886583276	103093	33880
1999	26587224962	588663804	40671272031	2374132817	72885	30278
1998	26973951738	1348002243	45921391902	2155006116	71314	43579
1997	26261071548	2056547228	48558720673	2174258117	85096	53123
1996	23224464973	1510005326	43626642496	1921139118	85189	46458
1995	21637040881	1238224503	35709010773	2082376492	78217	46709
1994	18105872075	820229744	23270019027	1045389027		
1993	15345066893	504665010	29428369530	1542329837		
1992	14714628825	441886236	22871055114	1040816301		
1991	13593462021		21047013873			

Kaynak: * Türkiye İstatistik Kurumu

** Federalnaya Slujba Gosudarstvennoy Statistiki (Federal Devlet İstatistik Hizmeti) <https://www.gks.ru/>

Şekil 2.3 Türkiye'nin Rusya'ya ihracatı ve Rusya'dan ithalatının karşılaştırmalı analizi (1992-2020)

Şekil 2.4 Türkiye ve Rusya'nın toplam ihracat ve ithalat verilerinin karşılaştırmalı analizi (1995-2019)

Tablo 2.8 Türkiye-Rusya ithal-ihracat mallarının sınıflaması (2015-2019)

Yıl	BEC adı	Rusya'ya İhracat (\$)	Rusya'dan İthalat (\$)
2020	Yatırım (sermaye) malları	466129610	49504899
	Hammadde (aramaları)	1607066511	22023923812
	Tüketim malları	1768329459	374752035
	Diğerleri	11572795	4845695
	Toplam	3853098375	22453026441

2019	Yatırım (sermaye) malları	466129610	49504899
	Hammadde (aramalları)	1607066511	22023923812
	Tüketim malları	1768329459	374752035
	Diğerleri	11572795	4845695
	Toplam	3853098375	22453026441
2018	Yatırım (sermaye) malları	392772690	20755573
	Hammadde (aramalları)	1400189633	21529508920
	Tüketim malları	1594423716	436186975
	Diğerleri	12276276	3122466
	Toplam	3399662315	21989573934
2017	Yatırım (sermaye) malları	350346119	18716111
	Hammadde (aramalları)	1073620012	19023677588
	Tüketim malları	1303269501	471680547
	Diğerleri	7080261	19708
	Toplam	2734315893	19514093954
2016	Yatırım (sermaye) malları	204571738	33874080
	Hammadde (aramalları)	733954568	14808528261
	Tüketim malları	791521506	319939372
	Diğerleri	2905767	44334
	Toplam	1732953579	15162386047
2015	Yatırım (sermaye) malları	329196375	26551478
	Hammadde (aramalları)	1583287128	20074217295
	Tüketim malları	1665944708	300336836
	Diğerleri	9902775	650959
	Toplam	3588330986	20401756568

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu <https://data.tuik.gov.tr> (03.06.2020)

Tablo 2.8’te görüldüğü gibi 2019’da Türkiye’nin toplam ihracatı 171,5 milyar dolar olmuş ve bunun 3,8 milyarı (%2,2’si) Rusya’ya yönelik olmuştur. Aynı dönemde Türkiye’nin toplam ithalatı 202,7 milyar dolar olmuş ve bunun 22,4 milyarı (%11’i) Rusya’dan yapılmıştır. 2015, Kasım ayında yaşanan uçak krizi nedeniyle 2016 yılında ticaretin toplam hacminde yaşanan gerileme dikkat çekicidir. 2015 yılında toplam 3,6

milyar dolarlık ürün Rusya'ya ihraç olmuş, bu rakam 2016 yılında (- %51,7) düşerek 1,7 milyar dolar gerilemiştir. Fakat Rusya'dan ithalatta azalma %25,4 olmuş, başka bir ifadeyle 2015'te Rusya'dan 20,4 milyar dolar mal ithal olmuş, 2016'da bu rakam 15,2 milyar dolara gerilemiştir. Tablo 2.8'den görüldüğü gibi 2015 yılında yaşanan krizin ardından 2016 yılında Türkiye'nin Rusya'dan ithal ettiği yatırım (sermaye) ve tüketim mallarında düşüş değil (dolarla fiyatı açısından) aksine artış olmuştur. Toplam ithalatın (dolarla fiyat açısından) düşüşünün nedeni ise hammadde (ara malları) sınıflamasında 20,1 milyar dolardan 14,8 milyar dolara ve özellikle diğer ithal mallarında ise 651 milyon dolardan 44,3 milyon dolara kadar ciddi bir düşüşün yaşanmasıdır. Türkiye'den Rusya'ya ihracatta düşüşe neden ise, tüm mal sınıflamalarında 2 kattan daha fazla düşüşün yaşanması olmuştur.

Dikkat çeken bir nokta, petrol ve doğalgaz sektörünün verilen dönemdeki krizden fazla etkilenmemiş aksine Türkiye'nin Rusya'dan petrol ithalatında (miktar açısından) küçük oranda bile olsa artış olmasıdır. 2015'te Rusya'dan 3,1 milyon ton petrol ve 26,8 milyar m³ doğalgaz ithalatı, 2016 yılında uygun şekilde 3,2 milyon ton ve 24,5 milyar m³ olmuştur. Sonraki senelerde ise bu rakamlar genel olarak ekonomik ilişkilerin onarımı ve geliştirilmesi kapsamında daha da artmıştır.

İthal olunan enerji kaynaklarının miktarı artarken toplam değerinin azalması gibi bir ters orantı ise Türkiye-Rusya ilişkilerinden değil, tüm dünyada genel olarak petrol fiyatlarının düşüşü ile ilgili olmuştur. 2000'den 2012 yılına kadar istikrarlı şekilde petrol ithalini 9,5 milyar dolardan 60,1 milyar dolara kadar artıran Türkiye, 2012 yılından sonra dünya genelinde petrol fiyatlarının düşmesiyle ilgili olarak petrol ithaline daha az harcama yapmaya ve belirtilen rakam giderek düşmeye başlamıştır. 2015'te petrol ithaline 37,8 milyar dolar harcayan Türkiye, 2016'da buna sadece 27,2 milyar dolar harcamıştır (Kızılkaya ve Sofuoğlu, 2018, s. 87). Buna paralel olarak enerji ihracatçısı olarak Rusya'nın 2015 yılında önemli ölçüde ekonomik kayıplarla yüzleştiğini, rublenin dolar karşısında değer kaybettiğini söyleyebiliriz. Sonuç olarak petrol sektöründeki ikili ilişkilerin sürekliliğinin, uçak krizi nedeniyle bozulmadığı kanısına varmak mümkündür.

TÜİK'in resmî web sitesinde 1991-2002 yıllarına ilişkin verileri bulunmasa da 1992 yılında Türkiye'nin enerji ihtiyacının neredeyse tamamını Rusya'dan karşıladığı, sadece küçük bir kısım doğal gaz (LPG) Ortadoğu ve kuzey Afrika ülkelerinden aldığı bilinmektedir. Ayrıca Trakya'daki Hamitabat sahası ve Diyarbakır yöresinde, küçük miktarda doğalgaz üretimi de yapılmıştır fakat bu üretim oldukça az bir oranda olmuştur. 1992'de Türkiye'nin Rusya'dan doğalgaz ithali 4,44 milyar m³ olmuştur (US Department

of the Interior, 1992, s. 105, 110, 445). Daha önceki bölümde belirttiğimiz gibi 1987 yılından itibaren Rusya'dan Türkiye'ye yıllık 6 milyar m³ doğalgaz ihracı öngörülmüştü fakat 1992 yılındaki ihracat, beklentilerin altında bir rakamdı. Rusya'nın Türkiye'ye doğalgaz ihracı, özellikle 1992 yılının Mart ayında azalmaya başlamıştı. Bu, o dönemde Rusya-Ukrayna arasında yaşanan anlaşmazlıklarla ilgili olmuştur (Öncü, 2014, s. 42). Rusya-Ukrayna krizinin Türkiye ekonomisini ve Türkiye-Rusya ilişkilerini etkilemesine izin verilmemiştir. Bu nedenle sonraki senelerde enerji iş birliği derinleşmiş ve Mavi Akım boru hattının çalışmaya başlamasından sonra ise yeni bir boyuta ulaşmıştır.

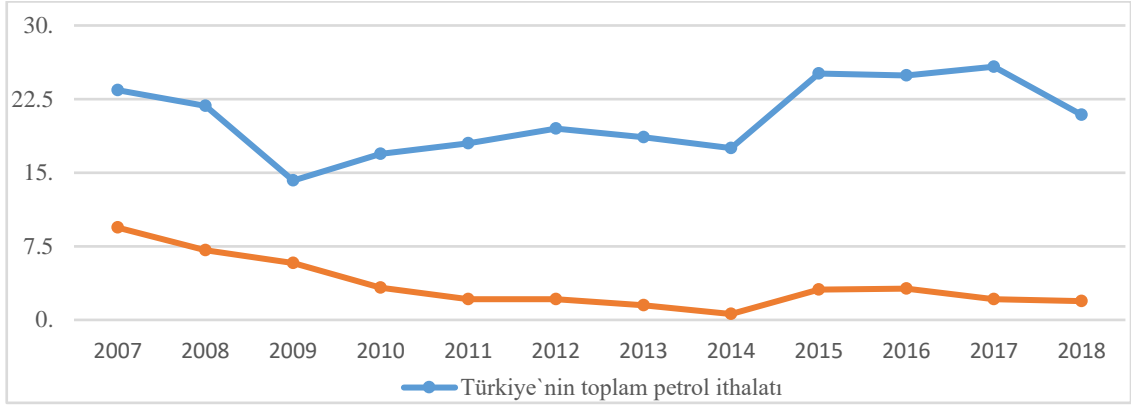
2000 sonrası Türkiye Rusya arasında ilişkiler incelendiğinde bu durum açık bir şekilde görülmektedir. Bununla beraber söz konusu dönemde 2015 krizine rağmen doğal gaz ve petrol ithalatında krize bağlı bir düşüş olmamıştır. Aşağıdaki Tablo 2.9'da 2000-2018 yılları arasında Türkiye'nin Rusya'dan petrol ve doğalgaz ithali verileri yer almaktadır:

Tablo 2.9 Türkiye-Rusya petrol ve doğalgaz ithal-ihracat verileri (2000-2018)

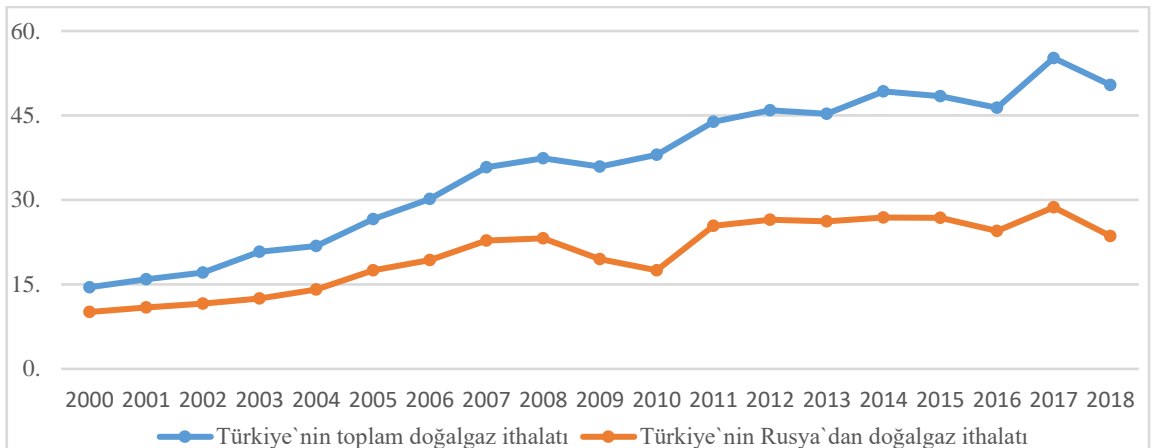
Yıllar	Türkiye'nin ham petrol ithalatı (ton) ***	Türkiye'nin Rusya'dan ham petrol ithalatı (ton) * **	Türkiye'nin doğalgaz ithalatı (milyon m3) ***	Türkiye'nin Rusya'dan doğalgaz ithalatı (milyon m3) ***	Rusya'nın petrol ihracatı (milyon ton) **	Rusya'nın doğalgaz ihracatı (milyard m3) **
2018	20970669	1897774	50360	23642	260,6	248
2017	25766549	2074127	55249	28690	252,8	212,8
2016	24957985	3234933	46352	24540	254,9	198,7
2015	25064776	3102612	48427	26783	244,5	185,5
2014	17477986	606923	49262	26975	223,5	174,3
2013	18554156	1462000	45268	26212	236,6	196,4
2012	19484875	2113000	45922	26491	240	178,7
2011	18049163	2131000	43874	25406	244,5	189,7
2010	16873392	3320000	38036	17576	250,7	177,8
2009	14219427	5762000	35856	19473	247,5	168,4
2008	21833471	7137000	37350	23159	243,1	195,4
2007	23445764	9365000	35842	22762	258,6	191,9
2006	23786875		30221	19316	248,4	202,8

2005	23389647		26571	17524	252,5	209,2
2004	23917019		21798	14102	260,3	200,4
2003	24028666		20822	12460	228	189,4
2002	23707588		17095	11574	189,5	185,5
2001	23141640		15866	10928	164,5	180,9
2000	21362925		14531	10082	144,4	193,9

Kaynak: Federalnaya Slujba Gosudarstvennoy Statistiki (Federal Devlet İstatistik Hizmeti) <https://www.gks.ru/>; Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu <https://www.epdk.org.tr/Anasayfa/Anasayfa> T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, (2017), “Orta Dönemli Petrol ve Doğal Gaz Arz-Talep Projeksiyonu”, Petrol İşleri Genel Müdürlüğü, s. 10., Tekin ve Williams, 2011, s. 148.

Şekil 2.5 Türkiye'nin Rusya'dan petrol ithalatı (2007-2018)

Şekil 2.6 Türkiye'nin Rusya'dan doğalgaz ithalatı (2000-2018)

Tablo 2.9'da görüldüğü gibi 2015-2016 yıllarında Türkiye'nin toplam petrol ve doğal gaz ithalinde az da olsa düşüş yaşanmıştır fakat bu 2015 krizi ile ilgili değildir.

Daha önce belirtildiği gibi Rusya, Türkiye'ye kriz nedeniyle enerji ihracatını durdurmamıştır.

Mavi Akım'ın yanı sıra Türk Akım (Turk Stream) projesi, 2014 yılında ("Güney Akımı" veya "Mavi Akım-2" gibi olarak adlandırılan proje Kırım'ın işgali nedeniyle yaşanan krizin ardından iptal olduktan sonra) gündeme gelmiştir. Uçak krizi nedeniyle rafa kaldırılan proje, 2017'de yenilenmiş ve 8 Ocak 2020 tarihinde yapılan açılış töreniyle faaliyete başlamıştır. Rusya'dan Türkiye'ye kadar 930 km boyunca Karadeniz'in dibiyile uzanan bu hat (ek olarak 142 ve 70 km'lik kara hatlarıyla birlikte toplam 1100 km), hem Türkiye hem de Avrupa'ya enerji sağlayacak yıllık 31,5 milyar m³ doğalgaz taşıma kapasitesine sahip olacaktır ki bunun da yarısının Türkiye'nin ihtiyaçlarını karşılayacağı hesaplanmıştır (Abdullah & Babaç, 2016, s. 2138). Raszewski'ye (2016, s.180) göre, bu proje Avrupa'nın Rusya'dan doğalgaz bağımlılığını azaltmaya yönelik Güney Gaz Koridoru projesine (Hazar denizi doğalgazını temel alan proje) rakip olup, Avrupa'nın enerji güvenliği politikasıyla örtüşmemekte olduğudur. Ancak bu proje Türkiye'yi "enerjide merkez ülke" pozisyonuna biraz daha yaklaştırmaktadır.

Türkiye ve Rusya arasında iş birliği, nükleer enerji alanında geliştirilmektedir. Nükleer iş birliğine yönelik bir sıra anlaşma 2009 yılında imzalanmış, 1 sene sonra ise, 12 Mayıs 2010 tarihinde Mersin'de Akkuyu nükleer güç santralının kurulması ile ilgili Türkiye ve Rusya arasında anlaşmaya varılmıştır (Özdal vd., 2013, s. 54). 2015 krizi kapsamında santralin inşasına yönelik planlama-çalışma işleri askıya alınma tehlikesiyle yüzleşmişse de Ağustos 2016 sonrası ortak çalışmalar yenilenmiş ve 3 Nisan 2018 tarihinde Türkiye ve RF cumhurbaşkanlarının katılımıyla santralin temeli atılarak inşasına başlanmıştır. Akkuyu nükleer santralının inşasının 2023 yılında tamamlanması beklenmektedir. Akkuyu santrali, 4800 MW kurulu güç kapasitesine sahip olarak yıllık 35 milyar kW/saat enerji üretilip Türkiye'nin elektrik enerjisi ihtiyacının %10 civarına kadar karşılayacak kapasiteye sahip olacaktır¹⁷. Açıklamak gerekirse Türkiye'nin 2023 yılında elektrik kurulu gücünün 110-130 bin MW olacağı, elektrik tüketiminin ise 500 kW/saat'e ulaşacağı tahmin edilmektedir. Akkuyu projesi, Türkiye-Rusya arasında günümüze dek yürütülen en büyük proje olarak bilinmektedir. Diğer bir nükleer santralin Sinop'ta Japonya ile iş birliğinde inşası projesi ortaya atılmışsa da (Özdal vd., 2013, s. 55), 2019 yılında bu proje durdurulmuş ve günümüz itibarıyla devam ettirilmemektedir. Türkiye'nin "2023 Vizyon"u kapsamında kurulması hedefe alınan 3. nükleer santralin ise

¹⁷ <http://www.akkunpp.com/mersin-turkiyenin-enerjisine-enerji-katacak>

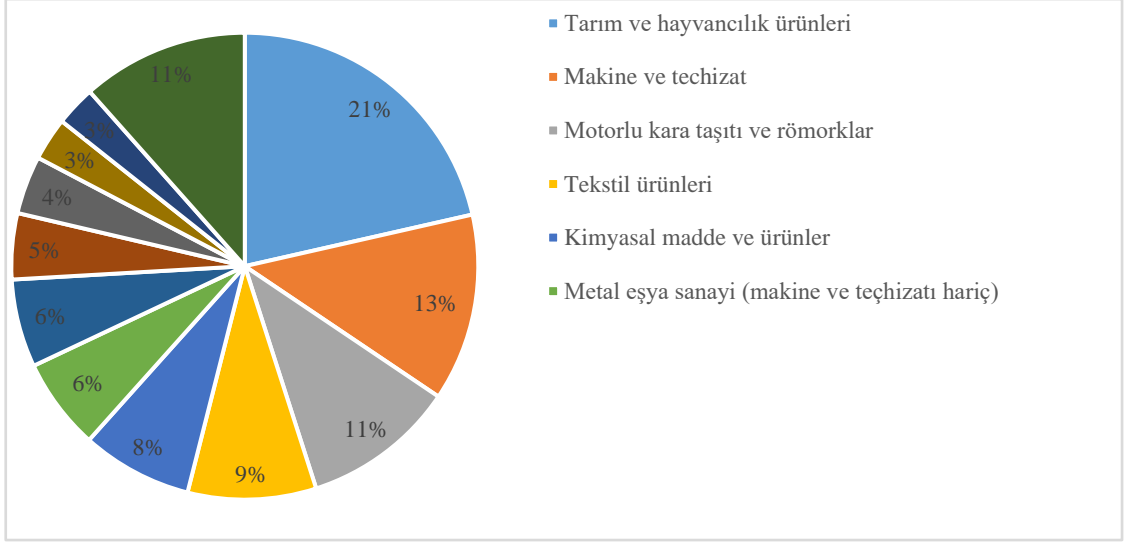
İğneada'da yapılması planlanmış fakat bu konuda henüz herhangi bir adım atılmamıştır. Türkiye'nin 2023 vizyonunda belirtildiği üzere 120 bin MW elektrik enerji kurulu gücüne sahip olarak iç ihtiyaçlarını içsel kaynaklarla (nükleer, hidro, yenilenebilir enerji kaynakları ve aynı zamanda ülke içerisinde üretilen fosil enerji kaynaklarıyla) sağlanması istenmektedir (Aydın, 2020, s. 1). Bu amaca ulaşmak hedefiyle Rusya ile nükleer iş birliğine büyük önem verilmektedir.

Türkiye-Rusya ekonomik ilişkilerine genel olarak bakıldığında, Türkiye'nin Rusya'ya ihraç ettiği başlıca ürünler olarak turuncğiller, karayolu taşıtları, onların çeşitli parçaları ve aksesuarları, balık, donanım eşyalar örnek gösterilebilir. Rusya'dan ithal olunan temel ürünler ise mineral yakıtlar, çeşitli yağlar, taşkömürü, alüminyum, demir ve çelik, ayçiçek gösterilebilir. Kaya (s. 3) tarafından hazırlanan rapora göre, 2014 yılında Türkiye Rusya'dan 506 adet gümrük tarife pozisyonuna uygun olarak sınıflandırılan 13,5 milyar dolar değerinde mal ithal etmiştir. Bu mallardan sadece 10'u 10,5 milyar dolar olup, toplam ithalatın %77,4'ünü oluşturmuştur. Gümrük tarife pozisyonuna uygun olarak sınıflandırılan geri kalan 496 adet ürünün toplam bedeli ise, 3 milyar dolar değerinde olmuştur.

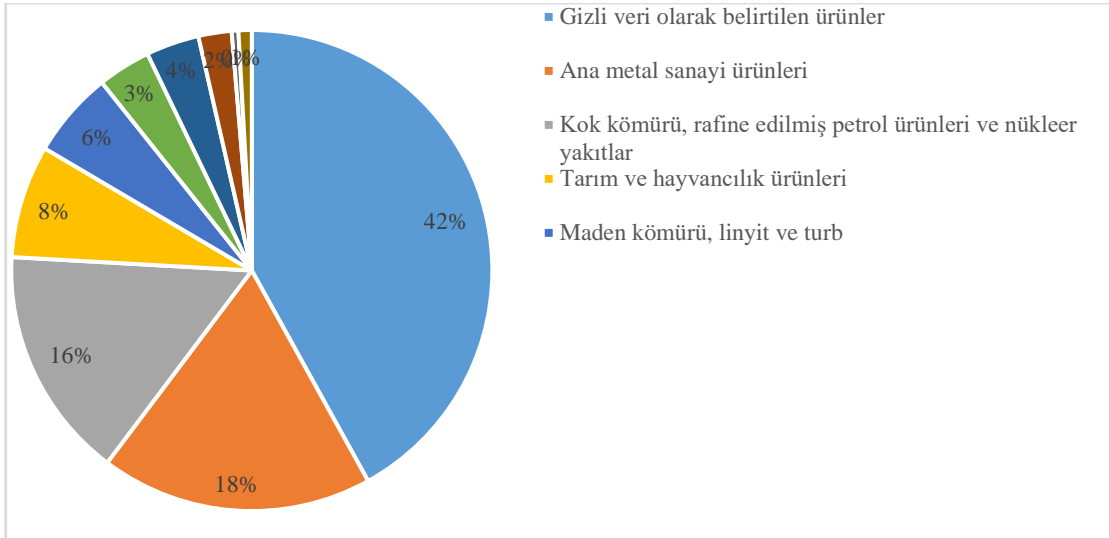
Temel 10 ürün, Petrol yağları ve diğer yağlar; buğday ve mahlut; alüminyum (işlenmemiş); demir veya çeliğin döküntü ve hurdaları veya bunların eritilmesiyle elde olunan külçeler; petrol gazları ve diğer hidrokarbonlar; ayçiçeği, pamuk tohumu ve aspirden elde olunan yağlar ve fraksiyonları; demir veya çelikten elde olunan yarı mamuller; demir veya çelikten elde olunan yassı hadde ürünleri (sıcak haddelenmiş veya kaplanmamış); azotlu mineral veya kimyasal gübreler; bakır teller şeklinde ifade edilebilir.

TÜİK tarafından sunulan ISIC Rev3, 1. düzey sınıflamasına göre 2019 yılında Türkiye'nin Rusya'ya en fazla ihraç ettiği imalat sanayi ile tarım ve ormancılık ürünleri olmuştur. Yine aynı yılda Rusya'dan ithalatta ise ilk başı, madencilik ve taşocağı ile imalat sanayi ürünleri, daha sonra tarım ürünleri önde gelmektedir. Toplam olarak Türkiye'nin 2019 yılında Rusya'ya ihracatı 3,8 milyar dolar, Rusya'dan ithalatı ise 22,4 milyar dolar olmuştur.

ISIC Rev3, 2. düzey sınıflama ise 1. düzeyde yer alan grupların içeriğine ait daha geniş bir açıklama sunmaktadır. TÜİK tarafından sunulan bu sınıflama çerçevesinde elde edilen verilere göre, 2019 yılında Türkiye'nin Rusya'ya ihracatında ve Rusya'dan ithalatında ilk sıralarda yer alan temel ürünler aşağıda ifade edilmiştir.

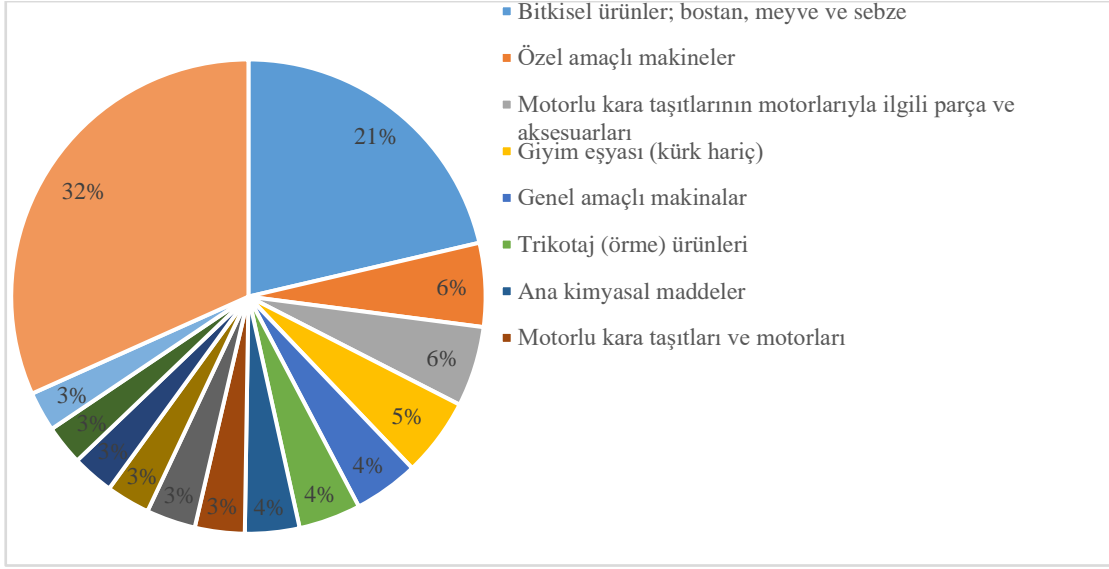

Şekil 2.7 Türkiye'nin Rusya'ya ihracatında temel ürünler (2019) – ISIC Rev3 2. Düzey sınıflaması

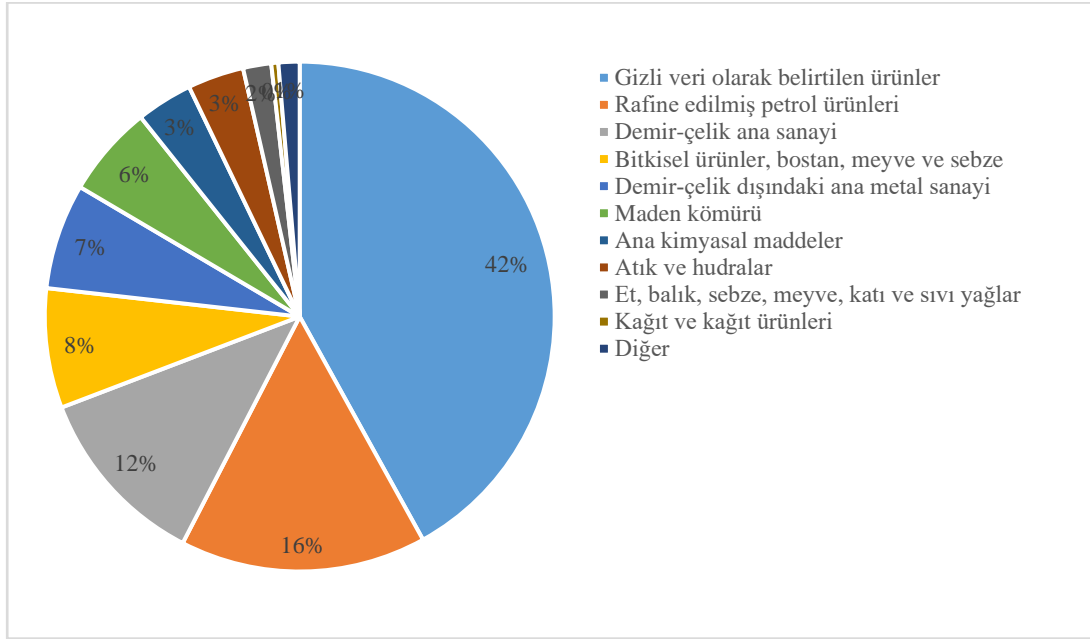

Şekil 2.8 Türkiye'nin Rusya'dan ithalatında temel ürünler (2019) – ISIC Rev3 2. düzey sınıflaması

ISIC Rev3 sınıflamasının 3. düzeyi ise 2. düzeye kıyasla daha da geniş bir açıklama sunmaktadır. Bu sınıflamaya göre Türkiye'nin Rusya'da 2019 yılı içerisinde yaptığı ihracatında ve Rusya'dan ithalatında yer alan temel ürünler aşağıda grafik halinde gösterilmiştir.

Şekil 2.9 Türkiye'nin Rusya'ya ihracatında temel ürünler (2019) – ISIC Rev3 3. düzey sınıflaması

Şekil 2.10 Türkiye'nin Rusya'dan ithalatında temel ürünler (2019) – ISIC Rev3 3. düzey sınıflaması

TÜİK tarafından sunulan ISIC Rev3 sınıflamasının 4. düzeyi artık anlaşıldığı üzere 3. düzeyde yer alan sınıflamaya biraz daha açıklık getirerek ürün gruplarının içerisinde bulunan alt ürünleri incelemektedir.

Bu düzeyde yapılan sınıflamaya göre ise Türkiye'nin Rusya'ya ihracatında yer alan temel gıda ürünleri içerisinde meyveler, sert kabuklular, içecek ve baharat bitkileri, sebze, bahçe ve kültür bitkileri ürünleri, balıkçılık ve balık ürünleri, tahıl ve diğer bitkisel ürünler; motorlu taşıtlar içerisinde temel olarak motorlu kara taşıtlarının motorlarıyla ilgili

parça ve aksesuarlar, motorlu kara taşıtlarının kendisi ve motorları, onların karasörleri ve römorkları; giysiler içerisinde giyim eşyaları (kürk hariç), trikotaj (örme) ürünleri, ayakkabı, tekstil elyafından iplik ve dokunmuş tekstil; sentetik kauçuk ve plastik hammaddeler; ana kimyasal maddeler (kimyasal gübre ve azotlu bileşikler hariç); metal yapı malzemeleri; askeri-sanayi ürünleri içerisine konabilecek tank, sarnıç ve metal muhafazalar ve diğer metal eşyalar ve bu sraya ekleyebileceğimiz ve sadece 2019'dan itibaren ihracına başlanan hava ve uzay taşıtları gösterilebilir. Ayrıca, Tire Ticaret Odası (2017) raporuna göre, Türkiye'nin Rusya'ya ihracatındaki temel meyve ve sebzeler olarak taze veya kuru üzüm, kayısı, vişne, şeftali, erik ve çakal eriği, narenciye, elma, armut, ayvalar, soğan, sarımsak, pırasa vd. sebzeler yer almaktadır.

Türkiye'nin Rusya'dan ithalatında yer alan temel ürünler içerisinde rafine edilmiş petrol ürünleri; maden kömürü; atık ve hurdalar; sentetik, kauçuk ve plastik hammaddeler; metal ürünleri içerisinde demir-çelik ana sanayi ve demir-çelik dışındaki ana metal sanayi ürünleri; kimyasal ürünler içerisinde ana kimyasal maddeler, kimyasal gübre ve azotlu bileşikler; kağıt hamuru, kağıt ve mukavva; gıda ürünleri içerisinde tahıl ve diğer bitkisel ürünler, şeker, bitkisel ve hayvansal sıvı ve katı yağlar gösterilebilir. Ayrıca, Tire Ticaret Odası (2017) raporuna göre, Türkiye'nin Rusya'dan ithalatında temel gıda ürünleri olarak buğday ve mezelin, ayçiçeği tohumu, aspir veya pamuk çekirdeği yağı, darı veya mısır, vd. yer almaktadır.

Türkiye'nin Rusya'ya temel ihraç ürünleri tekstil, otomotiv sektörüne ait parçalar ve tarım ürünleri olmuştur. 2015-2016 yılları arasında Rusya Türkiye'den özellikle tarım ve otomotiv ürünleri satın almayı önemli ölçüde azaltmıştır.

Rusya Ağustos 2014 tarihinden itibaren Batıdan gıda ithalatına, 2015 Kasım ayından sonra ise Türkiye'den gelen tarım ürünlerine ambargo uygulamıştır. Bu durum Rusya iç pazarında tarım ürünlerinin fiyatının yükselmesinin yanı sıra yerel tarım sektörünün canlanmasına yol açmıştır. Bunun nedeni ise devletin mali yardımları ve sektördeki iş insanlarına ayırdığı sübvansiyonlardır (Domanska, 2017, s. 21, 24). Bu nedenledir ki, 2016 Ağustos ayında Türkiye-Rusya arasında "ısınma" başladıktan sonra bile Rusya'nın Türkiye'nin tarım ürünlerine karşı uyguladığı ambargosu tam olarak ortadan kaldırılmamıştır.

Turizm sektöründe ilişkilere bakıldığında turizm ilişkilerinin her geçen yıl giderek arttığını görebiliriz. 2017 yılında Türkiye'yi 4,7 milyon Rus turist ziyaret etmiş, 2018'de bu rakam %26'dan daha fazla artarak 5,9 milyon kişi olmuştur (Türkiye Cumhuriyeti Moskova Büyükelçiliği, 2019). Turizm ilişkilerinde dikkat çeken nokta, 2015 uçak krizi

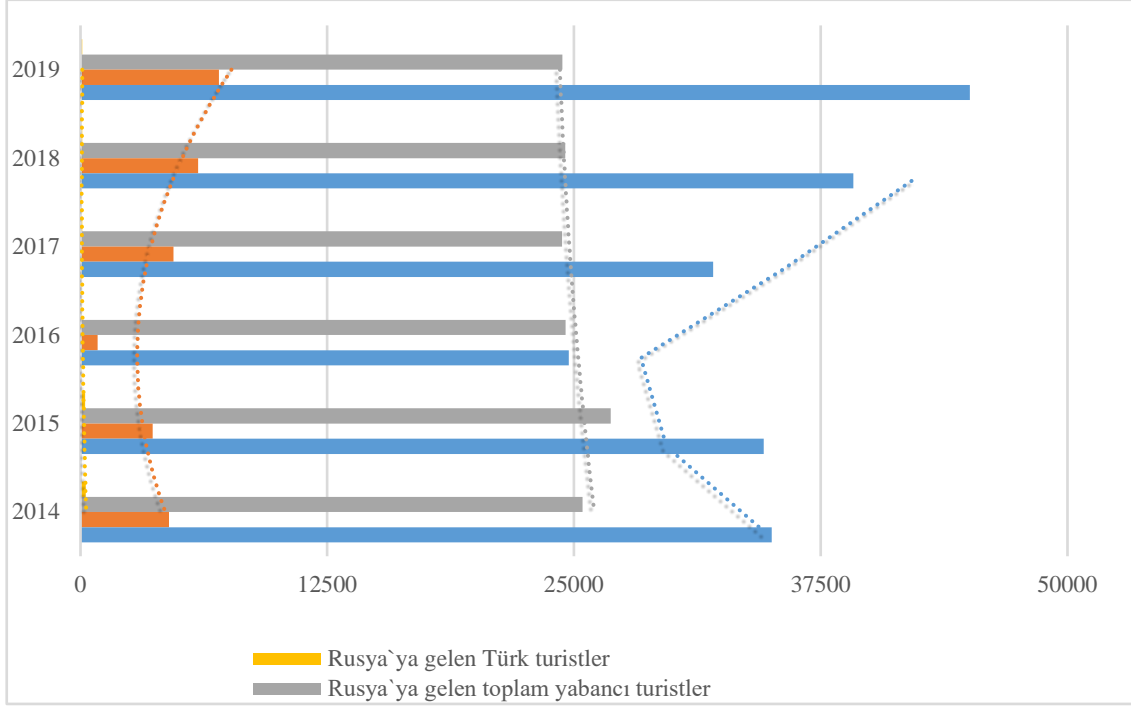
sonrası, 2016 yılında Türkiye'ye gelen Rus turistlerin sayısında çok büyük bir düşüş olmuştur. Ancak 2017 yılında diğer sektörlerde ilişkiler onarıldığı gibi turizm ilişkileri de eskisinden daha iyi bir düzeye yükseltilebilmiştir. Buna karşılık Türkiye'den Rusya'ya turistik ziyaret hep aşağı göstergelere sahip olmuştur. Aşağıdaki Tablo 2.10'da 2002-2019 yılları arasında Türkiye-Rusya arasında turizm ilişkilerini yansıtan istatistik verileri görebiliriz:

Tablo 2.10 Türkiye-Rusya turizm istatistikleri (2002-2019)

Yıllar	Türkiye'nin turizm gelirleri (000 \$) *	Türkiye'ye gelen yabancı turist sayısı	Türkiye'deki Rus turist sayısı****	Rusya'ya gelen yabancı turist sayısı (bin kişi)	Rusya'daki Türk turist sayısı (bin kişi)
2019	34520332	45058286	7017657	24419	87
2018	29512926	39146171	5964613	24551	84
2017	26283656	32043173	4715438	24390	80
2016	22107440	24736736	866256	24571	43
2015	31464777	34612187	3649003	26852	239
2014	34305904	35024592	4479049	25438	263
2013	32308991	32846560	4269306		
2012	29007003	29769386	2647090		
2011	28115694	29343196	2644239		
2010	24930996	26999809	2392927		
2009	25064481	25505784	2065588		
2008	25415067	24994007	2180025		
2007	20942501	22248328	1859426		
2006	18593950	18916436	1509398		
2005	20322111	20272877	1587384		
2004	17076609	16826062	1326585		
2003	13854868	13340956	1178262		

2002	12420519	12789827			
------	----------	----------	--	--	--

Kaynak: * Türkiye İstatistik Kurumu
 ***TÜRSAB, (2019), Rusya Turizm Pazar Raporu¹⁸;
 Federalnaya Slujba Gosudarstvennoy Statistiki (Federal Devlet İstatistik Hizmeti)¹⁹

Şekil 2.11 Türkiye ve Rusya turizm istatistiklerinin karşılaştırmalı analizi (2014-2019)

Görüldüğü gibi 2015 sonrası Rusya'dan Türkiye'ye gelen turist sayısı azaldığı gibi, Türkiye'den Rusya'ya giden turist sayısında da büyük oranda azalma olmuştur. Turizm ilişkilerinin gelişmesinin iki ülkeyi ve onların sahip oldukları farklı kültürleri birbirine yaklaştırdığı, Sovyet döneminin Soğuk Savaş döneminden kalma kalıpları ve önyargıları kırdığı ve komşuluk ilişkilerine önem verdiği dikkate alındığında, sadece ekonomik açıdan değil siyasi ve kültürel açılardan büyük önem taşıdığı söylenebilir. Bu nedenle sektörde yaşanan 2015 sonrası, özellikle 2016 yılındaki büyük gerilemenin sonraki yıllarda onarılması ve daha da geliştirilmesi önem taşımaktadır.

2015-2016 yıllarında Türkiye'deki Rus turistlerinin sayıdaki sert düşüş sadece Türkiye'ye yönelik olmayıp genel nitelik taşımaktadır. Belirtilen dönemde Rusya'dan giden turistlerin sayısı Endonezya'ya (-96,6%), Tunus'a (-83%), Dominikan'a (-82,5%), Meksika'ya (-66,5%), Fas'a (-64,4%), Tayland'a (-46%), Çin'e (-45,5%), Hong-Kong'a

¹⁸ <https://www.turizmuncel.com/haber/turkiyeye-2019-yilinda-kac-turist-geldi>

¹⁹ https://gks.ru/free_doc/new_site/business/torg/tur/tab-tur1-1.htm (25.05.2020)

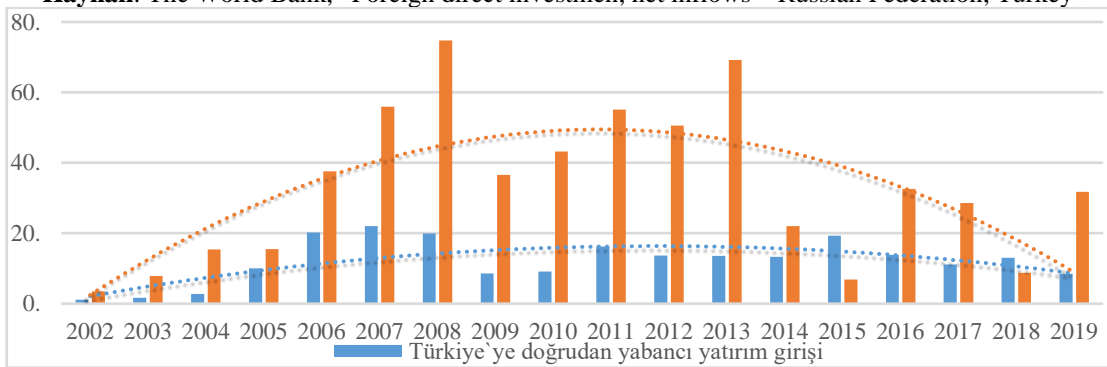
(-46%), Hindistan'a (-43,7%), Maldivler'e (-43,7%), Kuba'ya (-43%) azalmıştır (Aleksandrova, 2017, s. 98).

Türkiye-Rusya ekonomik ilişkilerinin diğer bir göstergesi olarak iki ülkenin birbirine yönelttiği yatırımlara bakılabilir. RF'nda toplam yatırımlarının hacmi 10 milyar dolardan çok olan 1500 Türk şirketi faaliyettedir. Türkiye'de faaliyette bulunan Rus şirketlerinin sayısı ise 2130 olup, onların da Türkiye'deki yatırımları 10 milyar dolar civarındadır (Türkiye Cumhuriyeti Moskova Büyükelçiliği, 2019). Günümüzde Rusya'da temel Türk yatırımcılar olarak Anadolu Efes (alkol içecek üretimi sektörü), Enka, Renaissance (inşaat sektörü), Trakya Cam (şişe üretimi sektörü), Eczacıbaşı (fayans ve seramik üretimi sektörü), Hayat (hızlı tüketim malları üretimi sektörü), Koç (ev aletleri üretimi ve bankacılık sektörleri), Zorlu (ev aletleri üretimi ve enerji sektörleri), Beko, Vestel (elektronik aletler üretimi sektörü) gibi büyük firmalar gösterilebilir. Bu yatırımcılar Türkiye'nin Rusya'daki yatırımlarının büyük kısmını oluşturmaktalar. Onların yanı sıra yüzlerce küçük Türk firması da Rusya'da faaliyettedir. Fakat bu şirketlerin yatırımları büyük çoğunlukla stratejik olmayan sektörleri içermektedir. Rusya'nın Türkiye'deki yatırımlarının toplam hacmi ile Türkiye'nin Rusya'daki yatırımlarının toplam hacmi neredeyse aynı olsa da, Rus yatırımlarının yöneldiği sektörler açısından ciddi farklılıkla karşılaşabiliriz. Rusyalı yatırımcılar Türkiye'de temel olarak enerji, metalürji, bankacılık ve otomotiv sanayi sektörlerine yatırımlar yapmaktalar. Rusya'nın Türkiye'deki temel yatırımcı şirketleri 2008'de petrol dağıtıcısı Akpet'i alarak Türkiye'nin petrol dağıtım sektörüne giren Rus devlet petrol şirketi Lukoil; dünyanın en büyük metal üreticisi olan, 2011 yılından itibaren İskenderun ve Gebze'de fabrikalarını açan Magnitogorsk Iron and Steel Works (MMK Metal); 2012'de Deniz Banka'yı alarak Türkiye'nin bankacılık sektörüne giren Rus devlet bankası Sberbank; ve 2014 yılından itibaren Sakarya'da "Gazelle Next" markalı otomobil üreten devlet şirketi GAZ Group örnek gösterilebilir. 2011 yılından itibaren Rusya'nın "Yandex" internet şirketi Türkiye'de aktif faaliyete başlamıştır. Bu şirket, 2015 yılından bu yana Türkiye'nin "Fenerbahçe" futbol kulübünün sponsoru olmuştur. 2005 yılından Rusya'ya ait "Alfa" şirketi Turkcell şirketinin %13.22 hisselerini satın alarak Türkiye'nin mobil iletişim pazarına dahil olmuştur. Bunların yanı sıra çok sayıda küçük Rus şirketleri de Türkiye'de faaliyettedir. Özellikle Akkuyu projesi tam olarak gerçekleştirildikten sonra Rusya'nın Türkiye'deki yatırımlarına 20 milyar dolar daha eklenecek ve böylece bu alanda da Türkiye-Rusya arasında asimetrik ilişki söz konusu olacaktır (Köstem, 2018, s. 18-21).

Tablo 2.11 Türkiye ve Rusya’da doğrudan yabancı yatırım girişi (2002-2019)

Yıllar	Türkiye’deki toplam yabancı yatırımlar (milyar dolar)	Rusya’daki toplam yabancı yatırımlar (milyar dolar)
2019	8,5	31,8
2018	13	8,8
2017	11,1	28,6
2016	13,9	32,6
2015	19,3	6,9
2014	13,3	22
2013	13,6	69,2
2012	13,7	50,6
2011	16,2	55,1
2010	9,1	43,2
2009	8,6	36,6
2008	19,9	74,8
2007	22	55,9
2006	20,2	37,6
2005	10	15,5
2004	2,8	15,4
2003	1,7	7,9
2002	1,1	3,5

Kaynak: The World Bank, “Foreign direct investmen, net inflows – Russian Federation, Turkey”²⁰

Şekil 2.12 Türkiye ve Rusya’daki doğrudan yabancı yatırım girişlerinin karşılaştırmalı analizi (2002-2019)

²⁰ <https://data.worldbank.org/indicator/BX.KLT.DINV.CD.WD?end=2019&locations=RU-TR&start=2002&view=chart> ,25.05.2020.

2.2.3. Türkiye ve Rusya Federasyonu arasında sosyal-kültürel ilişkiler

Kültürel ilişkiler, siyasi ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi açısından önem taşımaktadır. Türkiye ve Rusya arasında 520 yılı aşkın süredir devam eden ilişkilerin varlığını dikkate alarak kültürel ilişkilerin de en yüksek düzeye geldiğini düşünebiliriz. Ancak gerçekte durum tamamen farklıdır. İki ülkenin birbirinden farklı siyasal sistemlere ve çelişen çıkarılara sahip olmaları onları tarihsel olarak birbirine karşı koymuş ve bu nedenle kültürel iş birliğinden bahsetmek mümkün olmamıştır. Çeşitli dönemlerde her iki ülkenin yaşadığı benzer kaderler, onları birbirine yakınlaştırmıştır. Soğuk Savaş sonrası, özellikle küreselleşme süreciyle birlikte iki ülke arasında çeşitli alanlarda yaşanan yaklaşım gerçek anlamda kültürel iş birliğine de yol açmıştır (Meyer, 2012, s. 11). Kültürel ilişkilerin özellikle turizm ilişkilerinin gelişmesi kapsamında ilerlediği dikkate alınrsa, 2000 yılı sonrası süreç iki ülke arası kültürel ilişkilerin gelişimi açısından dikkat çekicidir.

İkili kültürel ilişkilerin gelişmesinin sonucu olarak, 2007 yılı Türkiye’de “Rus kültür yılı”, 2008 yılı ise Rusya’da “Türk kültür yılı” ilan edilmiştir. 2010 yılında Türkiye-Rusya arasında diplomatik ilişkiler kurulmasının 90. yılı kutlamaları için çeşitli kültürel ve bilimsel etkinlikler düzenlenmiştir. Bu çerçevede ÜDİK bünyesinde Türkiye-Rusya Sivil Forumu oluşturulmuştur. Volkan Bozkır ve Konstantin Kosachev eşbaşkanlığında kurulan bu forum, iki ülke toplumu arasında bir köprü rolünü oynayarak, insani ilişkilerin geliştirilmesini temel hedef haline getirmiştir. 2012’de Rusya’da ve Türkiye’de karşılıklı şekilde Kültür Merkezleri açılmıştır. Yine bu dönemde Rusya Federasyonu genelinde faaliyette bulunan 5 İslam Üniversitesi tarafından oluşturulan İslami Eğitim Konseyi ile Türkiye’nin Diyanet İşleri Başkanlığı arasında ortak çalışmalar başlanmıştır. Türkiye ve Rusya arasında dinsel alanda karşılıklı anlayış ve iş birliğinin kurulması önceki yıllarda hayal bile edilmezdi.

21. yüzyılda ekonomik-ticari ilişkilerin gelişmesi arka planında siyasi ve stratejik iş birliğinin oluşması her iki ülkenin dinsel-kültürel vd. ilişkilerinin gelişimini de mümkün kılmıştır. Böylece hükümetler arası ilişkiler giderek halklar arası, hatta bireyler arası ilişkiye evrilmiştir (Çelikpala, 2019, s. 14; Özdal vd., 2013, s. 65).

Türkiye'nin kamu diplomasisinde kilit bir aktör Dışişleri Bakanlığı'dır. Türkiye'nin uluslararası örgütler ve çeşitli diplomatik ağlardaki çıkarlarını aktif olarak teşvik etmenin yanı sıra, Dışişleri Bakanlığı kültürel diplomaside de yer almıştır.

Bakanlık ayrıca, yurtdışındaki üniversiteler bünyesinde Türkiye Araştırmaları Kürsüsü açılmasına büyük çaba harcamış ve bu alanda belirli başarılar da yakalamıştır (Çevik ve Seib, 2015, s. 18-19). Buna örnek olarak Rusya'nın St.Petersburg Devlet Üniversitesi bünyesinde 2019 yılında (kültür ve turizm odaklı Rusya - Türkiye 2019 çapraz yılı kapsamında) kurulan Modern Türkiye ve Rusya-Türkiye İlişkileri Araştırma Merkezi gösterilebilir. Genel olarak Rusya'da 32 yüksek öğretim kurumunda Türkiye tarihi, ekonomisi, siyaseti, dili/edebiyatı, kültürü vd. alanlarda eğitim verilmekte ve bu kurumların 24'ünde Türkiye ile ilgili bölüm veya merkez çerçevesinde çalışmalar gerçekleştirilmektedir.

Türkiye ile ilgili araştırmalar, Moskova, St. Petersburg, Ural/Kafkasya (Dağıstan, Kazan, Buryat ve Başkurdistan bölgelerinde) ve Sibiry'a'da (Krasnoyarsk, Novosibirsk ve Yekaterinburg) olmak üzere 4 büyük ekol oluşturmaktadır. Buna karşılık Türkiye'de Rusça eğitim ve alan çalışmaları daha zayıf kalmaktadır. Genel olarak Türkiye'den Rusya'ya ve aksi yönde eğitim almaya gidenlerin sayısı düşük oranda kalmaktadır. Örneğin, 2012-2013 yıllarında Rusya genelinde toplam 481 Türk öğrenci eğitim görmekteydi. Bu durum Rusya öğrencileri açısından da neredeyse aynıdır. İki ülke arasında eğitim alanındaki iş birliğinin karşılaştıkları sorunların başında sistem farklılıkları, özellikle eğitim sonrası denklik problemi, eğitim standartları farklılıkları, Rusya'nın Erasmus gibi değişim programları ve Bologna Süreci gibi yeniliklere sıcak bakmaması, eğitim dilinin zorunlu Rusça olması, yabancı öğretim görevlilerinin karşılaştıkları sıkıntılar, vd. sorunların olduğu söylenilebilir (Özdam vd., 2013, s. 65-68).

Eğitim alanında iş birliği, Türkiye ve Rusya'nın gelecek ilişkilerinin sürekliliği, iş birliğinin yapıcı ve pozitif paradigmada devam ettirilmesi açısından oldukça önemlidir. Sovyet döneminde Türkiye ile eğitim alanında iş birliği neredeyse gerçekleştirilememiştir. Günümüzde ise iki ülkenin eğitim sistemlerindeki ciddi farklılıklar, bu iş birliğinin önünü kesmektedir. Buna rağmen bazı olumlu gelişimlerden de bahsedilebilir. Örneğin, her yıl burs veya kendi hesabına Rusya'da eğitim alan binlerce öğrencinin yanı sıra Akkuyu nükleer santralının inşaat projesi kapsamında 12 Mayıs 2010 tarihinde imzalanan uzman kadro yetiştirilmesi anlaşmasına göre 2020 yılı itibariyle Rusya'da 250 öğrenci eğitim görmektedir (Kaya ve Göral, 2016, s. 433). Bu, Türkiye-Rusya arasında başarılı eğitim iş birliğinin temel örneklerinden biridir. Öte yandan Türk kültür ve sanatında, Rus toplumu ve sanatına karşı artan bir ilgi olduğu da gözlemlenmektedir.

Öte yandan Rus kültür ve sanatında, Türk toplumu ve sanatına karşı artan bir ilgi olduğu da gözlemlenmektedir. Örneğin, “Çalıkuşu”, “Kurt Seyit ve Şura” gibi Türk film ve dizilerinin, Orhan Pamuk, Reşat Nuri Güntekin, vd. farklı Türk yazarların eserlerinin Rusçaya çevrilerek TV kanallarında yayımlanması ve okuyucu kitleye iletilmesi bunun göstergesi olarak değerlendirilebilir. Aynı şekilde Türk toplumu da Rus kültür ve sanatının farklı dallarıyla tanıştırılmaktadır.

Kültürel ilişkilerin gelişimi hem de ülkelerin birbirine karşı algılarının olumlu yönde değişimine neden olmaktadır. Örneğin, günümüzde Rus toplumunun, Türkiye’nin “ABD’nin ve NATO’nun bölgedeki ajanı veya uydusu”, “Pan Türkçü politikalar yürüten devlet” algısı yok olduğu gibi, benzer şekilde Türk toplumunda da Rusya hakkındaki “Türkiye topraklarına iddia eden büyük güç”, “Karadeniz ve Boğazlar’a hakim olmaya çalışan devlet”, “Müslüman ve Türk devletlerine karşı baskıcı rejim” gibi algılar yok olmuştur. Bunun temel nedenlerinden birisi, karşılıklı iş birliğinin geliştirilmesi ve hem siyasi hem ekonomik hem kültürel imkanların seferber edilmesidir (Purtaş, 2015, s. 72).

Son olarak kültürel ve insani ilişkiler açısından iyi ilişkiler kurabilen, özellikle coğrafi olarak birbirine yakın ve hatta “iyi komşu” olan devletler yaşanabilecek kriz durumlarını daha hafif şekilde atlatabilmeleri mümkündür. Bu açıdan bakıldığında Türkiye ve Rusya arasında kültürel ve “iyi komşuluk” ilişkilerinin geliştirilmesi büyük önem taşımaktadır. Gelişmiş kültürel ve komşuluk ilişkileri, iki ülke arasında güveni daha da arttırarak gelecekte yaşanabilecek krizleri daha kolay şekilde atlarmaya ve sorunlu konuların daha çabuk çözülmesine yardımcı olacaktır.

2.2.4. Türkiye ve Rusya Federasyonu arasında askeri-güvenlik ilişkileri

Soğuk Savaş döneminde karşıt bloklarda yer alan Türkiye ve Rusya, Soğuk Savaş sonrası pek çok konularda yaklaştıkları gibi askeri-güvenlik alanında da belirli ilişkiler kurmuşlardı. Askeri-güvenlik alanında ilişkilerin kurulması çok zaman almış, özellikle 1990’ların ilk yarısında iki ülke arasında var olan siyasi sorunlar nedeniyle mümkün olmamıştır. Bu dönemde iki ülke arasında yaşanan güvensizlik sorunları çerçevesinde aşağıdaki örneklerle bakılabilir:

Tarihsel olarak Karadeniz’de NATO güçlerinin yayılmasının karşı önlem alınmasını isteyen Rusya ve burada kendi kontrolünü güçlendirmeye çalışan Türkiye’nin çıkarları belirli ölçüde çatışmaktadır. Şöyle ki, 1936’da imzalanan Montrö Boğazlar Sözleşmesi’ne 1945-1946 yıllarında Sovyet Rusya değişiklik yapmak isteğini gündeme getirmişse de (bu isteği gerçekleşmemiş), 1990’lı, özellikle 2000’li yıllarda değişiklik

isteği Türkiye tarafından ifade edilmeye başlamıştır (ilk kez 1993'te ileri sürülen bu istek de gerçekleşmemiştir). Sivil dönemlerde Boğazlardan geçiş serbestliği tanıyan Sözleşme gereği 1990'larda artan geçişler kazalara neden olmakta, bu ise çevre kirliliği sorununa yol açmaktaydı. Bu gerekçe ile Türkiye boğazlardan geçişi sınırlandırmaya çalışmakta, bu ise bahsedilen dönemde Boğazları Avrupa'ya Tengiz-Bakü petrolünü taşımak için kullanmaya başlayacağını ilan eden Rusya'nın planlarına ters düşmekteydi. Özellikle 1994 yılında gündeme gelen bu konu, BTC hattının çekilmesine hukuki temel teşkil eden "Yüzyılın Anlaşması"nın imzalanmasına az kala, Türkiye-Rusya arasında gerginliğe neden olmuştu. Başka bir ifadeyle Türkiye, Batının Rusya'dan doğalgaz bağımlılığının azaltılması ve enerji güvenliğinin sağlanması amacıyla gündeme getirilecek BTC projesini desteklerken, Rusya buna karşı çıkmakta ve kendi önerilerini sunmaktaydı. Ayrıca, konuyla ilgili 1 Temmuz 1994'te Türkiye'de resmi olarak yürürlüğe giren Tüzük, Rusya'nın sert tepkisine neden olmuştur. Rus başbakan yardımcısı Soskavets "eğer Rus gemisi geçerken Türk tarafı engel olursa, Rusya'da da birileri doğalgazı keselim diyebilir" şeklinde açıklama yaparak, Rusya Türkiye'yi doğalgazı kesmekle tehdit etmiştir. İki ülke arasında anlaşmazlık, Uluslararası Denizcilik Örgütü (IMO) aracılığıyla Rusya'nın itirazlarını dikkate alarak çözülmüştür (Yel, 2015, s. 30-40; Başaran, 2019, s. 254; Yılmaz, 2010, s. 32).

Yaşanan bu olaylara ek olarak Rusya'nın PKK'ya desteği ve Güney Kıbrıs Rum Yönetimi'yle ilişkileri Türkiye'de güvenlik endişelerini arttırmıştır. Özellikle Klerides hükümetinin Rusya'dan 48 adet Türk anararasını ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ni vurabilecek kapasitede S-300 füzelerini sipariş etmesi haberi Türkiye'nin Yunanistan'la olduğu gibi Rusya'yla da ilişkilerinde gerginliğe neden olmuştur (Hale, 2003, s. 272). RF'nin Güney Kıbrıs'taki büyükelçisi Ekim 1997'de "Türkiye S-300'leri adaya getiren gemimize saldırırsa bunu savaş için neden sayarız" açıklamasında bulunmuş ve böylelikle Moskova resmi olarak "savaş" sözünü dile getirerek Türkiye'yi tehdit etmiştir. Türkiye'nin yanı sıra ABD ve AB de Güney Kıbrıs'ın Rusya'dan S-300 füzeleri almasına karşı çıkmış ve Rusya'nın dayanmaya çalıştığı güvenlik anlaşması ise Kıbrıs Rum Yönetimini iyice köşeye sıkıştırmıştır. Sonuç olarak 1998 yılında füzelerin Yunanistan'ın Girit adasında konuşlandırılma kararı verilmiş (Başaran, 2019, s. 118-123), böylece Türkiye-Rusya arasında yaşanan gerginlik de sona ermiştir. Bu ve diğer sorunlar 1990'ların sonuna doğru çözülmeye başlamıştır.

1999'da göreve gelen Rusya Cumhurbaşkanı Putin'in Ekim 2000'de "Türkiye ve Rusya arasındaki ilişkiler stratejik ortaklık düzeyine yükseltilecektir" açıklamasını

yapması ve silah alımına ilişkin görüşmeler iki ülke arasında askeri-güvenlik alanında belirli gelişmelerin yaşanacağına işaret etmiştir. Nisan 2001’de Türkiye ve Rusya’nın Karadeniz Donanma İş birliği Çalışma Grubu (BlackSeafor) üyeleriyle birlikte ortak deniz tatbikatı ise, iki ülke tarihinde bir ilk olarak tarihe düşmüştür. Bu olaydan hemen sonra, Ocak 2002’de Türkiye ve Rusya arasında silahlı kuvvetlerin askeri eğitimi alanında iş birliği ve karşılıklı yardım anlaşması imzalanmıştır. 2004 yılında yine Türkiye’nin inisiyatifiyle Rusya’nın da katılımcısı olduğu Karadeniz Uyum (Black Sea Harmony) anti-terör hareketi yapılmıştır. (Balcı, 2013, s. 245; Bill, 2012, s. 105; Kasım, 2009, s. 72). Temmuz 2005 tarihinde yapılan Erdoğan-Putin görüşmesinde R.T. Erdoğan, “dünya genelinde istikrarın sağlanması konusu da dahil Rusya ile bölgedeki duruma ilişkin görüşlerimiz tam şekilde örtüşmektedir” açıklamasını yapmıştır. (Kemaloğlu, 2015, s. 81).

Türkiye’yi Rusya’ya yaklaştıran etkenler arasında 2007 yılında ABD’nin PKK’ya Irak’taki Amerikan askeri güçleri aracılığı ile yardım etmesi haberlerinin yayılması da gösterilebilir. ABD, Irak Kürtlerini bölgede kendi müttefiki olarak değerlendirmiş ve bu çerçevede PKK’yla ilişkiler kurmuştur (Arı, 2009, s. 31).

Türkiye’nin ABD yönlü dış politika hattını değiştirmesinin temel göstergelerinden birisi de 2008 yılında yaşanan Gürcistan-Rusya savaşı olmuştur. Türkiye’nin NATO üyesi olarak meseleye tarafsız kalması imkansızdı. Türkiye Gürcistan’ın toprak bütünlüğü tezini savunsa da kimi dönemlerde Rusya ile ekonomik ilişkilerin zarar görmemesi için çokça çaba harcamış ve bunu dış politika önceliği olarak ortaya koymuştur (Balcı, 2013, s. 275; Kasım, 2009, s. 70.). Rusya’nın Kırım nedeniyle Ukrayna ve Batıyla yaşadığı sıcak ve soğuk savaşlarda da Türkiye tarafsız kalmayı tercih etmiş ve Rusya’ya ambargo uygulamayan tek NATO üyesi olmuştur (Erşen, 2017, s. 86).

Suriye krizi kapsamında Türkiye-Rusya güvenlik sorunu doruk noktaya ulaşmıştır. Bu çerçevede 2015 yılında yaşanan “Uçak krizi” nedeniyle Rusya ile tekrar gerilen ilişkiler Türkiye’nin Ukrayna ile askeri ve ekonomik iş birliği konusunu gündeme gelmiştir. Bu bağlamda Nisan 2016’dan itibaren iki ülkenin çeşitli şirketleri ve resmî kurumları arasında insansız uçak ve diğer hava araçlarının, tank savar füzelerin üretimi ve diğer alanlarda askeri iş birliğinin sağlanması hakkında birçok iş birliği anlaşmaları imzalanmıştır (Urcosta, 2018). İki ülke arasında imzalanan bir diğer anlaşmaya göre Türkiye, Ukrayna’ya 3 milyar dolar askeri yardım yapmayı üstlenmiştir. Askeri ilişkilerde geline en son nokta Şubat 2020’de Türkiye’nin Ukrayna’ya Rusya-yanlı

güçlere karşı savaşmak amacıyla 36 milyon dolar askeri yardım yapmasıdır²¹. Askeri iş birliğinin gelişimi ışığında ekonomik alanda da önemli gelişmelerden bahsedilebilir. Özellikle turistik alanda hatırı sayılır bir ilerleme söz konusudur. 2016-2017 yılları arasında Türkiye'yi ziyaret eden Ukraynalı turist sayısı %50 oranında artarak 1 Milyona ulaşmıştır. Tarımsal alanda da iki ülke arasında ticari ilişkilerin geliştirilmesi, özellikle Rusya'nın "uçak krizi" ardından Türk domates ve limonlarına ambargosu devam ettiği dikkate alınırca bu ürünlerin Ukrayna'ya ihracı, aynı zamanda Rusya'dan ithaline ambargo konulan bakla ve tahıl ürünlerinin Ukrayna'dan alınması kararlaştırılmıştır²². Sonuç olarak, Türkiye Ukrayna ile iş birliğini, Rusya ile yaşanan kriz nedeniyle oluşan ekonomik sorunları bertaraf etmek ve karşıda yaşanabilecek olası krizlerden ekonomik olarak daha az etkilenmek, başka bir deyişle Rusya ile olan durumu dengelemek amacıyla geliştirmekte olduğunu söyleyebiliriz.

Ukrayna ile iş birliği devam etse de Türkiye 2016 yılı itibariyle Rusya ile olan sorunlarını da çözümlenmeye başlamıştır. Hatta 2016'da iki ülkenin İncirlik üssünden Rus savaş uçaklarının Suriye'de savaş için kullanıldığı söylentileri gündeme gelmiştir. Bu söylentiler, Kırım'ı işgal ederek topraklarına katan Rusya'nın, uluslararası kamuoyu tarafından eleştirildiği sırada Türkiye'nin güvenilir bir NATO üyesi statüsüne gölge düşürmüştür. (Phillips, 2017, s. 178).

AB ile üyelik görüşmeleri başarısızlığa uğramış, özellikle ABD ile ilişkileri gerilmiş, 15 Temmuz darbe girişimi sırasında kendisinin Batı tarafından yalnız bırakıldığını hisseden Türkiye, sonunda Rusya ile tekrar yakınlaşmayı tercih etmiştir. Türkiye'nin Rusya'ya ait S-400 hava savunma sistemlerini satın alması ise ikili ilişkileri daha üst bir düzeye taşımış olmakla birlikte askeri-güvenlik ilişkilerini de pekiştirmiştir (Köse, 2019, s. 77).

Türkiye-Rusya arasında silah alış-verişi de bulunmaktadır. Özellikle iki ülke arasında yaşanan siyasi krizlerin ardından önemli ölçüde silah alış-verişine ilişkin anlaşmaların gündeme geldiği gözlemlenmektedir. Türkiye'nin bir NATO üyesi olması ve silahlarını büyük oranda Batılı güçlerle iş birliği içerisinde sağlaması, Rusya'dan silah ithalinin tarihsel olarak küçük oranda olmasına neden olmuştur. 1992-1994 yılları arasında Türkiye toplam 3 milyar dolar değerinde silah ithal etmiş, bunun 2,5 milyar

²¹ <https://www.president.gov.ua/ru/news/prezidenti-ukrayini-j-turechchini-pidpisali-spilnu-zayavu-pr-59565> (30.05.2020).

²² <https://turkey.mfa.gov.ua/news/5476-ukrainian-ambassador-andrii-sybiha-as-a-leading-country-in-the-region-turkey-is-a-key-partner-for-ukraine>, (30.05.2020).

ABD'nin payına düşmüş, 120 milyon dolarlık silah ürünleri ise Rusya'dan ithal olunmuştur. Türkiye'nin Rusya'dan silah alımı (küçük oranda bile olsa) ABD'nin hoşnutsuzluğuna neden olsa da iki ülke arasında silah ticareti sonraki yıllarda da devam etmiştir. 2003 yılında Türkiye'nin Rusya'dan silah ithali 186,5 milyon dolar olmuştur (Kolobov vd., 2004, s. 246- 247). Eylül, 2008 yılında ise Türkiye, Rusya'dan 70 milyon dolar değerinde "Kornet-E" tank-savar füzelerini satın almak için anlaşma imzalamıştır (Torbakov, 2008, s. 28). İki ülke arasında en önemli silah alış-verişi anlaşmalarına ise, son yıllarda varılmıştır. Eylül 2017'de, Türkiye'nin Rusya'dan 2,5 milyar dolar değerinde S-400 uçaksavar füze sisteminin ithaline ilişkin hükümetler arası anlaşmaya varılmıştır. Ancak S-400'lerin ithali, anlaşmanın imzalanması kadar kolay olmamış ve Batı'nın sert eleştirisi, hatta Türkiye'nin ABD'nin F-35 programından çıkarılması tehdidi ile karşılanmıştır. Buna rağmen Türkiye'nin ABD ve genel olarak Batı ile ilişkilerinin kötüleşmesi nedeniyle 2019 yılında uçaksavar füze sisteminin Türkiye'ye teslimatına başlanmıştır. Hatta sadece teslimat değil, S-400'lerin birlikte üretimi hakkında gelecekte gerçekleştirilmesi planlanan projeler de gündemdedir (Seçkin, 2020, s. 160). S-400'lerin tam olarak ithaliyle Rusya Türkiye'nin silah pazarında %13 paya sahip olarak Türkiye'nin askeri-güvenlik sektöründe de en büyük aktörlerden birine dönüş öngörülmektedir. Ancak Türkiye, S-400'lerin alımının NATO, özellikle ABD ile ilişkilerini gelecekte nasıl etkileyebileceğini, hatta CAATSA yaptırımlarına uğrayabileceklerini dikkate almamıştır (Kasapoğlu, 2019, s. 18). CAATSA (The Countering America's Adversaries Through Sanctions Act – ABD'nin Hasımları ile Yaptırımlar Yoluyla Mücadele Yasası), ABD'nin tarihsel hasım olarak nitelendirdiği İran, Kuzey Kore ve Rusya'ya uyguladığı yaptırımların genel adıdır. Aralık 2019'da ABD Kongresinde Türkiye'ye karşı bu yaptırımın uygulanması hakkında karar çıksa da Cumhurbaşkanı Trump ve Senato ilk zamanlar kararı onaylamamıştır. 2020 yılının başında Türkiye-Rusya arasında Suriye krizi nedeniyle tekrar savaşın çıkması ve gerilimin yaşanması ile yaptırım kararı gündemden düşmüştür. Türkiye-Rusya ilişkileri bu sefer çabuk toparlanmıştır ve Nisan 2020 itibarıyla S-400'ler Türkiye'de aktifleştirilmiştir²³. Bundan sonra Trump, iktidarının neredeyse sona erdiği bir zamanda, 14 Aralık 2020 tarihinde Türkiye'ye karşı CAATSA yaptırımını onaylamıştır²⁴. Bu

²³ <https://tr.euronews.com/2020/05/01/s-400-krizinde-yeni-perde-turkiye-nin-onundeki-seccenekler-neler-bundan-sonra-ne-olacak> (01.06.2020)

²⁴ <https://www.state.gov/the-united-states-sanctions-turkey-under-caatsa-231/> (05.01.2021).

nedenle ABD-Türkiye ilişkileri ileriki dönemde (Joe Biden iktidarı dönemi) ciddi bir sınavla yüzleşebilir.

Böylece Batıya karşı güvensizliğin arttığı bir süreç içerisinde giren Türkiye'nin, eskiden güvensizlik duyduğu Rusya ile günümüzde aktif iş birliği kurduğu gerçeği açıkça görülmektedir (Balta, 2020). Ancak Türkiye'de halen Rusya'ya karşı güven duygusunun zayıf olduğunu, her an Rusya'nın "arkadan darbe" yapabileceği endişesinin var olduğu söylenebilir. Herhangi "hayati çıkar alanı" ile ilgili gelecekte olası bir karşı durmada (Koçak, 2017, s. 7); 2015 ve 2020 yılı örneklerinin tekrarlanmayacağı garanti edilmemiştir. Ayrıca Türkiye'nin Rusya'dan enerji bağımlılığı ve Rusya'nın enerji kaynaklarını gelecekte bir "jeostratejik güç" veya "koz" olarak kullanabileceğine dair endişeler hala giderilmiş değildir (İşeri, 2015, s.38). Bu nedenle Türkiye-Rusya arasında askeri-güvenlik alanında iş birliğinin geliştirilmesi yönünde daha uzun bir yol olduğu söylenebilir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

UÇAK KRİZİNİN TÜRKİYE ve RUSYA EKONOMİLERİNE YANSIMASI

3.1 Türkiye ve Rusya Federasyonu Arasında Siyasi Kriz Olarak Uçak Krizinin Analizi

Uzun yıllar boyunca inişli çıkışlı bir şekilde ilerleyen Türkiye Rusya ilişkileri, 2015 uçak kriziyle birlikte ciddi bir darbe aldı. Önceki bölümlerde de değindiğimiz gibi, uzun yıllar boyunca iki ülke arasında çeşitli siyasi krizler yaşanmıştı. Ancak 2015 krizi, tüm bu krizlerden çok daha ağır sonuçları beraberinde getirdi. Her iki taraf da özellikle ekonomik alanda önemli kayıplar yaşasa da Türkiye bu krizden Rusya'dan daha fazla etkilenen ülke oldu. Türkiye'nin gösterdiği tavır, Rusya'nın sert tepkisiyle karşılık buldu. Sonuçta da iki ülke arasındaki ilişkilerde önemli bir değişim süreci gündeme geldi. Bu bölümde söz konusu iki ülke arasında şimdiye kadar yaşanan en büyük krizlerden biri olan uçak krizini detaylı bir şekilde incelenecektir.

3.1.1. Uçak krizinin Suriye krizi çerçevesinde analizi

Türkiye-Rusya arasında bugüne kadarki en derin siyasi kriz Arap Baharı çerçevesinde ele aldığımız Suriye krizi kapsamında yaşanmıştır. Arap Baharı'na ilişkin olaylar incelendiğinde Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da uzun süreden beri var olan otoriter rejimlerin ortadan kaldırılması, toplumların kendi kaderlerine yön verme çabaları içerisine girmesi tablosuyla karşılaşılmaktadır. (Serbest, 2018, s. 41-42). Tunus, Mısır, Libya'da yönetim değişikliği, Bahreyn, Yemen ve diğer bölge ülkelerinde reform süreciyle devam eden olaylar 2011 yılında Suriye'ye ulaşmıştır (Yazıcı, 2012, s. 40). Ancak tablo hızlı değişmiş, devrimler karşıt devrimlerle, otoriter yönetimlere karşı yapılan mücadele iç savaşlarla yer değişmiş ve bölgede oluşan güç boşluğu devlet-dışı aktörlerle dolmuştur. Küresel ve bölgesel aktörlerin de etkisiyle devam eden yerel aktörler arasındaki güç mücadelesi daha karmaşık bir hal almıştır. Bu noktada yaşanan olayların ülkeden-ülkeye farklı sonuçlara yol açtığı görülmektedir. Bunun temel nedeninin ise, bölge ülkelerinin yaşananlara farklı reaksiyonları, olaylara müdahale amaçlı siyasi, ekonomik ve sosyal alanlarda attıkları farklı adımları ve elde edilen sonuçlara farklı yaklaşımların olduğu söylenebilir (Özşahin & Battır, 2019, s. 7-10, 243). Özellikle olayların Körfez ülkelerinin monarşik ve gayri-demokratik rejimlerine hiç dokunmaması, buradaki itirazların çabuk şekilde susturulması ve sadece Batı'yla çelişen

çıkarları olan yönetimlerin devrilmesi dikkate alınır, Arap Baharı çerçevesinde, aynı zamanda Suriye’de yaşanan krizler ABD ve Rusya başta olmakla, küresel aktörlerin bölgesel çıkarlar, talep ve hedefleri çakışırken Suriye krizini çözümünü git gide zorlaştırmıştır (Çağlar & Aksu, 2019, s. 508).

Suriye’de Cumhurbaşkanı Hafız Esad’ın 2000 yılında ölümü sonrası sosyal ve demokratik haklar uğruna mobilize olan halk hareketinin kendisinden sonra iktidara gelen oğlu Beşar Esad tarafından bastırılmasına rağmen (Özdemir, 2016, s.89), bu harekât 2011 yılında bölge ülkelerine yayılan Arap Baharı kapsamında tekrar gündeme gelmiştir. Suriye’de itiraz eden halk kitlelerinin hak ve özgürlük uğruna savaşı daha sonra siyasi karakter alarak farklı gruplar arasında iktidar uğruna iç çatışmaya dönüşmüştür (Çağlar & Aksu, 2019, s. 510-513).

Suriye’de iktidarın değiştirileceği söylemleri 2001 yılından itibaren gündemde olmuştur. O dönem ABD hükümet yetkililerinden Richard Perle, ABD’nin Afganistan ve Irak’tan sonra Suriye’ye saldırması gerektiğini teklif etmiş, Nisan 2003’te ABD Irak’a saldırdıktan bir ay sonra, Savunma Bakanı yardımcısı Paul Wolfowitz “Açıkcası Suriye’de değişiklikler olmalıdır” şeklinde bildiriye bulunmuştur (Wallsh, 2013, s. 113). 2011 yılının Temmuz ayında Suriye ordu mensupları arasındaki parçalanma ve Özgür Suriye Ordusu’nu (ÖSO) kurulmasının, ardından muhalefet içerisinde de yaşanan parçalanma ve kutuplaşma, özellikle El Kaide, İŞİD, PYD ve YPG gibi radikal unsurların ve bunların bütün dünyadan gelen destekçilerinin bölgedeki varlığı sonucu alevlenen iç savaş geri dönülmez bir hal almıştır. Bu süreç 2010’lu yılların ikinci yarısından itibaren Rusya, İran, Türkiye gibi bölgesel ve küresel güçlerin müdahaleleriyle daha da karmaşık bir hale gelmiştir (Serbest, 2018, s. 48).

Türkiye ve Rusya’nın 1990’ların başında Kafkaslar, Orta Asya, Balkanlar ve Karadeniz çevresine ilişkin konularda ayrışan çıkarları, 2010’lu yıllarda Ortadoğu konusunda tekrar ayrışmaya başlamıştır. 2010-2011 yıllarında patlak veren Suriye krizi konusunda Türkiye ve Rusya sadece rekabet içerisinde girmekle kalmamış, savaş alanında da karşı karşıya gelmişlerdi. Bunun temel nedeni Rusya’nın Esad rejimini, Türkiye’nin ise Esad’a muhalif güçleri, yani ÖSO’nun farklı unsurlarını desteklemesi olmuştur (Rogov & Faraponova, 2020, s.209-210).

Nitekim, Suriye’deki itiraz dalgaları başladıktan 2011 yılının Nisan ayına kadar Suriye Cumhurbaşkanı Esad’ı reformlar yapılması gerekliliğine inandırmaya çalışan Türkiye yönetimi, Mayıs ayında ilk mülteci grubu ülkeye ayak bastığında “hayal kırıklığı” na uğradığını açıklamıştır (ORSAM, 2012, s.6). Esad rejimi ise Türkiye’nin

önerilerini dikkate almadığı için ülkede Suriyeli muhalif güçlerin müteşekkil bir şekilde birleşmelerine olanak sağlamıştır. Böylece Türkiye istemsizce, kendi güvenlik endişelerinden dolayı Suriye krizine dahil olmuş ve Esad rejimine karşı savaşan muhalefet güçlerini desteklemeye başlamıştır (Kiraz, 2020, s.110).

Şekil 3.1 Suriye ve diğer bölge ülkeleri haritası

Rusya'nın durumuna bakıldığında II. Dünya Savaşı döneminde Suriye ile ilişkiler kurduğu bilinmektedir. Dünya devletleri Fransa sömürgesi olan Suriye'nin bağımsızlığını 1946 yılında tanıırken, SSCB ise Suriye ile diplomatik ilişkilerini 1944'te tesis etmiştir. Sovyetler Birliği Ortadoğu bölgesinde nüfuz alanı kurmak amacıyla bölge halkları arasında komünizm propagandası yaparak, olası komünist devrimleriyle bölgede kendiliğinden bağımlı yönetimler kurmayı hedeflemiştir. 1963'ten günümüze dek Suriye'nin yönetici Baas Partisi'nin temel ideolojisi olan Baasçılık da bu dönemde Michel Eflak ve Salah Bitar'ın ortaya attığı teorik düşünce temelinde ortaya çıkmış, milliyetçilik ve sosyalizmin bir sentezi olarak bilinmektedir. 1966 yılında partinin sol kanadından Salah Cedid liderliğinde yapılan bir darbe ile Moskova yanlısı güçler iktidarı ele almış ve 1970'te ise Hafız Esad yönetim başına geçmiştir (Seyyedi, 2015, s. 220-226; Özşahin ve Battır, 2019, s. 239; İnat, 2019, s. 207). Böylece Soğuk Savaş'ın başlangıcından itibaren yabancı kolonyal güçlere karşı mücadele yapan Suriye'de bağımsızlığın ve egemenliğin korunması için, özellikle 1955-1979 yılları arasında zaman-zaman bu veya diğer aktörle ittifak planları gündeme gelmiştir. Ancak 1966'dan itibaren Rusya (Sovyet) yanlı dış politika hattının temel alındığı söylenilebilir (Wallsh,

2013, s. 110-111; Ercan & Tezcan, 2021, s. 72). Özellikle Mısır'ın 1970'lerde ABD eksenine kayması, Moskova'nın Şam'a askeri ve ekonomik yardımlarını artırmasına ve Suriye'nin SSCB'den en çok silah yardımı alan komünist Doğu Bloğu üyesi olmayan ülkeye dönüşmesine neden olmuştur. Örneğin 1965-1975 yılları arasında Sovyetler' den Suriye'ye 1,7 milyar dolar, 1976-1980 yılları arasında 5,4 milyar dolar değerinde askeri yardım yapılmıştır. Başka ifadeyle Suriye'ye bu dönemde yapılan toplam yabancı askeri yardımların %82-92'si SSCB'den gelmiştir (Walt, 1990, s. 220; Arı, 2005, s.134, 137). Ancak SSCB'nin dağılma döneminde Suriye'ye yaptığı askeri yardımları azalmış ve ayrıca bu dönemde, Sovyetler İsrail'le yakınlaşma yoluna girmiştir. SSCB'nin dağılmasının hemen ertesinde önemli ölçüde zayıflayan ve temel olarak kendi "yakın çevre" sine odaklanan Rusya, bütün bunlara rağmen Ortadoğu'daki çıkarlarını korumak istemiştir. (Kreutz, 2010, s 7-10; Ma'oz, 2004, s. 157), 2004-2008 yılları arasında Suriye sert Batı eleştirileri ve baskılarına maruz kaldığı yıllarda Rusya'yla ilişkileri daha da ilerletmiş, 2008 yılında ise iki ülke arasında toplam ticaret hacmi 2 milyar dolara ulaşmıştır (Kreutz, 2010, s 10-13).

Rusya Federal Devlet İstatistik Hizmeti verilerine göre 2007-2011 yılları arasında Rusya'nın Suriye'ye ihracatı 1 milyar doları aşmış 2008'de en yüksek düzeye, yani 1,9 milyar dolara ulaşmıştır. 2012 yılından itibaren sert bir düşüş söz konusu olmuş ve 2017'de Rusya'dan Suriye'ye sadece 280 milyon dolarlık ihracat yapılmıştır. Yine benzer şekilde bahsedilen 2007-2011 yılları arasında Rusya'nın Suriye'den ithalatı eski yıllara kıyasla yüksek şekilde artmış, 2011 yılında 48,9 milyon dolarlık ithalat yapılarak en yüksek düzeyine ulaşılmış, fakat sonraki yıllarda sert bir düşüş olmuştur. 2017 yılında Rusya'nın Suriye'den ithalatı 2,9 milyon dolar olarak az bir miktar olmuştur. Görüldüğü gibi, Suriye krizinin başladığı andan itibaren Rusya ile ekonomik ilişkilerde ciddi bir gerileme söz konusu olmuştur.

Rusya'nın Esad rejimini desteklemesinin temel nedenlerinin bölgedeki nüfuzunu kaybetmemek, özellikle de ekonomik ve askeri-stratejik çıkarlarını korumak olduğu kanısına varılabilir. Nitekim, Rusya, Libya diktatörünün muhalif güçler tarafından devrildiğinden sonra başkent Trablus'ta bulunan petrol ve doğalgaz yataklarının işletilmesi amacıyla kurulan altyapı inşaatı işlerinden ve potansiyel gelirlerden mahrum bırakılmış ve bu nedenle benzer kaderi Suriye'de yaşamamak için Esad rejimini sonuna kadar desteklemek kararı almıştır (Yazıcı, 2012, s. 43).

Bunun yanı sıra Rusya, Suriye'nin Latakiye'den sonra en büyük ikinci liman şehri Tartus'daki Sovyetler'den kalma askeri deniz üssünde kendi varlığının korunması

konusunda hassas davranmıştır. Eylül 2008’de Suriye ve Rusya arasında yapılan anlaşmaya göre Tartus, Rusya’nın daimî kullanımına verilmiştir. 2009’da buraya yeni Rus askeri deniz donanımları getirilmiştir. Ayrıca bu üs, Rusya’nın Akdeniz ve civarındaki askeri faaliyetinin arka kalesini teşkil etmektedir (Kreutz, 2010, s. 21).

Böylece, Suriye krizinin başladığı yıllarda Türkiye’nin güvenlik, Rusya’nın ise bölgedeki nüfuzunu tekrar kaybetme endişeleri bulunmaktadır. Bu durum iki ülkeyi birbirine karşı saflarda yer almaya mecbur bırakmıştır.

Bu çerçevede Türkiye, önerilerini dikkate almayan Esad rejimine karşı savaşan muhalif güçleri desteklerken Rusya, Suriye’deki politikasının sürekliliğinin sağlanması ve çıkarlarının korunması için Esad’ın iktidarını korumaya çalışmış ve bunun için siyasi, iktisadi ve daha sonra askeri yardım sağlamıştır. Bunun karşılığı olarak Rusya, savaş sonrası Suriye’de kendine pek çok imtiyazlar ve ayrıcalıklar tanınacağına, uzun vadeli dönemde Suriye’deki çıkarlarının gerçekleşeceğine ümit etmiştir. Örneğin, 2017 yılında Suriye-Rusya anlaşmasına göre Stroytransgaz, Suriye’nin Palmyra civarında bulunan Shargiyeh sahasında 50 yıllık kontrat gereği yıllık 2,2 milyon ton fosfat elde etmek ve satmak hakkı kazanmış ve bu satış gelirlerinin sadece %30’u Suriye’ye ait olmuştur. (Hatahet, 2019, s. 3-5). Bu çıkarlarından dolayı Rusya’nın 2015 Eylül ayından itibaren Suriye’ye hava güçlerini konuşlandırarak bölgeye doğrudan askeri müdahale yapması, Rusya uçaklarının Suriye’nin Türkiye ile sınırındaki muhalif güçleri bombalamaya başlaması, özellikle 30 Eylül 2015’te Rusya’nın Suriye ve Irak’ta kurulan İŞİD’e karşı hava saldırısını başlatması sonrası Rus uçaklarının birkaç kez Türkiye hava sahasını ihlal etmesi, Türkiye’yi cevap vermeye zorladı.

Türkiye, “yakın çevresi” olarak nitelendirdiği bölgeye Rusya’nın askeri müdahalesine, özellikle bu müdahale sırasında Türk tarafının uyarılarına rağmen Rus uçaklarının Türkiye hava sınırını ihlal etmesine karşılık olarak Rus uçağını vurarak düşürmüştür. Türk uçağının 2012 yılında Suriye güçleri tarafından vurularak düşürülmesi sonrası, Türkiye, kendi güvenliğini tehdit ve hava sahasını ihlal edecek bütün uçaklara karşı sert tedbirler alacağını uluslararası kamuoyuna duyurmuştur. Bu çerçevede Türklerin Eylül 2013’te Suriye’ye ait Mi-17 helikopterini ve Mart 2014’ te ise MiG-23 savaş uçağını düşürmeleri gösterilebilir²⁵.

²⁵ <https://www.haberler.com/turkiye-ekim-ayinda-rusya-yi-bes-kez-uyardi-7905849-haberi/>
<https://www.bbc.com/news/world-middle-east-18584872>
<https://www.nytimes.com/2014/03/24/world/europe/syria.html> (01.07.2020)

24 Kasım 2015 tarihinde Rusya'ya ait 2 SU-24M saldırı uçağı Türk hava sahasını ihlal ettiği için Hatay Yayladağı'nda bulunan Türkiye hava kuvvetleri tarafından defalarca (5 dakika içerisinde 10 kez) ikaz edilmesinden sonra birinin geri dönmesine rağmen diğerinin geri dönmemesi nedeniyle Türkiye'ye ait F-16 savaş uçağıyla vurularak Türkiye-Suriye sınırının Suriye tarafında düşürülmüştür (Türk Silahlı Kuvvetleri Genelkurmay Başkanlığı, 2015; Türkiye'nin BM Daimî Temsilciliği, 2015). Ancak Rusya Savunma Bakanlığı bu açıklamayı reddetmiş, Rus uçaklarının Türkiye hava sahasını ihlal etmediklerini, kendi uydu verilerine göre SU-24M'in vurulurken Suriye sahasında, Türkiye sınırından 1 km mesafede bulunduğunu belirtmiştir²⁶. Uçağın vurulması sonrası paraşütle atlayan pilot ise Suriyeli muhalifler tarafından açılan ateşle öldürülmüştür. Kurtarma helikopteri de muhalifler tarafından ateşe tutulduğu için iki kişi daha hayatını kaybetmiştir. Bu olay Türkiye ve Rusya arasında iki ülke tarihindeki en derin siyasi krize neden olarak ikili ilişkileri durma noktasına getirmiştir (İmanbeyli, 2015, s. 1-5, Cafarella & Zhou, 2019, s. 16; Kainikara, 2018, s. 63). Bu olayın hemen sonrası RF Cumhurbaşkanı Putin, "sırtımızdan bıçaklandık" şeklinde yorum yaparak Türkiye'yi eleştirmiş ve bunun cevapsız bırakılmayacağını belirtmiştir²⁷.

3.1.2. Siyasi kriz olan uçak krizinin ekonomik krize dönüşmesi.

24 Kasım 2015 tarihi sonrası Rusya Türkiye'ye ekonomi başta olmakla pek çok yaptırım uygulanmaya başlamış ve böylece iki ülke arasındaki siyasi kriz ekonomik krize dönüşmüştür. Uçak krizi nedeniyle Türkiye-Rusya arasındaki siyasi krizin ekonomik krize dönüşümü iki şekilde ortaya çıkmıştır:

- Yaptırımlar ve ambargolar
- Sektörel etkiler (İstatiksel açıdan dış ticaret, turizm, doğrudan yabancı yatırımlar, müteahhitlik ve enerji gibi çeşitli sektörlerdeki düşüş)

Rusya Federasyonu devlet başkanının 28 Kasım 2015 tarih ve 583 sayılı "Rusya Federasyonu ulusal güvenliğinin ve Rusya Federasyonu vatandaşlarının cinayet ve diğer yasadışı eylemlerden korunmasının sağlanması ve Türkiye Cumhuriyeti ile ilgili özel ekonomik önlemlerin uygulanması hakkında" Kararnamesi Türkiye'ye karşı bundan böyle uygulanacak bütün yaptırımlar için temel belge olarak ele alınmaktadır²⁸.

²⁶ <https://sputniknews.com/military/201511241030695406-mod-su-24-flight-path/> (01.07.2020)

²⁷ <https://www.cnn.turk.com/dunya/ucak-krizi-patladigindn-beri-erdogan-ve-putin-neler-soylediler?page=35> (01.03.2020)

²⁸ <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=102382754&intelsearch=28.11.2015> (02.07.2020)

Kararnameyi pratik olarak uygulamak amacıyla Rusya Federasyonu Hükümeti tarafından 30 Kasım 2015 tarihinde 1296 sayılı Kararname²⁹ kabul edilmiş ve bu belge Türkiye ile ilgili ekonomik yaptırımların listesi açıklanmıştır.

Bahsedilen ekonomik yaptırımlar, iki ülke arasındaki toplam ticaret hacminin sert bir şekilde daralmasına, Türk ürünlerinin ithalatının ve Rusya'ya Türk ürünleri taşıyan araçların sıkı kontrolüne, çeşitli ürünlerin bozulma aşamasına gelinceye kadar gümrük kontrollerinde bekletildikten sonra geri gönderilerek Türk üreticilerinin zarara uğramasına ve özellikle 1 Ocak 2016 tarihinden itibaren bazı Türk tarım ürünlerinin Rusya tarafından ithalatının tamamen durdurulmasına, Rusya'dan Türkiye'ye yönelik tarifersiz uçuşların iptal olmasına, Rusya'dan Türkiye'ye yönelik turizm faaliyetinin keskin düşüşüne neden olan tatil paketi satışı yapan şirketlerin bu satışlara son vermesine yönelik çağrılarının yapılmasına, Türk vatandaşlarının Rusya'da işe alımının durdurulmasına, Rusya'da sürekli ikametgahı veya oturma izni bulunmayan Türk vatandaşlarının ülkeye vizesiz seyahatinin yasaklanmasına, Karadeniz ve Azak denizlerindeki limanlarda güvenlik çalışmalarının arttırılmasına ve Türk gemilerinin bu denizlerin Rus sahasına bırakılmamasına neden olmuştur. Bu yaptırımların yanı sıra gayri-resmi şekilde Rusya'daki inşaat, turizm, tekstil ve tarım ürünleri ithalatına ilişkin faaliyet gösteren Türk firmalarına uygulanan baskıların var olduğu ve bu nedenle Rusya'daki 1500 Türk şirkettinden sadece 200'ünün faaliyetine devam edebildiği söylenebilir (Yenişehirlioğlu vd., 2016, s. 77-78). 14 Mayıs 1992 tarihinde RF ve T.C. Hükümetleri arasında imzalanan "Ticari-ekonomik iş birliği hükümetler arası karma komisyonunun tesisi hakkında" anlaşmaya göre kurulan komisyonunun faaliyetinin askıya alınması öngörülmüştür

Böylelikle Türkiye ve Rusya arasındaki siyasi kriz, ekonomik boyut kazanmış ve yaptırımların uygulanmaya başlamasıyla iki ülke arasında ekonomik krize dönüşmüştür.

Başka bir ifadeyle siyasi krizlerin ekonomi üzerinde negatif etkisi olarak, iki ülkenin birbirine karşı uyguladığı çeşitli yaptırımlar ve ambargolar gösterilebilir. Uygulanan yaptırım ve ambargolar nedeniyle iki ülke arasındaki karşılıklı ithalat ve ihracat göstergelerinin düşüşü, karşılıklı turist ziyaret sayısının azalışı, ülkelerin birbirine yönelik doğrudan yabancı yatırımlarını azalması ve enerji projelerinde durgunluk ortaya çıkmıştır.

²⁹ <http://static.government.ru/media/files/GRARiHdN1Wb110wUg3LyPSAJP1DeTnLX.pdf> (10.08.2020)

3.2 Uygulanan Yaptırımların Ekonominin Çeşitli Alanlarına Etkileri

3.2.1 Uçak krizi nedeniyle uygulanan yaptırımların dış ticarete etkileri

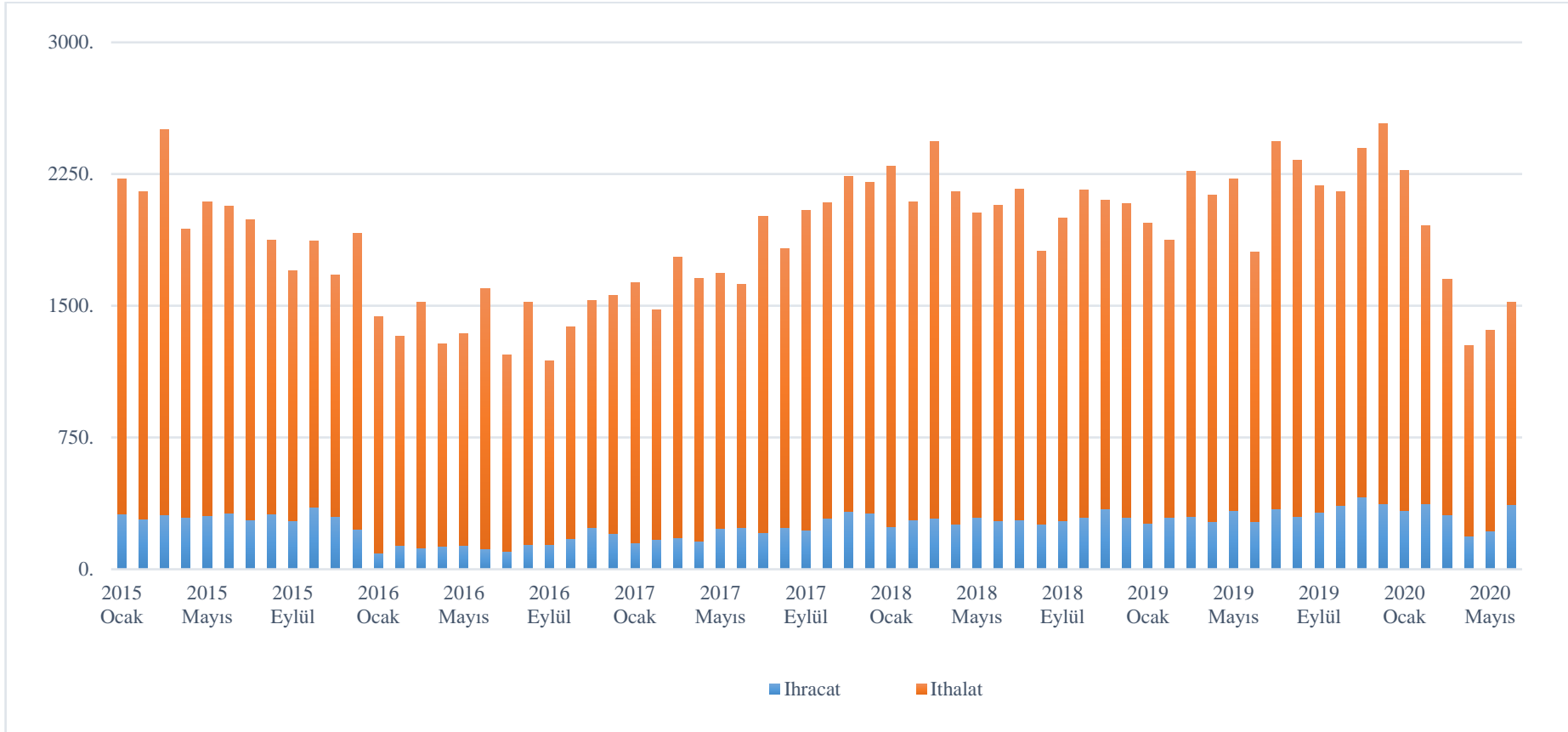
Türkiye ve Rusya arasında yaşanan uçak krizi sonrası Rusya'nın Türkiye'ye karşı uyguladığı yaptırımlar Türkiye'nin Rusya'yla ekonomik-ticari ilişkilerinde hem de ekonomik büyümesinde belirli etkiler bırakmıştır. Bu etkinin izlerini, yani uçak krizinin dış ticarete, özellikle Türkiye'nin Rusya'yla dış ticaretine etkisini uçak krizi öncesi ve sonrasında dış ticarete ilişkin rakam ve endeksleri karşılaştırarak ölçülebilir. Bu amaçla ilk olarak 2015 yılı Ocak ayından itibaren Türkiye-Rusya ticareti (ithal-ihraç rakamları) ve ithal-ihraç birim değeri ve miktar endeksleri aylık ve yıllık bazda elde edilmiş ve karşılaştırılmıştır. Bunun yanı sıra ekonomik krizlerin değişik şekillerde – üretimin daralması, fiyatların genel seviyesinde düşüş, iflas, işsizlik oranında artış, ücretlerde gerileme, borsalarda çöküş, spekülasyonlar, doğrudan yabancı yatırım girişinin azalması, ekonomik büyümenin yavaşlaması, eşit olmayan gelir dağılımı vd. şekillerde ortaya çıktığı bilinmektedir (Aktan ve Şen, 2001, s. 1228; Demez vd., 2019, s. 489). Bu nedenle uçak krizi sonrası Türkiye'nin yüzleştiği ekonomik krizin ulaştığı boyutları anlayabilmek için bahsedilen faktörlere ilişkin veriler de incelenmiştir.

Türkiye ve Rusya arasındaki dış ticarete uçak krizi nedeniyle yaşanan gerilemeyi analiz etmek amacıyla TÜİK vb. kaynaklardan alınan veriler aşağıda tablolar ve grafik halinde sunulmuştur.

Tablo 3.1 Türkiye'nin Rusya'ya ihracatı ve Rusya'dan ithalatı rakamları (2015-2019) dolar ile

	2015		2016		2017		2018		2019		2020	
	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat
Ocak	315.424.602	1.909.097.842	94.280.973	1.343.243.147	149.650.421	1.480.024.179	244.015.782	2.049.241.615	263.613.164	1.708.579.536	332.029.968	1.938.787.145
Şubat	287.348.956	1.863.249.649	135.875.055	1.190.406.925	170.434.803	1.304.105.696	281.529.633	1.811.820.968	297.677.777	1.577.008.902	372.016.299	1.582.235.870
Mart	308.955.762	2.191.805.000	123.205.042	1.397.821.290	177.544.518	1.599.541.385	289.462.921	2.144.429.827	299.451.351	1.968.546.349	308.018.402	1.342.560.713
Nisan	293.725.987	1.644.024.121	130.666.118	1.150.982.738	161.827.156	1.495.279.317	257.858.233	1.892.115.343	271.001.693	1.860.816.378	191.317.681	1.082.886.705
Mayıs	306.389.841	1.785.991.074	134.751.557	1.206.700.608	230.550.544	1.455.779.087	296.965.284	1.733.177.296	334.294.691	1.890.142.494	219.056.517	1.141.001.745
Haziran	321.013.215	1.744.248.501	117.872.005	1.479.241.846	236.074.464	1.385.206.357	278.523.040	1.793.544.263	271.449.918	1.535.487.643	366.027.316	1.153.491.245
Temmuz	282.245.439	1.706.059.124	101.477.872	1.116.632.094	210.556.756	1.799.217.330	280.801.396	1.885.121.925	343.527.535	2.090.656.466		
Ağustos	317.385.215	1.555.189.294	139.130.932	1.380.044.762	235.944.661	1.590.568.555	257.446.606	1.551.314.979	299.198.783	2.028.406.476		
Eylül	275.993.010	1.424.489.669	140.474.733	1.047.632.975	221.751.227	1.821.310.298	277.750.833	1.722.331.609	325.426.340	1.859.123.401		
Ekim	351.480.667	1.517.264.642	174.415.711	1.204.010.627	291.189.810	1.793.158.838	296.324.638	1.864.347.314	361.456.058	1.786.659.052		
Kasım	300.809.686	1.374.117.240	235.895.053	1.293.660.410	330.107.404	1.906.061.845	344.715.316	1.756.202.563	414.195.925	1.984.693.302		
Aralık	227.558.606	1.686.220.412	204.908.528	1.352.008.625	318.684.129	1.883.841.067	294.268.633	1.785.926.232	371.700.571	2.162.906.442		
Yıl toplamı	3.588.330.986	20.401.756.568	1.732.953.579	15.162.386.047	2.734.315.893	19.514.093.954	3.399.662.315	21.989.573.934	3.852.993.806	22.453.026.441		

Kaynak: TÜİK verileri esasında oluşturulmuş [https://iz.tuik.gov.tr/\(23.07.2020\)](https://iz.tuik.gov.tr/(23.07.2020))

Şekil 3.2 Türkiye-Rusya ihracat-ithalat rakamlarının karşılaştırması (2015-2020)

Kaynak: TÜİK verileri esasında oluşturulmuştur.

Tablo 3.1 ve Şekil 3.2’den görüldüğü gibi uçak krizinin yaşandığı 2015 yılı Kasım ayı sonrası Türkiye’nin Rusya’dan ithalatında ve Rusya’ya ihracatında düşüş olmuştur. Düşmekte olan rakamlar 2016 yılı Ağustos ayı sonrası tekrar yükselmeye başlamış ve 2019’un sonunda pik yapmıştır. Ancak 2020 yılının başında, uçak krizine benzer şekilde, Suriye’deki İdlib sorunu üzerine Türkiye-Rusya ilişkilerinin gerginleşmesi nedeniyle iki ülke arasındaki ithal-ihracat rakamlarının yeniden sert bir düşüşüne şahit olunmuştur. İlk kez Aralık 2019’da uçak krizinden önceki rakamlara ulaşan Türkiye’nin Rusya’dan ithalatı, 2020 yılının Şubat ayında yaşanan kriz nedeniyle uçak krizi sonrasındaki en düşük rakamlara gerilemiştir. Bu kez her iki ülke liderinin enerji, savunma, ekonomi, turizm gibi geniş yelpazede gelişen iki taraflı ilişkileri feda etmenin sakıncalarını dikkate alarak olaylara sakin yaklaşım sergilemesi gerginliğin daha fazla tırmanmadan yatıştırılmasını sağlamıştır.

Tablo 3.2 Türkiye-Rusya ithalat-ihracat ürünleri. BEC-Düzey 2 sınıflaması (2015-2016)

BEC adı	Rusya’ya İhracat (\$)	Rusya’dan İthalat (\$)	Rusya’ya İhracat (\$)	Rusya’dan İthalat (\$)
Yıl	2015		2016	
Yatırım (sermaye) malları	329.196.375	26.551.478	204.571.738	33.874.080
Hammadde (aramalları)	1.583.287.128	20.074.217.295	733.954.568	14.808.528.261
Tüketim malları	1.665.944.708	300.336.836	791.521.506	319.939.372
Diğerleri	9.902.775	650.959	2.905.767	44.334
Toplam	3.588.330.986	20.401.756.568	1.732.953.579	15.162.386.047

Kaynak: <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/menu.zul>. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), 2020

Tablo 3.3 Uçak krizi döneminde Türkiye-Rusya ithalat-ihracat ürünleri. BEC-Düzey 2 sınıflaması (aylık değişim, Kasım 2015-Aralık 2016)

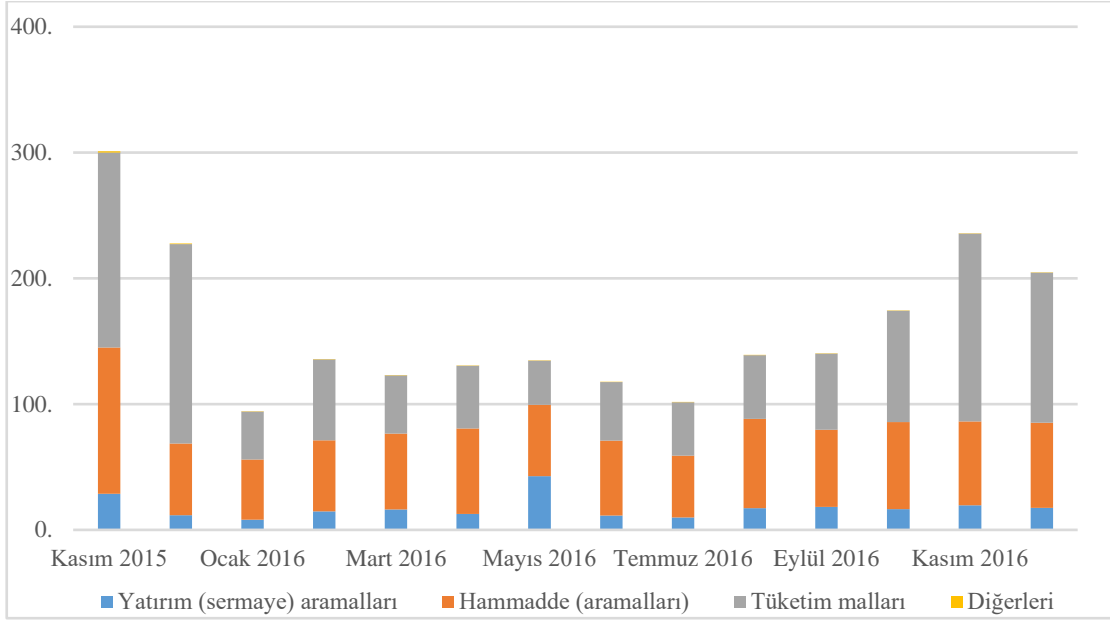
	BEC adı	Rusya’ya İhracat (\$)	Rusya’dan İthalat (\$)
Kasım 2015	Yatırım (sermaye) malları	28.829.564	1.423.161
	Hammadde (aramalları)	116.072.574	1.360.108.069
	Tüketim malları	155.052.024	12.581.010

	Diğerleri	855.524	5.000
	Aylık toplam	300.809.686	1.374.117.240
Aralık 2015	Yatırım (sermaye) malları	11.677.490	3.182.776
	Hammadde (aramaları)	56.862.450	1.666.231.337
	Tüketim malları	158.562.768	16.806.299
	Diğerleri	455.898	0
	Aylık toplam	227.558.606	1.686.220.412
Ocak 2016	Yatırım (sermaye) malları	8.238.812	540.758
	Hammadde (aramaları)	47.701.427	1.307.829.457
	Tüketim malları	38.242.320	34.872.932
	Diğerleri	98.414	0
	Aylık toplam	94.280.973	1.343.243.147
Şubat 2016	Yatırım (sermaye) malları	14.728.052	867.254
	Hammadde (aramaları)	56.375.014	1.159.913.253
	Tüketim malları	64.609.241	29.626.418
	Diğerleri	162.748	0
	Aylık toplam	135.875.055	1.190.406.925
Mart 2016	Yatırım (sermaye) malları	16.208.623	1.517.770
	Hammadde (aramaları)	60.417.619	1.368.744.483
	Tüketim malları	46.336.220	27.559.037
	Diğerleri	242.580	0
	Aylık toplam	123.205.042	1.397.821.290
Nisan 2016	Yatırım (sermaye) malları	12.757.506	1.777.794
	Hammadde (aramaları)	67.888.711	1.120.653.968
	Tüketim malları	49.691.192	28.550.976

	Diğerleri	328.709	0
	Aylık toplam	130.666.118	1.150.982.738
Mayıs 2016	Yatırım (sermaye) malları	42.640.617	4.901.269
	Hammadde (aramaları)	56.885.890	1.190.870.117
	Tüketim malları	35.044.871	10.929.222
	Diğerleri	180.179	0
	Aylık toplam	134.751.557	1.206.700.608
Haziran 2016	Yatırım (sermaye) malları	11.500.303	3.675.377
	Hammadde (aramaları)	59.534.616	1.433.945.327
	Tüketim malları	46.536.613	41.621.142
	Diğerleri	300.473	0
	Aylık toplam	117.872.005	1.479.241.846
Temmuz 2016	Yatırım (sermaye) malları	9.761.215	2.261.584
	Hammadde (aramaları)	49.105.242	1.110.161.515
	Tüketim malları	42.506.132	4.208.995
	Diğerleri	105.283	0
	Aylık toplam	101.477.872	1.116.632.094
Ağustos 2016	Yatırım (sermaye) malları	17.228.699	3.329.254
	Hammadde (aramaları)	71.075.279	1.328.257.600
	Tüketim malları	50.556.984	48.427.128
	Diğerleri	269.970	30.780
	Aylık toplam	139.130.932	1.380.044.762
Eylül 2016	Yatırım (sermaye) malları	18.203.470	1.839.803
	Hammadde (aramaları)	61.383.494	999.256.009
	Tüketim malları	60.539.497	46.537.163

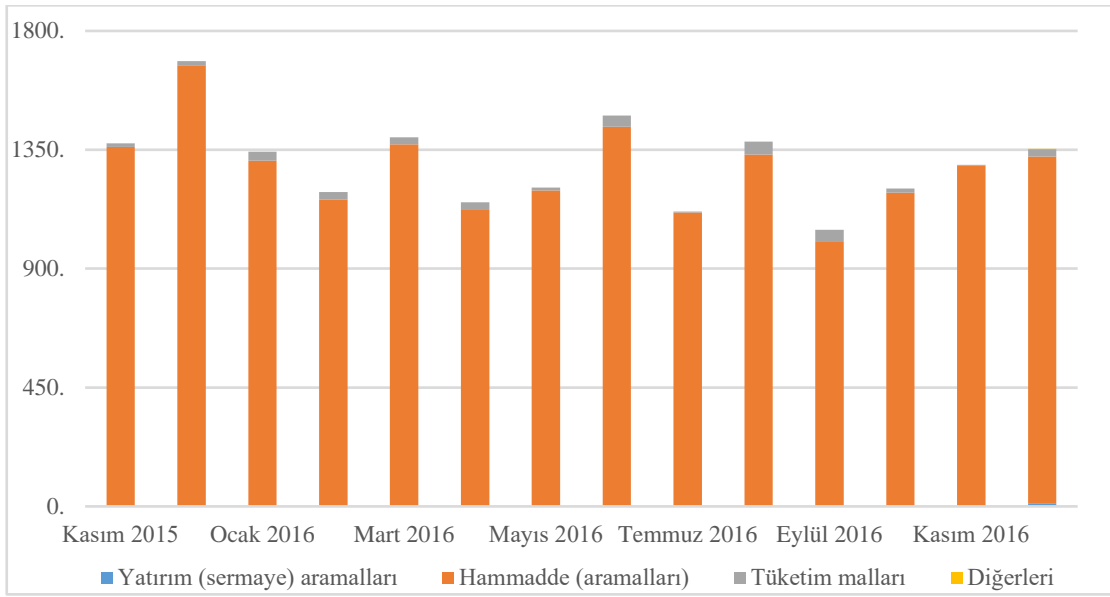
	Diğerleri	348.272	0
	Aylık toplam	140.474.733	1.047.632.975
Ekim 2016	Yatırım (sermaye) malları	16.378.619	2.601.469
	Hammadde (aramaları)	69.169.427	1.185.402.816
	Tüketim malları	88.635.065	16.006.342
	Diğerleri	232.600	0
	Aylık toplam	174.415.711	1.204.010.627
Kasım 2016	Yatırım (sermaye) malları	19.491.535	899.912
	Hammadde (aramaları)	66.730.624	1.288.746.224
	Tüketim malları	149.448.253	4.014.274
	Diğerleri	224.641	0
	Aylık toplam	235.895.053	1.293.660.410
Aralık 2016	Yatırım (sermaye) malları	17.434.287	9.661.836
	Hammadde (aramaları)	67.687.225	1.314.747.492
	Tüketim malları	119.375.118	27.585.743
	Diğerleri	411.898	13.554
	Aylık toplam	204.908.528	1.352.008.625

Kaynak: <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/menu.zul>. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), 2020

Şekil 3.3 Uçak krizi ardından Türkiye'nin Rusya'ya ihracatında değişim

Kaynak: TÜİK verileri esasında oluşturulmuştur.

Şekil 3.4 Uçak krizi ardından Türkiye'nin Rusya'dan ithalatında değişim

Kaynak: TÜİK verileri esasında oluşturulmuştur.

TÜİK tarafından sunulan BEC- 3. düzey sınıflamasına ilişkin verilerin analizine göre, 2015-2016 yılları arasında esaslı yiyecek ve içecek olan işlenmiş ve işlenmemiş hammaddeler istisna diğer bütün ürün gruplarında Türkiye'den Rusya'ya ihracatta bir azalma söz konusu olmuştur. Benzer şekilde esaslı yiyecek ve içecek olan işlenmemiş tüketim malları sınıfında ciddi bir düşüş olmuştur. 2015'te 900 milyon dolar civarı Türkiye'den Rusya'ya bu sınıfa ait ürünlerin ihracatı 2016 yılında 2 kattan daha fazla azalarak 401 milyon dolar civarı olmuştur. Esaslı yiyecek ve içecek olan işlenmiş tüketim

malları da Rusya tarafından daha az ithal olmuştur. 2015'te 60 milyon doları Türkiye'den Rusya'ya yapılan bu sınıfa ait ürünlerin ihracatı 2016 yılında 2 kereden fazla azalarak 25 milyon dolar civarı olmuştur. Bu azalma, Rusya'da 30 Kasım 2015 tarihinde menşe ülkesi Türkiye Cumhuriyeti olan ve 1 Ocak 2016 tarihinden itibaren RF'ye ithalatı yasaklanan tarım, hammadde ve gıda ürünleri listesinde yer alan ürünlerin Rusya'ya ithalatının durdurulması ile ilişkili olmuştur.

Rusya'nın 28 Kasım 2015 tarihinde kabul ettiği yaptırımlar ve bundan 2 gün sonra bu yaptırımlar çerçevesinde Türkiye'den Rusya'ya ithaline yasak konulan ürünlerin ihracatında ciddi bir azalma ve genel olarak Türkiye-Rusya karşılıklı ticaretinin düşüşü söz konusu olmuş ve bu düşüş farklı ürün gruplarında çeşitli oranlarda kendini göstermiştir. Grafiklerde görüldüğü gibi Ocak-Ağustos 2016 arasında Türkiye'nin Rusya'ya ihracatı ve Rusya'dan ithalatında ciddi azalma olmuştur. Ağustos 2016'da ülke liderlerinin karşılıklı görüşmeleri sonucunda Türkiye-Rusya ilişkilerinin normalleşmeye başlamıştır. Bu görüşmeler, ticaret ilişkilerin normalleştirilmesini ve ticaret hacminin yükselmesini sağlamıştır.

TÜİK³⁰ tarafından sunulan SITC Rev4 5. düzey sınıflamasına ilişkin verilerin analizine göre ise, 2015 yılı Kasım ayına kıyasla 2016 Ağustos ayında Türkiye'nin Rusya'dan ithalatı azalmamış, fakat Rusya'ya ihracatında %53,7 oranında düşüş olmuştur. Bu düşüşün hangi ürünlerden kaynaklandığı şöyle belirtilmektedir: Tahıl ve başka yerde sınıflandırılmamış bitkisel ürünler %35,1 sebze, bahçe ve kültür bitkileri ürünleri %99,5; meyveler, sert kabuklular, içecek ve baharat bitkileri (95,8); kimya ve gübre sanayiinde kullanılan mineraller %29,4; işlenmiş sebze ve meyveler %25,1; başka yerde sınıflandırılmamış gıda maddeleri %36,7; tekstil elyafından iplik ve dokunmuş tekstil (-85,3); giyim eşyası dışındaki hazır tekstil ürünleri %-55,4; halı ve kilim %96,1; başka yerde sınıflandırılmamış tekstil ürünleri %54,2; trikotaj (örme) ürünleri %77,5; kürk mamulleri %81,9; tabaklanmış deri %58,6; ayakkabı %6,3; diğer kağıt ve mukavva ürünleri %32,9; rafine edilmiş petrol ürünleri (-87,1); ana kimyasal maddeler (kimyasal gübre ve azotlu bileşikler hariç) %10,9; sentetik kauçuk ve plastik hammaddeler %19,9; boya, vernik vb. kaplayıcı maddeler ile matbaa mürekkebi ve macun %45,3; tıpta ve eczacılıkta kullanılan kimyasal ve bitkisel kaynaklı ürünler %47,6; diğer kauçuk ürünleri %51,9; plastik ürünleri %31,1; demir-çelik dışındaki ana metal sanayi %47,3; başka yerde sınıflandırılmamış metal eşya %56,7; pompa, kompresör,

³⁰ <https://rapory.tuik.gov.tr/10-05-2023-04:20:31-757088084507202978807089873.html> (10.11.2020)

musluk ve vana %38,8; kaldırma ve taşıma teçhizatı %78,2; diğer genel amaçlı makineler %32,7; takım tezgahları %45,6; diğer özel amaçlı makineler %17,8; başka yerde sınıflandırılmamış ev aletleri %23,7; elektrik motoru, jeneratör, transformatörler %36,5; elektrik dağıtım ve kontrol cihazları %36,7; akümülatör, pil ve batarya 66,7; motorlu kara taşıtlarının karasör ve römorkları %69,9; motorlu kara taşıtlarının motorlarıyla ilgili parça ve aksesuarları %9,1; mobilya %24,5; kuyumculuk ve ilgili maddeler %53,4.

2015 yılında Türkiye ve Rusya aşağıdaki Tablo 3.4'te verilen ürünlerin ihracatı veya ithalatını yaparak küresel çapta bu ürünlerin en fazla ihracatı veya ithalatına göre ilk 10 ülke sırasında yer almıştır. 2016 yılında bu değerlerin nasıl değiştiğini ve 2015 Kasım'dan itibaren başlanan ve 2016 ortalarına kadar sert şekilde devam eden krizden etkilenip-etkilenmediğini anlamak için aşağıdaki tablo dikkate değerdir.

Tablo 3.4 Türkiye ve Rusya'yı küresel çapta en fazla ihracatı ve ithalatına göre ilk 10 ülke sırasına düşüren ürünler (2015-2016)

		Ürün	2015	2016
			Hacim (milyar dolar)	Hacim (milyar dolar)
Türkiye	İhracat	Otomotiv ürünleri	17	20
		Tekstil ürünleri	11	11
		Giysi	15	15
	İthalat	Fosil ürün	50	39
		Demir ve çelik	11	9
		Otomotiv ürünleri	20	20
		Tekstil ürünleri	6	6
	Rusya	İhracat	Fosil ürünler	195
Demir ve çelik			15	14
İthalat		Tarım ürünleri	28	26
		İlaç	9	-
		Otomobil ürünü	16	-
		Giysi	6	6
		Gıda ürünleri	-	24

Kaynak: WTO (2016, s. 104-108 ve 2017, s. 112-121) verileri esasında oluşturulmuştur.

Tablo 3.4’te görüldüğü gibi Türkiye 2015 yılında küresel çapta en çok otomotiv ürünleri, giysi ve tekstil ihrac etmiş on ülke sırasında yer almış ve 2016 yılında da bu yerini koruyabilmiş, hatta otomotiv ürün ihracatı artırmıştır. Yine 2015 yılında küresel çapta en çok fosil ürün, demir ve çelik, otomotiv ürünler ve tekstil ürünlerini ithal eden ülke olarak ilk onda yer almıştır. Ancak 2016 yılında bu yerini korusa da özellikle fosil ürünler (petrol, doğalgaz, vb.) ve demir-çelik ithalatının azalmasıyla ithalatın belirli bir oranda azalması söz konusu olmuştur. Bu ürünlerin küresel çapta temel ihracatçısının Rusya olduğu, iki ülke arasında ticareti yapılan temel ürünler sırasında bunların da bulunduğu gerçekleri dikkate alınarak, Rusya’nın fosil ürünler ve demir-çelik ihracatındaki azalma Türkiye ile yaşadığı krizle ilişkilendirilebilir.

3.2.2. Uçak krizi döneminde Türkiye dış ticaret endekslerinin analizi

Bu başlıkta uçak krizinden Türkiye ekonomisinin nasıl etkilendiğini anlayabilmek için bahsedilen dönemde ihracı ve ithali yapılan ürünlerin birim değer ve miktar endeksleri karşılaştırılmıştır.

Ürünlerin birim değeri bu ürünlerin toplam değerinin toplam miktarına bölünmesiyle hesaplanır. TÜİK tarafından yapılan Türkiye’nin ihracat ve ithalat birim değer endeksleri de bu şekilde hesaplanmıştır. Başka ifadeyle toplam ihracat/ithalat değeri toplam ihracat/ithalat miktarına bölünmüştür. Ancak bu tür hesaplama tahmini kesin değil, yaklaşık bir değeri ifade etmektedir (Öztemiz, 2021, s.51).

Tablo 3.5 Türkiye’nin ihracat ve ithalat birim değer endeks rakamları (2015-2020)
2010=100

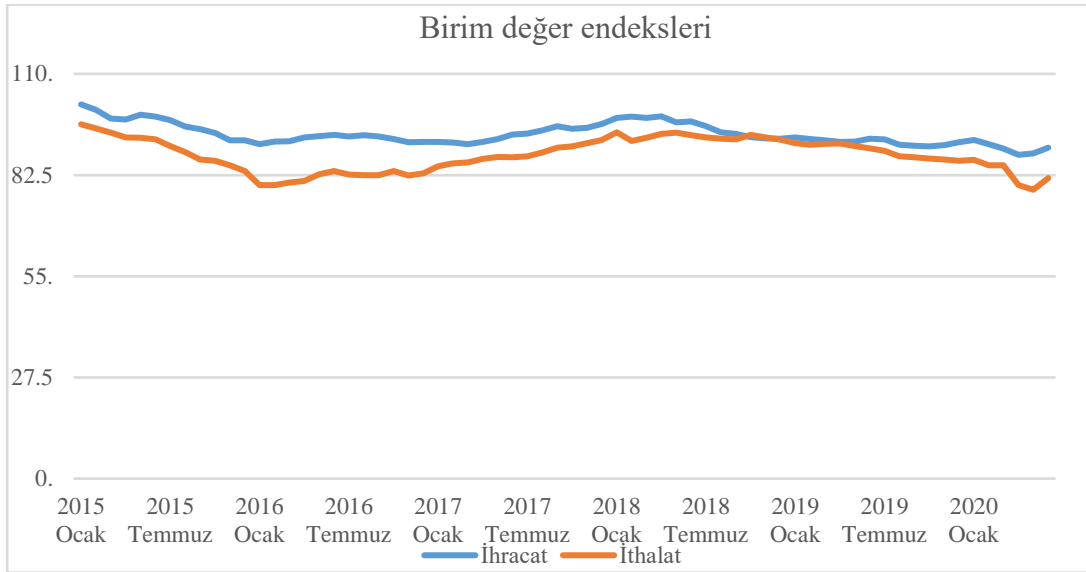
	2015		2016		2017		2018		2019		2020	
	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat
Ocak	101,7	96,3	90,9	79,8	91,5	84,9	98,0	94,1	92,7	91,2	92,0	86,6
Şubat	100,2	95,2	91,6	79,8	91,3	85,7	98,4	91,8	92,3	90,7	90,9	85,2
Mart	97,9	94,0	91,7	80,5	90,9	85,9	98,0	92,6	91,9	91,0	89,7	85,2
Nisan	97,6	92,7	92,7	80,9	91,5	86,9	98,5	93,7	91,5	91,1	88,0	79,8
Mayıs	98,9	92,6	93,1	82,7	92,3	87,4	96,8	94,0	91,6	90,4	88,4	78,5
Haziran	98,4	92,2	93,4	83,6	93,5	87,3	97,1	93,3	92,4	89,8	89,9	81,7
Temmuz	97,4	90,4	93,0	82,6	93,8	87,6	95,8	92,7	92,2	89,1	94,0	90,3

Ağustos	95,7	88,7	93,3	82,5	94,6	88,6	94,1	92,4	90,7	87,6	95,1	94,7
Eylül	95,0	86,7	93,0	82,5	95,8	89,9	93,7	92,2	90,5	87,3	94,1	96,5
Ekim	93,9	86,4	92,3	83,6	95,1	90,3	92,8	93,4	90,3	87,0	94,0	95,6
Kasım	91,9	85,2	91,4	82,4	95,3	91,2	92,5	92,7	90,6	86,7	94,5	98,3
Aralık	91,9	83,6	91,5	83,0	96,4	92,0	92,4	92,1	91,4	86,4	97,8	100,1

Kaynak: TÜİK verileri esasında oluşturulmuştur <https://data.tuik.gov.tr>.

Burada TÜİK verilerini temel alarak 2015 Kasım ayında yaşanan uçak krizi öncesi ve sonrasında Türkiye'nin ihracat birim değer endeksi rakamlarının karşılaştırmasını yapmak önemlidir.

2011'e kadarki dönemde yükselmekte olan ihracat ve ithalat birim değerleri 2011'den itibaren düşüş yapmaya başlamış ve bu nedenle bundan sonraki dönem için 2010 yılı baz olarak alınmakta ve %100 oranında değerlendirilmiş ve sonraki rakamlar ise bu göstergeye göre belirlenmiştir.

Şekil 3.5 Türkiye'nin ihracat ve ithalat birim değer endekslerinin karşılaştırması (2015-2020)

Kaynak: TÜİK verileri esasında oluşturulmuştur.

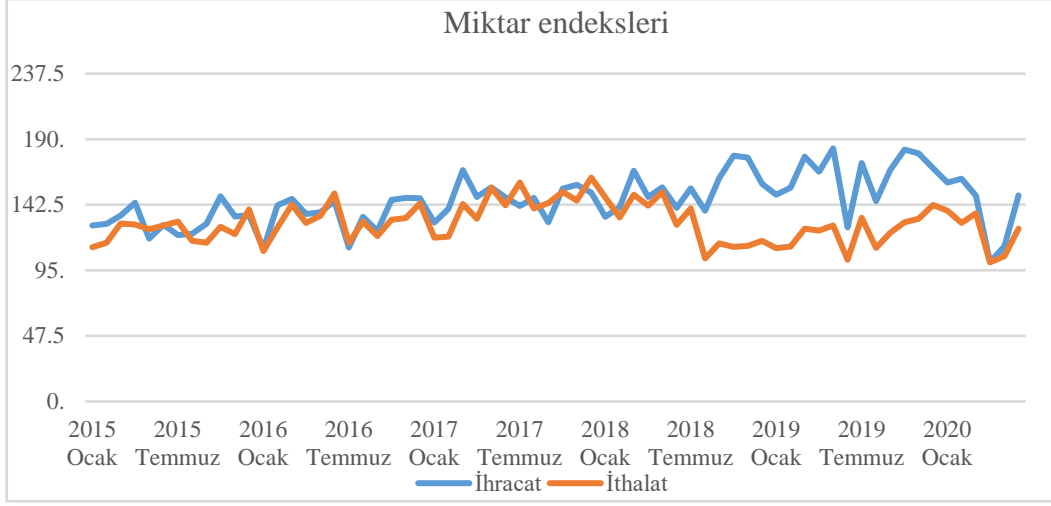
Tablo 3.5 ve Şekil 3.5'te görüldüğü gibi uçak krizi öncesinde ihracat birim değer endeksi düşme eğimi göstermektedir ve uçak krizi sonrası sadece kısa vadeli düşüş olup, ciddi bir azalma söz konusu olmamıştır. Aynı sonuç ithalattaki birim değer endeksleri için de çıkarılabilir. Ocak 2015'te 101,7 olan ihracat birim değer endeksi, uçak krizinin yaşandığı Kasım ayında artık 91,9'a düşmüş, krizin en sert şekilde devam ettiği Kasım 2015-Ağustos 2016 arasında ise fazla düşüş olmamıştır (Ocak, Şubat ve Mart istisna) ve endeks

rakamı Nisan ayından itibaren giderek yükselmeye başlamıştır. 2018 yılı ortalarına kadar devam eden yükseliş daha sonra yerini tekrar düşüşe bırakmıştır. İthalat birim değer endeksine yönelik de benzer durum söz konusu olup, Ocak 2015'te 96,3 olan endeks Kasım ayında 85,2'e gerilemiş, kriz aylarında daha da düştüğü ve eski seviyeye 2017 yılında geldiği görülmektedir. İthalat birim değer endeksinin en düşük göstergesi ise 2020 yılının başında gözlemlenmektedir. Bu duruma Türkiye-Rusya ilişkilerinin tekrar gerildiği döneme denk gelmektedir.

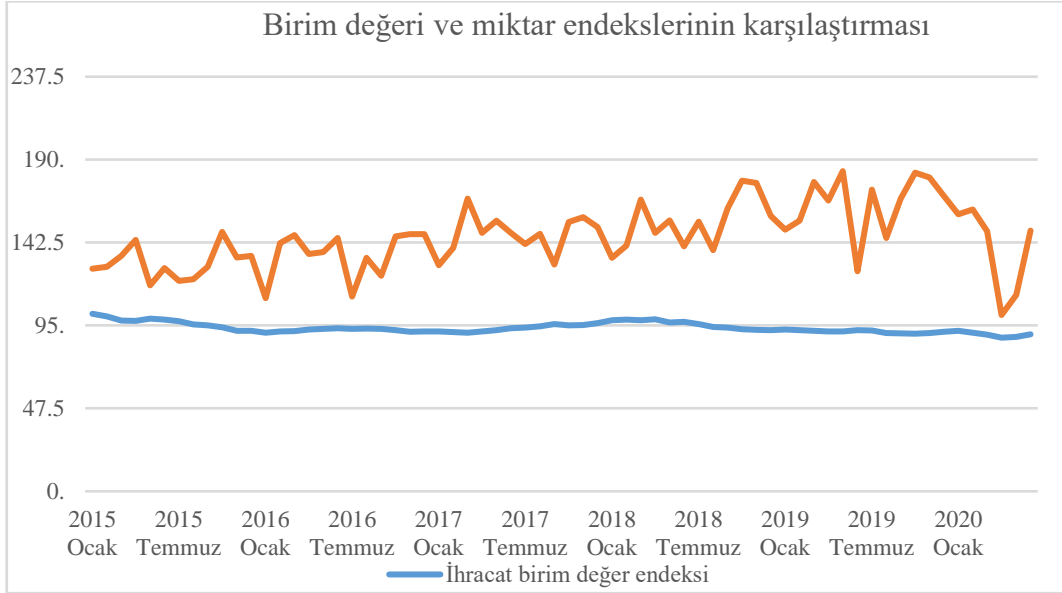
Tablo 3.6 Türkiye'nin ihracat ve ithalat miktar endeks rakamları (2015-2020)

	2015		2016		2017		2018		2019		2020	
	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat
Ocak	127,5	111,8	110,7	109,0	129,6	118,8	133,7	147,9	149,8	111,1	158,6	138,1
Şubat	128,6	115,1	142,2	126,2	139,5	119,5	140,8	133,4	155,0	112,2	161,4	129,3
Mart	134,8	128,9	146,7	142,7	167,7	143,1	167,2	149,7	177,3	125,2	149,0	136,3
Nisan	144,1	128,2	135,9	129,5	148,1	132,4	148,1	141,9	166,5	123,9	101,0	100,8
Mayıs	118,0	124,8	137,0	134,5	155,1	154,9	155,2	151,7	183,4	127,5	112,5	105,2
Haziran	127,9	127,6	145,2	150,7	148,0	142,1	140,3	127,9	126,1	102,7	149,4	125,3
Temmuz	120,5	130,3	111,6	115,0	141,6	158,7	154,5	139,9	172,8	133,2	125,9	110,2
Ağustos	121,4	116,4	133,7	130,3	147,5	139,9	138,2	103,6	145,2	111,3	104,0	111,1
Eylül	128,6	114,9	123,5	119,9	129,9	143,8	161,9	114,5	167,7	122,1	134,9	122,2
Ekim	148,6	126,6	146,1	131,6	154,2	151,9	178,0	112,0	182,6	129,9	146,4	115,8
Kasım	134,0	121,2	147,4	132,9	157,0	145,7	176,7	112,7	179,7	132,3	135,3	120,8
Aralık	134,9	139,1	147,3	143,5	151,4	162,2	157,8	116,3	169,1	142,4	145,1	125,5

Kaynak: <https://data.tuik.gov.tr> tablo TÜİK verileri esasında oluşturulmuştur.

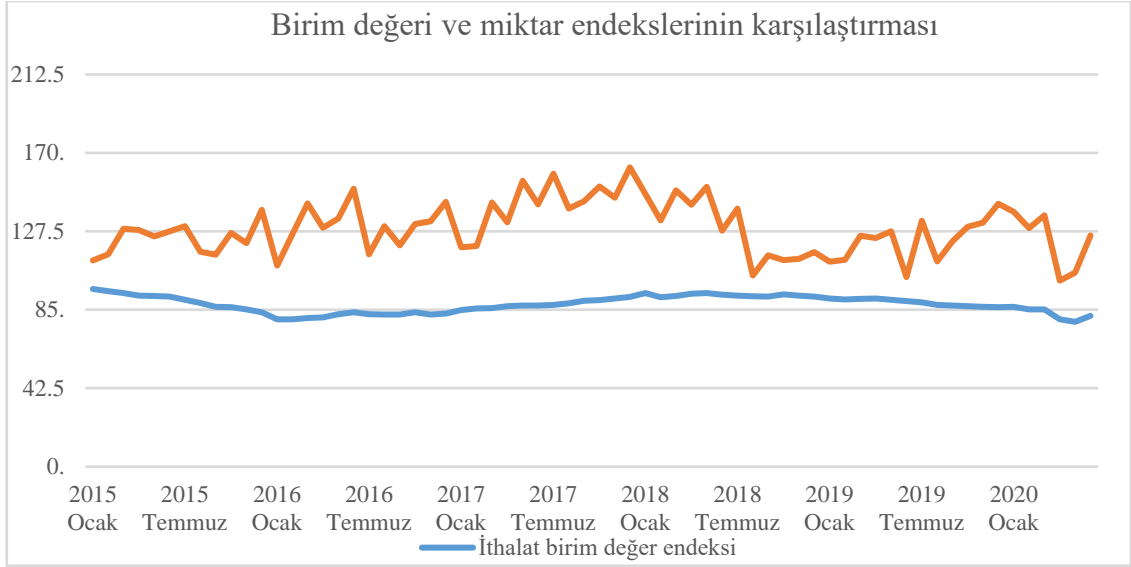
Şekil 3.6 Türkiye'nin ihracat ve ithalat miktar endekslerinin karşılaştırması (2015-2020)
Kaynak: TÜİK verileri esasında oluşturulmuştur.

Şekil 3.7 Türkiye'nin ihracat birim değeri ve miktar endekslerinin karşılaştırması (2015-2020)

Kaynak: TÜİK verileri esasında oluşturulmuştur.

Türkiye'nin 2015-2020 yıl arasında yaptığı aylık ihracatında birim değeri ve miktarı endekslerinin karşılaştırması sunulan şekil 3.6 ve şekil 3.7'den anlaşıldığı üzere, bahsedilen dönemde zaman-zaman ihraç olunan birim miktarı artsa da değeri neredeyse (çok küçük bir düşüşle) aynı kalmıştır. Başka ifadeyle daha çok mal, daha ucuz fiyata satılarak, genel olarak ihracatın artırıldığı anlaşılmaktadır. Benzer karşılaştırmayı ithalat verileri doğrultusunda yapılabilir.

Şekil 3.8 Türkiye'nin ithalat birim değeri ve miktar endekslerinin karşılaştırması (2015-2020)

Kaynak: TÜİK verileri esasında oluşturulmuştur.

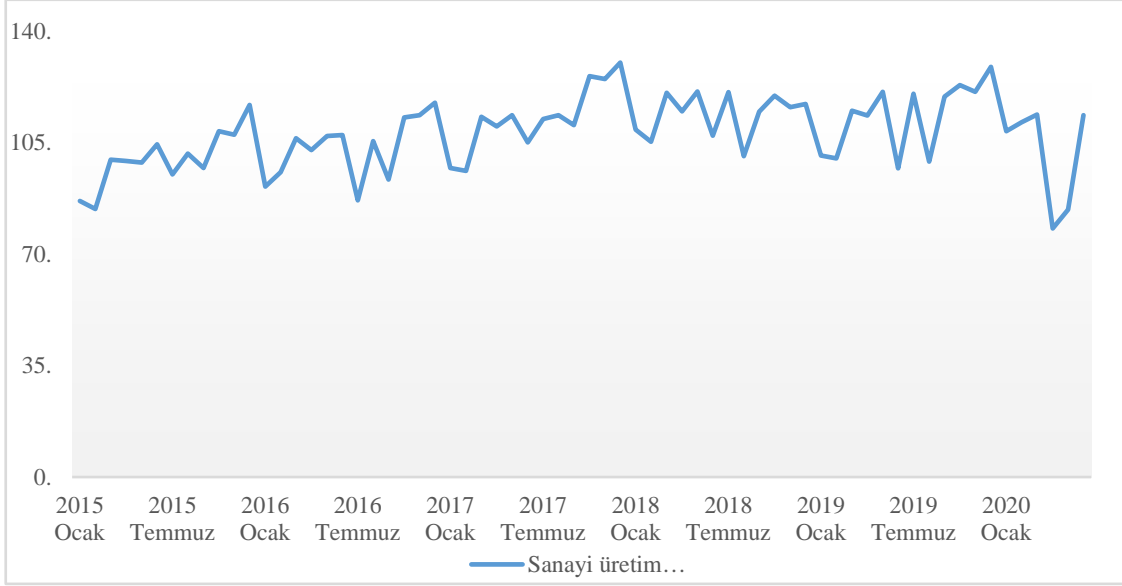
Türkiye'nin 2015-2020 yıl arasında yaptığı aylık ithalatında birim değeri ve miktarı endekslerinin karşılaştırmasını sunulan şekil3.8'ede görüldüğü üzere, bahsedilen dönemde zaman-zaman ithal olunan birim miktarı azalsa da değeri artmıştır. Başka ifadeyle daha az mal, daha yüksek fiyata satın alınarak, genel olarak ithalatın da artırıldığı görünümü sunulmaktadır. Sonuç itibariyle Türkiye'nin ihraç ettiği malların birim değeri, yani fiyatı düşerken, ithal ettiği malların birim değeri yükselmiştir.

Tablo 3.7 Türkiye'nin sanayi üretim endeksi (2015-2020)

	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Ocak	86,7	91,3	97,1	109,2	101,0	108,7
Şubat	84,2	95,8	96,2	105,3	100,1	111,5
Mart	99,7	106,4	113,2	120,7	115,1	113,9
Nisan	99,3	102,7	110,2	114,9	113,6	78,1
Mayıs	98,8	107,1	113,7	121,1	121,0	84,0
Haziran	104,5	107,4	105,1	107,2	97,0	113,7
Temmuz	95,1	86,9	112,5	120,9	120,4	119,6
Ağustos	101,6	105,5	113,7	100,8	99,1	115,2
Eylül	97,1	93,5	110,6	114,8	119,5	133,1
Ekim	108,7	113,0	125,9	119,8	123,1	135,0
Kasım	107,5	113,7	125,0	116,2	121,0	131,1

Aralık	116,9	117,6	130,2	117,2	128,9	144,7
Yıllık ortalama	100,0	103,4	112,8	114,0	113,3	115,8

Kaynak: TÜİK <https://data.tuik.gov.tr/>

Şekil 3.9 Türkiye'nin sanayi üretim endeksi (2015-2020)

Kaynak: Grafik TÜİK verileri esasında oluşturulmuştur.

Türkiye'de 2015-2020 yılları arasında aylık sanayi üretim endeksi rakamlarına bakıldığında krizin hemen ardından gelen aylarda belirli bir oranda düşüşün olduğu görülebilir. Ancak sonraki aylarda tekrar üretimin arttığı ve dolaylı olarak yıllık ortalamada endeksin düşüş yapmadığı sonucuna varılabilir. Uçak krizinden hemen sonra, 2016 Ocak ve Şubat aylarında endeksin sert bir düşüşüne şahit olunmuştur. Benzer şekilde 2020 yılının Şubat ayında yaşanan Türkiye-Rusya krizinden sonra da üretim endeksinde büyük oranda düşüş olduğu görülebilir. Bu kez üretim endeksinin böylesine azalması sadece iki ülke arasındaki krizle değil, bütün dünyayı saran ve ekonomileri çökerten Covid-19 salgını ile de ilişkilendirilebilir. Üretimin daralmasının GSYH yansımalarını analiz etmek için Tablo 3.8'i incelemek yararlı olacaktır.

Tablo 3.8 Türkiye yıllık GSYH'si (2015-2020)

	GSYH (bin TL)	GSYH (bin Dolar)	Yıl ortası nüfus (bin kişi)	Kişi başına GSYH (TL)	Kişi başına GSYH (Dolar)
2015	2.338.647.494	861.884.142	78.218	29.899	11.019
2016	2.608.525.749	862.782.474	79.278	32.904	10.883
2017	3.110.650.155	852.602.808	80.313	38.732	10.616
2018	3.724.387.936	789.078.051	81.407	45.750	9.693
2019	4.280.399.886	753.698.533	82.579	51.834	9.127

2020	5.048.220.207	717.049.000	83.385	60.537	8.599
------	---------------	-------------	--------	--------	-------

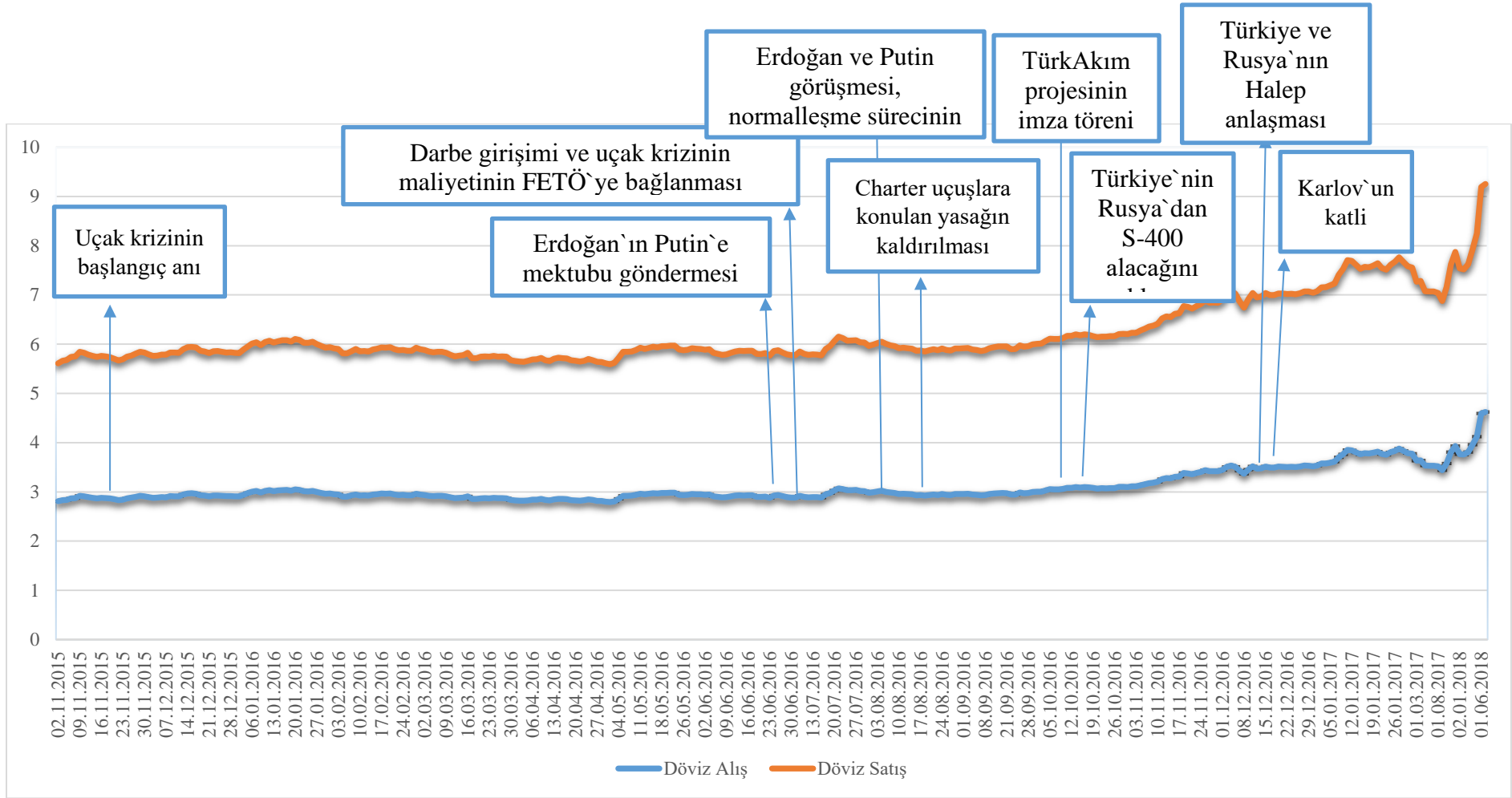
Kaynak: TÜİK verileri esasında oluşturulmuştur <https://data.tuik.gov.tr/>

Tablo 3.8’den görüldüğü gibi 2015-2020 yılları arasında Türkiye GSYH’si ve kişi başına GSYH TL hesabıyla artmış, fakat dolar hesabıyla azalmıştır. Bunun nedeni TL’nin Dolar karşısında değer kaybetmesiyle ilişkilidir. Aşağıdaki Tablo 3.9’da TL/ABD doları döviz kuru dalgalanmaları sunulmuştur.

Tablo 3.9 TL/ ABD doları döviz kuru dalgalanmaları

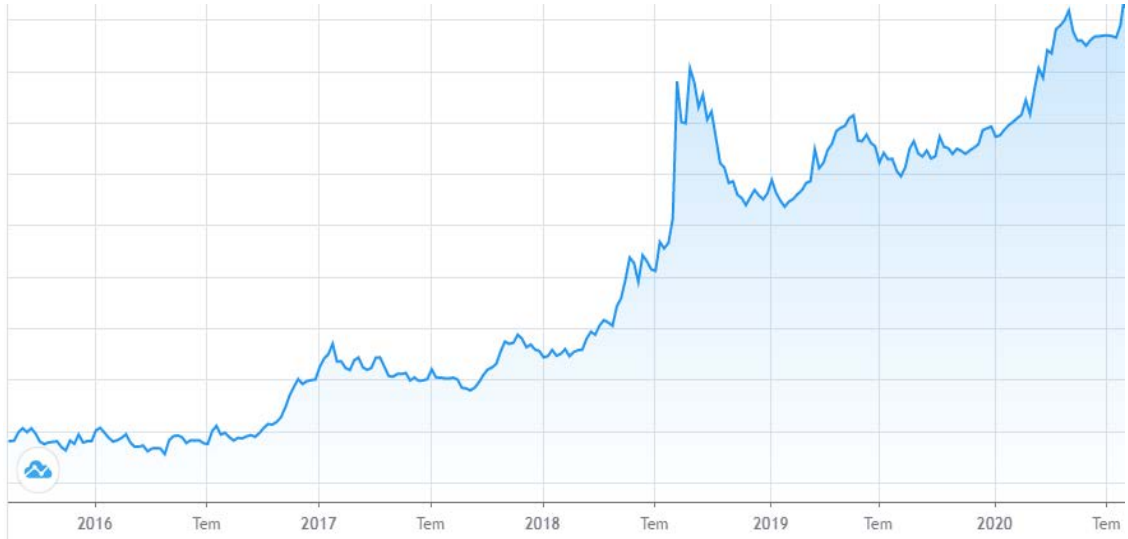
Kasım 2015	Döviz Alış	Döviz Satış	Aralık 2015	Döviz Alış	Döviz Satış	Ocak 2016	Döviz Alış	Döviz Satış
02.11.2015	2,8085	2,8015	01.12.2015	2,8923	2,8975	04.01.2016	2,9422	2,9475
03.11.2015	2,8285	2,8336	02.12.2015	2,8771	2,8823	05.01.2016	2,9750	2,9803
04.11.20.15	2,8362	2,8413	03.12.2015	2,8814	2,8866	06.01.2016	3,0040	3,0094
05.11.2015	2,8679	2,8731	04.12.20.15	2,8921	2,8973	07.01.2016	3,0167	3,0221
06.11.2015	2,8724	2,8776	07.12.2015	2,8897	2,8949	08.01.2016	2,9876	2,9930
09.11.2015	2,9192	2,9244	08.12.2015	2,9123	2,9175	11.01.2016	3,0188	3,0243
10.11.2015	2,9104	2,9157	09.12.2015	2,9107	2,9159	12.01.2016	3,0322	3,0377
11.11.2015	2,8911	2,8963	10.12.2015	2,9099	2,9151	13.01.2016	3,0138	3,0193
12.11.2015	2,8768	2,8820	11.12.2015	2,9456	2,9509	14.01.2016	3,0273	3,0328
13.11.2015	2,8686	2,8738	14.12.2015	2,9667	2,9720	15.01.2016	3,0362	3,0416
16.11.2015	2,8775	2,8827	15.12.2015	2,9701	2,9755	18.01.2016	3,0367	3,0422
17.11.2015	2,8719	2,8771	16.12.2015	2,9631	2,9684	19.01.2016	3,0243	3,0297
18.11.2015	2,8648	2,8700	17.12.2015	2,9311	2,9364	20.01.2016	3,0496	3,0551
19.11.2015	2,8491	2,8543	18.12.2015	2,9229	2,9282	21.01.2016	3,0387	3,0441
20.11.2015	2,8303	2,8354	21.12.2015	2,9068	2,9121	22.01.2016	3,0107	3,0161
23.11.2015	2,8433	2,8484	22.12.2015	2,9248	2,9300	25.01.2016	3,0097	3,0151
24.11.2015	2,8689	2,8741	23.12.2015	2,9262	2,9314	26.01.2016	3,0208	3,0263
25.11.2015	2,8813	2,8865	24.12.2015	2,9187	2,9240	27.01.2016	2,9978	3,0032
26.11.2015	2,9009	2,9061	25.12.2015	2,9123	2,9175	28.01.2016	2,9788	2,9842
27.11.2015	2,9195	2,9248	28.12.2015	2,9157	2,9209	29.01.2016	2,9609	2,9662
30.11.2015	2,9109	2,9161	29.12.2015	2,9084	2,9137			
			30.12.2015	2,9076	2,9128			

Kaynak: <https://evds2.tcmb.gov.tr> TCMB verileri esasında oluşturulmuştur.

Şekil: 3.10 Kur dalgalanması ve siyasal olaylar

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur

Şekil: 3.11 TL/ABD Doları döviz kuru dalgalanması (2015-2020)

Kaynak: <https://tr.tradingview.com/symbols/USDTRY/>

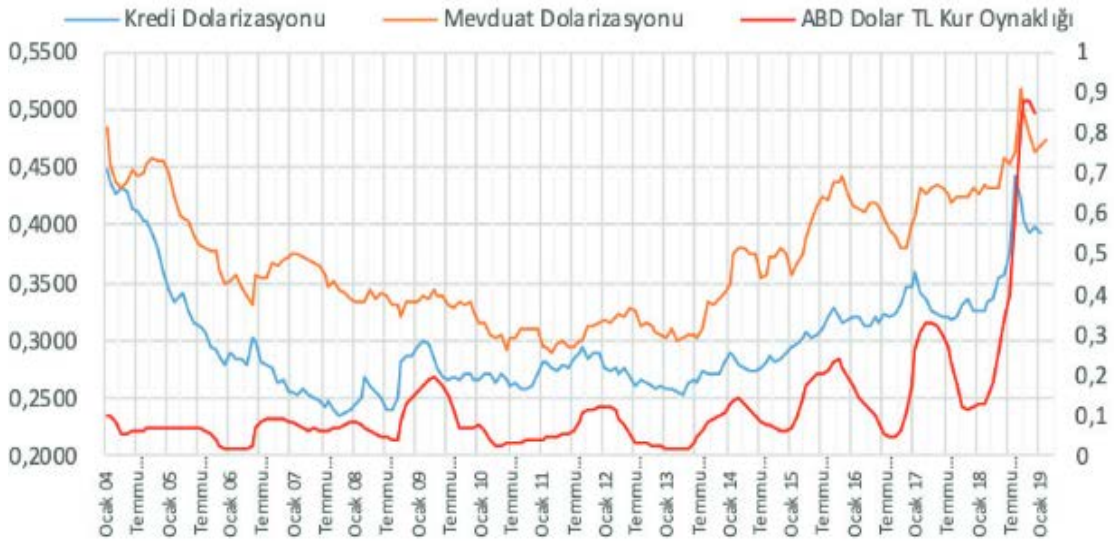
Tablo 3.9 ve Şekil 3.11’de gibi 2015 Kasım-Aralık aylarında TL döviz kurunda fazla değişim olmamış ve TL ABD doları karşısında 2,8-2,9 kurunda değişmiş, fakat 1 Ocak 2016 tarihinden itibaren yaptırımlar uygulanmaya başladığı dikkate alınarak 2016 Ocak ayı sürecinde Dolar/TL kurunun 3 üzerine çıktığı görülmüştür. Bu yükseliş fazla devam etmemiştir. Başka bir ifadeyle Türk para biriminin Rusya ile krizden fazla etkilenmediği sonucuna varılabilir.

27 Haziran 2016 tarihinde Cumhurbaşkanı Erdoğan Su-24 uçağının düşürülmesiyle ilgili derin üzüntü hissettiğini vurgulayarak üzüntü mektubunu Putin’e göndermiş, ayrıca, mektupta Rusya ile geleneksel dostane münasebetlerin yeniden inşa edilmesini istediğini de vurgulamıştır. 15 Temmuz 2016 tarihinde Türkiye’de başarısızlıkla sonuçlanan darbe girişimi gerçekleşmiştir. Darbe girişimi sonrasında uçak krizinin arka planında terör ihtimali üzerinde durulmuştur (Kurban & Cabbarlı, 2019, s.105) Bundan sonra Türkiye ve Rusya arasında ilişkiler giderek iyileşmeye başlamıştır (Sakwa, 2017, s. 235). 22 Temmuz 2016’da Rusya’nın Türkiye’ye uyguladığı yaptırımların belirli oranda yumuşatılması hakkında karar verilmiştir. 9 Ağustos 2016’da iki ülke liderinin St. Petersburg görüşmesi sırasında siyasi, ekonomik (özellikle toplam ticaret hacminin artırılması) ve diğer ilişkilerin geliştirilmesi amacıyla eylem planı hazırlanmıştır³¹. 28 Ağustos 2016’da Rusya, Türkiye’ye yönelik charter uçuşlara getirilen yasağı kaldırmış ve ilk uçuş 2 Eylül’de yapılmıştır. Böylece Türkiye’nin Rus turistlerinin

³¹ <https://www.nytimes.com/2016/08/10/world/europe/putin-erdogan-russia-turkey.html> (15.02.2019)

ilişkilerinin gerildiği 2017 sonu-2018 döneminde TL'nin Dolar karşısında en fazla değer kaybettiği dönemler olarak nitelendirilebilir³⁸.

Kur oynaklığı ve mevduat dolarizasyonu arasında ilişki birçok araştırmalara konu olmuştur. Örneğin, Akçay (1997), Honohan (2006), Corrado (2008), Yinusa (2008), Mengesha ve Holmes (2013) kendi çalışmalarında bu ikisi arasında doğrudan ilişkinin varlığını belirtmişlerdir. Kal kendi çalışmasında, Türkiye için kredi ve mevduat dolarizasyonu ile TL/dolar kur değişimi arasındaki etkileşimi ölçmeye çalışmıştır. Gelenen sonuç ise, dolarizasyonun artmasının döviz kuru oynaklığı riskini arttırdığı olmuştur. Kur oynaklığı ise ekonomik büyüme üzerine olumsuz etki yapmakta (2019, s.364-365), aynı zamanda siyasal istikrarsızlığı da beraberinde getirmektedir. Uçak krizinden sonra Türkiye'de kur oynaklığının düşük olduğu dikkate alınarak dolarizasyon oranının hangi şekilde değiştiğine aşağıdaki Grafik 'te görülmektedir.

Şekil 3.12 Türkiye ekonomisinin Dolarizasyonu (2004-2019)

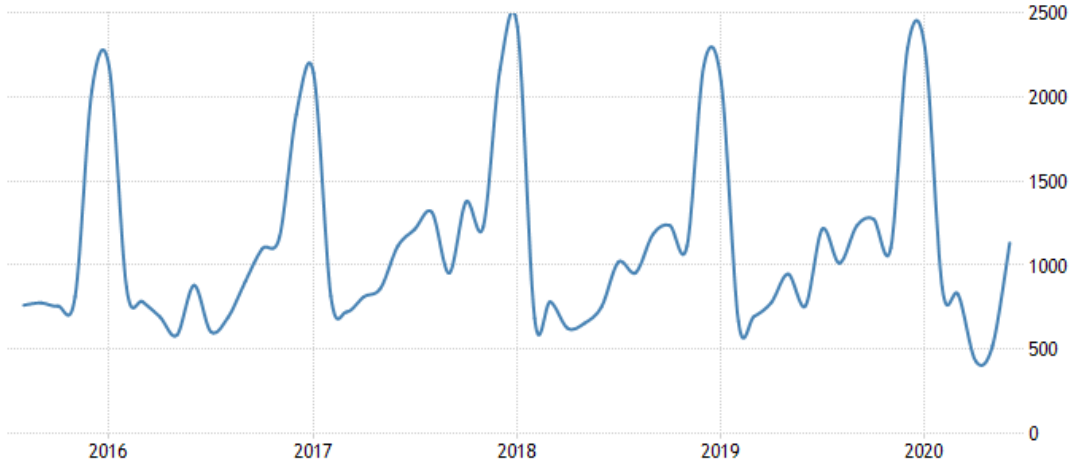
Kaynak: Kal, 2019, s. 362

Şekil 3.12'den görüldüğü gibi 2015 yılı sonu, 2016 yılı ortalarına kadar Türkiye'de dolarizasyon düşüş yapmıştır. Türkiye'nin Rusya ile yaşadığı uçak kriziyle ilişkili olarak dolarizasyonda herhangi bir yükseliş söz konusu değildir. Yine, Türkiye'nin finansal dolarizasyonunun yükselmesinin kur oynaklığında olduğu gibi Batı ile ilişkilerin gerilemesi kapsamında analiz edilmesi gerekmekte olduğu söylenebilir.

Kur oynaklığı kendiliğinde belirli riskler taşımakta, bu riskler hem merkez bankaların para politikası kararlarına, hem finansal enstrümanlara ve çeşitli finansal

³⁸ <https://www.voaturkce.com/a/Turkiyede-Dolarin-20-Yillik-Serüveni/aa/turkiyede-dolarin-20-yillik-serüveni/a/6279929>.

kuruluşlara, hem de uluslararası yatırımcılar tarafından belirli yatırımların yapılmasına ve ithalat-ihracat kararlarına doğrudan etki yapmakta ve bu çerçevede geleceğe yönelik öngörülerin üretilmesi araştırmalarına ilgi uyandırmaktadır (Ünal, 2009, s. 4).

Şekil 3.13 Türkiye’de iflas oranı (2015-2020)

Kaynak: <https://tradingeconomics.com/turkey/bankruptcies> (05.06.2021)

Türkiye’de en düşük iflas göstergesi 11 şirketin iflas ettiği Ekim 1995 yılı, en yüksek iflas göstergesi ise 3113 şirketin iflas ettiği Ocak 2013 yılında olmuştur. Grafik 3.12’de görüldüğü gibi 2015 sonu-2016 ortalarına kadar Türkiye’nin iflas ettiği şirket sayıları tekrar en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Bu durum, Türkiye-Rusya ilişkilerinin kötüleştiği döneme denk gelerek Rusya’nın uyguladığı yaptırımlarla da ilişkilendirilebilir.

Tablo 3.10 Türkiye’de işsizlik göstergeleri (2014-2020)

Yıl	İşgücü (bin kişi)	İşsiz sayısı (bin kişi)	İşsizlik %
2014	28786	2853	9,9
2015	29678	3057	10,3
2016	30535	3330	10,9
2017	31643	3454	10,9
2018	32274	3537	11,0
2019	32549	4469	13,7
2020	30873	4061	13,2

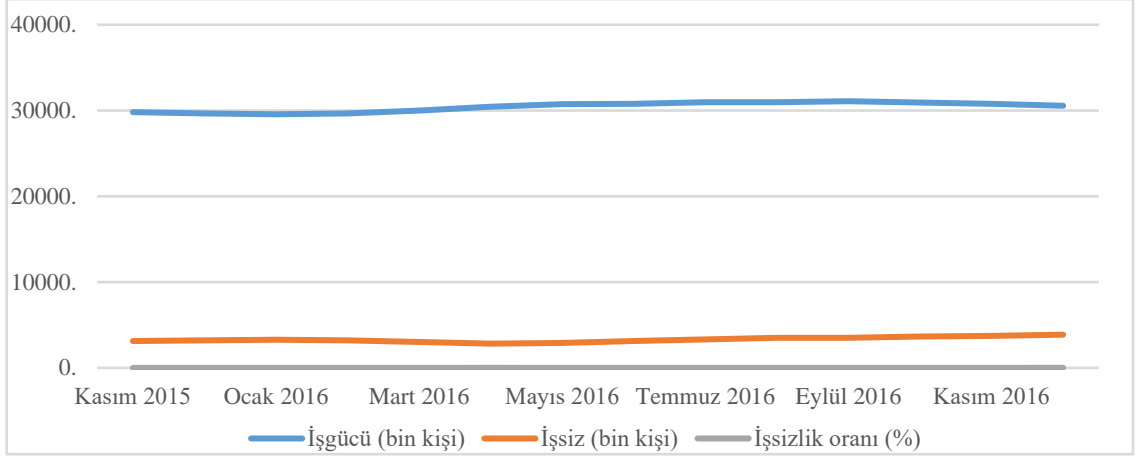
Kaynak: TÜİK verileri esasında oluşturulmuştur <https://data.tuik.gov.tr/>

Genel olarak 2014-2019 yılları arasında Türkiye’de işsizlik oranının devamlı şekilde yükseldiğini görülmektedir. Ancak ilginç nokta, krizin başladığı ilk aylarda işsizlik oranında düşüş olduğu görülebilir. Kasım 2015’te %10,5 civarında olan işsizlik oranı sonraki aylarda düşerek Nisan 2016’da %9,3’e ulaşmış ve bundan sonra tekrar yükselen tempoyla devam etmiştir. 2016 yılı sonunda işsizlik oranı 2015 rakamlarından daha yüksek, %12,7 oranında olmuştur.

Tablo 3.11 Uçak Krizi sonrası Türkiye’de işsizlik göstergeleri (aylık)

	İşgücü (bin kişi)	İşsiz (bin kişi)	İşsizlik oranı (%)
Kasım 2015	29801	3125	10,5
Aralık 2015	29652	3204	10,8
Ocak 2016	29565	3290	11,1
Şubat 2016	29680	3224	10,9
Mart 2016	30016	3023	10,1
Nisan 2016	30462	2824	9,3
Mayıs 2016	30763	2895	9,4
Haziran 2016	30778	3127	10,2
Temmuz 2016	30961	3324	10,7
Ağustos 2016	30967	3493	11,3
Eylül 2016	31087	3523	11,3
Ekim 2016	30914	3647	11,8
Kasım 2016	30781	3715	12,1
Aralık 2016	30540	3872	12,7

Kaynak: <https://data.tuik.gov.tr> TÜİK verileri esasında oluşturulmuştur.

Şekil 3.14 Türkiye'de işsizlik göstergeleri 2015 Kasım-2016 Aralık
Kaynak:TÜİK verileri esasında oluşturulmuştur.

Böylece 2016 yılında sanayi sektörlerinde bir yavaşlama veya gerileme söz konusu olmuş, ihracat rakamlarında küçülme üretimdeki daralmayla paralel gitmiş ve Türkiye'nin ekonomik büyüme hedeflerinden saptığı gözlemlenmiştir. Ancak bu durum, Türkiye'nin para piyasasında büyük yankı bulmamıştır. TCMB (2016, s. 11) raporuna göre, 2016 yılının ilk yarısında küresel ekonomik yavaşlama ve jeopolitik riskler (buraya hem de Rusya'dan kaynaklanan krizler dahildir) nedeniyle ihracat ve turizm gelirlerinin azalması sonuç itibariyle ekonomik büyümeye olumsuz etki yapmıştır. Aynı zamanda küresel alanda enerji fiyatlarının düşük seyri, Türkiye'nin bir enerji ithalatçısı olarak ekonomik büyümesine olumlu ve destekleyici unsur olarak nitelendirilmiştir. Aynı zamanda ekonomik yavaşlamanın önünü kesmek ve GSYH büyümesini desteklemek amacıyla T.C. hükümeti tarafından alınan yatırım teşvik paketleri vasıtasıyla Türkiye'de kamu yatırımları artmış ve bu durum kendi sırasıyla ekonomik büyümeye olumlu etki yapmıştır.

Tablo 3.12 Türkiye'nin mal ticaretine göre küresel sıralamada yeri (milyar dolar ve % oranı ile)

		Türkiye				Rusya			
		Toplam hacmi	Küresel payı	Yıllık değişim oranı	Sıralamada yeri	Toplam hacmi	Küresel payı	Yıllık değişim oranı	Sıralamada yeri
2015	İhracat	144	0,9	-9	31	340	2,1	-32	15
	İthalat	207	1,2	-14	21	194	1,2	-37	23
2016	İhracat	143	0,9	-1	31	282	1,8	-17	17
	İthalat	199	1,2	-4	20	192	1,1	-1	24

Kaynak: WTO (2016, s. 94 ve 2017, s. 102) verileri esasında oluşturulmuştur.

Tablo 3.12’de WTO’nun (Dünya Ticaret Örgütü) 2015 ve 2016 yıllarına ait verileri karşılaştırılmıştır. WTO’nun açıklamasına göre Türkiye’nin 2015 yılında bir önceki yıla kıyasla %9 oranında düşüş yapan ihracatı 2016 yılında bir önceki yıla kıyasla (yani 2015’e) sadece %1 oranında azalmıştır. Böylece Türkiye’nin ihracat verilerine göre küresel sıralamada 31. yeri sabit olarak kalmıştır. Uçak krizi Türkiye’nin Rusya’ya ihracatına daha büyük etki yapsa da küresel ihracatını sadece %1 oranında etkileyebilmiştir. Bu dönemde Rusya’nın ihracat rakamlarına göre küresel sıralamada yeri ise 15’ten 17’e gerilemiştir.

İthalat verilerine baktığımızda; 2015’te Türkiye’nin toplam ithalatı eski yıla kıyasla %14 azalmış ve Türkiye 207 milyar civarı toplam ithalatla küresel sıralamada 21.sırada yerini almıştır. 2016’da ise ithalat 199 milyar olmuş, bu rakam önceki yıla (yani 2015’e) kıyasla %4 azalmıştır. Türkiye’nin ithalatında 2015’te %14 azalma, 2016’da ise %4 azalma olduğu ve toplam ithalatın hacminin azalmasına bakılmaksızın küresel sıralamada yeri 21’den 20’ye yükselmiştir. Rusya’da ise 2015-2016 arasında ithalat verilerinde de %1 oranında azalma gözlemlenmiş ve küresel sıralamada da yeri 23’ten 24’e gerilemiştir.

Sonuç olarak Rusya’nın Türkiye’ye uyguladığı yaptırımlar Rusya’nın kendi ekonomisinde daha fazla yankı bulmuş ve küresel görünümünde Türkiye’ye kıyasla daha fazla gerilemeye getirip çıkarmıştır. Ancak bu gerileme sadece uçak krizi ile ilişkili olmayıp, bahsedilen dönemde Rusya’nın küresel çapta uyguladığı dış politika ve bunun karşılığı olarak Batı tarafından gelen yaptırımlarla da ilişkili olduğunu söylenebilir.

3.2.3. Uçak krizi nedeniyle uygulanan yaptırımların turizme etkileri

Günümüzde Türkiye, dünya genelinde en çok tercih edilen top 10 turistik destinasyonlardan biri konumuna sahiptir.

Tablo 3.13 Dünya genelinde seyahat edilen ilk 10 ülke (mil. kişi)

	2017	2018	2019
1.Fransa	86,9	89,99	
2. İspanya	81,9	82,8	83,5
3. A.B.D.	77,2	79,7	79,3

4. Çin	60,7	62,9	65,7
5. İtalya	58,3	61,6	64,5
6. Türkiye	37,6	45,8	51,2
7. Meksika	39,3	41,3	45,0
8. Tayland	35,6	38,2	39,9
9. Almanya	37,5	38,9	39,6
10. İngiltere	39,5	38,7	39,4

Kaynak: Dünya Turizm Örgütü Ocak 2021 Barometresi (aktaran ktb.gov.tr)

Bugün Türkiye'ye gelen yabancı turist sayısı 51 milyonu aşmaktadır³⁹. Türkiye'ye seyahat yapanlar arasında büyük sayıda Ruslar bulunmaktadır. Türkiye-Rusya turizm ilişkilerinde dikkat çeken nokta, 2015 uçak krizi sonrası ve 2016 yılında Türkiye'ye gelen Rus turistlerin sayısında çok büyük bir düşüş olmasıdır. 2015 sonrası Rusya'dan Türkiye'ye gelen turist sayısı azaldığı gibi Türkiye'den Rusya'ya giden turist sayısında da büyük oranda azalma olmuştur. Bu azalmayı Tablo 3.14'te görebiliriz.

Tablo 3.14 Türkiye'nin turizm istatistikleri (2014-2016)

	2014	2015	2016
Türkiye'nin turizm gelirleri (bin \$)	34305904	31464777	22107440
Turizm gelirlerinin GSYH içindeki payı (%)	3,7	3,7	2,6
Türkiye'nin turizm giderleri (milyon \$)	5470	5698	5050
Türkiye'deki toplam turist sayısı	35024592	34612187	24736736
Türkiye'deki Rus turist sayısı	4479049	3649003	866256
Rusya'daki toplam turist sayısı (bin kişi)	25438	26852	24571
Rusya'daki Türk turist sayısı (bin kişi)	263	239	43

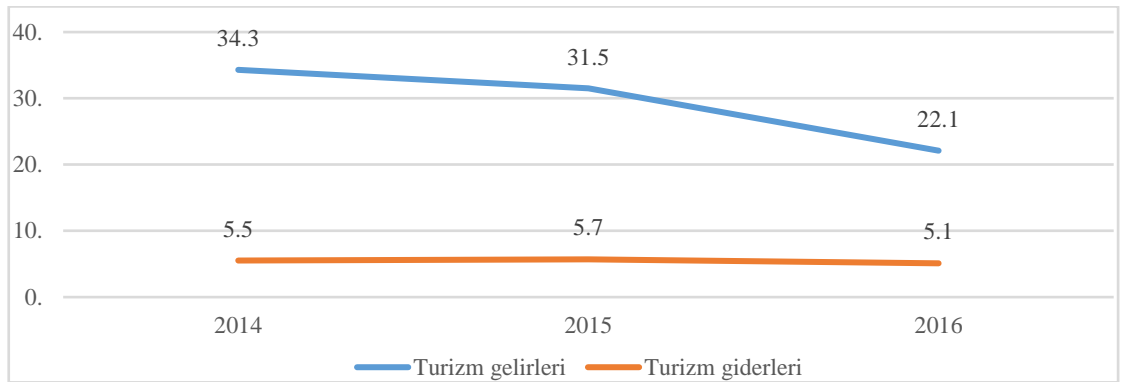
Kaynak: TÜİK- <https://tuik.gov.tr> verileri esasında oluşturulmuştur.

³⁹ TÜİK Kurumsal (<https://data.tuik.gov.tr/>)

Tablo 3.15 Uçak krizi döneminde Türkiye'nin seyahat gelirleri ve giderleri (milyon dolar) (aylık)

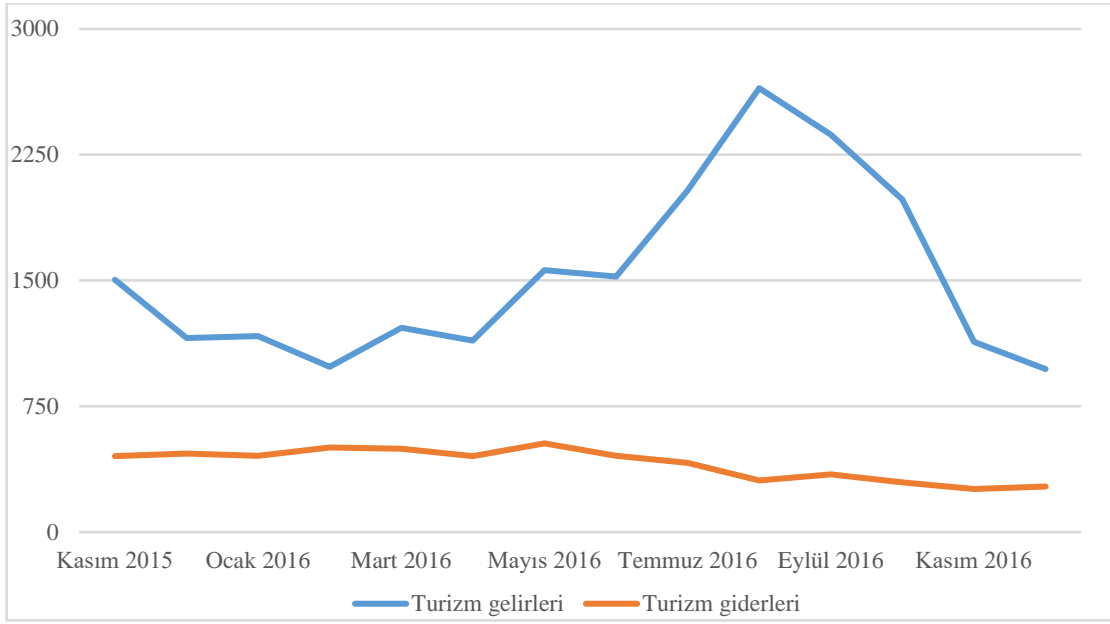
	Toplam gelir (yabancılar ve vatandaşlar)	Yabancılardan gelen gelir	Seyahat giderleri
Kasım 2015	1504	1117	453
Aralık 2015	1158	788	468
Toplam 2015	26616	21953	5368
Ocak 2016	1169	825	455
Şubat 2016	986	699	504
Mart 2016	1218	904	497
Nisan 2016	1142	844	453
Mayıs 2016	1561	1233	529
Haziran 2016	1523	1241	455
Temmuz 2016	2038	1502	412
Ağustos 2016	2647	1980	308
Eylül 2016	2369	1691	344
Ekim 2016	1983	1579	297
Kasım 2016	1135	784	257
Aralık 2016	972	635	272
Toplam 2016	18743	13917	4783

Kaynak: TCMB (2020, s. 24) verileri esasında oluşturulmuştur.

Şekil 3.15 Türkiye'nin turizm gelir ve giderleri (2014-2016) milyar dolar

Kaynak: TÜİK verileri esasında oluşturulmuştur.

Şekil 3.16 Uçak krizi döneminde Türkiye'nin turizm gelirleri ve giderleri (2015-2016) (aylık)

Kaynak: TCMB (2020, s. 24) verileri esasında oluşturulmuştur.

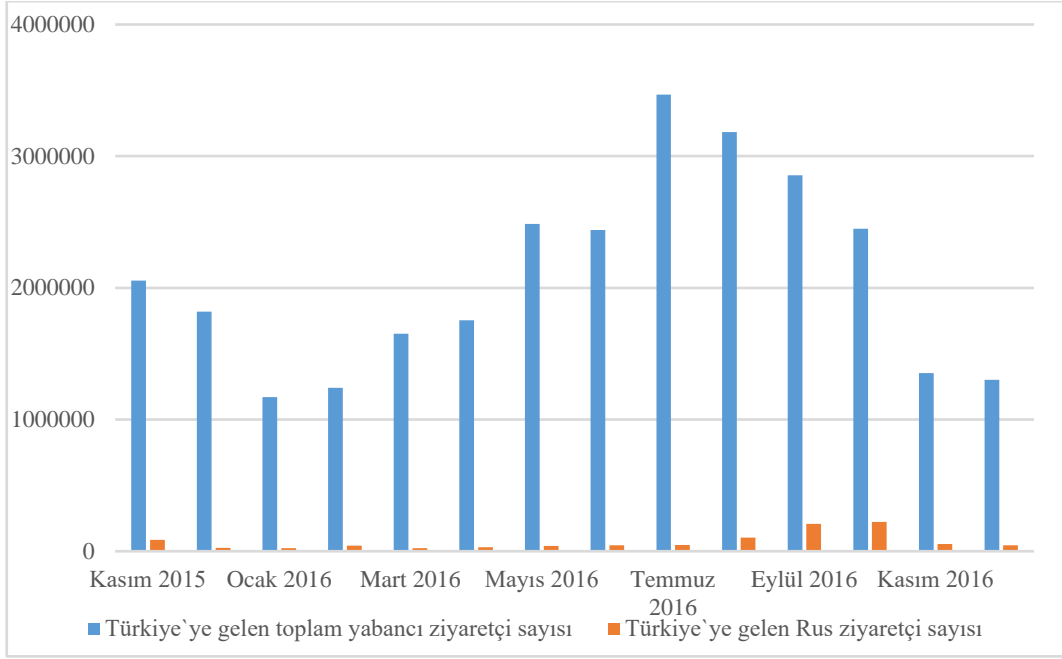
Tablo 3.14'te görüldüğü gibi 2015 yılında Rusya'ya toplam 26,9 milyon civarı kişi turistik ziyaret yapılmış, rakamın %0,9 gibi küçük bir kısmı Türk turistlerden oluşmaktadır. Aynı yılda Türkiye'deki Rus turistlerinin sayısı ise Türkiye'yi ziyaret eden toplam turistlerin (34,6 milyon) %10,5'ini oluşturmuştur. 2015 yılında turizm ilişkilerinde Rusya lehinde bir ağırlık söz konusu olmuştur. Böylece Türkiye, Rus turistlerinden önemli ölçüde gelir elde etmiştir. Aynı zamanda Türk turistlerin Rusya'yı tercih etmemesi büyük kayıplar yaşatmazken, Rus turistlerin Türkiye'yi tercih etmemesi büyük turizm kayıplarına yol açmıştır. 2016 yılına baktığımızda durumun 2015'ten farklı olduğu görülmektedir. Rusya'ya 2016'da toplam 24,6 milyon kişi ziyaret yapılmış (önceki yıla kıyasla %8,5 azalma), bunun %0,2'sini Türk turistler oluşturmuştur. Aynı yılda Türkiye'deki Rus turistlerin sayısı Türkiye'yi ziyaret eden toplam turistlerin (24,7 milyon (önceki yıla kıyasla %28,5 azalma) %3,5'ini oluşturmuştur. Turist sayısında azalma doğal olarak turizm gelirlerinin de azalmasına neden olmuş ve böylece 2015 yılında (TÜİK verilerine göre) Türkiye'nin 31,5 milyar dolar turizm geliri 2016 yılında azalarak 22,1 milyar dolara düşmüştür. TCMB (2020) verilerine göre ise bu rakamlar biraz farklı olup, 2015 yılı için Türkiye'nin turizm gelirleri 26,6 milyar dolar, turizm giderleri 5,4 milyar dolar, 2016 yılı için ise bu rakamlar uygun olarak 18,7 milyar, 4,8 milyar dolar olmuştur.

Tablo 3.16 Uçak krizi döneminde Türkiye’deki Rus ziyaretçilerin aylara göre değişimi

Aylar	Türkiye’ye gelen toplam yabancı ziyaretçi sayısı	Türkiye’ye gelen Rus ziyaretçi sayısı	Rus ziyaretçilerin toplam ziyaretçilere kıyasla oranı (%)	Rus ziyaretçilerin eski yılın aynı ayına kıyasla değişim oranı
Kasım 2015	2055549	86090	4,09	+36,74
Aralık 2015	1819877	25485	1,74	-46,86
Ocak 2016	1170333	22106	1,89	-56,70
Şubat 2016	1240633	42180	1,75	-54,40
Mart 2016	1652511	23947	1,45	-58,95
Nisan 2016	1753045	31050	1,77	-79,28
Mayıs 2016	2485411	41004	1,65	-91,82
Haziran 2016	2438293	45647	1,87	-93,01
Temmuz 2016	3468202	47788	1,38	-93,04
Ağustos 2016	3183003	104549	3,28	-83,63
Eylül 2016	2855397	207987	7,28	-60,68
Ekim 2016	2449948	222719	9,09	-2,80
Kasım 2016	1353280	55288	4,09	-35,78
Aralık 2016	1302157	44097	3,39	+73,03
Toplam 2016	25352213	866256	3,42	-76,26

Kaynak: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı verileri esasında oluşturulmuştur.⁴⁰

⁴⁰ <https://yigm.ktb.gov.tr/TR-249706/2016.html>

Şekil 3.17 Kriz döneminde Türkiye'ye gelen toplam ziyaretçilerin ve Rus ziyaretçilerinin sayısının aylara göre değişimi

Kaynak: Grafik TC Kültür ve Turizm Bakanlığı verileri esasında oluşturulmuştur.

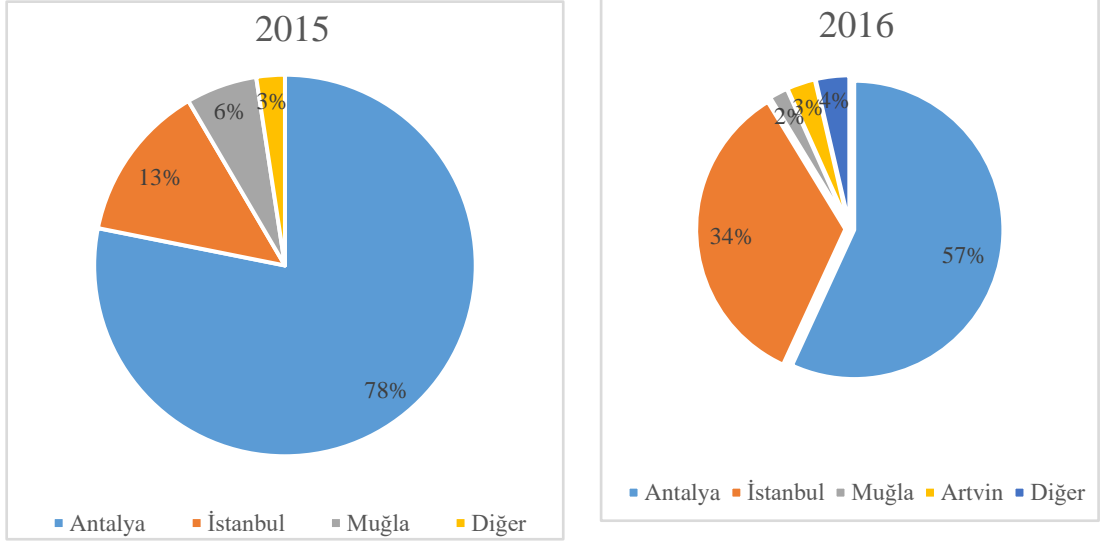
Tablo 3.17 İllere göre Türkiye'deki Rus turistlerin dağılımı (2015-2016)

İller	2015 yılında Rus ziyaretçi sayısı	2016 yılında Rus ziyaretçi sayısı
Adana (Botaş, Şakirpaşa)	510	444
Ağrı (Gürbülak)	54	22
Ankara (Esenboğa)	11891	7309
Antalya (Alanya, Finnik, Kaş, Merkez, Kemer, G.pasha)	2851306	492564
Ardahan (Çıldır-Aktaş, Posof-Türközü)	1921	1514
Artvin (Sarp, Hopa)	30967	26606
Aydın (Kuşadası, Didim Yat Limanı)	1948	980
Balıkesir (Ayvalık)	102	110
Balıkesir (Bandırma, Koca Seyit)	28	-
Bartın (Merkez)	5	2
Bursa (Gemlik, Yenişehir)	269	47
Çanakkale (Merkez, Kepez, İçdaş, Limanı)	128	131
Denizli (Çardak)	5	-
Edirne (İpsala, Kapıkule, Pazarkule, Hamzabeyli)	8110	3448

Erzincan (Merkez)	13	54
Erzurum (Merkez)	196	75
Eskişehir (Polatkan)	42	57
Gaziantep (Merkez)	26	23
Giresun (Merkez)	40	125
Hakkari (Esendere)	6	2
Hatay (Cilvegözlü, İskenderun, Yayladağ, Merkez)	142	133
Iğdır (<u>Dilucu</u>)	1549	1265
Isparta (S. Demirel)	7	5
İstanbul (<u>A.H.L.</u> , <u>S. Gökçen</u> , Zeytinburnu, <u>Pendik</u> , EM-5)	489451	298255
İzmir (<u>Çeşme</u> , <u>A.Menderes</u> , Dikili, Merkez, Aliğa, Foça, Seferihisar)	14538	1585
Kastamonu (İnebolu)	8	4
Kayseri (Erkilet)	37	4
Kırklareli (<u>Dereköy</u>)	18668	5535
Kilis (Öncüpınar)	27	-
Kocaeli (Derince, Cengiz Topel)	683	517
Konya (Merkez)	6	1
Malatya (Erhaç)	1	-
Mersin (Anamur, <u>Merkez</u> , <u>Taşucu Seka</u> , Taşucu Deniz, Yeşilovacık)	14966	341
Muğla (<u>Bodrum</u> , <u>Dalaman</u> , Datça, <u>Fethiye</u> , Güllük, <u>Marmaris</u> , <u>Milas-Bodrum</u> , Turgutreis, Yalıkavak, <u>Mantar Burnu</u> , Bozburun)	220139	17387
Muş (H)	-	4
Nevşehir (Kapadokya)	22	12
Ordu (Ünye, Fatsa)	12	12
Rize (Merkez)	1	3
Samsun (<u>Merkez (D, H)</u>)	4405	4058
Sinop (Merkez (D, H))	58	10
Şırnak (Habur)	89	27
Tekirdağ (<u>Merkez</u> , Çorlu)	2003	2513
Trabzon (<u>Merkez (D,H)</u>)	816	1057
Şanlıurfa (GAP)	1	-

Van (Kapıköy, Merkez, Kapıköy)	18	2
Zonguldak (Merkez, K. Ereğli, Çaycuma, Eren)	280	13
Toplam	3649003	866256
Oran (%)	10,07	3,42

Kaynak: Tablo T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı verileri esasında oluşturulmuştur.

Şekil 3.18 Rus ziyaretçilerin temel destinasyonları (2015-2016)

Kaynak: Grafik T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı verileri esasında oluşturulmuştur.

Rus turistlerin büyük çoğunluğunun Ankara, Antalya, Artvin, İstanbul, İzmir, Kırklareli, Mersin, Muğla şehirlerine ziyaret ettiği görülmektedir. Tablodaki altı çizilmiş sınır giriş kapılarının bulunduğu ilçeler Rus turistlerin en fazla ziyaret yaptığı bölgelerdir. Sadece Antalya, İstanbul ve Muğla'ya gelen Rus turistler 2015 yılında Türkiye'ye gelen toplam Rus ziyaretçilerinin %97'sini oluşturmuş, 2016 yılında ise bu rakam %93 olmuştur. Görüldüğü gibi Rus turistler, uçak krizinden sonraki aylarda eski yılın aynı aylarına kıyasla büyük oranda düşüşün olmasına rağmen Türkiye'ye, özellikle de turistik alanlar olan Antalya, İstanbul ve Muğla'ya gelmeye devam etmiştir. Türkiye'nin her zaman daha çok turist akımına uğradığı yaz aylarında olduğu gibi 2015 yılının Haziran, Temmuz ve Ağustos aylarında da aynı eğilim Rus turistleri açısından gözlemlenmektedir. İki ülke arasında ilişkilerin en sert dönemlerini yaşamasına rağmen, 45,6 bin (Haziran ayında), 47,8 bin (Temmuz ayında) ve 105,4 bin (Ağustos ayında) Rus turist bahsedilen aylarda Türkiye'ye turistik ziyaret yaptığı bilinmektedir. Rus turistlerin siyasal krizden

etkilenmeyerek Türkiye'yi turistik destinasyon olarak tercih etmekten vazgeçemedikleri görülmektedir.

2015 sonu-2016 ortalarını kapsayan iki ülke arasındaki kriz döneminde Rusya'nın Türkiye'ye uyguladığı turistik yaptırımlar çerçevesinde Rusya vatandaşlarının Türkiye'ye yönelik turistik seyahatlerinin yasaklanması ve bu yasağın Temmuz 2016'da kabul edilen resmi devlet belgeleri ile ortadan kaldırılması sonrası, sadece 2 Ağustos 2016 tarihinde tekrar turistik ziyaretlerin başlanması gibi faktörler dikkate alındığında 2016 yılında büyük oranda düşüşün olduğu anlaşılabilmektedir. Böylece 2016 yılının sadece 4 ayında Rus turistler Türkiye'ye büyük akınla gelebilmiş ve genel olarak onların sayısı da 2016 yılına kıyasla 2015 yılında %76,3 oranında azalmıştır.

İkili ilişkilerin normalleşmesi, 2017 yılından itibaren Türkiye'ye yönelik Rus turist akınının tekrar canlanmasına yol açmıştır. Böylece diğer sektörlerde ilişkiler onarıldığı gibi turizm ilişkileri de eskisinden daha iyi bir düzeye yükseltilebilmiştir. Siyasi ve ekonomik istikrar, turistlerin Türkiye'yi turistik bir destinasyon olarak tercih etmesine neden olmuştur. Sonuç itibarıyla 2017'de Türkiye 32 milyon turist sayısı ile dünyanın top 10 turistik destinasyonlarından biri olmuş ve bu pozisyonunu korumaya devam etmiştir.

3.2.4. Uçak krizi nedeniyle uygulanan yaptırımların doğrudan yabancı yatırımlara etkileri

Ülkelerin ekonomik büyümesi ve kalkınmasında etkin rolü olduğu iddia olunan yabancı yatırımların artışının sağlanmasına ilişkin devlet kararları ve kanunlarının kabulü, özellikle makroekonomik ve politik (siyasal) istikrar ile ilişkilidir (Neuhaus, 2005, s. 147). Doğrudan yabancı yatırımların ülke ekonomisine kazandırılması ve siyasal istikrar arasında bir ilişkinin var olduğu söylenebilir. Siyasal istikrarsızlık doğrudan yabancı yatırımların girişi için bir risk olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle siyasal kriz döneminde yabancı yatırımların doğal olarak azaldığı veya kriz yaşayan ülke ekonomisini terk ettikleri bilinmektedir (Haksoon, 2010, s. 59; Schneider & Frey, 1985, s. 161). Örneğin Türkiye, yabancı yatırımcılar için sağlam bir durak noktası olabilmek adına pek çok kanunu yürürlüğe sokmuştur. Ancak uçak krizi döneminde düşük de olsa doğrudan yabancı yatırımların azaldığını aşağıdaki tablolar ve grafikler doğrultusunda incelenebilir. Doğrudan yabancı yatırımlara ilişkin verileri elde etmek için Dünya Bankası, IMF, OECD, T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı (eski adı Hazine Müsteşarlığı), TCMB, vd. kaynaklara bakılabilir (Uygur, 2012, s. 87).

Dünya Bankası verilerine göre Türkiye'ye doğrudan yabancı yatırım girişi 2015-2016 yılları arasında azalarak 2015 yılında 19,3 milyar dolar, 2016 yılında 13,9 milyar dolar olmuş ve Rusya'daki doğrudan yabancı yatırım girişi ise bunun aksine artarak 2015'de 6,9 milyar dolar iken 2016'da 32,6 milyar dolar olmuştur.

Tablo 3.18 Türkiye ve Rusya'daki doğrudan yabancı yatırım girişlerinin karşılaştırılması (2015-2016)

Yıllar	Türkiye'deki toplam yabancı yatırımlar (milyar dolar)	Rusya'daki toplam yabancı yatırımlar (milyar dolar)
2016	13,9	32,6
2015	19,3	6,9

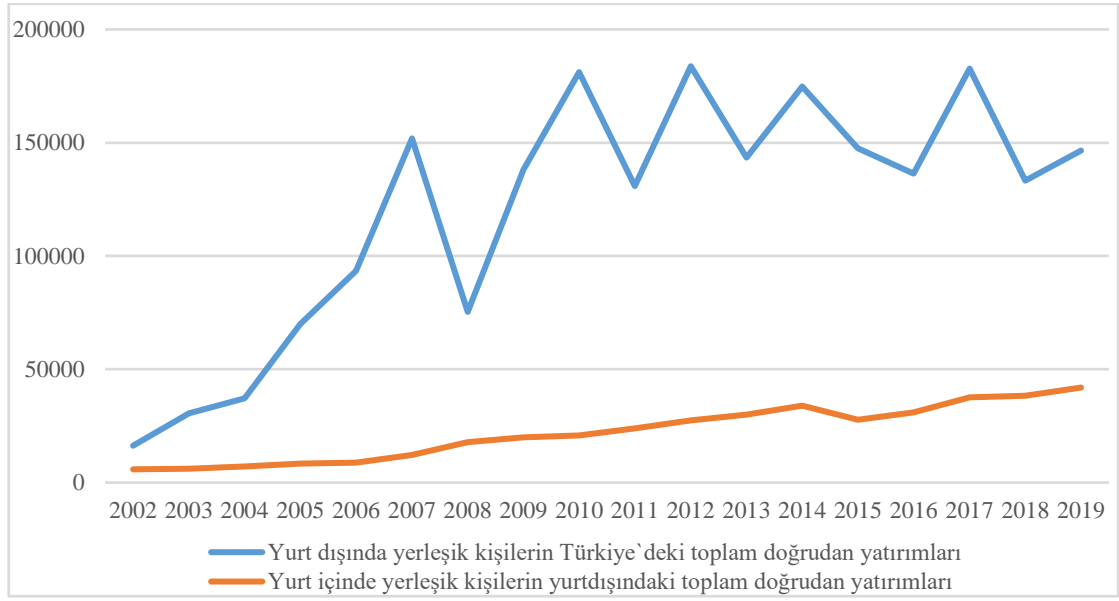
Kaynak: Dünya Bankası verileri esasında oluşturulmuştur. <https://www.data.worldbank.org/indicator/BX.KLT.DINV.WD.GD.ZS?location=TR> (05.03.2020)

Tablo 3.19 Türkiye-Rusya arasında ikili doğrudan yabancı yatırım akışlarının karşılaştırılması (milyon dolar)

Yıl	Yurt dışında yerleşik kişilerin Türkiye'deki toplam doğrudan yatırımları	Rusya'da yerleşik kişilerin Türkiye'deki toplam doğrudan yatırımları	Yurt içinde yerleşik kişilerin yurtdışındaki toplam doğrudan yatırımları	Yurt içinde yerleşik kişilerin Rusya'daki toplam doğrudan yatırımları
2002	16270	0	5847	154
2003	30595	1	6138	150
2004	37175	0	7060	154
2005	69907	3602	8315	184
2006	93448	6926	8866	180
2007	151929	3324	12210	244
2008	75407	1790	17846	208
2009	138010	2345	19923	303
2010	181171	2344	20761	362
2011	130912	3207	23897	558
2012	183767	8535	27513	470
2013	143475	6643	29918	419

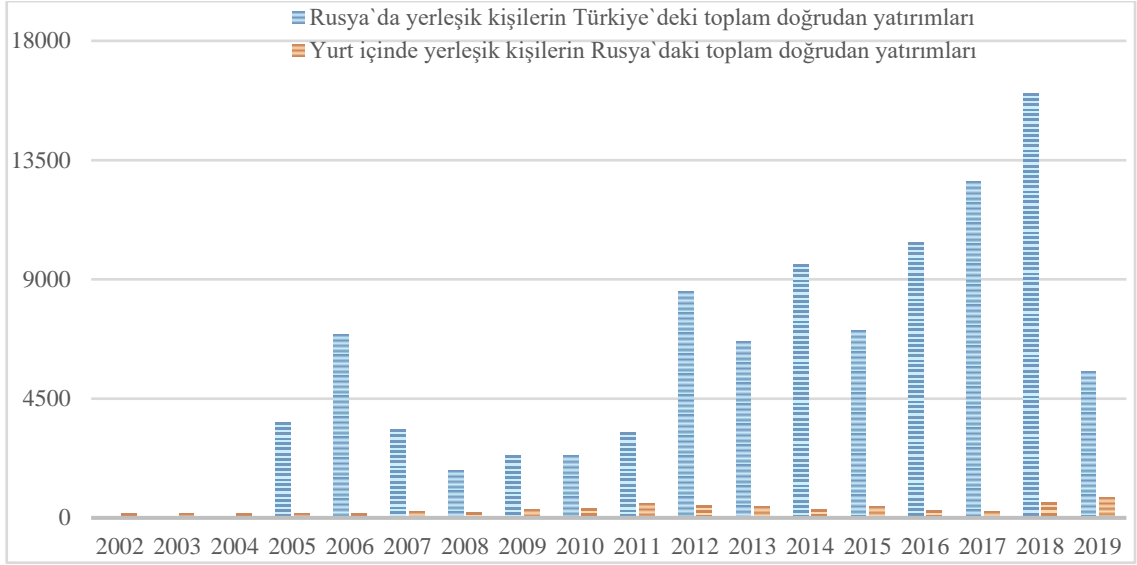
2014	174802	9563	33938	306
2015	147587	7060	27671	420
2016	136435	10409	30966	272
2017	182721	12687	37570	233
2018	133219	16022	38394	575
2019	146574	5505	41934	771

Kaynak: TCMB (2020a, s. 20, 22) ve TC Ticaret Bakanlığı (2020, s. 40) verileri esasında oluşturulmuştur

Şekil 3.19 Türkiye'deki doğrudan yabancı yatırımlar ve Türklerin yurtdışındaki doğrudan yatırımlarının karşılaştırılması

Kaynak: Grafik TCMB (2020 a, s. 20, 22) ve T.C. Ticaret Bakanlığı (2020, s. 40) verileri esasında oluşturulmuştur.

Şekil 3.20 Türkiye-Rusya arasında ikili doğrudan yabancı yatırım akışlarının karşılaştırılması

Kaynak: Grafik TCMB (2020a, s. 20, 22) ve TC Ticaret Bakanlığı (2020, s. 40) verileri esasında oluşturulmuştur.

Tablo 3.19'dan görüldüğü gibi yurt dışında yerleşik kişilerin Türkiye'deki toplam doğrudan yatırımları (portföy yatırımları hariç) 31 Aralık 2019 itibariyle 146,6 milyar dolar, yurt içi yerleşiklerin yurt dışındaki toplam doğrudan yatırımları da 41,9 milyar dolar değerinde olmuştur. Uçak krizi ve sonrasına ait, yani 2015-2016 dönemindeki rakamlara bakıldığında, Rusya'da yerleşik kişilerin Türkiye'deki yatırımlarının miktarı kriz sonrası dönemde azalmamış, daha da artmıştır. 2015'te Türkiye'deki 7,1 milyar değerinde Rus kökenli sermaye miktarı 2016 yılında artarak 10,4 milyar dolar olmuştur. İkinci bölümde verilen Tablo 2.19'dan da görüldüğü gibi, sadece 2015 yılında Türkiye'ye Rusya'dan 26,6 milyon dolar sermaye girişi olmuş, 2016 yılında bu rakam 33,9 milyon dolar olmuştur. Başka bir ifadeyle Türkiye'ye 2015-

2016 yıllarında artan Rus kökenli sermaye girişi bahsedilen yıllarda Türkiye'deki toplam Rus kökenli sermayenin artışına katkı sağlamış ve finans sektörü uçak krizinden genel olarak etkilenmemiştir. Dahası iki ülke arasındaki siyasi ilişkilerin tekrar normale dönmesi çerçevesinde, 2017 yılında Rusya Doğrudan Yatırım Fonu ve Türkiye Varlık Fonu arasında ortak bir fonun tesisini öngören anlaşmanın imzalanması bu sektörde ilişkilerin daha da derinleştirilmesine, ortak yatırım kararlarının alınmasına yol açmıştır. Böylece Rusya'nın Türkiye yatırım piyasasında da en güçlü ülke olmayı hedeflediği söylenebilir.

Genel olarak yaşanan siyasal istikrarsızlık Türkiye'ye giren toplam yabancı yatırım girişini azaltmış ve risk oranını artırmıştır. Mesela, UNCTAD'ın 2014-2015 yılları için

top 20 doğrudan yabancı yatırım girişi olan ekonomileri sırasında Türkiye yer alırken (22. sırada), 2015-2016 ve 2016-2017 yılları için benzer sıralamada yer almamıştır. Ancak tersi olarak 2014-2015 yıllarına ait sıralamada Rusya yer almasa da 2015-2016 sıralamasında 25. sırada ve 2016-2017 sıralamasındaki konumunu biraz daha ilerleterek 15. sıraya yerleşmiştir (UNCTAD 2016, s. 5; UNCTAD, 2017, s. 12; UNCTAD, 2018, s. 6).

3.2.5. Uçak krizinin iki ülke arasındaki enerji projeleri üzerindeki etkileri

Uçak krizi, Türkiye'nin Rusya'dan enerji konusunda asimetrik dışa bağımlılığını ve bununla birlikte gelen riskleri tekrar gündeme getirmiştir. Ancak iki ülke arasındaki enerji ilişkilerinin bu krizden fazla etkilenmediğini söylenebilir. Rusya, diğer sektörlerde Türkiye'ye daha önce hakkında bahsettiğimiz yaptırımları uygulasa da enerji sektöründe herhangi bir yaptırım uygulamamıştır.

Daha önceki verilerden anlaşılacağı gibi 2015 yılı Kasım ayında yaşanan uçak krizi nedeniyle 2016 yılında iki ülke arasındaki ticaretin toplam hacminde önemli ölçüde gerileme olmuş, bununla beraber petrol ve doğalgaz sektörü verilen dönemdeki krizden fazla etkilenmemiştir. Türkiye'nin Rusya'dan doğalgaz ithalatında küçük oranda bir düşüş olsa da petrol ithalatında küçük oranda bile olsa artış söz konusudur. Yani, 2015'te Rusya'dan 3,1 milyon ton petrol ve 26,8 milyar m³ doğalgaz ithalatı, 2016 yılında 3,2 milyon ton ve 24,5 milyar m³ olmuştur. Genel olarak 2015-2016 yıllarında Türkiye'nin toplam petrol ve doğal gaz ithalinde küçük bir düşüş yaşanmıştır. Bu durum uçak krizi ile ilgili olmamıştır. Şöyle ki, Rusya, Türkiye'ye kriz nedeniyle enerji ihracatını durdurmamıştır.

Tablo 3.20 Türkiye'nin Rusya'dan ham petrol ve doğalgaz ithalatı (2015-2016)

	2015	2016
Türkiye'nin ham petrol ithalatı (ton)	25064776	24957985
Türkiye'nin Rusya'dan ham petrol ithalatı (ton)	3102612	3234933
Türkiye'nin doğalgaz ithalatı (milyon m3)	48427	46352
Türkiye'nin Rusya'dan doğalgaz ithalatı (milyon m3)	26783	24540
Rusya'nın petrol ihracatı (milyon ton)	244,5	254,9
Rusya'nın doğalgaz ihracatı (milyar m3)	185,5	198,7

Kaynak: Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu raporları ve Federalnaya Slujba Gosudarstvennoy Statistiki (Federal Devlet İstatistik Hizmeti) verileri esasında oluşturulmuştur.

2000 yılından itibaren Türkiye’de ithal olunan toplam enerji miktarı artarken toplam değerinin azalması gibi bir ters orantı ise Türkiye-Rusya ilişkilerinden değil, tüm dünyadaki petrol fiyatlarının düşüşü ile ilgili olmuştur. 2000’den 2012 yılına kadar istikrarlı şekilde petrol ithalini 9,5 milyar dolardan 60,1 milyar dolara kadar artıran Türkiye, 2012 yılından sonra dünya genelinde petrol fiyatlarının düşmesiyle ilgili olarak petrol ithaline daha az harcama yapmaya başlamış ve belirtilen rakam giderek düşmeye başlamıştır (Kızılkaya ve Sofuoğlu, 2018, s. 87). 2015’te petrol ithaline 38,7 milyar dolar harcayan Türkiye, 2016’da sadece 27,5 milyar dolar harcamıştır. Bu duruma paralel olarak enerji ihracatçısı olarak Rusya’nın 2015 yılında önemli ölçüde ekonomik kayıplarla yüzleştiğini, rublenin dolar karşısında değer kaybettiğini söyleyenebilir. Sonuç olarak petrol sektöründeki ikili ilişkilerin sürekliliğinin uçak krizi nedeniyle bozulmadığı kanısına varılabilir.

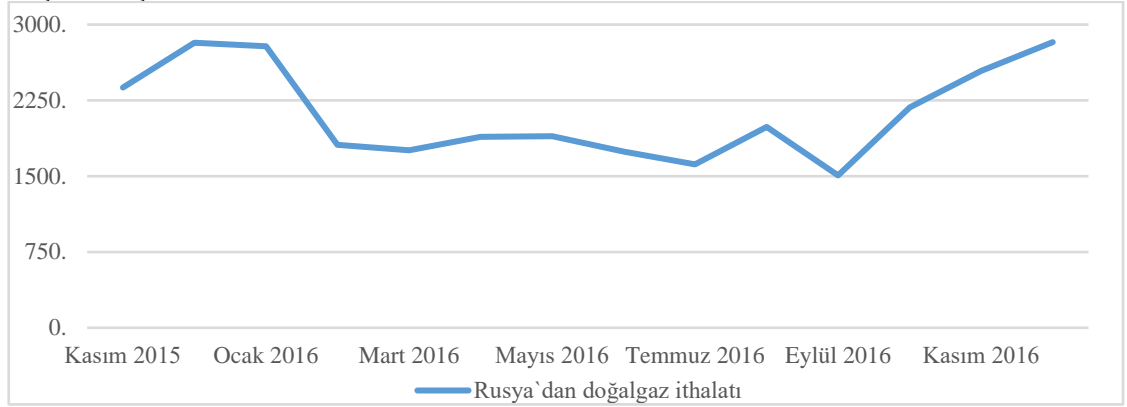
Aşağıdaki Tablo 3.21’de Türkiye-Rusya enerji (petrol, diğer petrol ürünleri ve doğal gaz) sektöründeki ilişkilerin kriz döneminde her ay nasıl değiştiğine ilişkin veriler sunulmuştur.

Tablo 3.21 Uçak krizi döneminde Türkiye-Rusya enerji dış ticareti (aylık)

	Türkiye'nin enerji ihracatı (milyon dolar)	Türkiye'nin enerji ithalatı (milyon dolar)	Rusya'dan doğalgaz ithalatı (milyon sm ³)	Rusya'dan doğalgaz ithalatının toplam doğalgaz ithalatında payı (%)	Rusya'dan ham petrol ve diğer petrol ürünleri ithalatı (ton)	Rusya'dan ham petrol ve diğer petrol ürünleri ithalatının toplam ham petrol ve diğer petrol ürünleri ithalatında payı (%)
Ocak 2015	482	3764	2689,33	53,81	298743	10,88
Şubat 2015	386	3625	2459,12	53,06	409019	13,83
Mart 2015	497	3840	2350,85	54,96	567234	17,94
Nisan 2015	504	3039	1891,46	52,94	582222	19,37
Mayıs 2015	428	3384	1831,06	54,94	453917	13,47
Haziran 2015	481	3386	1686,95	52,69	484775	14,22
Temmuz 2015	452	3239	1797,35	54,05	797611	25,37
Ağustos 2015	420	2794	2667,73	71,30	474121	14,23
Eylül 2015	336	3009	2008,48	54,51	564555	16,25
Ekim 2015	377	2865	2203,72	58,83	788188	22,81
Kasım 2015	422	2642	2376,65	51,99	611463	18,04

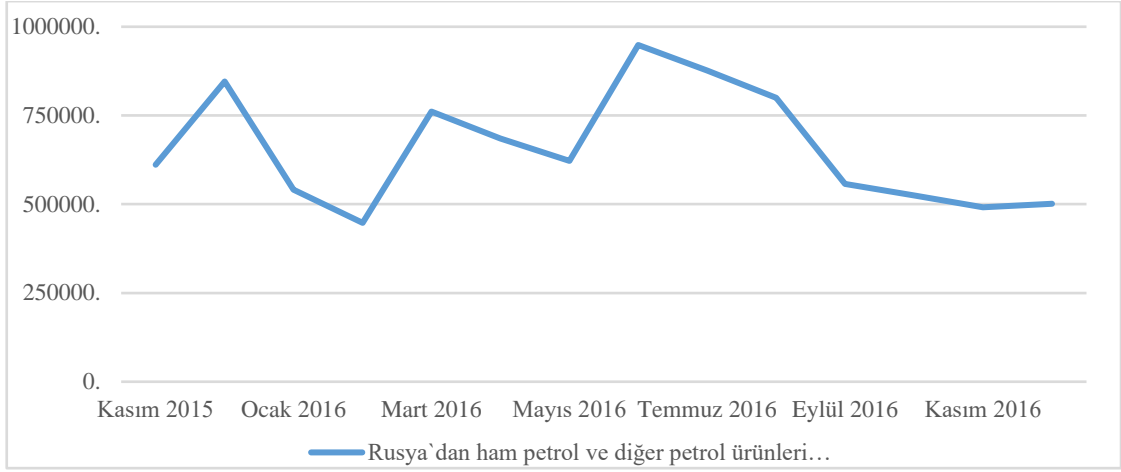
Aralık 2015	364	3064	2820,37	52,80	845465	23,16
Toplam 2015	5149	38651	26783,07	55,49	6877313	17,46
Ocak 2016	246	2311	2785,60	51,65	541451,990	19,14
Şubat 2016	256	2088	1808,71	45,63	447551,673	13,10
Mart 2016	245	2194	1757,49	46,10	760647,868	24,65
Nisan 2016	280	1983	1889,07	53,16	685259,775	20,87
Mayıs 2016	232	2137	1896,66	58,98	621718,686	17,67
Haziran 2016	282	2312	1743,33	54,94	948566,784	28,18
Temmuz 2016	281	2124	1617,12	50,22	876782,813	25,32
Ağustos 2016	284	2415	1988,13	54,81	799838,657	21,48
Eylül 2016	264	2185	1507,35	50,12	557032,066	17,54
Ekim 2016	337	2388	2178,87	63,04	524948,244	15,98
Kasım 2016	279	2385	2541,74	58,37	491840,870	14,36
Aralık 2016	393	2940	2825,99	50,70	500942,946	13,54
Toplam 2016	3379	27462	24540,06	53,14	7756582	19,32

Kaynak: TCMB (2020, s. 20) verileri ve Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu raporları esasında oluşturulmuştur.

Şekil: 3.21 Türkiye'nin Rusya'dan doğalgaz ithalatının uçak krizi döneminde aylık değişimi

Kaynak: TCMB (2020, s. 20) verileri ve Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu raporları esasında oluşturulmuştur.

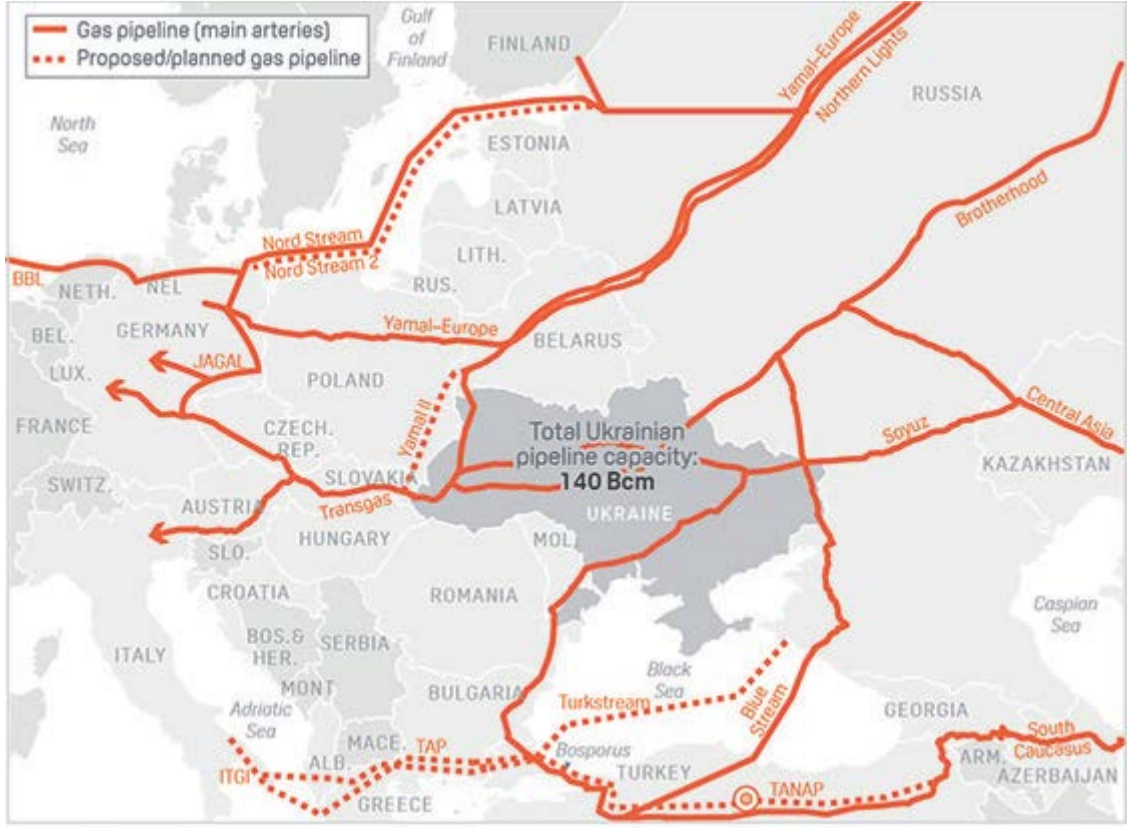
Şekil 3.22 Türkiye'nin Rusya'dan petrol ve diğer petrol ürünleri ithalatının uçak krizi döneminde aylık değişimi

Kaynak: TCMB (2020, s. 20) verileri ve Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu raporları esasında oluşturulmuştur.

Tablo ve grafiklerden anlaşıldığı üzere Türkiye'nin Rusya'dan doğalgaz ithalatında 2016 yılının Şubat-Temmuz ayları arasında belirli bir düşüş yaşanmıştır. Petrol ithalatı ise dalgalı bir seyir izlemiş ve burada özellikle Ocak, Şubat ve Eylül-Aralık aylarında eski aylara kıyasla bir düşüş olduğu gözlemlenmiştir. Bu duruma rağmen genel olarak yıl itibarıyla 2015'te Rusya'dan 6,9 milyon ton petrol ve diğer petrol ürünleri (bunun 3,1 milyon tonu sadece ham petrol) ithal eden Türkiye, 2016'da 7,8 milyon ton petrol ve diğer petrol ürünleri (bunun 3,2 milyon tonu sadece ham petrol) ithal etmiştir.

Uçak krizi nedeniyle iki ülke arasında enerji ilişkileri durdurulmasa da o dönemde artık gündemde olan enerji projelerinin askıya alınarak ileri bir tarihe ertelendiğini söylenebilir. 1 Aralık 2014 tarihinde Rusya'nın Gazprom ve Türkiye'nin Botas şirketi arasında Karadeniz üzerinden çekilmesi öngörülen doğalgaz boru hattının inşası hakkında anlaşma imzalanmıştır. Boru hattının inşaatının 2016 yılı sonunda tamamlanması planlanmıştır. Türk Akım (Turk Stream) olarak adlandırılan bu proje, uçak krizi nedeniyle rafa kaldırılmış ve proje ancak ikili ilişkiler normale döndükten sonra tekrar yenilenmiştir. İlk kez Eylül 2016'da Gazprom, Türk yetkililerinden inşaatın devam ettirilmesi için izin almıştır. 10 Ekim 2016'da Türkiye ve Rusya liderleri Türk Akım projesi anlaşmasını tekrar onaylamıştır. 2017 yılında inşaatına başlanan boru hattı 8 Ocak 2020 tarihinde yapılan açılış töreniyle faaliyete başlamıştır. Türk Akım boru hattı günümüz itibarıyla Avrupa ve Türkiye'ye doğalgaz taşımaya devam etmektedir.⁴¹

⁴¹ <https://www.gazprom.com/projects/turk-stream/> (01.09.2020)

Şekil 3.23 Rusya'dan Avrupa'ya yönelik doğalgaz boru hatları ve Türkiye güzergahıyla geçen hatlar (Mavi Akım ve TürkAkımı)

2020 yılının başında Türkiye ve Rusya arasında tekrar gerilen ilişkiler Türkiye'nin Rusya'dan doğalgaz alımını ciddi bir şekilde düşürmüştür. Yıllık 31,5 milyar m³ doğalgaz taşıma kapasitesine sahip olması ve bunun da yarısının (15,75 milyar m³) Türkiye'nin ihtiyaçlarını karşılaması öngörülen Türk Akım projesinin Türkiye kolunun önceki hesaplara uymadığı, hesap dışı "gelişmelerin" Türkiye-Rusya enerji ilişkilerini ciddi zarara soktuğu ve uçak krizi döneminde bile yaşanmayan gerilemelere neden olduğu söylenebilir. Bu "gelişmeler" Türkiye-Rusya enerji ilişkilerindeki tek yönlü bağımlılığı gelecek perspektifte belirli ölçüde Türkiye lehine değiştirilmesi olasıdır.

1987'den itibaren doğalgaz ihtiyacının büyük kısmını Rusya'dan karşılamaya başlayan Türkiye'de, 1998 yılı itibariyle Rusya'dan doğalgaz ithalatı toplam doğalgaz ithalatının %60'ı düzeyindeyken, 2008 yılı itibariyle bu rakam %63 civarı olmuştur. 2008'de Türkiye'nin petrol ithalatının da %29'u Rusya'dan sağlanmıştır. 2015 yılında Rusya'dan doğalgaz ithalatı %55 oranında, 2016'da bu rakam %53 civarı olmuş ve daha sonraki yıllarda da giderek azaldığı görülmektedir. Özellikle 2020 yılının Haziran ayı itibariyle Türkiye'nin Rusya'dan doğalgaz ithalatının %7,86 olarak gerçekleşmesi, Mavi

Akım hattının günümüz itibariyle faaliyetini durdurması⁴², bunun aksine Türkiye'nin diğer bölgesel ve küresel aktörlerle enerji ticaretini geliştirmesi, özellikle Azerbaycan'ın %46,09 oranıyla birinci yere yükselmesi, günümüz itibariyle Türkiye'nin Rusya'dan doğalgaz bağımlılığını azalttığı, hatta nerdeyse bitme noktasına getirdiği gözlemlenmektedir. Ancak 2020 yılının başında yaşanan siyasi kriz yıl sonuna doğru giderildiği için benzer şekilde enerji iş birliği de eski düzeyine ulaşmıştır. Bu doğrultuda aşağıdaki Tablo 3.22'de Türkiye'nin Rusya'dan doğalgaz alımının 2020 yılı boyu nasıl değiştiği incelenebilir.

Tablo 3.22 Türkiye'nin Rusya'dan doğalgaz ithalinin toplam doğalgaz ithaline kıyasla oranı (2020 Ocak-Ekim)

2020	%
Ocak	36,90
Şubat	21,14
Mart	9,89
Nisan	17,86
Mayıs	12,74
Haziran	7,86
Temmuz	27,11
Ağustos	40,84
Eylül	49,85
Ekim	50,62

Kaynak: Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu, Doğal Gaz Piyasası Aylık Sektör Raporu 2020

⁴² <https://1prime.ru/energy/20200713/831764575.html> (02.09.2020)

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE VE RUSYA ARASINDAKİ SİYASİ KRİZLERİN EKONOMİLERİNE YANSIMASININ EKONOMETRİK ANALİZİ

Bu bölümde ülkeler arası yaşanan siyasi krizlerin ülkelerin ekonomik verilerine yaptığı etki konularında yapılan ampirik çalışmaların kısa bir özeti, çalışmanın analiz kısmında kullanılan ekonometrik yöntemlerin kavramsal özelliklerinin açıklamaları, analizde kullanılan verilerin tanımlayıcı istatistikleri ve son olarak Türkiye Rusya arasındaki siyasi krizlerin ülkelerin ekonomik verileri üzerindeki etkileri Fourier ADL eşbütünleşme analiziyle test edilecek ve sonuçlar tartışılacak.

4.1. Literatür Taraması

Alpaslan tarafından 2012 yılında yayımlanan “Suriye Krizi Türkiye Ekonomisini Nasıl Etkiler?”⁴³ başlıklı makalede ise Suriye’de yaşanan siyasi krizin farklı ülke ekonomilerine olası etkileri tartışılmaktadır. Makalede Türkiye üzerinde durularak Suriye’deki siyasi krizin Türkiye üzerinde, siyasi, güvenlik, diplomatik ve ekonomik etkiler doğurduğu belirtilmektedir. Bu çalışma da siyasi krizlerin ekonomide yansımaları hipotezini destekleyen çalışma olarak gösterilebilir.

Benzer şekilde Abdullah ve Babaç tarafından 2016 yılında yayımlanan “Ekonomik Açıda Rusya’ya Uygulanan Yaptırımlar ve Türkiye ile Yaşanan Uçak Krizinin Etkileri”⁴⁴ başlıklı makalede temel olarak Rusya’nın Kırım’ı ilhakı gibi bir siyasi nedenle uğradığı ekonomik yaptırımların ekonomik yansımalarından bahsedilmektedir. Söz konusu makalede, özellikle Türkiye ile Rusya arasında yaşanan uçak krizi sonrası iki ülke arasında ekonomik ilişkilerin gerilemesine değinilerek, ticaret hacminin büyük oranda düşüş yaptığı vurgulanmaktadır. Bu da çalışmayı siyasi krizlerin ekonomide yansımaları hipotezini destekleyen bir unsur haline getiren unsurlardan birisi olarak kabul edilebilir.

2005-2016 yıllarını kapsayan döneme ait ekonomik verilerin karşılaştırıldığı ve analiz edildiği bir diğer çalışma ise, Bilgin ve Çelik tarafından 2016 yılında yayımlanan

⁴³ <https://tepav.org.tr/yayin/s/555>

⁴⁴ <https://doi.org/10.15869/itobiad.260255>

“Uçak Krizinin Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkisinin Dış Ticaret Verileriyle Değerlendirilmesi”⁴⁵ başlıklı makaledir.

Çopuroğlu ve Karpuzcu tarafından 2017 yılında yayımlanan “Krizlerin Yön Verdiği Türk-Rus İlişkilerine Uçak Krizine Kadar Analitik Bir Bakış: 2004-2016”⁴⁶ başlıklı makalede, özellikle bahsedilen dönemlerde iki ülke arasındaki ilişkiler, kapsamlı bir şekilde araştırılmış, yakın dönemde yaşanan krizler sonucu meydana gelen siyasi olayların iki ülke arasında çıkar çatışmasının uzun bir müddet süreceği, dolayısıyla karşılıklı bağımlılığı artıracığından ekonomik, ticari ve enerji işbirliklerinin daha da kuvvetlendirilmesi gerektiğinin sonucuna varılmıştır.

Demez ve diğerleri tarafından 2019 yılında yayımlanan “NIC ülkelerinde politik istikrar ve ekonomik büyüme ilişkisi”⁴⁷ başlıklı makalede ise, politik istikrar ve ekonomik büyüme ilişkisi ekonometrik metotlarla analiz edilerek, Türkiye ve Endonezya örneklerinden hareketle, ekonomik büyümenin politik istikrar üzerinde doğrudan etkisi olduğu sonucuna varılmıştır.

Can vd., tarafından 2019 yılında yayımlanan “Politik İklim Değişikliklerinin Ülkelerarası Ticaretle İlişkisi: Türkiye Rusya Uçak Krizi Üzerine Ekonometrik Bir İnceleme”⁴⁸ başlıklı makalede Uçak krizi sonrası Türkiye ve Rusya arasındaki politik gerilimin iki ülke arasındaki ticari ilişkileri etkilemesi, ekonometrik analiz metotlarıyla geniş bir şekilde araştırılmıştır.

Benzer şekilde politik istikrarsızlığın ekonomik gelişmişlik düzeyinin düşüşüne yol açtığı varsayımını tartışan ve ekonometrik analiz metodlarını kullanan kaynaklar olarak Barro (1991), Levine ve Renelt (1992), Alesina ve Perotti (1996), Feng (1996), Asteriou ve Price (2001), Campos ve Nugent (2002), Telatar (2003), Campos ve Karanasos (2008), Pin (2009), Şanlısoy ve Kök (2010), Demirgil (2011), Arslan (2011), Gür ve Akbulut (2012), Aisen ve Veiga (2013), Gurgul ve Lach (2013), Tang ve Abosedra (2014), Parlakyıldız (2015), Tabbasan vd. (2016), Kalay ve Çetin (2016), Uddin vd. (2017), Yalçınkaya ve Kaya (2017), Kartal ve Öztürk (2017), Baklouti ve

⁴⁵ Bilgin, T. & Çelik, C. (2016). *Uçak Krizinin Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkisinin Dış Ticaret Verileriyle Değerlendirilmesi*, International Conference of Strategic Research in Social Science and Education (ICoSRsSE), Ed. Tüfekci, N., Antalya 101-115.

⁴⁶ Çopuroğlu, Ö. & Karpuzcu, T. (2017). Krizlerin Yön Verdiği Türk - Rus İlişkilerine Uçak Krizine Kadar Analitik Bir Bakış: 2004 – 2016, *Süleyman Demirel ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22 (2), 465-48

⁴⁷ Demez, S., vd. (2019). NIC Ülkelerinde Politik İstikrar ve Ekonomik Büyüme İlişkisi, *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14, ISSN: 2147-8406, 485 - 499

⁴⁸ Can, E., vd. (2018). Politik İklim Değişikliklerinin Ülkelerarası Ticaretle İlişkisi: Türkiye Rusya Uçak Krizi Üzerine Ekonometrik Bir İnceleme, *SİYASAL: Journal of Political Sciences*, 28(1), 1–18 DOI: 10.26650/siyasal.2019.28.1.0001

Boujelbene (2018), Al ve Belke (2018) çalışmalar gösterilebilir. Bu ifade edilenler arasında en kapsamlı çalışma olarak Allesina ve Perotti (1996) gösterilebilir. Bu araştırmacılar 1950-1982 ve 1960-1982 yıllarını kapsayan dönemde, 113 ülkede Panel OLS ekonometrik metodunu kullanarak siyasi istikrar ve ekonomi ilişkisini analiz etmişlerdir. Bir diğer geniş araştırma örneği olarak, Campos ve Nugent (2002) tarafından 1960-1995 yıllarını kapsayan ve 98 ülkeyi içeren çalışma örnek verilebilir. Bu araştırmacılar Granger nedensellik testi aracılığıyla, siyasi istikrar-ekonomik büyüme ilişkisini araştırmış ve ikisi arasında herhangi bir ilişki bulamamışlardır. 1960-1985 yılları arasında 98 ülkeyi temel alan bir diğer araştırma modeli, Barro (1991) tarafından ortaya konulmuştur. Barro, farklı unsurların, aynı zamanda politik istikrarın farklı ülkelerde kişi başına düşen GSYH'nin büyüme oranı üzerindeki etkisini araştırmıştır. Pin (2009) ise 1974-2003 ve 1984-2003 yıllarını kapsayan dönemde 119 ülke üzerinde Faktör Analizi ve GMM Modeli uygulayarak politik istikrarsızlığın ekonomik büyüme üzerinde olumsuz etkisinin var olduğunu kanıtlamıştır. Bunların yanı sıra jeopolitik risklerin ekonomik istikrar ve finansal güvenlik üzerine etkisini, ekonometrik metotlarla yapılan çalışmaya örnek olarak, Mansour-Ichraieh ve Zeaite'in (2019) çalışmasından bahsedilebilir. Bu araştırmacılar Suudi Arabistan (bölgesel ölçüde) ve Rusya'dan (küresel ölçüde) kaynaklanan jeopolitik risklerin Türkiye ekonomisine etkisini ölçmek için, Eşik Vektörlü Otoregresyon (Threshold Vector Auto Regression) analiz metodu ile, Yeni Finansal Stres Endeksi (New Financial Stress Index – NFSI) kullanmışlardır. 2006-2018 yıllarını kapsayan dönemin aylık verileri incelenmiş ve ilk kez Türkiye örneği için dolarlaşma oranını da ölçüğe dahil etmişlerdir.

Bu çalışmaların yazar (lar)ın ismi, kapsadığı ülke ve dönem, özellikle çalışmada kullanılan yöntem ve elde edilen sonuçlar aşağıda tablo halinde sunulmuştur.

Tablo 4.1 Siyasi istikrar-ekonomik büyüme ilişkisini analiz eden çalışma örnekleri

Yazar(lar)	Çalışma ismi/Yayımlandığı yer	Örneklem	Ekonometrik yöntem	Sonuçlar
Barro (1991)	Economic growth in a cross section of countries, <i>The Quarterly Journal of Economics</i> , 106(2), 407-443.	98 ülke 1960-1985	Regresyon analizi	Kişi başına GSYH'nin ülkelere göre büyüme oranına etki yapan unsurlar, aynı zamanda politik istikrar unsuru (bir yılda gerçekleşen darbe ve siyasi suikast sayılarını temel edinerek) araştırmış ve ikisi arasında doğrudan ilişki bulmuştur.
Edwards ve Tabellini (1991)	Political instability, political weakness and inflation: an empirical analysis, NBER Working Paper Series No. 3721, 1-30.	76 ülke 1971-1982	Regresyon analizi	Enflasyon ve politik istikrar arasında ilişkiyi araştırmış ve ikisi arasında doğrudan ilişki bulunmuşlar. Politik zayıflık ve politik istikrarsızlık kavramlarını birbirinden ayırmış, politik istikrarsızlığın hükümetleri enflasyon vergisini artırmaya ittiği sonucuna varmışlardır.
Alesina ve Perotti (1996)	Income distribution, political instability, and investment, <i>European economic review</i> , 40(6), 1203-1228.	113 ülke 1950-1982 1960-1982	Panel OLS	Üç farklı bağımlı değişkenle kurulan tüm modellerde, siyasi istikrarsızlığın temsilcisi olarak alınan değişkenlerin ekonomik büyümeyi düşürdüğünü belirtmişlerdir. Buna ek olarak, askeri darbe durumunda mevcut hükümetin çökme olasılığını artırdığını keşfettiler.
Feng (1996)	Democracy, political stability and economic growth, <i>British Journal of Political Science</i> , 27(3), 391-418.	96 ülke 1960-1980	Panel verisi üç aşamalı küçük kareler yöntemi	Demokrasinin hem hükümet hem de rejim değişiklikleri açısından büyüme üzerinde olumlu ve dolaylı etkisi olduğunu ve siyasi değişikliklerin ekonomik büyüme üzerinde olumsuz etkileri olduğunu öne sürmüştür.
Asteriou ve Price (2001)	Political instability and economic growth: UK time series evidence, <i>Scottish Journal of Political Economy</i> , 48(4), 383-399.	Birleşik Krallık 1961-1997	OLS ve GARCH	Siyasi istikrarsızlığın temsilcisi olarak alınan değişkenlerin büyüme üzerinde olumsuz etkisi olduğu sonucuna varmışlar.
Campos ve Nugent (2002)	Who is afraid of political instability? <i>Journal of Development Economics</i> , 67(1), 157-172.	98 ülke 1960-1995	Granger nedensellik	Herhangi nedensellik ilişkisi bulamamışlardır.
Telatar (2003)	Türkiye'de politika değişkenliği ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkileri 1986-2001, <i>İktisat İşletme ve Finans</i> , 18(211), 71-91.	Türkiye 1986-2001	Granger nedensellik	Ekonomik büyüme ve nominal döviz artışından siyasi istikrarsızlığı temsil eden farklı faiz oranlarına yönelik tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur.
Campos ve Karanasos (2008)	Growth, volatility and political instability: Non-linear time-series evidence for Argentina, 1896-2000, <i>Economics Letters</i> , 100(1), 135-137.	Arjantin 1986-2000	PARCH (ARCH) güç modeli	Kayıt dışı siyasi istikrarsızlığın ekonomik büyüme üzerinde doğrudan olumsuz bir etkiye sahipken, resmi siyasi istikrarsızlığın dolaylı olumsuz bir etkisi olduğu sonucuna varmışlardır.

Jong-A-Pin (2009)	On the measurement of political instability and its impact on economic growth, <i>European Journal of Political Economy</i> , 25(1), 15-29.	119 ülke 1974-2003 1984-2003	Faktor analizi ve GMM	Siyasi istikrarsızlığın ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediğini ortaya çıkarmıştır.
Şanlısoy ve Kök (2010)	Politik istikrarsızlık-ekonomik büyüme ilişkisi: Türkiye örneği (1987-2006), Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 25(1), 101-125.	Türkiye 1987-2006	Gregory-Hansen eşbütünleşme testi	Siyasi istikrarsızlık ile ekonomik büyüme arasında negatif bir ilişki olduğunu keşfetmişlerdir.
Demirgil (2011)	Politik istikrarsızlık, belirsizlik ve makroekonomi: Türkiye örneği (1970-2006). <i>Marmara University Journal of the Faculty of Economic and Administrative Sciences</i> , 31(1).	Türkiye 1970-2006	GARCH ve EGARCH metodları	Türkiye için siyasi istikrarsızlık ile büyüme arasında olumsuz bir ilişki olduğu sonucuna varmıştır.
Arslan (2011)	Siyasi istikrarsızlık ve ekonomik performans: Türkiye örneği, <i>Ege Akademik Bakış</i> , 11(1), 73-80.	Türkiye 1987-2007	Johansen ve Juselius (1990) eşbütünleşme ve hata düzeltme modeli	Siyasi istikrarsızlık ile büyüme arasında uzun vadeli bir ilişki olduğunu belirten hata düzeltme modeline dayalı nedensellik analizi sonuçlarına göre büyümeden siyasi istikrarsızlığa tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu ortaya koymuştur.
Gür ve Akbulut (2012)	Gelişmekte olan ülkelerde politik istikrarın ekonomik büyüme üzerine etkisi, <i>Sosyoekonomi</i> , 17(17).	19 gelişmekte olan ülke 1986-2003	Panel OLS	Gelişmekte olan ülkelerde ekonomik büyümenin açıklık ve siyasi istikrar ile pozitif, kamu harcamaları ve enflasyon ile negatif ilişkisi olduğunu ortaya koymuşlardır.
Aisen ve Veiga (2013)	How does political instability affect economic growth? <i>European Journal of Political Economy</i> , 29, 151-167.	1960-2004 5 yıllık dönem	GMM	Siyasi istikrarsızlığın yüksek olduğu ülkelerde büyüme oranlarının düşük olduğunu ifade ederek, siyasi istikrarsızlığın ekonomik büyümeyi verimlilik artış hızı, fiziki ve beşerî sermaye yatırımları açısından olumsuz etkilediğini ortaya koymuşlardır.
Gurgul ve Lach (2013)	Political instability and economic growth: Evidence from two decades of transition in CEE, <i>Communist and Post-Communist Studies</i> , 46(2), 189-202.	10 Merkez Avrupa ülkesi 1990-2009	Panel AGLS ve OLS	Hükümetin eksen değiştirdiği siyasi istikrarsızlık dönemlerinde ekonomik büyümenin olumsuz etkilendiğini ortaya koymuşlardır.
Tang ve Abosedra (2014)	The impacts of tourism, energy consumption and political stability on economic growth in the MENA countries, <i>Energy Policy</i> , 68, 458-464.	24 Ortadoğu ve Batı Afrika (MENA) ülkesi 2001-2009	Panel OLS ve GMM	Enerji tüketimi ve turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerinde önemli etkileri olduğunu, siyasi istikrarsızlığın MENA ülkelerinin büyüme ve kalkınmasının önündeki en büyük engel olduğunu belirtmişlerdir.
Parlakııldız (2015)	Makro ekonomik ve politik istikrarsızlığın ekonomik performans üzerine etkisi: Latin Amerika örneği, <i>Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi</i> , 19(2), 1-11.	25 Latin Amerika ülkesi 1999-2013	Panel data analizi	Siyasi istikrarsızlık endeksinin ekonomik büyüme üzerinde olumsuz etkisi olduğunu ifade etmiştir.

Tabassam vd. (2016)	Nexus between political instability and economic growth in Pakistan, <i>Procedia-Social and Behavioral Sciences</i> , 230, 325-334.	Pakistan 1994-2016	ARCH-GARCH zaman serisi analizi	Siyasi istikrarsızlığın GSYH üzerinde önemli düzeyde olumsuz etkisi olduğu sonucuna varmışlardır.
Kalay ve Çetin (2016)	Afrika Ülkelerinde Politik İstikrar ve Ekonomik Büyüme, <i>Itobiad: Journal of the Human and Social Science Researches</i> , 5(7).	54 Afrika ülkesi 2010-2011	Granger nedensellik	Politik istikrarsızlıktan ekonomik büyümeye tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna varmışlar. Siyasi istikrarsızlığın askeri harcamalar ve gelir dağılımı açısından büyümeyi etkilediğini belirtmişlerdir.
Uddin vd. (2017)	Political stability and growth: An application of dynamic GMM and quantile regression, <i>Economic Modelling</i> , 64, 610-625.	55 İslam İş Birliği Teşkilatı (İİT) ülkesi 1996-2015	GMM ve kuantil regresyon analizi	İİT ülkelerindeki politik istikrarın büyümenin kilit aktörü olduğunu ve siyasi istikrarsızlığın ekonomik büyümeyi ciddi oranda etkilediğini ortaya koymuşlardır. Ayrıca, petrole bağımlı İİT ülkelerinde siyasi istikrarsızlığın oldukça yüksek olduğunu, siyasi istikrarsızlığın gelişmekte olan ülkelerdeki büyümenin yanı sıra yatırım kanallarını ve beşeri sermayeyi de etkilediği sonucuna varmışlardır.
Yalçınkaya ve Kaya (2017)	Politik istikrarın/istikrarsızlığın ekonomik büyüme üzerindeki etkileri: dünyanın en büyük ilk yirmi ekonomisi üzerinde bir uygulama (1996-2015), <i>Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi</i> , 13(2), 277-298.	G-8 ve G-12 ülkeleri 1996-2015	Kao panel eşbütünlük, Fisher panel nedensellik	G-8 ve G-12 ülkelerinde uzun vadede büyüme rakamlarında farklılık yaratan faktörün siyasi istikrar olduğu ifade edilirken, siyasi istikrarsızlığın G-12 ülkelerinde büyüme üzerinde olumlu, G-8 ülkelerinde ise olumsuz etkileri olduğu sonucuna varmışlardır.
Kartal ve Öztürk (2017)	Türkiye’de politik istikrarsızlık ve ekonomik büyüme ilişkisi, <i>Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi</i> , 10(4), 250-270.	Türkiye 1955-2015	Temel bileşenler analizi	Türkiye’de siyasi istikrarsızlığın yoğun olduğu dönemlerde ekonomik büyümenin olumsuz etkilendiği tespit etmişlerdir.
Baklouti ve Boujelbene (2018)	The nexus between democracy and economic growth: evidence from dynamic simultaneous-equations models, <i>Journal of the Knowledge Economy</i> , 9(3), 980-998.	17 Ortadoğu ve Batı Afrika (MENA) ülkesi 1998-2011	GMM	Siyasi istikrar ve demokrasinin ekonomik büyümeye olumlu etkisi olduğu vurgulamışlardır.
Al ve Belke (2018)	Politik istikrarsızlık ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki: MENA ülkeleri için panel nedensellik analizi, <i>UIİİD-IJEAS, Prof. Dr. Harun Terzi Özel Sayısı</i> , 271-286.	14 Ortadoğu ve Batı Afrika (MENA) ülkesi 1991-2016	Konya (2006) Panel Bootstrap nedensellik	İran ve İsrail dışındaki MENA ülkelerinde farklı değişkenlerden büyümeye iki ve tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna varmışlardır.
Mansour-Ichraikieh ve Zeaiter (2019)	The role of geopolitical risk on the Turkish economy: opportunity or threat, <i>The North American Journal of Economics and Finance</i> , 50, 1-15.	Türkiye, Suudi Arabistan ve Rusya 2006-2018	Eşik vektörlü otoregresyon	Suudi Arabistan’daki jeopolitik risklerin Türkiye’de daha yüksek ekonomik ve mali güvenlik açığına neden olduğu, Rusya’daki jeopolitik risklerin ise Türkiye’de ekonomik ve mali istikrara fazla etki yapmadığı belli olmuştur. Bu sonuç, Rusya’nın Türkiye için siyasi ve ekonomik rakip olduğu, Suudi Arabistan’ın ise daha bağımlı

				bir jeopolitik aktör olduğuyla ilişkilendirilmiştir.
Can ve diğerleri (2019)	Politik İklim Değişikliklerinin Ülkelerarası Ticaretle İlişkisi: Türkiye Rusya Uçak Krizi Üzerine Ekonometrik bir İnceleme, <i>Siyasal: Journal of Political Science</i> , 28(1), 1-18.	Türkiye ve Rusya 2005-2017	Regresyon analizi	Politik krizlerin ithal ve ihracat üzerinde etkisi olduğu ve krizin sertliğine bağlı olarak ülkelerin yeniden iletişim-etkileşim kurma sürecinin zorlaştığı, Türkiye-Rusya ekonomik ilişkilerinin siyasi gelişmelere hassas olduğu, Türkiye'nin kriz sonrası stratejilerinin başarılı olmadığı sonucuna varmışlardır.

4.2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Modern dünyada “kriz”, Petrenkoya göre” Bir sosyal sistemin gelişiminde, yeni bir niteliğe sıçrama olasılığının ortaya çıktığı anı yansıtır ve böyle bir fırsat, belli bir olgunluğa ve keskinliğe ulaşan sistemin çelişkilerinin sonucudur” (Petrenko, 2009, s.34). Çeşitli araştırmalar, bir kriz durumunda, toplumun davranışının öngörülebilirlik derecesinin önemli ölçüde azaldığını belirtmektedir.

Rogozyan çalışmasında (2006, s. 72-73), siyasi krizi şöyle tanımlar: bir siyasi ilişkiler ekosistemi içinde var olan çelişkiler, genellikle akut bir şekilde şiddetlenmeye başlar. Sonrasında ikinci adım olarak bir istikrarsızlık gündeme gelir. İstikrarsızlığın yol açacağı üçüncü adımda, tüm siyasi sistemde veya toplumda ciddi yapısal değişiklikler ortaya çıkar. Dördüncü ve son aşama ise, bir sosyal felaket veya çöküş ile nihayetlenir. Tüm bu süreç, kimi zaman olumlu değişimlere ve yenilenmelere de sebep olabilir. Kısa vadede, siyasi kriz farklı şekillerde de olsa ekonomi üzerinde somut bir etkiye sahiptir. Bu noktada belirtmek gerekir ki siyasetin ekonomi üzerindeki etkisi, siyasi krizin boyutuna, derinliğine, şiddetine ve süresine bağlıdır.

Bu çalışmanın amacı, Türkiye Rusya örneğinden yola çıkarak 24 Kasım 2015 tarihinde, Türkiye Suriye sınırında gerçekleşen ve iki ülke arasındaki en büyük kriz olarak nitelendirilen, Türkiye sınırlarını ilhak etmesi gerekçesiyle Türkiye tarafından düşürülen Rus uçağından sonra iki ülke arasında yaşanan siyasi krizin ekonomik göstergelere etki edip etmediğini ölçmeyi hedeflemektedir. Siyasi krizlerin iki ülke ekonomisine yansımalarının olup olmadığını araştırmaktır. Bu amaçla Türkiye ve Rusya örneği üzerinde durulmaktadır. Çalışmanın kapsamı, Türkiye ile Rusya Federasyonu arasındaki siyasi krizlerin ekonomik ilişkilerdeki yansımalarını belirlemektir.

Bu amaçla, EViews ve WinRATS programı kullanılarak birim kök analizleri için ADF, KPSS ve Fourier ADF, Fourier KPSS testleri, değişkenler arasında uzun dönemli

ilişkinin olup olmadığını belirlemek için Fourier ADL eşbütünleşme yöntemi uygulanmıştır.

Çalışmanın önemi ileride iki ülke arasında yaşanabilecek siyasi krizlerde, Türk-Rus ekonomik ilişkilerinin, resmi ve gayri resmi (bavul) ticaretin, turizmin, Rusya'daki Türk yatırımlarının, Türk inşaat şirketlerinin Rusya'da gerçekleştirmiş ve gerçekleştirmekte oldukları projelerin nasıl yol izleyeceğini önceden kestirmek, bu krizi en az zarar görecektir şekilde atlatabilmek veya bu durumu lehimize çevirebilmenin yollarını bulmaktır.

4.3. Araştırmanın Hipotezi

Bu çalışmada Türkiye ile Rusya arasında olan siyasi krizlerin ekonomik değişkenler üzerinde etkisi incelenmiştir. Bu amaçla, ülkeler arasındaki ithalat ve ihracata etkisi olan döviz kuru ve GSYİH değişkenleri bağımsız değişken, 25 Kasım 2015 tarihinde yaşanan uçak krizinin etkisi ise modele dışsal şok değişkeni olarak alınmıştır. İthalat modelinin belirleyicileri olarak, dolar/TL kuru ve Türkiye'nin GSYİH değişkeni alınmıştır. İhracat modelinin belirleyicileri olarak ise, dolar/ruble paritesi ve Rusya'nın GSYİH değişkeni bağımsız değişken olarak alınmıştır. Dolayısıyla ile, çalışmanın temel hipotezleri aşağıdaki gibi belirlenmiştir.

H₁: 25 Kasım 2015 tarihinde yaşanan uçak krizinin Rusya'dan yapılan İthalat üzerinde etkisi vardır.

H₂: 25 Kasım 2015 tarihinde yaşanan uçak krizinin Rusya'ya yapılan İhracat üzerinde etkisi vardır.

4.4. Metodoloji

4.4.1. Birim kök veya durağanlık

Birim kök testlerinin zaman serisi analizinde kullanılmasının temel amacı, değişkenlerin durağan olup olmadıklarını tespit etmektir. Birim kökün varlığı, serinin durağan olmaması ile eşanlam ifade etmektedir. Zaman serisinin durağan olması ne kadar önemli ise, serinin kaçınıcı dereceden durağan olduğu da o kadar önemlidir. Çünkü, zaman serisinin analiz edilmesinde kullanılacak olan yöntemin seçilmesinde, durağanlık derecesinin önemi oldukça büyüktür (Tarı, 2020, s. 383).

Herhangi bir zaman serisi değişkeninin ortalama, varyans ve kovaryans değerleri içsel ve dışsal şoklar nedeni ile zamana göre değişmiyorsa seri durağan kabul edilir. (Mert ve Çağlar, 2019, s. 98).

Seviyede durağan olan zaman serisi $I(0)$ ile tanımlanırken, birinci dereceden farkı alınarak durağanlaşan zaman serisi değişkeni $I(1)$ olarak tanımlanmaktadır (Sevüktekin ve Çınar, 2019, s.323). Genel olarak bir zaman serisi d . dereceden farkı alındıktan sonra durağan hale geliyorsa, $I(d)$ olarak gösterilir. Eğer zaman serisi değişkenleri seviyede durağan ise, yani $I(0)$ olduklarında bu değişkenler arasındaki ilişki basit regresyon analizi ile tahmin edilebilir. Zaman serileri birinci farkı alındıktan sonra durağan hale geliyorsa, yani $I(1)$ serileri ise, bu seriler arasındaki ilişki regresyon analizi aracılığı ile tahmin edilemez. Çünkü bu durumda değişkenler arasındaki ilişki sahte ilişki, bu regresyon ise sahte regresyon olacaktır. Zaman serileri eğer birinci dereceden durağan ise Engle-Granger, Johansen-Juselius eşbütünleşme yöntemleri kullanılabilir. Engle-Granger iki seri arasında kointegrasyon durumunu incelerken, Johansen-Juselius kointegrasyon yöntemi üç veya daha fazla değişkenin olduğu durumlarda değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin olup olmadığını inceler. Her iki testin ortak özelliği, bu testlerin aynı dereceden durağan olan seriler ile yapılabilmesidir. Analizde kullanılan değişkenlerden biri $I(1)$ diğeri $I(0)$ olduğu durumlarda ise Engle-Granger, Johansen-Jesllius kointegrasyon yöntemi kullanılamaz. Bu gibi durumlarda Pesaran tarafından geliştirilmiş olan “Otoregresif Gecikmesi Dağıtılmış” kointegrasyon yöntemi kullanılır. Bu kointegrasyon yöntemi literatürde ARDL yöntemi olarak bilinmektedir. Bu kointegrasyon testlerinin hepsi, değişkenlerin ilgili zaman içinde kırılma göstermediği durumlarda daha doğru tahmin vermektedir. Eğer analizde kullanılan değişkenlerden biri veya birkaçında kırılma gerçekleşmişse o zaman bu değişkenler için kullanılan geleneksel birim kök testleri ve kointegrasyon doğru sonuç vermeyecektir (Çil Yavuz, 2015, s. 419)

Analizde kullanılan değişkenlerde ani kırılmaların yaşanmadığı durumlarda geleneksel birim kök testleri tercih edilirken, kırılmaların olduğu durumlarda yapısal kırılmalı birim kök testleri tercih edilir. Geleneksel birim kök testleri sırasında uygulamada en sık kullanılan testler “Genişletilmiş Dickey-Fuller” –ADF ve KPSS testleridir. Bu testlerin denklemlerini kullanarak sinüs ve kosinüs terimleri ile genişletilerek elde edilen yeni denklemler ise literatürde Fourier ADF ve Fourier KPSS testi olarak bilinir. Fourier ADF ve Fourier KPSS testleri serilerde yapısal kırılmaların olduğu durumlarda kullanılır. Dickey-Fuller ve Augmented Dickey-Fuller testleri sırasıyla 1979 ve 1981 yıllarında geliştirilse de Fourier tabanlı KPSS testi Becker-Enders-Lee tarafından 2006 yılında (Beck, vd, 2006, s.381-409). Fourier tabanlı ADF testi ise Enders-Lee (2012, 196-199) tarafından 2012 yılında geliştirilmiştir.

Bu tez çalışmasının analizinde kullanılan değişkenlerde olası bir kırılmannın olması durumunu da göz önüne alarak, serilere KPSS ve ADF testinin yanı sıra, Fourier KPSS ve Fourier ADF testleri de uygulanmıştır. Bu testlerin sonuçlarını incelemeden önce testlerle ilgili teorik yapının incelenmesi daha doğru olacaktır.

4.4.2. Geleneksel Birim Kök Testler

Zaman serilerinin durağan özelliğini ve bunların birim kök niteliği taşıyıp taşımadığını saptamak için kullanılan istatistiksel yöntemlerin başında, geleneksel birim kök testleri gelmektedir. Bu testler, zaman serisi verilerinin ekonometrik ve finansal modelleme süreçlerinde kendilerine yer bulmaktadır.

Bu testlerden en eskisi ADF Testi'dir. Ardından çıkan birim kök testleri, kendisinden önce gelen testlerdeki sorunları ya da bu testlerdeki eksiklikleri gidermek amacıyla geliştirilmiştir (Uğurlu, 2023, s.8)

4.4.2.1. Dickey ve Fuller (1981) ADF birim kök testi

Dickey ve Fuller (1981) tarafından geliştirilmiş olan, Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) birim kök testi, zaman serisi analizinde değişkenlerin durağanlığının test edilmesinde başvurulan yöntemlerden biridir. ADF (1981) testinin Dickey-Fuller (DF) (1979) testinden en önemli farkı, DF test denkleminde elde edilen hataların otokorelasyon içermesi ile ilgilidir. Bu sorunu çözmek için DF testinin test denklemine yüksek dereceden Autoregresiv (AR) sürecini ifade etmek amacı ile, bağımlı değişkenin gecikmeleri dahil edilmiştir. Böylece elde edilen yeni denklemin hataları otokorelasyon sorunundan kurtulmuş olmaktadır (Dickey, Fuller, 1981, s.1057-172).

DF testi, denklem (4.1)'de verilen rassal yürüyüş sürecinin birinci farkı alınarak elde edilen bir test denklemdir.

$$y_t = \Phi y_{t-1} + \varepsilon_t \quad (4.1)$$

Denklem (4.1)'deki denklemin birinci dereceden farkını almak için eşitliğin her iki tarafından y_{t-1} çıkarılarak (4.2) denklemi elde edilir.

$$\Delta y_t = \delta y_{t-1} + \varepsilon_t \quad (4.2)$$

$$\Delta y_t = \mu + \delta y_{t-1} + \varepsilon_t \quad (4.3)$$

$$\Delta y_t = \mu + \beta t + \delta y_{t-1} + \varepsilon_t \quad (4.4)$$

Denklem (4.2) sabit ve trendin olmadığı durumlarda tercih edilmektedir. Denklem (4.3) sadece sabitin olduğu durumlarda tercih edilirken, denklem (4.4)'de hem sabitin hem de trendin olduğu durumlarda tercih edilmektedir. Verilen test

denklemlerinin her birinde, birim kökün veya durağan dışılığın olması $\delta = 0$ koşuluna bağlıdır. Birim kökün olmaması veya serinin durağan olması ise, $\delta < 0$ koşuluna bağlıdır. Bu koşullar dikkate alındığında birim kök sınaması için gerekli olan hipotezler aşağıda gösterilmektedir:

$H_0: \delta = 0$ (Birim kök içermektedir, seri durağan-dışıdır.)

$H_1: \delta < 0$ (Birim kök içermemektedir, seri durağandır.)

Hipotez için test istatistiği $t_\delta = \frac{\hat{\delta}}{s_\delta}$ eşitlik ile sınanmaktadır. Dickey ve Fuller (1979, s. 429). Bu test istatistiğine ait dağılımın standartlaştırılmış normal dağılıma uygun olmadıklarını kanıtlamıştır. Bu nedenle farklı örneklem hacimlerine göre kritik değerler üretmişlerdir. DF testinde denklem (4.2), (4.3) ve (4.4)'de AR (1) sürecinden yararlanmaktadır. Eğer seride yüksek dereceden bir korelasyon bulunursa hataları ifade eden ε_t serisi pür rassal süreç olma özelliğini kaybedecektir. ADF testi bu sorunu ortadan kaldırmak için AR (1) sürecinden farklı olarak AR(p) sürecinden yararlanarak denkleme p gecikmeli fark terimleri ilave etmektedir. Aynen DF denklemlerinde olduğu gibi, ADF denklemleri de sadece sabitin olduğu, sabitin olduğu, sabit ve trendin olduğu 3 farklı denklemden oluşmaktadır. Bu denklemler sırasıyla (4.5), (4.6) ve (4.7)' bu test istatistiğine ait dağılımın standartlaştırılmış normal dağılıma uygun olmadıklarını kanıtlamıştır. Bu nedenle farklı örneklem hacimlerine göre kritik değerler üretmişlerdir. DF testinde denklem (4.2), (4.3) ve (4.4)'de AR (1) sürecinden yararlanmaktadır. Eğer seride yüksek dereceden bir korelasyon bulunursa hataları ifade eden ε_t serisi saf rassal dizi olma özelliğini kaybedecektir. ADF testi bu sorunu ortadan kaldırmak için AR (auto regressive) (1) sürecinden farklı olarak AR(p) sürecinden yararlanarak denkleme p gecikmeli fark terimleri ilave etmektedir. Aynen DF denklemlerinde olduğu gibi, ADF denklemleri de sadece sabitin olduğu, sabit ve trendin olduğu 3 farklı denklemden oluşmaktadır. Bu denklemler sırasıyla (4.5), (4.6) ve (4.7)' de gösterilmektedir (Dickey-Fuller,1979, s.427-431)

$$\Delta y_t = \delta y_{t-1} + \sum_{i=1}^p \beta_i \Delta y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (4.5)$$

$$\Delta y_t = \mu + \delta y_{t-1} + \sum_{i=1}^p \beta_i \Delta y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (4.6)$$

$$\Delta y_t = \mu + \beta t + \delta y_{t-1} + \sum_{i=1}^p \beta_i \Delta y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (4.7)$$

Denklemler için birim kök hipotezi DF ile birebir aynı olmakta ve t_δ istatistik değerinin asimptotik dağılımı denkleme eklenen gecikmeli değerlerden bağımsızdır. Test istatistiğine göre karar verme süreci aşağıdaki gibi çalışmaktadır. (Gujarati, 2010s. 720).

Eğer hesaplanan test istatistiği kritik değerden küçük olursa sıfır hipotezi reddedilmektedir.

Eğer hesaplanan test istatistiği kritik değerden büyük olursa sıfır hipotezi reddedilememektedir.

Hem DF, hem de ADF testinde temel sorunlardan biri de gecikme uzunluğunu doğru belirlenmesidir. ADF testinin gücü, modele eklenen gecikme sayısına çok fazla duyarlı olmasına bağlıdır. Buradaki en temel hedef hata terimleri arasındaki ilişkiyi ortadan kaldırmaya yetecek kadar hata terimini modele eklemektir. AR süreçlerinde uygun gecikme sayısının bulunmasına yardımcı olacak çok sayıda yöntemler vardır. Bu yöntemlere örnek olarak Akaike Bilgi Kriteri (AIC), Schwarz Kriteri (SC), Hannan Quin (HQ) gösterilebilir. Genellikle AIC ve SC bilgi kriterleri ile uygun gecikme belirlenmektedir. Uygun gecikmenin belirlenmesi için bu bilgi kriterlerinin minimum değer alması gerekmektedir. Seçilen gecikmenin gereğinden fazla olması, tahminlerin eğimli olmasına sebep olacaktır (Albayrak, 2018).

4.4.2.2. Kwiatkowski vd. (1992) KPSS birim kök testi

Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin (1992) tarafından literatüre kazandırılan ve kısaca KPSS testi olarak bilinen birim kök testinde, bir zaman serisi değişkeni olan Y_t deterministik trend, rassal yürüyüş ve durağan hatalar ile açıklandığı modellenmektedir.

$$Y_t = \beta t + r_t + \varepsilon_t \quad (4.8)$$

Denklem (4.8)'de r_t rassal yürüyüş, t deterministik trend, ε_t durağan hataları göstermektedir. ε_t durağan ve $\varepsilon_t \sim IIDN(0, \sigma_\varepsilon^2)$ 'dir. KPSS (1992) test istatistiği aşağıda gösterildiği gibi elde edilmektedir (Kwiatkowski, vd., 1992, s.1-22).

$$KPSS = T^{-2} \frac{\sum_{t=1}^T S_t^2}{S^2(\ell)} \quad (4.9)$$

Denklem (4.9)'de T gözlem sayısını, S_t kalıntıların kısmi toplamını ifade etmektedir. Burada, $S_t = \sum_{s=1}^t \hat{\varepsilon}_s$ formülüne dayanarak hesaplanır. $S^2(\ell)$ ise σ^2 'nin tutarlı tahminçisi olmakla beraber

$$S^2(\ell) = T^{-1} \hat{\varepsilon}_t^2 + T^{-1} \sum_{s=1}^{\ell} w(s, \ell) \sum_{t=s+1}^T \hat{\varepsilon}_t \hat{\varepsilon}_{t-s} \quad (4.10)$$

eşitliğini sağlamaktadır. Burada $w_{s\ell}$, $S^2(\ell)$ 'nin pozitif olmasını sağlayan ağırlık fonksiyonudur ve $w(s, \ell) = 1 - \frac{s}{\ell+1}$ ile tanımlanan formülle hesaplanmaktadır. KPSS birim kök testini diğer birim kök testlerinden ayıran en önemli özelliği, sıfır hipotezinde

serinin durağan olduğunu test etmesidir. Böylece, KPSS testinin alternatif hipotezinde zaman serisi değişkeninin birim kök içerdiği sınanmaktadır. Bu söylenenler dikkate alınarak, KPSS testine ait hipotezler aşağıdaki gibi ifade edilmektedir.

$H_0: \sigma_u^2 = 0$ birim kök yok, seri durağandır.

$H_1: \sigma_u^2 > 0$ birim kök var, seri durağan değildir.

Gerçekleştirilen KPSS testi sonucunda hesaplanan statik değeri KPSS (1992) kritik değerleri ile karşılaştırılmaktadır. (Güriş, 2021, s. 509-510). Eğer, hesaplanan test istatistik değeri kritik değerden büyük olursa, değişkenin durağan olduğunu gösteren sıfır hipotezi reddedilmektedir. Böylece serinin durağan olmadığı sonucuna varılır. Aksi durumda, serinin durağan olduğu veya birim kök içermediği sonucuna varılmaktadır (Mert ve Çağlar, 2019, s. 102).

4.4.3. Fourier birim kök testleri

Zaman serisi analizlerinde değişkenlerin birim kök içerip içermediğini inceleyen testlerin ortaya çıktığı yıllardan günümüze kadar, farklı bilim adamları tarafından farklı koşulları dikkate alan birim kök testleri geliştirilmiştir. Fourier birim kök testlerinde, zaman serilerinde ortaya çıkan yapısal kırılmaları da dikkate almak amacı ile, ADF ve KPSS gibi geleneksel birim kök testlerinin tahmin denklemlerine Fourier terimleri olarak bilinen sinüs ve kosinüs terimleri eklenmektedir (Hepsağ, 2022, s.133).

Fourier terimleri aracılığı ile, bir zaman serisi zaman boyutundan frekans boyutuna taşınmaktadır. Fourier dönüşümünün en temel gayesi, zamanın bir fonksiyonu olarak ifade edilen t değişkenini farklı frekans bileşenlerine bölmektir. Böylece bir zaman serisi daha açık bir şekilde incelenebilecek ve gerçekleşen herhangi dalgalanmalar veya yapısal kırılmalar sinüs ve kosinüs dalgaları ile yakalanacaktır. (Gürsakal, 2009). Bu çalışmada, geleneksel ADF ve KPSS testlerinin yanı sıra, Becker, Enders ve Lee (2006) tarafından geliştirilmiş olan Fourier KPSS ile Enders ve Lee (2012) tarafından geliştirilmiş olan Fourier ADF testi kullanılacaktır.

4.4.3.1. Enders ve Lee (2012) Fourier ADF birim kök testi

Enders ve Lee (2012), geleneksel ADF denkleminde yer alan deterministik terimi Fourier terimleri yeni birim kök testi geliştirmişlerdir. Yapılan incelemeler sonucunda, bu testin iyi boyut ve güç özelliklerinin geleneksel ADF testi ile kıyasla daha iyi olduğu sonucuna geleneksel Dickey-Fuller testinde yer alan deterministik terim olan α , Enders-Lee testinde, $\alpha(t)$ olarak tanımlanmıştır. Bu ise, deterministik terimin zamanın

bir fonksiyonu olduğunu ifade etmektedir. Enders-Lee geliştirmiş oldukları fourier terimli regresyon modelinin denklemini (3.11)'de gösterildiği gibi tanımlamışlardır:

$$y_t = \alpha(t) + \rho y_{t-1} + \gamma t + \varepsilon_t \quad (4.11)$$

Denklem (4.11)'de, $\alpha(t)$ zamana bağlı deterministik fonksiyonu ifade ederken, ε_t , σ_ε^2 varyanslı durağan hata terimini ifade etmektedir. Bu testte, birim kökün varlığı ($\rho = 1$) yokluk hipotezi altında test edilmektedir. Deterministik form olan $\alpha(t)$ 'nin yapısı bilinmediği durumlarda, yokluk hipotezinin test sonuçlarının eğilimli olabilmesine neden olacaktır. $\alpha(t)$ 'nin bilinmeyen fonksiyonel yapısının fourier terimleri ile ifade edilebileceğini belirtmişlerdir (Eylasov, 2022, s.8):

$$\alpha(t) = \alpha_0 + \sum_{k=1}^n \left(\alpha_k \sin \frac{2\pi kt}{T} + \beta_k \cos \frac{2\pi kt}{T} \right); \quad n \leq T/2 \quad (4.12)$$

Denklem (4.12)'de n frekans sayısını, T gözlem sayısını, k ise özel frekans sayısını göstermektedir. Eğer $\alpha_1 = \beta_1 = \dots = \alpha_n = \beta_n = 0$ olduğu durumda süreç doğrusal bir sürece dönüşecektir. Böylece fourier tabanlı ADF birim kök testi geleneksel ADF birim kök testine dönüşmüş olacaktır. Diğer bir taraftan, seride kırılma veya doğrusal olmayan eğilim varsa, veri oluşturma sürecinde en az bir Fourier frekansı bulunacaktır. Birim kök analizinde Fourier yaklaşımının en önemli avantajı, fonksiyonun yerel minimum veya yerel maksimuma odaklanmak yerine, global minimum ve global maksimuma odaklanmasıdır. Bir regresyon çerçevesinde n'nin büyük bir değerini kullanmak mümkün değildir. Birçok frekans bileşeninin kullanılması, fazla uyum sorununa yol açabilmektedir (Eylasov, 2022, s.8). Bu nedenle, $\alpha(t)$ 'nin spesifik formunu kullanmak yerine (4.12)'deki denkleme dahil edilecek uygun frekansların seçilmesine çalışmak gerekmektedir. Gözlem sayılarının az olduğu durumlarda kümülatif frekans yerine tek frekans kullanılması önerilmektedir. Tek bir k frekansının kullanıldığını varsayarsak:

$$\Delta y_t = \rho y_{t-1} + c_1 + c_2 t + c_3 \sin \left(\frac{2\pi kt}{T} \right) + c_4 \cos \left(\frac{2\pi kt}{T} \right) + e_t \quad (4.13)$$

denklemini elde ederiz (Enders ve Lee, 2012, s.198).

Denklem (4.13)'da $\rho = 0$ ile gösterilen sıfır hipotezini test etmek için kullanılacak test istatistiği $\tau_{DF,t}$ ile gösterilir. DF versiyonu testlerinin asimptotik özellikleri ile testin LM versiyonu arasında herhangi bir farklılık olmadığı için test istatistiği asimptotik dağılıma sahip değildir. Buradaki en önemli noktalardan biri birim

kök testinin sıfır hipotezi için kritik değerlerinin frekans sayısı (k) ve örneklem büyüklüğü (T)'den etkilenmesidir. Test istatistik değeri Fourier terimleri ve diğer deterministik terimlerden etkilenmemektedir. Böylece, Ender ve Lee (2012) Monte Karlo simülasyonları kullanarak kritik değerleri sistematize etmektedir. Enders ve Lee çalışmalarında, araştırmacıların frekans değeri k 'nı tahmin etmek istemeleri durumunda, aşağıda gösterilen 2 adımlı süreci izlenebileceğini ifade etmişlerdir;

Adım 1: Denklem (4.6)'da tüm değerler $1 \leq k \leq 5$ EKK yöntemi ile tahmin edilmekte ve Kalıntı Kareler Toplamını (KKT) minimize eden k değeri seçilmelidir.

Adım 2: Doğrusal olmayan formun var olup olmaması klasik F testi ile aracılığı ile test edilmelidir. Bunun için $c_3 = c_4 = 0$ ile ifade edilen sıfır hipotezi sınanmalıdır. Burada ifade edilen F test istatistiğinin dağılımı, veri üretme sürecine birim kök sıfır hipotezi uygulandığında standart değildir. Eğer F istatistik değeri kritik değerden küçük olursa, doğrusal trendin olduğunu gösteren sıfır hipotezi reddedilememektedir. Bu durumda, geleneksel ADF testi yapılması önerilmektedir (Kılcı, 2019).

4.4.3.2. Becker vd. (2006) Fourier KPSS birim kök testi

Becker, Enders ve Lee (2006) çalışmalarında, geleneksel KPSS birim kök denkleminde Fourier terimlerini eklemek suretiyle yokluk ve alternatif hipotez altında doğrusal olmayan kırılmaları belirleyen yeni birim kök testi önermişlerdir. Fourier KPSS testi veya FKPSS testi olarak isimlendirilen bu birim kök testi yumuşak ve sert kırılmaları belirleme sürecinde iyi sonuç göstermektedir. FKPSS testinin gücü yumuşak veya sert kırılmalardan, yapısal kırılma tarihlerinden veya kırılmalardan etkilenmemektedir. Test için veri yaratma süreci aşağıda gösterilmiştir (Becker, vd., 2006, s.386):

$$y_t = \alpha_0 + \beta_t + \gamma_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \gamma_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + r_t + \varepsilon_t \quad (4.14)$$

r_t süreci aşağıdaki şekilde tanımlanmaktadır:

$$r_t = r_{t-1} + u_t \quad (4.15)$$

$$y_t = \alpha_0 + \gamma_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \gamma_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + r_t + \varepsilon_t \quad (4.16)$$

Burada ε_t durağan bir süreç iken, $u_t \sigma_u^2$ varyanslı bağımsız özdeş dağılımlı hata sürecini ifade etmektedir. Ayrıca, k frekans sayısını, T örneklem büyüklüğünü göstermektedir. Denklem (4.14)'de trend durağan süreci, Denklem (4.16)'da düzey

durağan sürecin sınanmasında kullanılmaktadır. Test istatistiği heaplama formülü aşağıda gösterilmiştir:

$$\tau_{\mu}(k) \text{ ya da } \tau_{\tau}(k) = \frac{1}{T^2} \frac{\sum_{t=1}^T \tilde{S}_t(k)^2}{\tilde{\sigma}^2} \quad (4.17)$$

Denklem (4.17)'deki $\tilde{S}_t(k)^2 = \sum_{j=1}^l \tilde{\varepsilon}_j$ ve $\tilde{\varepsilon}_j$ Denklem (4.14) ve (4.16) EKK denklemlerinden elde edilen kalıntılardır. Becker vd. (2016) $w_j = 1, 2, \dots, l$ ağırlık serisini ve bir l kırpma gecikme parametresini seçerek $\tilde{\sigma}^2$ 'nin parametrik olmayan tahminini önermektedir.

$$\tilde{\sigma}^2 = \alpha_0 + 2 \sum_{j=1}^l w_j \tilde{\sigma}_j \quad (4.18)$$

Burada, $\tilde{\sigma}_j$ Denklem (4.14) ve (4.16)'dan elde edilen $\tilde{\varepsilon}_j$ kalıntılarının örnek otokovaryansdır (Güriş, Çağlayan ve Bülbül, 2020).

4.5. Fourier Otoregresif Gecikmesi Dağıtılmış Kointegrasyon

Kointegrasyon veya eşbütünleşme kavramı ilk olarak Engle ve Granger (1987) çalışması ile ekonometri literatürüne kazandırılmıştır. Bu çalışmayı takiben Johansen ve Jusellius (1988) çalışmaları ile, Engle-Granger'in çalışmalarını daha ileri boyuta taşımışlardır. Bu testleri takip eden süre içerisinde farklı kointegrasyon testleri geliştirilmiştir. Engle-Granger ve Johanse-Jusellius kointegrasyon yöntemleri, değişkenlerde gerçekleşen yapısal kırılmaları dikkate almadığı için eleştirilerin odak noktası olmuşlardır (Gazel, 2018, s534).

Bu eleştirileri göz önünde bulundurarak, Banarjee(2017) çalışmasında değişkenlerde yapısal kırılma durumunu da dikkate alarak, değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisini incelemiştir. İlgili çalışmada temel denklem aşağıdaki gibi tanımlanmaktadır.

$$\Delta y_{1t} = d(t) + \delta_1 y_{1,t-1} + \gamma' y_{2,t-1} + \varphi' \Delta y_{2t} + \varepsilon_t \quad (4.19)$$

Burada, γ , φ ve y_{2t} $n \times 1$ boyutlu parametrik vektörleri ve bağımsız değişkenleri ifade etmektedir. $d(t)$ ise deterministik terim olup aşağıdaki gibi tanımlanmaktadır.

$$d(t) = \gamma_0 + \sum_{k=1}^q \gamma_{1,k} \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \sum_{k=1}^q \gamma_{2,k} \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right), \quad q \leq \frac{T}{2} \quad (4.20)$$

Burada γ_0 sabit ve doğrusal eğilimi ifade eden deterministik terim, k belirlenmiş olan bir tek frekans, q frekans sayısını, T ise gözlem sayısını göstermektedir. Bu yaklaşımda uygun gecikme sayısı, Akaike Bilgi Kriteri (AIC) baz alınarak seçilmektedir.

Fourier ADL testi sıfır hipotezinde değişkenler arasında kointegrasyon ilişkisinin bulunmadığını, alternatif hipotezde ise, değişkenler arasında kointegrasyon ilişkisinin olduğunu test etmektedir. Bu hipotezleri aşağıdaki gibi gösterilmektedir.

$$H_0: \delta_1 = 0$$

$$H_0: \delta_1 < 0$$

Bu testin sınanması zamanı t test istatistiği kullanılmaktadır. Bunun yanısıra, $H_0: \delta_1 = \gamma = 0$ hipotezi de F testi ile sınanabilir. Her iki durumda hesaplanan test istatistik değeri, kritik değeri aştığı durumda sıfır hipotezi reddedilirken, aksi durumda sıfır hipotezi reddedilemez. (Banerjee vd. 2017, s.118).

4.6. Uygulama

4.6.1. Amprik analiz sonuçları

Analize dahil edilmiş değişkenler ile ilgili veri setleri, her iki ülkenin merkez bankalarının resmi internet sayfalarından temin edilmiştir. Değişkenleri ile ilgili veri seti 3 aylık frekansa sahip olup, 2003 yılının birinci dönemi ile, 2020 yılının birinci dönemini kapsamaktadır. Dolayısı ile, çalışmada her bir değişken için 69 gözlem mevcuttur. Ekonometrik analize başlamadan önce değişkenler ile ilgili tanımlayıcı istatistikler hesaplanmış ve sonuçları aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

Tablo 4.2. Tanımlayıcı İstatistikler

	TGSYİH	RGSYİH	USDTL	USDRBL	İTH	İHR
Ortalama	3.17E+11	1.98E+13	2.342268	40.18351	4978238.	970544.6
Medyan	3.08E+11	2.06E+13	1.734149	31.19540	5210831.	879933.0
Maksimum	4.52E+11	2.30E+13	6.104833	77.73250	8925372.	1862431.
Minimum	1.91E+11	1.40E+13	1.190868	23.45730	1124603.	246669.0
Std. Sap.	8.07E+10	2.50E+12	1.365744	16.15202	1670836.	489035.9
Çarpıklık	0.238859	-0.912078	1.539218	0.829918	-0.378303	0.284614
Basıklık	1.730353	2.675182	4.222516	2.009489	3.028948	1.815455
Jarque-Bera	5.290629	9.870033	31.54252	10.74147	1.648213	4.965603
Probability	0.070983	0.007190	0.000000	0.004651	0.438627	0.083509
Gözlem Sayı	69	69	69	69	69	69

Tablosu 4.2 incelendiğinde, %5 anlamlılık düzeyinde Jarque-Bera test istatistiği sonuçlarına göre, Rusya'nın GSYİH değişkeniyle beraber Dolar/TL ve Dolar/Ruble kuru değişkenlerinin normal dağılıma sahip olmadıkları görülmektedir.

Zaman serisi analizinde, en önemli aşama değişkenlerin durağan olup olmadıklarının belirlenme aşamasıdır. Analizde kullanılan değişkenler üzerinde geleneksel ADF ve KPSS testlerinin yanı sıra, Fourier dönüşümlü ADF ve KPSS testleri uygulanmış ve sonuçları aşağıdaki tablolarda sunulmuştur. Tabloda sunulan değerler test istatistik değerlerinden oluşmaktadır. Her iki test sonuçlarına göre sıfır hipotezinin

reddedilmesi durumunda, anlamlılık düzeylerine göre farklı yıldız (*) işareti kullanılmıştır.

Tablo 4.3. KPSS ve Fourier KPSS Birim Kök Testleri

Değişkenler	KPSS		FKPSS-Becker-Enders-Lee					
	C	C&T	C	MinKKT (k)	F	C&T	MinKKT (k)	F
Düzye								
L.USD/TL	0.9408	0.2733	0.32250	5.476(1)	60.04	0.06513	0.507(1)	165.96
L.USD/RUBL	0.8887	0.2017	0.27769	2.398(1)	94.06	0.04968	0.911(1)	56.81
E								
L.TR/GSYİH	1.0797	0.1713	0.33591	1.734(1)	52.78	0.07006	0.056(2)	35.64
L.RF/GSYİH	0.9437	0.2220	0.32236	0.647(1)	31.00	0.05323	0.060(1)	92.58
L.İTH	0.7283	0.2206	0.28181	7.491(1)	24.35	0.05757	2.848(1)	81.60
L.İHR	0.4769	0.2214	0.18958	8.015(1)	58.89	0.04919	5.998(1)	68.55
Birinci Fark								
ΔLUSDTL	0.7199** (0.1941)	0.0560** (0.4603)	0.10872	0.256(5)	1.136	0.10872	0.250(5)	1.136
ΔLUSD/RUBLE	0.2683** (0.2468)	0.0542** (0.3493)	0.10535	0.366(3)	2.926	0.10535	0.366(5)	2.924
ΔLTR/GSYİH	0.1152** (0.2372)	0.0678** (0.1709)	0.11790	0.023(3)	2.704	0.11790	0.023(3)	2.704
ΔLRF/GSYİH	0.4345** (0.6497)	0.0691** (0.3784)	0.26226	0.006(3)	10.54	0.26226	0.006(3)	10.54
ΔLİTH	0.4257** (0.2381)	0.1225** (0.2396)	0.11715	1.150(5)	2.533	0.11715	1.150(5)	2.533
ΔLİHR	0.1475** (0.4490)	0.0628** (0.4281)	0.06601	2.386(5)	3.846	0.06601	2.386(5)	3.846

Fourier KPSS testinde sabitli modelde Fourier terimlerinin anlamlılığını sınamak için oluşturulan F kritik değerleri %1, %5, %10 (, **, *) anlamlılık düzeyleri için sırasıyla, 6.730, 4.929 ve 4.133 eşit iken, sabitli ve trendli model için ise, 4.162, 4.972 ve 6.873'e eşittir.**

Tablo 4.3'te verilen sonuçlara göre, değişkenlerden hiçbiri düzey değerlerinde durağan değildir. Yani, tüm değişkenler düzeyde durağan dışıdır veya birim kök içermektedir. Değişkenler düzey değerlerinde durağan olmadıkları için, bu değişkenlerin birinci dereceden farkı alınmış ve yeniden birim kök testi uygulanmıştır. KPSS testi sonuçlarına göre, sabitli ve sabitli-trendli modelde tüm değişkenler %5 anlamlılık düzeyinde birim kök içermedikleri sonucuna ulaşılmıştır. Bir başka ifade ile, birinci dereceden farkı alınmış seriler durağanlaşmıştır. Fourier KPSS test sonuçları incelendiği zaman ise, düzey değişkenler için F testi sonuçlarının kritik değerlerden çok büyük olması nedeni ile Fourier terimlerinin anlamlı olduğu sonucuna varılmıştır. Ancak, test istatistik değerlerinin kritik değerden küçük olması nedeni ile, birim kökün olduğu sonucuna varılmıştır. Birinci farkı alınmış değişkenler üzerinde uygulanan FKPSS testi sonuçlarına göre F istatistikleri kritik değerlerinden çok küçük olduğundan Fourier

terimlerinin istatistiksel açıdan anlamsız olduğu sonucuna varılmıştır. FKPSS testi geleneksel KPSS sonucu ile benzer sonuçları vermektedir. Yani, seriler birinci farkı alındıktan sonra durağan hale gelmişlerdir.

Tablo 4.4 ADF ve Fourier ADF Birim Kök Testleri

Değişkenler	ADF		FADF-Enders-Lee					
	C	C&T	C	MinKKT(k)	F	C&T	MinKKT(k)	F
Düzye								
LUSD/TL	1.7337	-1.8245	0.52211	0.277(1)	1.221	-3.90626	0.208(1)	5.793
LUSD/RU	0.2078	-2.0704	0.30044	0.380(3)	2.805	-2.47256	0.334(3)	3.881
BLE								
LTR/GSYİ	-1.2897	-1.9648	-0.92413	0.023(3)	2.604	-2.68020	0.021(2)	3.915
H								
LRF/GSYİ	-2.6701	-2.7197	-5.68625	0.005(3)	13.14	-2.97407	0.006(3)	13.15
H								
LİTH	-3.4406** (0.0492)	-2.8057	-3.84387	1.032(3)	2.418	-3.83338	0.961(3)	2.504
LİHR	-3.1992** (0.046)	-2.9136	-1.91838	2.227(5)	3.022	-2.77167	2.320(1)	2.867
Birinci Fark								
ΔLUSD/TL	-7.2418**	-7.8832**	-7.63925	0.260(1)	2.092	-7.94793	0.247(5)	0.866
ΔLUSD/RU	-6.6418**	-6.7848**	-7.14055	0.374(3)	2.688	-7.29931	0.362(3)	2.722
BLE								
ΔLTR/GSYİ	-7.2454**	-7.3135**	-7.72238	0.023(5)	2.742	-7.75697	0.023(5)	2.603
İH								
ΔLRF/GSYİ	-3.0944**	-3.4836**	-3.48675	0.004(3)	2.178	-3.96450	0.004(3)	2.603
İH								
ΔLİTH	-6.9426**	-7.2764**	-5.78947	1.169(5)	2.997	-6.61721	1.071(5)	3.215
ΔLİHR	-3.4004**	-3.5659**	-5.54658	2.355(5)	3.201	-5.66779	2.308(5)	3.112

Fourier ADF testinde sabitli modelde Fourier terimlerinin anlamlılığını sınamak için oluşturulan F kritik değerleri %1, %5,10 (, **, *) anlamlılık düzeyleri için sırasıyla, 6.730, 4.929 ve 4.133 eşit iken, sabitli ve trendli model için ise, 4.162, 4.972 ve 6.873'e eşittir. Not: FADF testinde Fourier terimlerinin anlamlılığını için kullanılan F kritik değerleri FKPSS testindeki F değerleridir.**

Tablo 4.4'de verilen sonuçlara göre, düzey değerlerinde ithalat ve ihracat değişkenlerinden başka diğer değişkenler durağan değildir. İthalat ve ihracat değişkenleri ise, sabitli modelde durağan iken, sabitli ve trendli modelde durağan-dışı çıkmıştır. Ekte sunulan grafikten de görüleceği üzere, ithalat ve ihracat değişkenleri trend içerdiğinden dolayı, bu değişkenlerin durağanlığı ile ilgili karar verirken sabitli ve trendli model sonuçlarının dikkate alınması daha doğru olur. Böylece, ithalat ve ihracat değişkenlerinin de düzeyde durağan olmadığı belirlendikten sonra, değişkenleri durağanlaştırmak için birinci dereceden farkı alınarak, yeniden ADF ve FADF testlerine tabii tutulmuşlardır. Bu, tezimizin başlangıcında belirlediğimiz hipotezlerle tutarlıdır ve modelimizin ve analiz yöntemlerimizin doğru ve güvenilir olduğunu açıklamaktadır. Uçak krizinin ithalat ve ihracat üzerindeki belirgin etkisi, modelimizin gerçek dünya olaylarını ve süreçlerini etkili bir şekilde tahmin etme ve açıklama kabiliyetini göstermektedir. Bu, analizlerimizin ve sonuçlarımızın güvenilirliğini ve geçerliliğini vurgular.

Hem düzey hem de birinci fark değişkenlerine uygulanan FADF sonuçlarına göre, F istatistikleri oldukça küçük olduklarından Fourier terimlerinin istatistiksel açıdan anlamsız olduğu ve FADF testinin geleneksel ADF testine dönüştüğü tespit edilmiştir. Bu bilgiye dayanarak ADF testi sonuçlarının değişkenlerin durağanlık düzeyi ile ilgili daha net bilgi verdiği açıktır. ADF testi sonuçlarına göre hem sabit hem de sabitli ve trendli modelde birinci farkı alınmış değişkenler % 5 anlamlılık düzeyinde durağandır.

Analiz sürecinde Fourier dönüşümlü ADF ve FKPSS testlerini uyguladık. Ancak, bu testlerin F istatistikleri belirli bir anlamlılık eşiğini (Örneğin %5 ya da %10) geçmedi. Bu modelimizde dönemselsel yapılar veya belirli noktalardaki yapısal kırılmalar önemli bir rol oynamamaktadır. Bu durum, Fourier dönüşümlü ADF ve FKPSS testlerinin, geleneksel ADF ve KPSS testlerine dönüştüğünü ve bu testlerin durağanlık sonuçlarının daha güvenli olduğunu göstermektedir. Bu bulgular, verilerimizin durağanlık durumunu doğru bir şekilde belirlendiğini ve ekonometrik analizlerimizin güvenilir olduğunu desteklemektedir.

Değişkenlere uygulanan birim kök testleri sonucuna göre, tüm değişkenler birinci dereceden durağandır. Yani, analize dahil edilen değişkenler $I(1)$ 'dir. Değişkenlerin aynı dereceden bütünleşik olduğunu belirledikten sonra bu değişkenler arasında, kointegrasyon veya eşbütünleşme ilişkisinin olup olmadığını belirlemek amacıyla aşağıdaki denklemlerle, Fourier ADL testi uygulanmış ve sonuçları aşağıdaki tablolarda sunulmuştur.

$$\dot{I}THALAT_t = \alpha_0 + \alpha_1 TGSY\dot{I}H_t + \alpha_2 DOLARTL_t + \alpha_3 Kriz_{2015} + \varepsilon_t \quad (4.21)$$

$$\dot{I}HRACAT_t = \beta_0 + \beta_1 RGSY\dot{I}H_t + \beta_2 DOLARRUBLE_t + \beta_3 Kriz_{2015} + \vartheta_t \quad (4.22)$$

Burada $Kriz_{2015}$ değişkeni aşağıdaki gibi tanımlanmıştır.

$$Kriz_{2015} = \begin{cases} 1, & T > 2015 Q4 \\ 0, & \text{diğer durumlar} \end{cases}$$

Tablo 4.5. Fourier ADL

	k	tau	Olasılık	F	Olasılık	l
İthalat Modeli	1	-4,70286**	0,0481	8,37954**	0,0380	1
İhracat Modeli	2	-3,97444	0,5319	4,83392	0,6146	1

%1, %5, %10 (***, **, *)

Tablo 4.5'te verilen sonuçlara göre, %5 anlamlılık düzeyinde ithalat modelindeki değişkenler arasında kointegrasyon ilişkisi varken, ihracat modelinde yer alan değişkenler arasında kointegrasyon ilişkisi bulunmamaktadır. Kointegrasyon ya da

eşbütünleşme, farklı zaman serisi değişkenlerinin uzun vadede bir denge ilişkisi içerisinde olmaları durumudur. Bu, değişkenlerin belirli periyotlar boyunca birbirlerinden sapmalarının geçici olduğu ve zamanla tekrar bir dengeye döndükleri anlamına gelmektedir. Bu, bu değişkenlerin uzun vadede bir denge ilişkisi içinde olduğunu göstermektedir. Diğer bir deyişle, bu değişkenler arasındaki ilişki sabittir ve zaman içinde değişmez.

İhracat modelindeki değişkenler arasında böyle bir kointegrasyon ilişkisi bulunamamış. Bu, ihracat modelindeki değişkenler arasında uzun vadeli sabit bir ilişkinin olmadığı anlamına gelmektedir. Bu sonuçlar, uçak krizinin Türkiye'nin Rusya'dan yaptığı ithalat üzerinde uzun vadeli bir etkisinin olduğunu (H1 hipotezi) doğrulamaktadır. Ancak, krizin Türkiye'nin Rusya'ya yaptığı ihracat üzerinde uzun vadeli bir etkisi olmadığını (H2 hipotezi) göstermektedir. Kointegrasyonun varlığı değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkiyi gösterse de değişkenlerin uzun dönemde birbiri üzerindeki etkinin yönünü ve büyüklüğünü göstermez (Çatalbaş, 2022, s.25). Bu nedenle uzun dönemde değişkenlerin birbirini nasıl etkilediği tahmin edilmelidir. Değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkiler, Park (1992) tarafından geliştirilen Kanonik Kointegrasyon Regresyonu (CCR), Stock ve Watson (1993) tarafından geliştirilen Dinamik En Küçük Kareler (DOLS) yönteminin yanı sıra Phillips ve Hansen (1990) tarafından geliştirilen FMOLS yöntemleri ile tahmin edilmiş ve sonuçları aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

Tablo 4.6. Uzun Dönem İthalat Modeli

İthalat Modeli	CCR	Olasılık	DOLS	Olasılık	FMOLS	Olasılık
Sabit	-56.55959*	0.0691	-54.19718*	0.0637	-56.14936*	0.0686
L USD/TL	-1.187183*	0.0835	-1.032535*	0.0859	-1.183577*	0.0798
L TR. GSYİH	2.751499*	0.0562	2.66115*	0.0603	2.735954*	0.0593
Kriz ₂₀₁₅	-0.050838	0.0679	-0.223553	0.0701	-0.052518	0.0659

%1, %5,10 (***, **, *)

Tablo 5'te sunulan bilgilere göre, döviz kurundaki %1 artış, Türkiye'nin Rusya'dan yaptığı ithalat hacmini CCR, DOLS ve FMOLS yöntemlerine göre ortalama olarak %1,18, %1.03 ve %1,18 azaltmaktadır. Bu, genellikle ekonomi teorisi ile uyumludur çünkü döviz kuru artışı genellikle ithalat maliyetlerini artırır ve bu da toplam ithalat hacmini azaltabilir. Türkiye'nin GSYİH değişkeninde gerçekleşen %1'lik artış ise ithalat hacmini CCR, DOLS ve FMOLS yöntemlerine göre ortalama olarak %2,751, %2,66 ve %2,73 artırmaktadır. Bu da ekonomi teorisi ile tutarlıdır çünkü genellikle bir ülkenin GSYİH'si arttıkça, o ülkenin daha fazla mal ve hizmet ithal etme yeteneğini de artırmaktadır. Bu sonuçlar iktisat teorisi ile uyumlu olmanın yanı sıra %10 anlamlılık düzeyinde istatistiksel açıdan da anlamlıdır. Türkiye ile Rusya arasında 24 Kasım 2015

tarihinde yaşanan uçak krizinin etkisini belirlemek amacı ile modele Kriz₂₀₁₅ kukla değişkeni eklenmiştir. CCR, DOLS ve FMOLS yöntemi ile tahmin sonuçlarına göre, ülkeler arasında yaşanan uçak krizi ithalatı negatif yönde etkilese de istatistiksel açıdan anlamlı bulunmamaktadır. Sonuç olarak, bu sonuçlar döviz kuru ve GSYİH'nin Türkiye'nin Rusya'dan olan ithalatını belirgin bir şekilde etkilediğini, ancak uçak krizinin etkisinin daha belirsiz olduğunu göstermektedir. Bu, ekonomik faktörlerin politik olayların etkilerini belirli bir noktadan sonra gölgeleyebileceğini ve dolayısıyla ekonomik politikaların bu tür krizlerin etkilerini hafifletebileceğini göstermektedir.

İthalat modelinde uzun dönemli ilişki olsa da kısa dönem ile ilgili bir şey ifade etmez. Engle ve Granger (1987) kısa dönem ilişkisinin hata düzeltme modeli ile ortaya konulabileceğini göstermişlerdir (Güriş, 2021, s.525). İthalat modeli için uzun dönemli ilişki incelendikten sonra, bu değişkenler arasındaki kısa dönemli etkiler hata düzeltme modeli aracılığı ile tahmin edilmiş ve sonuçları aşağıda verilmiştir.

Tablo 4.7 Kısa Dönem İthalat Modeli

Değişkenler	Katsayı	Olasılık
Δ İthalat _{t-1}	-0.7346**	0.0378
Sabit	1.1659**	0.0481
Trend	-0.0008**	0.0326
Δ DolarTL	-0.2249**	0.0494
Δ TGSYİH	1.7785**	0.0469
ϵ_{t-1}	-0.5187*	0.0251

%1,%5,10 (***, **, *)

Kısa dönem ithalat modeli sonuçları incelendiğinde, kısa dönemde dolar kurunda gerçekleşen değişimlerin Rusya'dan yapılan ithalat üzerinde negatif ve istatistiksel açıdan anlamsız etkisi olduğu görülmektedir. Türkiye'nin GSYİH değişkeninde gerçekleşen %1'lik artış ise, ithalatı %1,77 artırmakta olup %5 anlamlılık düzeyinde istatistiksel açıdan anlamlı etkiye sahiptir. Hata düzeltme katsayısı olarak tanımlanan ϵ_{t-1} kısa dönemde gerçekleşen şokların ithalat üzerinde negatif ve istatistiksel açıdan anlamlı etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Bu durum, hata düzeltme mekanizmasının çalıştığını ifade etmektedir. Şöyle ki, kısa dönemde gerçekleşen şoklar nedeni ile uzun dönem denge değerinden sapmalar yaklaşık olarak 2 dönem ($1/0.5187=1.927$) sonra yeniden uzun dönem denge değerine dönecektir. Bu, ekonominin kısa dönemde belirli bir şok yaşadığında (örneğin bir döviz kuru dalgalanması veya GSYİH'deki beklenmedik bir değişiklik), ithalatın bu şoka yanıt vererek kendi uzun dönemli dengesine geri döneceğini göstermektedir.

Tablo 4.5'te sunulan Fourier ADL eşbütünlük testi sonuçlarına göre, ihracat modelinde yer alan değişkenler arasında eşbütünlük ilişkisi olmadığı için bu değişkenler arasındaki uzun dönem modeli tahmin edilmemiştir.

Birincil hipoteziniz, 2015'teki uçak krizi sonrasında Türkiye'nin Rusya'dan yaptığı ithalatın etkilendiği yönündeydi. Yaptığımız analizler, kriz sonrası döviz kuru ve Türkiye'nin GSYİH değerlerinin ithalat üzerinde belirgin bir etkisi olduğunu ortaya koymuştur. Ancak, krizin kendisinin ithalat üzerinde istatistiksel açıdan anlamlı bir etkisi olmadığını anlaşılmıştır. Bu, kriz sonrası ekonomik ve siyasi tedbirlerin Türkiye'nin Rusya'dan yaptığı ithalatı hemen etkilemediğini gösterebilir. Ancak döviz kurundaki değişiklikler ve Türkiye'nin ekonomik büyüme trendleri ithalatı belirgin şekilde etkilemektedir.

Bir diğer hipoteziniz ise krizin Türkiye'nin Rusya'ya olan ihracatını etkilediği yönündeydi. Kointegrasyon analiziniz, ihracat ve belirlenen değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki olmadığını ortaya koydu. Rusya'nın, uçak krizi sonrasında Türkiye'ye uyguladığı ekonomik yaptırımlar ve Türkiye'nin Rusya'ya olan ihracatının büyük oranda azalması, iki ekonomi arasındaki uzun dönemli ekonomik bağlantının sekteye uğramasından kaynaklıdır. Bu, Rusya'ya yapılan ihracat ve belirlenen değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin olmadığına dair bulgularımızla uyumludur. Yani, kriz ve sonrasında yaşananlar, Türkiye'nin Rusya'ya yönelik ihracatının, Rusya'nın Türkiye'ye yönelik ekonomik politikaları ve genel ekonomik durumundan büyük ölçüde bağımsız hale gelmesine yol açmış olabilir.

SONUÇ

Bu çalışma, Türkiye ve Rusya arasındaki siyasi krizlerin ülke ekonomilerine yaptığı etkiyi ortaya çıkarmayı amaçlamıştır. Bu kapsamda Türkiye-Rusya ilişkileri açısından, özellikle uçak krizinden sonra ikili ilişkilerin geldiği durum, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerde yaşanan gerileme, karşılıklı bağımlılık kapsamında yaşanan sorunların çözüm çabaları araştırılmıştır. Çalışmada yöntem olarak iki ülke arasındaki siyasi krizlerin ekonomiye yansımalarının ekonometrik analizi yapılmıştır.

Çalışmanın girişinde de bahsettiğimiz gibi 500 yıllık bir tarihsel geçmişe dayanan Türkiye-Rusya ilişkileri, kaçınılmaz olarak inişli-çıkışlı bir seyir izlemiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde ayrıntılarıyla incelediğimiz Türkiye'nin 20. Yüzyılda Rusya'ya yönelik yürüttüğü dış politikasında, birkaç kez eksen kayması yaşanmıştır. İlki, I. Dünya Savaşı sırasında dağılan iki imparatorluk (Osmanlı ve Çarlık Rusya) yerine kurulan Türkiye Cumhuriyeti ve Sovyet Rusya, ilk kez Batılı güçlere karşı mücadele yapmak amacıyla müttefikliği tercih etmişlerdi. Bu durum her iki ülkenin dış politikasında bir eksen kayması olarak değerlendirilebilir. Fakat bu müttefiklik, II. Dünya Savaşı sırasında Türkiye'nin Rusya'dan kendisine yönelik tehditler görmesi/algılaması nedeniyle bozulmuş ve Türkiye 1952 yılında Batı bloğu (NATO) üyesi olmuştur. 1945 yılında gündeme gelen Sovyet Rusya'nın Türkiye'ye karşı olan toprak iddiaları, Rus literatüründe "Türk krizi" olarak değerlendirilmiştir

Bu siyasi krizin iki ülke ekonomisinde yansımalarının temel göstergesi olarak dış ticaret verilerine baktığımızda, 1937 verilerine göre Türkiye'nin ihracatında Sovyetlerin payı %7.18, ithalatında ise %5.36 oranındayken, 1945-1947 yılları arasında iki ülke arasındaki ticaret hacminin "0" olması kabul edilebilir. 1948 yılından itibaren ekonomik ilişkiler tekrar tesis edilmeye başlansa da bu yıl iki ülke arasındaki ticaret hacmi sadece 0,3 milyon Ruble olmuştur (O dönemde 1 ABD Doları 5,30 Ruble'ye eşit).

İkinci eksen kayması ise, Türkiye'nin Kıbrıs sorunu esnasında yaşanmıştır. Türkiye NATO ve ABD gibi ittifak üyelerinden destek alamadığı için, adaya müdahale yapamamış ve ABD-NATO kuvvetlerine bel bağlamaması gerektiğini öneren 5 Haziran 1964 tarihli ABD Cumhurbaşkanı Johnson'un mektubu sonrası uluslararası arenada tekrar yalnız bırakılmıştır. Bu durumun yansımaları olarak Türkiye ile SSCB ilişkileri yeniden güçlenmeye başlamıştır. 1966 yılında iki ülke arasında 15,1 milyon ruble civarında olan ticaret hacmi, her geçen sene yükselerek 1985 yılında 141,6 milyon Ruble'ye ulaşmıştır. Böylelikle 1960'lı yıllarda Türk dış politikasının tekrar eksen

kaymasına uğradığı gözlemlenmiştir. Sonuçta zaman zaman iyi olan, zaman zamansa yaşanan krizlerle aksayan ve hatta durma noktasına gelen fakat tamamen kopamayan ve tekrar yol alarak daha da yüksek bir düzeye çıkan Türkiye-Rusya ilişkilerinin inişli-çıkışlı seyri görülmektedir. 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte Türkiye Rusya ile ekonomik ilişkilerini ya daha da derinleştirecek ya da Rusya'nın "yakın çevre" olarak nitelendirdiği, eski SSCB ülkelerini kapsayan bölgelere kendi etkisini yayacaktır.

Türkiye, doksanlı yılların ilk yarısında ikinci yaklaşımı seçerek bölgesel politikalara odaklandığı için Türk dış politikası ile Rusya'nın bölgesel politikaları çatışmaya başlamıştır. Bu nedenle 1990'ların ortalarına kadar iki ülke arasında yeniden bir sıra siyasi kriz patlak vermiştir.

Dağlık Karabağ savaşında, Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgali sırasında, Türkiye siyasi tavırlarını ;Rusya çıkarlarını dikkate almadan, askeri müdahale yaparak Azerbaycan'a yardım etmek isteği, Türkiye ve Rusya arasında "krize" yol açmıştır.

Bu olayların yaşandığı 1992 yılının Mayıs ayından önce ve sonraki birkaç ayda Türkiye'nin Rusya'ya ihracatında (daha çok) ve Rusya'dan ithalatında (daha az) var olan azalma, iki ülke arasındaki siyasi krizin ekonomiye yansması olarak değerlendirilmiştir. Türkiye Rusya tehdidine cevap olarak Azerbaycan'ı müdafaa politikasında vazgeçtiği için bu kriz kısa sürmüştür.

Türkiye, Sovyetler dağıldıktan sonra Türkçe konuşan nüfusa sahip ülkeler arasında tartışmasız lider olmayı hedeflemiştir. Ankara'nın çıkarlarının Moskova'nın çıkarlarıyla doğrudan çatıştığı nokta tam olarak burası olmuştur. 1992 yılından itibaren Türkiye'nin "Türk Dünyası" na yönelik girişimleri, Türk devletleriyle gümrük birliği, mal ve hizmetlerin serbest dolaşımı ve enerji iş birliğine dair hedefleri Rusya tarafından hoşnutsuzlukla karşılanmıştır. Bu durum iki ülke arasında siyasi krize yol açmış ve ekonomide etkisini göstermiştir. Sonuç olarak 1993'te Rusya'nın "Yakın Çevre" doktrinini ilan etmesine gelip dayanmış, bölgede Türkiye-Rusya rekabetini tetiklemiştir.

1992 yılının Şubat, Nisan, Ağustos ve Kasım aylarında bunlardan bir önceki aya kıyasla Türkiye'nin Rusya'ya ihracatı azalmış, bir sonraki aylarda ise artmıştır. Türkiye'nin Rusya'ya ihracatı kendinden bir önceki aya göre Şubat ayında %51,15, Nisan ayında %54,33, Ağustos ayında %48,97, Kasım ayında da %66,66 azalma göstermiştir. 1992 yılı Mayıs ayından önce ve sonra ihracatta ciddi düşüşler ve dalgalanmalar görülmektedir.

Rusya'dan ithalatın ise tam tersi olarak arttığı görülmektedir. Krizin yaşandığı aylarda küçük bir düşüş yaşanmış ancak Ocak ayının 58,7 milyon dolarlık ithalatı yıl sonunda iki kattan fazla artarak 127,7 milyon dolara ulaşmıştır.

Türkiye'nin Çeçenlerle ilişkileri 1990'ların ilk yarısında Rusya ile ilişkilerine oldukça sert bir şekilde yansımış, Rusya buna karşılık olarak PKK'ya yardım etmeye başlamıştır. Şubat 1995'te Rusların PKK, Türklerin ise Çeçenlere destek vermekten çekinmeleri, terörizm ve organize suç örgütleriyle birlikte savaşmaları, aralarında bir güvenlik protokolünün imzalanmasından sonra iki ülke arasında ilişkiler tekrar gelişmeye başlamıştır.

1997 yılına kadar Türkiye ve Rusya arasındaki siyasi sorunlar nedeniyle ekonomik ilişkilerde de ciddi bir gelişme söz konusu olmamıştır. Fakat bu sorunların giderilmesi, Türkiye ve Rusya arasında bölgesel konulara ilişkin uyumun sağlanabilmesi, ekonomik ilişkilerin de geliştirilmesine yol açmıştır.

90'ların ilk yarısında Türkiye ve Rusya arasında belirli siyasi krizler ve bu krizlerin ekonomiye yansımaları gözlemlenmiştir. Fakat bütün bunlara rağmen üst düzey yetkililerin yoğun ziyaretleri gerçekleştirilmiş ve bunun sonucu olarak 1996 yılına kadarki dönemde 15 anlaşma imzalanmıştır.

Türk dünyasının gelişimi ve Çeçenistan olayı, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin gerilemesine neden olmuştur. Nitekim Türkiye'nin Rusya'dan ithalatı %30 azalmıştır. Bu da Rusya'nın enerji alanında baskı uyguladığı anlamına gelmektedir. Yalnız bu durumlar, siyasi hamleler ile kısa zamanda düzeltilmiş çok uzun sürmemiştir.

2008 yılında Rusya-Gürcistan savaşı sırasında ABD, Gürcistan'a gönderdiği insani (aslında askeri) yardımı Karadeniz üzerinden yaptığı için Rusya, Montrö Anlaşmasının temel garantör ülkesi olarak Türkiye'yi sorumlu tutmuştur. Sonuçta da yaşanan siyasi gerginlik ekonomide olumsuzluğa yol açmış, Türk-Rus sınırında çok sayıda Türk ticaret taşıma araçlarındaki ürünler, gümrük geçitlerinde bekletilerek bozulmuştur. 2008 Ekim ayından yıl sonuna kadar, Türkiye'nin Rusya'ya ihracatında ve Rusya'dan ithalatında ciddi bir düşüş söz konusu olmuştur.

Yukarıda ifade edilen zaman aralığına göre analiz sonuçları incelendiğinde, Türkiye'den Rusya'ya yapılan ihracat miktarını gösteren ihracat değişkeni, 2008 krizinin etkileri nedeniyle 2010 yılının birinci çeyreğine kadar ciddi bir düşüş yaşamıştır. 2008 yılında dünyada yaşanan finansal krizin de etkisi ile, Türkiye'nin Rusya'dan ithal etmiş olduğu mal miktarında da bir düşüş gerçekleşmiştir. Bu düzey hafif dalgalanmalarla 2015

yılıının birinci dönemine kadar devam etmiştir. 2008 yılının başında (Ocak ayı) Türkiye'nin Rusya'ya ihracatı 421 milyon dolar civarı, Rusya'dan ithalatı 2,6 milyar dolar civarındayken, yıl sonunda (Aralık ayı) bu rakamlar 322 milyon ve 2 milyar dolar civarı olmuştur. Türkiye'nin Rusya'yla ticaret hacminde yaşanan azalma siyasi ilişkilerdeki krizin ekonomiye yansımaları olarak ele alınmıştır.

Burada dikkat çekilmesi gereken bir husus, Rusya'dan Türkiye'ye gelen turist sayısında düzenli bir dalgalanma görülmektedir. Turist sayısında dalgalanmalar yaşansa da gittikçe artan bir trend izlenmektedir.

2009-2010 yıllarını kapsayan dönemde Rusya'nın etkisi ile Türkiye'nin Ermenistan'la yaklaşması, sınırların açılması girişimlerinin Azerbaycan'ın ve iç politik güçlerin karşı çıkması nedeniyle bozulması ve bu yaklaşmanın göstergesi olan 2009 yılı Ekim ayında imzalanan Zürih Protokollerinin fesih olunması, dolaylı olarak Rusya'nın sert tepkisi ile karşılanmıştır. Türkiye-Rusya arasındaki bu olaylar nedeniyle yaşanan siyasi gerginlik, ekonomik gerileme olarak yankı bulmuştur. Nitekim 2009 yılı sonunda Türkiye-Rusya ekonomik-ticari ilişkileri 2008 yılına kıyasla önemli ölçüde gerilemiş, 2008 yılında 37,9 milyar dolar toplam ticaret hacmi (31,4 milyar dolar Türkiye'nin Rusya'dan ithalatı, 6,5 milyar dolar Türkiye'nin Rusya'ya ihracatı), 2009 yılında 22,7 milyar dolar (19,5 milyar dolar Türkiye'nin Rusya'dan ithalatı, 3,2 milyar dolar Türkiye'nin Rusya'ya ihracatı) olmuş, bahsedilen dönemde iki ülke arasındaki toplam ticaret hacmi %40 azalmıştır.

2008-2009 yıllarında Türkiye'den Rusya'ya ihracat ve Türkiye'nin Rusya'dan ithalatında keskin düşüşler yaşansa da 2015 yılına kadar bu göstergelerde devamlı olarak bir yükseliş gözlemlenmiştir.

Tezin ana sorularından biri olan "Türkiye ve Rusya gibi tarihsel olarak savaş ve rekabet içerisinde bulunan iki ülkenin karşılıklı ilişkilerinde, ekonomik ve siyasi çıkarlar nasıl bir faktör oluşturmaktadır?" sorusuna tarihsel olarak yaşanan siyasal krizler ile ekonomik göstergeler karşılıklı verilerek aktarılmaya çalışılmıştır. Görüleceği gibi Rusya- Türkiye tarih boyunca çeşitli dönemlerde yükselen ve düşen siyasi gerginlikler, krizler yaşamış ve bunların akabinde ekonomik yaptırımlar gelmiştir.

Tezin asıl olgusal alanını oluşturan 24 Kasım 2015 tarihinde yaşanan uçak krizi ise, iki ülke arasındaki siyasi ilişkileri çok sert bir şekilde geriletmesinin yanı sıra ekonomik alanda da ciddi hasarlara yol açmıştır. Uçak krizinden 4 gün sonra, 28 Kasım 2015 tarihinde Rusya devlet başkanının kabul ettiği kararname gereği, Türkiye

Cumhuriyeti'ne özel ekonomik önlemler ve yaptırımlar uygulanmaya başlamıştır. Bu yaptırımların sonucu olarak Türkiye ekonomisi ciddi dış ticaret kayıpları yaşamıştır.

2015 yılında Türkiye'nin Rusya'ya ihracatı 3,6 milyar dolar civarında gerçekleşmiş ancak 2016 yılında bu rakam 1,7 milyar dolara gerilemiştir. Benzer şekilde Türkiye'nin Rusya'dan ithalatı 2015'te 20,4 milyar dolardan düşerek 15,2 milyar dolar civarında gerçekleşmiştir. Örneğin, 2015 yılında Türkiye'den Rusya'ya ihracatta, esası yiyecek ve içecek olan işlenmemiş tüketim malları sınıfında (900 milyon dolardan 401 milyon dolara) ve benzer şekilde esası yiyecek ve içecek olan işlenmiş tüketim malları sınıfında (60 milyon dolardan 25 milyon dolara) 2 kereden fazla düşüş olmuştur. Bu azalma, Rusya'da 30 Kasım 2015 tarihinde menşe ülkesi Türkiye Cumhuriyeti olan ve 1 Ocak 2016 tarihinden itibaren Rusya'ya ithalatı yasaklanan tarım, hammadde ve gıda ürünleri listesinde yer alan ürünlerin Rusya'ya ithalatının durdurulması ile ilişkili olmuştur.

Türkiye 2015 yılında küresel çapta en çok otomotiv ürünleri, giysi ve tekstil ihraç etmiş on ülke arasında yer almış ve 2016 yılında da bu yerini koruyabilmiş, hatta otomotiv ürün ihracatını artırmıştır. Yine 2015 yılında küresel çapta en çok fosil ürün, demir ve çelik, otomotiv ürünler ve tekstil ürünlerini ithal eden ülke olarak ilk on ülke içinde yer almıştır. Fakat 2016 yılında bu yerini korusa da özellikle fosil ürünler (petrol, doğalgaz, vd.) ile demir ve çelik ithalatının azalmasıyla ithalatın belirli bir oranda azalması söz konusu olmuştur. Bu ürünlerin küresel çapta temel ihracatçısının Rusya olduğu, iki ülke arasında ticareti yapılan temel ürünler sırasında söz konusu bu ürünlerin de bulunması nedeniyle, Rusya'nın fosil ürünler ve demir-çelik ihracatındaki azalmanın Türkiye ile yaşadığı krizle ilişkilendirilmesi mümkün olabilir. Böylece Türkiye ile yaşanan kriz Rusya ekonomisinde belirli olumsuz sonuçlara yol açmıştır. Genel olarak Ocak-Ağustos 2016 arasında Türkiye'nin Rusya'ya ihracatı ve Rusya'dan ithalatında ciddi azalma olduğu görülmüştür. Bu durum tezimizin ana hipotezi olan siyasi krizlerin her iki ülkenin ekonomisini etkilediğini ve bu etkinin de olumsuz olarak ekonomiye yansıdığını doğrulamaktadır.

Bu noktada dikkat çeken husus, petrol ve doğalgaz sektörü krizden fazla etkilenmemiş, aksine Türkiye'nin Rusya'dan petrol ithalatında (miktar açısından) küçük oranda bile olsa artış olmuştur. Yani 2015'te Rusya'dan 3,1 milyon ton petrol ve 26,8 milyar m³ doğalgaz ithalatı, 2016 yılında uygun şekilde 3,2 milyon ton ve 24,5 milyar m³ olarak gerçekleşmiştir. Türkiye'nin Rusya'dan doğalgaz ithalatında 2016 yılının Şubat-Temmuz ayları arasında belirli bir düşüş yaşanmıştır. Petrol ithalatı ise dalgalı bir seyir

izlemiş ve burada temel olarak Ocak, Şubat ve Eylül-Aralık aylarında eski aylara kıyasla bir düşüş olduğu gözlemlenmiştir. Buna rağmen genel olarak yıl itibariyle 2015'te Rusya'dan 6,9 milyon ton petrol ve diğer petrol ürünleri (bunun 3,1 milyon tonu sadece ham petrol) ithal eden Türkiye, 2016'da 7,8 milyon ton petrol ve diğer petrol ürünleri (bunun 3,2 milyon tonu sadece ham petrol) ithal etmiştir. Sonraki yıllarda ise bu rakamlar genel olarak ekonomik ilişkilerin onarımı ve geliştirilmesi kapsamında daha da artmıştır. Bu durum petrol ve doğalgaz açısından Türkiye'nin Rusya'ya asimetrik bağlı olduğunun bir göstergesidir. Sonuç olarak iki ülke arasında yaşanan bir siyasi kriz, karşılıklı bağımlılık ilkesi çerçevesinde iki ülkenin ekonomilerine daha az etki etmektedir.

2000'den 2012 yılına kadar istikrarlı şekilde petrol ithalini 9,5 milyar dolardan 60,1 milyar dolara kadar artıran Türkiye, 2012 yılından sonra dünya genelinde petrol fiyatlarının düşmesiyle ilgili olarak petrol ithaline daha az harcama yapmaya başlamıştır. Sonuçta da belirtilen rakamın giderek düştüğü gözlemlenmiştir. Bu nedenle 2015'te petrol ithaline 38,7 milyar dolar harcayan Türkiye, 2016'da buna sadece 27,5 milyar dolar harcamıştır.

Tezin ana konusu özellikle uçak krizi sonrası ikili ilişkilerin geldiği durum, siyasi kriz-ekonomi ilişkisi ışığında iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerde yaşanan gerileme merkeze alınarak birçok ekonometrik analiz yapılmıştır. Çalışmamızda, krizin dış ticaret verileri üzerinde etkili olup olmadığını araştırmak için ADF ve KPSS birim kök testleri, Fourier dönüşümlü birim kök testleri, kointegrasyon analizleri ve hata düzeltme modellenmesi bulunmaktadır. Analiz sonucunda aşağıda yer alan bulgular elde edilmiştir:

İthalat denkleminde yer alan değişkenler arasında kointegrasyon ilişkisinin varlığı tespit edilmiştir. Uzun dönemde değişkenlerin etkisi ithalat denklemi DOLS, CCR ve FMOLS yöntemi ile tahmin edilmiştir. Bu tahmin sonuçlarına göre, dolar- TL kuru ve GSYİH değişkenleri ithalat üzerinde istatistiksel açıdan anlamlı etkiye sahip olsalar da kriz değişkeni ithalat üzerinde negatif (yani azaltıcı) ve istatistiksel açıdan anlamsız etkiye sahip olmuştur, başka bir ifade ile iki ülke arasında yaşanan uçak krizinin, ithalat üzerinde etkili olup sadece istatistiksel açıdan anlamsız olmasıdır.

İhracat modelindeki değişkenler arasında böyle bir kointegrasyon ilişkisi bulunamamıştır. Bu, ihracat modelindeki değişkenler arasında uzun vadeli sabit bir ilişkinin olmadığı anlamına gelmektedir. Yaptığımız analiz ve bulgular doğrultusunda:

- H1 hipotezi, uçak krizinin Rusya'dan yapılan ithalat üzerinde bir etkisi olduğu sonucuna varılmıştır. Analiz verileri, ithalat modelinde yer alan değişkenler arasında

kointegrasyon olduğunu göstermiştir. Bu durum, kriz öncesi ve sonrası dönemlerde ithalat değişkenlerimizin uzun vadede bir denge ilişkisi içinde bulunduğunu, uçak krizi bu değişkenler üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olduğunu, bu da krizin Türkiye'nin ithalatını azaltıcı yönde etkilediğini göstermiştir. Ancak bu etki istatistiksel olarak anlamlı değildir, yani krizin etkisi sınırlıdır. Bu nedenle, H1 hipoteziniz tamamen doğrulanmamıştır. Krizin ithalat üzerinde bir etkisi olmasına rağmen, etki beklenen düzeyde belirgin değildir ve bu da enerji gibi bazı sektörlerde Rusya'ya olan bağımlılığımızdan kaynaklanabilmektedir.

- H2 hipotezi, uçak krizinin İhracat verilerinde, Türkiye'nin Rusya'ya olan ihracatı ve Rusya'nın GSYİH'si arasında uzun vadeli bir kointegrasyon ilişkisi bulunamamıştır. Bu, belki de uçak krizi sonrası Rusya'nın Türkiye'ye yönelik uyguladığı ekonomik yaptırımların ve Türkiye'nin Rusya'ya olan ihracatının büyük oranda azalmasının, iki ekonomi arasındaki bu uzun dönemli bağlantıyı koparmış olabileceğini düşündürebilir. Bu durum, ihracat değişkenlerimizi kriz öncesi ve sonrası dönemlerde sabit bir ilişki içinde olmadığını, yani krizden etkilenebileceğini göstermiştir.

Sonuç olarak, siyasi krizlerin ekonomiye olan etkileri hızlı ve belirgindir ve bu etkiler genellikle negatif yönde olmaktadır. Uçak krizi, Türkiye ve Rusya arasındaki ticaret ilişkilerinde ciddi bir aksamaya neden olmuştur ve bu durum, ticaret politikalarının ve diplomasi çabalarının ne kadar önemli olduğunu bir kez daha ortaya koymuştur. Bu bulgular, ileride olası siyasi krizlerin ekonomik etkilerini azaltmak için politika yapıcılar ve karar alıcılar için önemli bilgiler sunmaktadır.

Bu analiz sonucunda, çalışmanın başında iddia ettiğimiz aşağıdaki varsayımlar verilerle açıklanmıştır:

- Türkiye ve Rusya arasında yaşanan siyasi kriz bu ülkelerin ekonomilerini etkilemektedir.
- İki ülke arasında yaşanan siyasi kriz karşılıklı bağımlılık ilişkisiyle birbirlerine bağlı ülkelerin ekonomilerine daha az yansımaktadır.
- Türkiye-Rusya arasındaki siyasi kriz her iki ülke ekonomisi açısından olumsuz sonuçlar doğurmaktadır.
- Rusya, Türkiye'nin artan enerji talebinde çok önemli bir role sahiptir.
- Türkiye-Rusya arasındaki siyasi kriz, enerji iş birliğini daha az etkilemiştir

Yaptığımız analiz sonuçlarına göre Türkiye Rusya'ya enerji bakımından bağımlılığını sürdürmektedir. Enerji iki ülke arasındaki en önemli ticari faktörlerden birisidir.

Uzun vadede Türkiye'nin Rusya'dan doğalgaz bağımlılığını tamamen azaltması mümkün görülmemektedir. Bu duruma örnek olarak, AB'nin 2007 yılında kabul edilen 2020 enerji stratejisini gösterebiliriz. Bu stratejiye göre Avrupa'nın doğalgaz tüketimini %20, daha da olumlu gelişmeler yaşanırsa %30 civarı azaltması hedeflenmişti. Oysa günümüz itibariyle AB bu hedeflerine ulaşamamış ve bu hedefe uzun vadede bile ulaşamayacağını itiraf etmiştir. Ayrıca, AB'nin Rusya'dan fosil ürünler ithalini azaltmadığı, aksine 2000 ve 2017 yıllarına ilişkin verileri kıyasladığımızda taş kömür ithalinin 2000'de 14670 kton'dan 2017'de 61261 kton'a yükseldiği, petrol ve LNG ithalini 2000 yılında 120160 kton'dan 2017'de 163430 kton'a yükselttiği, doğalgaz ithalini ise 2000 yılında 120,7 milyar m³'den 2017'de 163,2 milyar m³'e yükseldiği görülebilir (European Commission, 2020, s. 67-69). Benzer şekilde Türkiye'nin de uzun vadede Rusya'dan enerji bağımlılığını azaltamayacağı öngörülebilir.

Türkiye'nin enerji iş birliği yaptığı ve önemli ölçüde doğalgazını ithal ettiği Azerbaycan'ın doğalgaz rezervleri Rusya ile kıyasla oldukça azdır. OPEC'e göre Azerbaycan'ın kanıtlanmış doğalgaz rezervlerinin miktarı 2.2 trilyon m³ civarı olmakta (OPEC'e (2021, s. 76) bu küresel doğalgaz rezervlerinin sadece %1,06 kadar küçük bir kısmını oluşturmaktadır. Buna karşılık olarak Rusya'nın kanıtlanmış doğalgaz rezervleri ise 48,94 trilyon m³ civarında değerlendirilmekte, bu da küresel doğalgaz rezervlerinin %23,67'ini oluşturmaktadır. Böylece, Türkiye'nin kısa vadede Azerbaycan'dan artan doğalgaz ithalatı uzun vadede Rusya'dan ithalatın devam etmesine engel olmayacaktır.

Bu krizin olumsuz etkilerini en aza indirmek ve benzer bir durumu tekrar yaşamamak için aşağıdaki stratejiler düşünülebilir:

Enerji, özellikle endüstrideki gelişmeler ile birlikte her geçen gün önemi artan ve uğruna savaşların yapıldığı en başta gelen global bir ihtiyaç haline gelmiştir Türkiye'nin enerji alanındaki tek taraflı bağımlılığını azaltmak ve Rusya'ya olan enerji bağımlılığından kurtulmak için çeşitli strateji ve politikalar izlemelidir. Enerji kaynaklarının çeşitlendirilmesi, Türkiye'nin Rusya'dan bağımsız enerji tedarikçileri ile iş birliğini artırarak doğalgaz ve petrol ithalatının daha dengeli bir yapıya kavuşturulmasını sağlayacaktır. Bu çerçevede, Türkiye'nin Akdeniz ve Karadeniz'deki doğal gaz keşifleri ve Azerbaycan ile olan enerji iş birliği, enerji bağımlılığının azaltılmasında önemli bir rol oynayacaktır.

Enerji verimliliği ve tasarrufunun artırılması, Türkiye'nin enerji talebini düşürerek enerji ithalatına olan bağımlılığı azaltmaya yardımcı olacaktır. Bu amaçla, enerji kullanımını daha verimli hale getirmek ve enerji kayıplarını azaltmak için yapılan düzenlemeler ve uygulamalar hayata geçirilmelidir.

Türkiye, enerjide dışa bağımlılığın azaltılması, yerel kaynakların kullanımının azami seviyeye yükseltilmesi, yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelme, Türkiye'nin enerji portföyünde çeşitliliği sağlayarak enerji bağımlılığını azaltacak bir diğer önemli unsurdur. Güneş, rüzgar ve hidroelektrik enerjisi gibi yenilenebilir enerji kaynakları, Türkiye'nin enerji güvenliği ve sürdürülebilirliği açısından büyük öneme sahiptir.

Enerji piyasasının liberalleştirilmesi, daha rekabetçi ve şeffaf bir enerji sektörünün oluşmasına katkıda bulunarak Türkiye'nin enerji güvenliğini güçlendirecektir. Bu kapsamda, enerji tedarikçilerinin sayısının artırılması ve enerji altyapısına yapılan yatırımların teşvik edilmesi önemli bir rol oynamaktadır. Söz konusu stratejilerin hayata geçirilebilmesi ve kalıcılığı üç temel unsurun birlikte hareket etmesi ile mümkündür: devlet, özel sektör ve sivil toplum kuruluşları. Bu koordinasyon, bir yandan enerji politikalarının belirlenmesi ve uygulanması aşamasını başarılı kılacak diğer yandan enerji piyasasında şeffaflığı ve adaleti ön plana çıkaracaktır. Bu stratejilerin başarılı bir şekilde uygulanması, Türkiye'nin enerji güvenliği ve sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmasında önemli bir rol oynayacaktır.

Türkiye, ilginç bir zıtlığı yaşamaktadır: Bir yandan azımsanmayacak düzeyde bir enerji üretim sorunu vardır, diğer yandan jeopolitik konumu ile enerji kaynaklarına sahip ülkeler ile enerji ihtiyacı olan ülkeler arasında bir köprü durumundadır. Bu nedenle de enerji ihtiyacı duyan AB ülkeleri ile enerji güvenliği konusunda kilit bir rol üstlenmektedir.

Türkiye-Rusya iş birliğinin derinleşmesiyle Türkiye “enerjide merkez ülke” politikasını gerçekleştirebilir ve bu politikasına Avrupa’ya enerji taşınmasında “güvenilir koridor” boyutu katabilir. Türkiye-Rusya arasındaki enerji ve diğer sektörlerdeki iş birliğinin giderek daha da derinleşmesi gelecekte yaşanacak olası siyasi krizlerin daha çabuk bir şekilde sonlandırılmasına veya önlenmesine hizmet edecektir. Ayrıca, Türkiye, bir yandan Rusya’ya olan enerji bağımlılığını azaltmaya çalışırken, diğer yandan olası krizlerle karşılaştığı zaman Rusya’nın etkisini bertaraf edebilecek aktörlerle de ilişkileri geliştirmeli.

Türkiye'nin enerji bağımlılığını azaltmak için atacağı adımların, küresel enerji pazarındaki dinamikler ve jeopolitik gerçeklikler dikkate alınarak yapılması

gerekmektedir. Enerji kaynaklarının çeşitlendirilmesi ve yenilenebilir enerjiye geçiş süreci, uluslararası iş birlikleri ve ortaklıklar gerektirecektir. Türkiye, jeopolitik konumunun getirdiği avantajı göz önünde tutup, kendisini bir enerji üssü olarak konumlandırarak ve köprünün her iki ucunda yer alan ülkelerle stratejik iletişim kurarak büyük fayda sağlayabilir.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, tarım, gıda, Turizm sektörü 2015 uçak krizi sonrasında en çok etkilenen sektörler oldu. Bu sektörlerdeki etkilenme oranı, Rusya ile olan yoğun ticari ilişkiler ve özellikle turizm sektöründe Rus turistlerin önemi bir paya sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Bunu için Türkiye, ihracatını çeşitlendirerek belirli bir ülkeye veya bölgeye olan bağımlılığını azaltmalı, ithalat ve ihracatı bir coğrafyaya yayılmalıdır. Bu, hem ürün çeşitliliği hem de ihracat yaptığı ülkelerin çeşitliliği anlamına gelir. Örneğin, tarım ve gıda ürünlerinin yanı sıra, daha yüksek katma değerli ürünlerin ihracatını artırmak, belirli sektörlerde yaşanabilecek darboğazların etkilerini hafifletebilir.

Alternatif pazarlar araştırılmalı, tarım ve gıda sektörleri gibi belirli sektörlerde, Rusya dışında daha fazla pazar bulunmalı ve bu pazarlara ihracat artırılmalıdır.

Turizmde daha geniş bir coğrafyadan turist çekmek için çeşitlendirme stratejileri uygulanmalıdır. Ayrıca, turizmin sadece deniz, güneş, kum turizmiyle sınırlı olmaması, kültürel, doğa, sağlık, kongre turizmi gibi alternatif turizm türlerinin de geliştirilmesi gerekmektedir.

Sürdürülebilir ve yeşil ekonomiye geçiş, yeni ihracat pazarları yaratabilir ve krizlere karşı direnci artırabilir. Örneğin, yenilenebilir enerji, enerji verimliliği, sürdürülebilir tarım ve diğer yeşil teknolojiler, Türkiye'nin ihracat portföyünü çeşitlendirebilir ve yeni ekonomik fırsatlar yaratabilir.

Türkiye'nin Rusya gibi önemli ticaret ortaklarıyla ikili ilişkilerini sürdürmesi ve güçlendirmesi önemlidir. Bu, ekonomik bağların kopması durumunda bile ilişkilerin hızlı bir şekilde onarılabilmesini sağlar.

Türkiye'nin potansiyel ekonomik krizlere karşı etkili bir risk yönetimi ve kriz planlaması stratejisi oluşturmalıdır. Bu strateji, olası bir kriz durumunda hızlı ve etkili bir şekilde hareket etme yeteneğini güçlendirecektir.

İç pazarın güçlendirilmesi ve tüketici talebinin artırılması, dış pazarlardaki dalgalanmalara karşı ekonomiyi korur.

Yeni teknolojilerin ve ürünlerin geliştirilmesine odaklanmak, Türkiye'nin uluslararası pazarda rekabetçiliğini artırabilir ve kriz dönemlerinde daha iyi bir konumda

olmasını sağlar.

Son olarak, ekonomik ilişkileri etkileyebilecek siyasi krizlerin oluşmasını önlemek veya en aza indirmek için diplomatik çözümler bulunmalıdır. Türkiye'nin dış politikasında, ticari çıkarları koruma konusunda dikkatli olması ve dış politika ile ticaret politikasını birbirinden ayrı tutmaya çalışması önemlidir.

Bunlar, bir ekonomik kriz durumunda etkilenmeyi en aza indirgeyecek genel stratejilerdir. Her durum özeldir ve bu nedenle, krizin doğası ve etkisi göz önüne alındığında en iyi strateji belirlenmelidir.

Sonuç olarak, Türkiye'nin olası bir Rusya krizinde uygulanan yaptırımlara etkili bir şekilde yanıt vermesini sağlamak için alabileceği önlemler; ekonomik çeşitlilik, alternatif pazar ve tedarikçi arayışı, yerli üretimi artırma, politik ve diplomatik eylemler ve uygun makroekonomik politikaların uygulanmasıdır. Bu önlemler, Türkiye'nin krizi etkili bir şekilde yönetmesini ve potansiyel zararları en aza indirmesini sağlayabilir. Ancak bu önlemlerin uygulanmasının da kendi maliyetleri vardır ve bu maliyetlerin yaptırımdan kaynaklanan potansiyel zararlara kıyasla değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu değerlendirme, Türkiye'nin olası bir kriz karşısında sergileyeceği stratejik yanıtın belirlenmesinde kritik bir öneme sahiptir.

Bu çalışma, bir siyasi kriz ve ekonomik etkileşimler arasındaki bağlantıyı çok açık bir şekilde göstermektedir. Ekonomi ve siyaset birbirinden ayrılmaz bir bütünün parçalarıdır ve bu nedenle dikkatli bir şekilde ele alınmalıdır. Bu durum, dış politika kararlarının alınırken ekonomik etkilerinin de göz önünde bulundurulması gerektiğini açıkça göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Abbasov, E. (2017). Rossiysko-Turechkiye Otnosheniye v Godı pravleniya Partii Spravedlivostı i Razvitya (2003-2017), *Byulleten Mezhdunarodnyh Dogovorov*, 4, 72-83.
- Abdullah, A. & Babaç, E. (2016). Ekonomik Açıdan Rusya'ya Uygulanan Yaptırımlar ve Türkiye ile Yaşanan Uçak Krizinin Etkileri, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5(7), 2134-2143.
- Abdullah, A. & Hüseyinli, T. (2013). XXI Yüzyılda Rusya'nın Sanayi Sektörünün Yapısal Analizi. *TuranSam*, 5(18), 3-11.
- Abdullah A., Hüseyinli, T. & Aktuğ, S. S. (2016). Rusya Federasyonu'nda İşsizliğin Özellikleri ve Mücadele Yolları. *Karadeniz Araştırmaları* (46), 79-97.
- Akkuş, B. (2015). Türkiye Cumhuriyeti'nde Sosyalizm: Türkiye Komünist Partisi'nin Cumhuriyet Halk Partisi'ne Bakışı ve Özgün Bir Düşünür ve Siyaset Adamı Olarak Mehmet Ali Aybar, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(40), 239-252.
- Ak, M. Z., Dindar, M. & Altıntaş, N. (2017). Türkiye'de Terörizm ile İktisadi Büyüme İlişkisinin Nedensellik Analizi. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, 20-31.
- Aksenenko, A.G. & Kerimzade, R.İ. (1990). Turetskaya Respublika: spravoçnik (Türkiye Cumhuriyeti: referans kitabı), İstitut Vostokovedeniya (Akademii Nauk) SSSR, Nauka.
- Aksoy N. & Arslantaş H. (2010). Ulus, Ulusçuluk ve Ulus-Devlet, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 0(28), 31- 39.
- Aktan, C. C. & Tamer, A. (2019). *Liberteryenizm ve Anarko-Kapitalizm*, SOBİAD Hukuk ve İktisat Araştırmaları Yayınları, 23
- Aktan, C. C. & Şen, H. (2001). Ekonomik Kriz: Nedenler ve Çözüm Önerileri, *Yeni Türkiye, Ekonomik Kriz Özel Sayısı*, 42(II), 1225-1230.
- Aktoprak, E. (2008). *Batı Avrupa'da Ulus İnşa Süreçleri ve Ulusal Azınlık Sorunları*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Aleksandrova, A.Y. (2017). Geografiya Turistskikh Potokov v Rossiyskoy Federatsii: Statistika, Trendı, Problemi (Rusya Federasyonu'nda Turistik Hareketlerin Coğrafyası: İstatistikler, Trendler, Sorunlar), *Nauka O Zemle*, 1, 95-108.

- Alikhani, S. & Khominich, İ. (2021). Vliyaniye Ekonomicheskix Sankchiy Na Ekonomiku Staranı (Ekonomik Yaptırımların Bir Ülkenin Ekonomisi Üzerinde Etkisi), *Rusya Ekonomi Üniversitesi Dergisi*, 5, 93-100, Moskova
- Aliyev, İ. (2014). Yenidenkurma Dövründe Sovyetler İttifakında Milli Mesele ve Etnik Konfliktler, *Geo Strategiya Dergisi*, 1, 16-21.
- Aliyev M. & Hüseyinov, N. (2008). Küreselleşme Sürecinde Sosyal Güvenlik ve Azerbaycan da Sosyal Güvenlik Alanında Değişimler,” *Journal Qafqaz*, 22, 25–38.
- Alpaslan, İ.B. (2012). *Suriye Krizi Türkiye Ekonomisini Nasıl Etkiler?* Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı.
- Amirbek, A., Anuarbekuly, A. & Makhanov, K. (2017). Türk Dili Konuşan Ülkeler Entegrasyonu: Tarihsel Geçmişi ve Kurumsallaşması, *ANKASAM, Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, 1 (3), 164-204
- Amour, O. P. (2018). *Middle East Reloaded: Revolutionary Changes, Power Dynamics, and Regional Rivalries Since the Arab Spring*, Washington, DC: Academica Press.
- Arı, T. (2005). *Geçmişten Günümüze Orta Doğu Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, Bursa Alfa Akademi Basım Yayım, 7. Baskı, Bursa
- Arı, T. (2009). ABD'nin Soğuk Savaş Sonrası Politikası ve Türk-Amerikan İlişkileri, *Türk Dış Politikası: Uluslararası III. Türk Dış Politikası Sempozyumu Tebliğleri*, (Ed: Sedat Laçiner, vd.), Ankara: USAK Yayınları.
- Armaoğlu, F. (2016). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi: 1914-1995*, I-II, Genişletilmiş 11. baskı, Ankara: Alkım Yayınları.
- Arslan, A. (2009). “Kriz yönetiminde liderlik”, *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*, 18, 1-12
- Asadov, M. (2021). *Türkiye'nin Gürcistan Politikasında Rusya Faktörü*, *Akademik Sosyal Araştırmalar* Yıl:5, 17, 255-278.
- Asmussen, J. (2008). *Cyprus at War: Diplomacy and Conflict during the 1974 Crisis*, London and New York: I.B. Tauris.
- Asker, A. & Memmedli, M. (2016). Arap Baharı'nda Rusya'nın Libya Politikası: Moskova'nın Çifte Tutumu, *Yeni Türkiye: Ortadoğu Özel Sayısı*, 22(87), 584-590.

- Ataay, F. (2020). *Ekonomik kriz, siyasi kutuplaşma ve terör gölgesinde 1977 seçimleri. Yüzyüncü yılında TBMM: Oluşumu, çalışma şartları ve işlevleri içinde*, Ankara: TBMM Yayınları, 537-561.
- Atar, Y. (2002). *Türk Anayasa Hukuku*, Mimoza Yayınları, Konya.
- Athanassopoulou, E. (2014). *Strategic Relations between the US and Turkey, 1979-2000: Sleeping with a Tiger*, New York: Routledge.
- Atılgan, G., Aytekin, E.A., Ozan, E. D., Saraçoğlu, C., Şener, M., Uslu, A. & Yeşilbağ, M. (2015). *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat*, İstanbul: Yordam Kitap.
- Austvik, O.G. & Rzayeva, G. (2017). Turkey in the geopolitics of energy, *Energy Policy*, 107, 539-547.
- Avatkov, V., Vunokurov, V., Vorobyev, S., Zadoxın A., Zakaurcheva, T., Kashirina, T., Litvinova, YU., Feofanova, K. & Shkolarskaya, T. (2020). *Mejdunarodnyje Organizachii i ix Rol V Uregulirovanii Konfliktov*, Uchebnoye Posobiye, İzdatelsko- Tordovaya Korporachıya "Dashkov i K", ISBN 978-5-394-03791-7, 206,
- Aydın, İ.C. (2020). Nuclear energy debate in Turkey: Stakeholders, policy alternatives, and governance issues, *Energy Policy*, 136(111041), 1-17.
- Aydın, N. & Öztürk Derici, K. (2021). *Siyasi, Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Türkiye ve Rusya*, Editor Köse, O., Berikan Yayınevi, Ankara, 13-28
- Aykaç, B. (2001). *Kamu Yönetiminde Kriz ve Kriz Yönetimi*, Gazi Üniversitesi İ. İ. B. F. Dergisi, (2), 123-124
- Bahadıroğlu, Y. (2015). *Anılarımdaki Türkiye*, İstanbul: Nesil Digital Yayınları.
- Bakan, S. & Tuncel, G. (2012). Küreselleşmenin Ulus Devlet Üzerindeki Etkisi, *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(3), 58-60.
- Bal, İ. (2004). *Turkish Foreign Policy in Post-Cold War Era*, Florida, USA: Brown Walker Press.
- Bal, H. (2004). Brest-Litovsk Antlaşması'ndan Sonra Türkiye ve Ermeniler, *İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 35-36
- Balcı, A. (2013). *Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler, Uygulamalar*, İstanbul: Etkileşim Yayınları.

- Başaran, A. (2019). *Dış Siyasi, İktisadi İlişkiler Etkileşimi Çerçevesinde Yeltsin Dönemi Rusya Federasyonu-Türkiye İlişkileri: 1992-2000*, Ankara: İmaj Yayınevi.
- Başaran, A. (2019). Moskova Büyükelçiliği Basın Müşavirliği Haber-Yorum Koleksiyonuna Göre Karadeniz Yüzeyinden ve Dibinden Petrol ve Gaz Nakli, 2000-2010, *Asya Araştırmaları Dergisi*, 2(3), 266.
- Batmaz, N., İrmış, A. & Durak, İ. (2011). Küreselleşme ve Bölgeselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisindeki Gelişmeler (1980-2010), *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(1), 39-40.
- Batmaz, T. (2019). Küreselleşme–Bölgeselleşme Sürecinin Yerel Ekonomiler Üzerinde Oluşturduğu Etkiler: Denizli Örneği, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 37, s.281-300.
- Bauman, Z. (2020). Küreselleşme Toplumsal Sonuçları, (Globalization The Human Consequences), (Çev: Yılmaz A.), Ayrıntı Yayınları, 62
- Bayraktar, H. (1994). *Türkiye-Azerbaycan İlişkileri (1918-1920)*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- Beardsley, K. (2008). Agreement without Peace? International Mediation and Time Inconsistency Problems, *American Journal of Political Science*, 52 (4), 723-978
- Becker, R., Enders, W. & Lee A. J. (2006). A Stationarity Test in The Presence of An Unknown Number Of Smooth Breaks. *Journal Of Time Series Analysis* 27 (3), 382-409.
- Beissinger, R. M. (2009). Nationalism and the Collapse of Soviet Communism, *Contemporary European History*, 18(3), 331-347.
- Benhür, Ç. (2004). Stalin Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 15, 325-337.
- Benhür, Ç. (2008). 1920’li Yıllarda Türk-Sovyet İlişkileri: Kronolojik Bir Çalışma, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 24, 277-313.
- Berikan, M. & Hüseyinli, T. (2017). “Petrol Fiyatlarındaki Düşüşün Rusya Ekonomisi Üzerine Etkileri,” *İktisadi Yenilik Dergisi*, 4;(2), 30–45.
- Bercovitch, J. (1996). *Understanding Mediation's Role in Preventive Diplomacy*, Negotiation Journal July, Plenum Publishing Corporation, 249

- Bercovitch J., Wille, D. L. & Anagnoson T.J. (1991). *Some Conceptual Issues and Empirical Trends in the Study of Successful Mediation in International Relations*, Journal of Peace Research, 28 (1), 7-17
- Bilgiç, M.S., Koydemir, F.S. & Akyürek, S. (2014). Türkiye’de Kimlikler Arası Kutuplaşmanın Sosyal Mesafe Üzerinden Ölçümü ve Toplumsal Güvenliğe Etkisi, *Bilge Strateji*, 6(11), 163-205.
- Bilgin, H.P. (2000). *Regional Security in the Middle East: A Critical Security Studies Perspective*, PhD Thesis, University of Wales, Aberystwyth.
- Bilgin, T. & Çelik, C. (2016). *Uçak Krizinin Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkisinin Dış Ticaret Verileriyle Değerlendirilmesi*, International Conference of Strategic Research in Social Science and Education (ICoSReSSE), Ed. Tüfekci, N., Antalya 101-115.
- Bill, P. (2012). *Modern Turkey: People, State and Foreign Policy in Globalised World*, London and New York: Routledge.
- Bingöl, O. (2012). Krizlerin Uluslararasılaşması: Rejime Karşı Protestolardan Bölgesel Çatışmaya: Suriye Örneği, *Krizler ve Kriz Yönetimi: Temel Yaklaşımlar, Aktörler, Örnek Olaylar*, (Ed: M.S. Erol ve E. Efegil), Ankara: Barış Kitap.
- Bizhe, E. (1965). *1920-1939 yılları içinde Sovyet Türkiye ekonomik ilişkileri*, Bakü: Az SSC Bilimler Akademisi Yayınları.
- Blank, S. (2009). From Neglect to Duress: The West and the Georgian Crisis Before the 2008 War, *The Guns of August 2008: Russia’s War in Georgia* (Ed: Svante E. Cornell ve Frederick S. Starr), New York: M.E. Sharpe.
- Blight, J.G. (1992). *The Shattered Crystal Ball: Fear and Learning in the Cuban Missile Crisis*, Lanham, Maryland: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.
- Bocutoğlu, E. (2019) Marx ve İktisadi Kriz Teorileri: 2007 Küresel Finansal Krizi Bağlamında Karşılaştırmalı Bir Analiz, *Fiscaoeconomia , Special Issue (1) 129-161*
- Boczek, A. B. (2005). *International Law: A Dictionary*, Lanham, Maryland: The Scarecrow Press, Inc.
- Bogdanov, A.A. (1989). *Tektologiya: Vseobşaya organizasionnaya nauka* (Tektoloji: Evrensel örgüt/yönetim bilimi), 2 Kitapta: Kitap 1, (Ed: L.İ. Abalkin), Moskova: SSCB Elmler Akademisi Ekonomi Enstitüsü.

- Boin, A.; 't Hart, P. & van Esch, F. (2012). Political Leadership in Times of Crisis: Comparing Leader Responses to Financial Turbulence, *Comparative Political Leadership*, (Ed: L. Helms), London: Palgrave Macmillan, DOI:10.1057/9781137264916_6
- Borisova, S. & Tolmacheva, V. (2016) Antikrizisnoye Upravleniye Organizachiy: Osobennost, Diognostika, Vıbor Strategii, *Vestnik MGUP İmeni İvana Fedorova*, УДК 004.023, (3), 13-17
- Bozkuş, D. Y. (2016). Küresel ve Bölgesel Gelişmeler Işığında Dağlık Karabağ Sorunu, *TYB Akademi*, 17, 137-158.
- Boztepe, H. (2014). Halkla İlişkiler Perspektifinden Güven Kavramı: Katilimcilik, Şeffaflık ve Hesap Verebilirlik. İlkelerinin Kamu Kurumlarına Yönelik Güvenin Oluşmasındaki Rolü, *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 2013/II 45, 53-74.
- Brand, K.W. (2015). Green Marxism/Critical Political Ecology, *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* (Second Edition), (Ed: James D. Wright), USA: Elsevier.
- Brecher, M. & Wilkenfeld, J. (1997). *A study of crisis*, University of Michigan Press, 4-5
- Brecher, M. & Wilkenfeld, J. (2003). *International Crisis Behavior Project, 1918–2001* Inter-university Consortium for Political and Social Research, Part 2: ICB2: Foreign Policy Crises, *Michigan*
- Brenner, R. & Pröbsting, M. (2011). *Marksist Kriz Teorisi ve Kredi Krizi*, (Çev:Şahin, Ç.S. & Taşbaşı, A.Ş.), İstanbul: Yordam Kitap.
- Bugajski, J. (2010). *Georgian Lessons: Conflicting Russian and Western Interests in the Wider Europe*, Washington: CSIS Press.
- Buluş, A. & Kabaklarlı, E. (2010). 1929 Ekonomik Buhrani İle Son Dönem Global Krizin Karşılaştırılması, *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 10 (19), 1, 11
- Burak, B. (2011). Osmanlı'dan Günümüze Ordu-Siyaset İlişkileri, *History Studies International Journal of History*, 3(1), 45-67.
- Cafarella, J. & Zhou, J. (2019). *Russia's Dead-End Diplomacy in Syria*, Washington: Institute for the Study of War.

- Can, A. (2017). Sivil Toplum ve Uluslararası Uyuşmazlıkların Çözümü: Dini Aktörlerin Sürecindeki Rolü, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17 (2), 125-134. DOI: 10.18037/ausbd.417249
- Can, E., Yıldırım Özmutlu, S. & Aykaç, C. (2018). Politik İklim Değişikliklerinin Ülkelerarası Ticaretle İlişkisi: Türkiye Rusya Uçak Krizi Üzerine Ekonometrik Bir İnceleme, *SIYASAL: Journal of Political Sciences*, 28(1),1–18 DOI: 10.26650/siyasal.2019.28.1.0001
- Cardenas, J.P., Vidal, G., Urbina, C., Olivares, G., Rodrigo, P. & Fuentes, M. (2018). *Social Crises: Signatures of Complexity in a Fast-Growing Economy*, Hindawi, Wiley.
- Cemilli, E. (2007). *ABD'nin Güney Kafkasya Politikası*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Chamorel, P. (2019). Macron versus the Yellow Vests, *Journal of Democracy*, 30(4), 48-62.
- Chomsky, N. (2004). *Korsanlar ve İmparatorlar*, (Çev: F. Unsal), 2. Baskı, İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları.
- Chuev, F. & Resis, A. (1993). *Molotov Remembers: Inside Kremlin Politics: conversation with Felix Chuev*, (Ed: Albert Resis), Chicago: İvan R. Dee, Inc.
- Clarke, S. (1994). *Marx's Theory of Crisis*, London: Palgrave Macmillan.
- Comfort, L.K. (2007). Crisis Management in Hindsight: Cognition, Communication, Coordination, and Control, *Public Administration Review*, 67, 189-197.
- Cornell, E. S., Popjanevski, J. & Nilsson, N. (2008). *Russia's War in Georgia: Causes and Implications for Georgia and the World: Policy Paper*, Washington: Central Asia-Caucasus Institute&Silk Road Studies Program-A Joint Transatlantic Research and Policy Center.
- (Ed) Cornell, E. S. & Starr, S. F. (2009). *The Guns of August 2008: Russia's War in Georgia*, New York: M.E. Sharpe.
- Çağlar, T. M. & Aksu, F. (2019). Suriye Krizinde Aktörler, Uyuşmayan Talepler Ve Çatışan Çözümler, *International Journal of Social Inquiry*, 12 (2), 507-544

- Çakmak, U. (2006). *2001 Krizinin Anatomisi, Krizin Kökenlerinin ve Oluşumunun Bir Analizi, İç ve Dış Tasarruf Açığının Sürdürülebilirliğine İlişkin Kantitatif Çalışmalar ve Yorumlar*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Çalış, H. Ş. (2017). *Turkey's Cold War: Foreign Policy and Western Alignment in the Modern Republic*, London and New York: IB Tauris.
- Çatalbaş, N. (2022). 1980-2020 Döneminde Türkiye'de İhracat, İthalat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Eşbütünleşme ve Nedensellik İlişkileri, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 73, 15-32, Doi: 10.51290/Dpusbe.1034504
- Çelikkan, O. (2012). Uluslararası Kriz Yönetimi, *Krizler ve Kriz Yönetimi: Temel Yaklaşımlar, Aktörler, Örnek Olaylar*, (Ed: M.S. Erol ve E. Efeğil), Ankara: Barış Kitap.
- Çelikpala, M. (2019). Bugüne Tarih Olarak Bakmak: Türkiye-Rusya İlişkilerinin Serencamı ve Geleceği, *EDAM: Dış Politika&Güvenlik*, 5, 1-31.
- Çeşko, S.V. (2000). *Raspad SSSR: etnopolitiçeskiy analiz* (SSCB'nin dağılması: etnik analiz), 2. Baskı, Moskova: İEA RAN.
- Çetin, H. (2003). Siyasetin Evrensel Sorunu: İktidarın Meşruiyeti-Meşruiyetin İktidarı, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 58(3), 61-88.
- Çevik, B. S. & Seib, P. (2015). *Turkey's Public Diplomacy*, New York: Palgrave Macmillan.
- Çiftçi, K. (2007). *Siyasal Kimlik Algulamalarının Türk Dış Politikasının Oluşumuna Etkisi*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Çil Yavuz, N. (2015), *Finansal Ekonometri*, Der yayınları, İstanbul
- Davies, S., Kah, S. & Woods, C. (2010). *Regional Dimensions of the Financial and Economic Crisis*, Glasgow: European Policies Research Centre.
- Copuroğlu, Ö. (2017). Krizlerin Yön Verdiği Türk - Rus İlişkilerine Uçak Krizine Kadar Analitik Bir Bakış: 2004 – 2016, *Süleyman Demirel ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Y.2017, C.22, S.2, s.465-48.
- De Waal, T. (2003). *Black Garden: Armenia and Azerbaijan: Through Peace and War*, New York: New York University Press.

- Demirer, M.A. (2015). *İkinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Türkiye*, Ankara: Türkiye Barolar Birliği Yayınları.
- Demirtaş, H. (2000). Kriz Yönetimi, *Kurum ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi*, 353-373.
- Demez, S., Kızılkaya, F. & Turan, İ. (2019). NIC ülkelerinde politik istikrar ve ekonomik büyüme ilişkisi, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14, 485-499.
- Dickey, F. & Fuller, W. A. (1981). Likelihood Ratio Statistics for Autoregressive Time Series with a Unit Root, *Econometrica*, *Published by: The Econometric Society*, 49 (4), 1057-1072.
- Doğan, K.C. & Yılmaz, N. (2013). Küresel Sermayeye Dayalı Yeni Ekonomik Düzendeki Ulus-Devletin Egemenlik Krizi, *Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi*, 2(3), 12-19.
- Doğanay, H. (1995). Türk Dünyasının Siyasi Sınırları, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 3, 23-56.
- Domanska, M. (2017). Crisis in Russia: the Degradation of the model of economic governance, (Ed: Katarzyna Kazimierska), *OSW Studies*, 61. Warsaw.
- Dominelli, L. (2012). *Green Social Work: From Environmental Crises to Environmental Justice*, UK: Polity Press.
- Duman, M.Z. (2019). Türkiye’de Ordu-Siyaset İlişkileri ve Askeri Darbelerin İdeolojik Kökenleri, *İnsan&İnsan*, 6(20), 145-164.
- Duman, M. & Samadov, N. (2003). Türkiye ile Rusya Federasyonu Arasındaki İktisadi ve Ticari İlişkilerin Yapısı Üzerine Bir İnceleme, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(2), 25-47.
- Durgun, S. (2018). Kültürpark: Soğuk Savaş’ın Mikrokozmos Kültürel Belleği, *İzmir Akdeniz Akademisi Dergisi*, 4(kış), 69-76.
- Ediger, V.Ş. & Durmaz, D. (2017). Energy in Turkey and Russia’s Roller-Coaster Relationships, *İnsight Turkey*, 19(1), 135-155
- Efron, S. (2018). *The Future of Israeli-Turkish Relations*, Santa Monica, Calif: Rand Corporation.

- Elanchenny, S. & Maraşlıyan, N. (2012). *Breaking the Ice: the Role of Civil Society and Media in Turkey-Armenia Relations: An Evaluation of the "Dialogue-Building between Turkey and Armenia" Project*, Istanbul Kültür University Publication No. 170.
- Elzaanin, A.A.A.E, Ahadiat, A. & Jimad, H. (2020). Linking Crisis And Emergency Management In Strategic Management Process Of Ngos In Gaza Strip *International Journal of Economics, Business and Entrepreneurship Vol.3, No. 2*
- Enders, W. & Lee, J. (2012). The Flexible Fourier Form and Dickey–Fuller Type Unit Root Tests, *Economics Letters*, 117, pp.196-199
- Ercan, A. & Tezcan, L. R. (2021). Rusya'nın Suriye Politikasının Geçmişten Günümüze Etkileri, *KOSBED Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 42, 67-89
- Eraydın, A. (2013). Bölgesel Ekonomik Uyum Kapasitesi: Türkiye'deki Bölgelerin Ekonomik Krizler ve Sonrasındaki Başarımlarını Belirleyen Etkenler, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 40 (2), 179-208
- Erdağ, M.E. (2009). *Krizlerden Sonra Uygulanan Politikalar (Uluslararası Politik Ekonomi Yönünden Bir Değerlendirme)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Eren, E. (2022). Turgut Özal'ın Orta Asya (Türkistan) Politikası, *Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi*, 9
- Eren, S.S. & Özden, Y. (2014). Temsili Demokrasinin Krizi ve Bir İleri Demokrasi Talebi Olarak Gezi Parkı Eylemleri, *Birey ve Toplum*, 4(7), 161-196.
- Erkin, F.C. (1968). *Türk Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*, Ankara: Başnur Matbaası.
- Erşen, E. (2017). Evaluating the Fight Jet Crisis in Turkish-Russian Relations, *Insight Turkey*, 19(4: Reclaiming the Region), 85-103.
- Ertugay, F. (2022). Türkiye'de Politik Kutuplaşmanın Tarihsel Kökenleri/Kolektif Hafıza, *AHBVÜ Amme İdaresi Dergisi*, 55(2), 27-62
- Eylasov, N. (2022). *Türkiyede Çevresel Kuznets Eğrisi Hipotezinin ARDL Modeli ile Tahmini ve Fourier Toda Yamamoto Nedensellik Analizi*, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yayınlanmış Yüksek Lisans
- (Ed.) Farazmand, A. (2014). *Crisis and Emergency Management: Theory and Practice*, Second Edition, New York: CRC Press.

- Fedorov, M. (2015). Органы Управления В Сфере Опбо Ес: Структура И Специфика Функционирования, (The Institutional System Of The Common Security And Defence Policy (Csdp) Of The European Union: Structure And Mechanics), Rusya Bilim Vakfi 14-18-02973, 191.
- Felshtinsky.Y. (1991). SSCB- Almanya. 1939--1941: Belgeler ve Dökümanlar, Mskovskiyy Raboçiy(Fond Pravdi).BBK 63.3(2)721 O-37
- Fawcett, L. (2005). Regionalism from an Historical Perspective, *Global Politics of Regionalism: Theory and Practice* (Ed: Mary Farrell, Björn Hettne ve Luk Van Langenhove), London: Chase Publishing Services Ltd.
- Felgenhauer, P. (2009). After August 7: The Escalation of the Russia-Georgia War, *The Guns of August 2008: Russia's War in Georgia* (Ed: Svante E. Cornell ve Frederick S. Starr), New York: M.E. Sharpe.
- Fukuyama, F. (1998). *Güven: Sosyal Erdemler ve Refahın Yaratılması*, (Çev: A. Buğdaycı), Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Gadzhiev, V. (2010). Globalnyy Krizis: prichiny, napravleniya i puti preodoleniya (Küresel kriz: nedenleri, yönleri ve üstesinden gelme yollar), *Vek globalizachii. V 1. Moskov*
- Gasımlı, M. (2013). *Türkiye-Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği İlişkileri 1960-1980*, (Türkçeye aktaran: Alpertunga Altaylı), Ankara: AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi.
- Genç, N. (2017). Türkiye'de Askeri Müdahaleler ve Kriz Yönetimi, *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 12(16), 219-240.
- George, L. A. (1991). *Avoiding War: Problems of Crisis Management*, Boulde: Westview Press.
- Gevorgyan, K. (2014). Concept of State Sovereignty: Modern Attitudes, *Materials of conference devoted to 80th of the Faculty of Law of the Yerevan State University*, Yerevan: YSU Press.
- Gillespie, N. (2019). Everyone Agrees Government Is a Hot Mess, So Why Does It Keep Getting Bigger Anyway? *Reason*, 51-59.

Gokay, B. (2006). *Soviet Eastern Policy and Turkey, 1920-1991: Soviet Foreign Policy*, New York: Routledge.

Gordadze, T. (2015). Georgian-Russian Relations in the 1990s, *The Guns of August 2008: Russia's War in Georgia* (Ed: Svante E. Cornell ve Frederick S. Starr), New York: M.E. Sharpe.

Gökay, B. (1993). The Turkish Communist Party: The Fate of the Founders, *Middle Eastern Studies*, 29(2), 220-235.

Göksu, T. (2008). Kamuda Kriz Yönetimi ve Türkiye'de Kriz Yönetimi Teşkilatlanması, *Türk İdare Dergisi*, 459, 37-64.

Gönenç, L. (2001). Meşruiyet Kavramı ve Anayasaların Meşruiyeti Problemi, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 50(1), 131-152.

Görgülü, A. (2008). *Türkiye-Ermenistan İlişkileri: Bir Kisir Döngü*, TESEV Yayınları, Dış Politika Analiz Serisi 8.

Görgülü, A. & Krikorian, O. (2012). *Türkiye'nin Güney Kafkasya Politikası: Devlet ve Sivil Toplum Aktörlerinin Rolü*, TESEV Yayınları, Eurasia Partnership Foundation.

Göze Kaya, D. & Durgun, A. (2009). 1923–1938 Dönemi Atatürk'ün Maliye Politikaları: Bütçe ve Vergi Uygulamaları, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi Mayıs*, 19, 233-249.

(Ed.) Gözen Ercan, P. (2017). *Turkish Foreign Policy: International Relations, Legality and Global Reach*, Switzerland: Palgrave Macmillan.

Güriş, S. (2021). *Ekonometri Ekonometrik Okuryazarlık*. İstanbul: DER Yayınları, 509-510.

Güriş, S., Çağlayan, A. E. & Bülbül, H. (2020). Enflasyon Yakınsamasının Fourier Birim Kök Testleri İle İncelenmesi: Kırılgan Beşli Örneği. *Social Sciences Research Journal*, 9(3), 85-92.

Gürsakal, S. (2009). *Finansal Zaman Serileri Analizine Frekans Boyutu Yaklaşımı: Dalgacıklar Yöntemi ve İMKB'De Bir Uygulama*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.

Greçko, A.A. (1975). *İstoriya Vtoroy Mirovoy Voynı 1939-1945, T. 5: Proval Agressivnikh Planov Faşistkogo Bloka* (İkinci Dünya Savaşı 1939-1945, C. 5: Faşist

Bloğunun Agresif Planlarının Başarısızlığa Uğraması), Moskova: Ordena Trudogogo Krasnogo Znameni Voennoe İzdatelstvo Ministerstva Oboroni SSSR.

Grevi, G., Helly, D. & Keohane, D. (2009). *ESDP: The First 10 Years (1999-2009)*, European Union Institute for Security Studies, Paris, 13, 20.

Gromiko, A.A. (1977). *Dokumenti Vneshney Politiki SSSR 1 Yanvarya-31 Dekabrya 1938.G.* (SSCB Dış Politika Belgeleri 1 Ocak-31 Aralık 1938 Y.), C. XXI, Moskova: İzdatelstvo Politiçeskoy Literaturi Yayınları.

Gujarati, D. N. (2010). *Temel Ekonometri*, (Çev: Şenesen, Ü. ve Günlük Şenesen, G.), Literatur yayınları, İstanbul

Gurbanov, S. (2012). *Hollanda Hastalığı (Teori ve Ülke Örnekleri)*, 1. Baskı, İstanbul: Kitap Yayıncılık San.Tic.A.Ş.

Gül, M. K. (2016). *WW1&WW2 Dünya Savaşları*, İstanbul: Kafekültür Yayıncılık.

Güler, Ç. M. (2019). *Türkiye-Rusya İlişkileri, 2019'da Türkiye*, SETA Foundation.

Güllü, I. & Yazıcı, M. (2016). Describing Turkey-Israel Relationships With Its Trade Dimension, *International Journal of Economics, Commerce and Management*, 4(10), 103-114.

Güngör, C. (2007). Devrim Üzerine, *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, 3(11), 71-98.

Gürboğa, N., Demirel, A., Adadağ, Ü., Durgun, S., Taşkın, Y., Akça, İ. & Koraltürk, M. (2003). *Türk Siyasal Hayatı*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Haksoon, K. (2010). Political Stability and Foreign Direct Investment, *International Journal of Economics and Finance*, 2(3), 59-71.

Hale, W. (2003). *Türk Dış Politikası 1774-2000*, (Çev: Petek Demir), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Harvey, D. (2010). *Sermaye Muamması: Kapitalizmin Krizleri*, (Çev: Sungur Savran), İstanbul: Sel Yayıncılık.

Hayrettinova, D. (2021). Regionalnnaya Ustoychevost: Strategii Regirovaniya Rossiysckix RegionalnihPravitelstv na Ekonomicheskiye Krizisi(primer tekushegokriza pandemii) Yüksek Lisan Tezi, Ulusal Araştırma Üniversitesi, Sankt Petersburg.

- Has, K. (2013). *Erdoğan'ın Rusya Ziyareti: Rus Yakınlaşması ve Bölgesel Boyutları*, Ankara: USAK Analiz, 25.
- Hasanli, J. (2011). Krizis v Period “Holodnoy Voyny” i Respubliki Yuzhnogo Kavkaza (“Soğuk Savaş” Krizi ve Güney Kafkasya Cumhuriyetleri), *Kavkaz & Globalizachiya*, 2 (4), 139-140
- Hasanli, J. (2011). *Stalin and the Turkish Crisis of the Cold War, 1945-1953*, United Kingdom: Lexington Books.
- Hasanov, A. (2005). *Müasir Beynelhalk Münasibetler ve Azərbaycanın Harici Siyaseti, Derslik*, Bakü: Azərbaycan neşriyyatı.
- Hatahet, S. (2019). *Russia and Iran: Economic Influence in Syria*, Research Paper, London: Chatham House.
- Hatemi, H. (1999). Krizin Kritiği, *Düşünen Siyaset: Kriz Özel Sayısı*, 1(1), 17-18.
- He, K. (2016). *China's Crisis Behavior: Political Survival and Foreign Policy after Cold War*, UK: Cambridge University Press.
- Heywood, A. (2007). *Siyasi İdeolojiler: Bir Giriş*, (Çev: A.K. Bayram vd.), Ankara: Adres Yayınları.
- Heywood, A. (2014). *Küresel Siyaset*, (Çev: N. Uslu ve H. Özdemir), 3. Baskı, Ankara: Adres Yayınları.
- Hill, F., Kirişçi, K. & Moffatt, A. (2015). Armenia and Turkey: From Normalization to Reconciliation, *Turkish Policy Quarterly*, 13(4), 127-138.
- Hinnebusch, R. (2003). *The International Politics of the Middle East*, Manchester and New York: Manchester University Press.
- Howard, A. D. (2016). *The History of Turkey*, Second Edition, Santa Barbara, California: Greenwood.
- Hoffman, A.M. (2002). A Conceptualization of Trust in International Relations, *European Journal of International Relations*, 8(3), 375-401.
- Holsti, K.J. (1996). *The State, War & the State of War*, Cambridge: Cambridge University Press.

- Houben, M. (2004). *International Crisis Management: The Approach of European States*, Londra: Routledge Yayın Evi.
- Hufbauer, G.C., Schott, J.J., Elliott, K.A. & Cosic, M. (2011). *Case Studies in Economic Sanctions and Terrorism, Case 60-3, US v. Cuba (1960- : Castro)*, Peterson Institute for International Economics.
- Hufbauer, G.C., Schott, J.J., Elliott, K.A. & Oegg, B. (2007). *Economic Sanctions Reconsidered*, 3rd Edition, Washington: Peterson Institute for International Economics.
- Huntington, S. P. (1966). Siyasal Gelişme ve Siyasal Bozulma, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, (Çev: Özbudun, E), (1989), 55-107, 24- 25
- Hüseyinli, N. (2012). *Azerbaycan'ın Sosyal Güvenlik Sistemi*, Ankara.
- Hüseyinli, N. (2020). *İş Hukukunda Dinlenme ve İzin Hakları (Karşılaştırmalı Hukuk ve Türk İş Hukukunda)*, Ankara.
- Hüseyinli, N., Abdullah, A. & Aktuğ, S. (2014). İş Sözleşmesinin Sona Erme Halleri, (Rusya Federasyonu Örneği). *Journal of Black Sea Studies*, (40), 17-35.
- İbragimov, A.G. (2018). Turchiya i Rossiya: Vozmojno li Strategicheskoe Partnerstvo? (Türkiye ve Rusya: Sratejik Ortaklık Mümkün mü?), *Postsovetskie İsledovaniya*, 1 (3), 298-303
- İlyina, Y.V. (2015). Vliyaniye sanktsii na ekonomiku Rossii (Yaptırımların Rusya ekonomisine etkisi), *Vestnik Ekonomii, Prava i Sociologii* (Ekonomi, Hukuk ve Sosyoloji Bülteni), 4, 34-38.
- İmanbeyli, V. (2015). 'Uçak Krizi 've Türkiye-Rusya İlişkileri, *SETA Perspektif*, 119, 1-6.
- İnat, K. (2019). *Orta Doğuda Siyaset*, (Ed: Dursun D., Arı, T.), T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 3035, Eskişehir.
- İsraelyan, V.L. (1985). *Diplomatiya V Godi Voyni: 1941-1945* (Savaş Yıllarında Diplomasi: 1941-1945), Moskova: Mejdunarodnaya Otnosheniya Yayınları.
- İşcan, İ.H. (2010). Finansal Liberalizasyon ve 2008 Küresel Mali Kriz İlişkisi, Liberal Politikaların Geleceği, *Politik İktisat ve Adam Smith*, (Ed: Kapucu H. vd.), İstanbul: Yön Yayınları,

- İşcan, İ.H. (2018). “2008 Finansal Krizi: Neo- Liberal Finansal Sistemin İflası Ve Uluslararası Para Fonu’kurumsal Sorgusu. *Finansal Politik &EkonomikYorumlar(641)*, Temmuz 2018:103-132, *Dergipak*
- İşeri, E. (2015). Türkiye-Rusya Doğal Gaz Ticari İlişkilerinde Asimetrik Bağımlılık, *Journal Of Yaşar University*, 5, 1-40
- İşyar, Ö.G. (2008). Definition and Management of International Crisis, *Perceptions: Journal of International Affairs*, 13(4), 1-49.
- (Ed.) İvanov, İ.S. (2002). *Oçerki İstorii Ministerstva İnostrannikh Del Rossii* (Rusya Dışişler Bakanlığının Tarih Çalışmaları), V trekh tomakh (3 ciltte), Moskova: Olma-Press.
- İvanova, İ. (2019). Turtsiya v sentralnoy Azii: partner ili ospernik? (Türkiye Orta Asya’da: ortak veya rakip? *Aziya i Afrika Segodnya* (Asya ve Afrika Bugün), 7, 39-47.
- (Ed.) İyikan, N. (2011). *Orta Asya Güney Kafkasya Siyasi Gelişmeler 1991-2010*, 1. Baskı, İstanbul: Hiperlink Yayınları.
- İzzetgil, E. (2016). Kafkasya’nın Jeopolitiği ve Rusya’nın Bölgeye Yönelik Stratejisi, *Gazi Üniversitesi Bölgesel Çalışmalar Dergisi*, 1(1), 51-85.
- Jervis, R. (1998). Review Work: A Study of Crisis by Michael Brencher, Jonathan Wilkenfeld, *Canadian Journal of Political Science*, 31(4), 826-827.
- Jessop, B. & Knio, K. (2019). *The pedagogy of economic, political and social crises dynamics, construals and lessons*, Londra: Routledge Yayın Evi.
- Jilberto, A.E.F. & Mommen, A. (2002). *Regionalization and Globalization in the Modern World Economy: Perspectives on the Third World and transitional economies*, New York: Taylor&Francis.
- Jukov, V.Y. (2006). *Noveşşaya İstoriya Rossiya: Perestroyka i perekhodniy period 1985-2005* (Rusya’nın en yeni tarihi: Yeniden kurma ve geçit dönemi 1985-2005), Sankt-Petersburg: Sankt-Petersburg Devlet Mimarlık ve İnşaat Mühendisliği Üniversitesi Tarih Fakültesi Yayını.
- Kainikara, S. (2018). *In the Bear’s Shadow: Russian Intervention in Syria*, Australia: Air Power Development Centre.

- Kakışım, C. (2019). Karşılıklı Bağımlılık Kapsamında Türkiye-Rusya Enerji İlişkilerinin Analizi, *Uluslararası Siyaset Bilimi ve Kentsel Araştırmalar Dergisi*, 7(1), 67-89.
- Kandemir, O., Purtul, S. & Ayhan, D. (2018). Siyasi Kriz Sürecinde Türkiye-Almanya Ekonomik İlişkileri: Dış Ticaret, Doğrudan Yatırım ve Turizm, *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(3), 633-645.
- Kantar, G. (2018). Siyasal Krizler Karşısında Liderlerin Davranışları ve Ekonomiye Etkileri, *Maltepe Üniversitesi İletişim Bölümü Dergisi*, 5(1), s. 5-19.
- Kal, H. S. (2019). 2003-2018 Dönemi Türk Ekonomisinde Dolarizasyon, Kısa Vadeli Sermaye Hareketleri ve Kur Oynaklığı İlişkisi, *İstanbul İktisat Dergisi*, 69, 357-377.
- Kamalov, İ. (2010). *Komşuluktan Stratejik İşbirliğine: Türk-Rus İlişkileri*, Ankara: ORSAM Rapor No: 18, The Black Sea International, Rapor No: 3.
- Kambeck, M. & Ghazaryan, S. (2013). *Europe's Next Avoidable War: Nagorno-Karabakh*, London: Palgrave Macmillan.
- Karakuş, E. (1999). *İngiliz Belgelerinde İkinci Dünya Savaşı Öncesi Türk-İngiliz İlişkileri (1938-1939)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Karluk, R. (2017). *Avrupa Birliği'nin Alternatifi Avrasya Gümrük Birliği Olamaz*, Başkent Üniversitesi Türkiye-AB İlişkilerinin Geleceği Paneli, Ankara.
- Karpenko, A. (2006). Regionalization And Identity: The Subjectivity Of Kaliningrad, *Unıscı Discussion Papers*, 10, .277-286.
- Kasalak, K. & Uçar, F. (2014). Türk Siyasetinde Cepheleşme/Kutuplaşma Olgusunun Dinamikleri ve Milliyetçi Cephe Hükümetleri, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 33, 41-54.
- Kasapoğlu, C. (2019). Turkish-Russian Defence Cooperation: Political-Military Scope, Prospects and Limits, *EDAM, Foreign Policy&Security*, 4, 1-25.
- Kasım, K. (2009). *Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya*, 1. Baskı, Ankara: USAK Yayınları.
- Kasım, K. (2009). Türkiye'nin Kafkasya Politikası: Fırsatlar ve Güvenlik Problemleri, *Türk Dış Politikası: Uluslararası III. Türk Dış Politikası Sempozyumu Tebliğleri*, (Ed: Sedat Laçiner, vd.), Ankara: USAK Yayınları.
- Kaya, F. & Göral, E. (2016). Türkiye'nin Nükleer Enerji Politikası, *Akademik Bakış Dergisi*, 57, 433

Kekilli, E. (2019). Askeri ve Siyasi Çözüm Arasında: Libya Krizinin Geleceği, *SETA Analiz*, 282(Mayıs), İstanbul: SETA Yayınları.

Kemaloğlu, İ. (2015). Komşuluktan Stratejik İşbirliğine: Türk-Rus İlişkileri, *Soğuk Savaş'tan Günümüze Türk-Rus İlişkileri*, II. Çalıştay Bildirileri, St. Petersburg, 28-29 Eylül 2010, (Çev: İlyas Kemaloğlu ve İrina Svistunova), Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Kemaloğlu, İ. (2017). *Rusya Federasyonu, Bağımsızlıklarının 25. Yılında Türk Cumhuriyetleri*, (Ed: Abdulvahap Kara ve Fahri Solak), İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları.

Kenez, P. (2016). *A History of the Soviet Union from the beginning to the end*, Cambridge: Cambridge University Press.

Kesimli, G. İ. (2011). Turizm Perspektifinden Politik Krizlerin Ekonomiye Yansımaları, *Electronic Journal of Vocational Colleges*, Aralık, 25-42.

Khan, O. (2010). The Regionalization vs. Globalization Debate on Internationalization: An Analysis and Direction for Future Research, *Global Partnership Management Journal*, Vol. 1,1-2

Kızılkaya, O. & Sofuoğlu, E. (2018). *Türkiye 'de Cari İşlemler Açığı Sorunu ve Enerji Politikaları – Teorik ve Güncel Bilgiler*, İstanbul: Nobel Bilimsel Eserler.

Kırmızı, E. & Hüseyinli, N. (2019). Sosyal Güvenlik Hakkının Geleceği Üzerine Bir Değerlendirme, *Çalışma ve Toplum*, 2 (61), 1203-1236.

Kiraz, S. (2020). Türkiye'nin Doğrudan Müdahale Öncesi Dönemde Suriye İç Savaşı'na Yönelik Dış Politikasının Analizi, *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 2, 99-141

Kireev, N.G. (2007). *İstoriya Turtsii XX Vek (Türkiye Taihi XX. Yüzyıl)*, Moskova: Kraft İV RAN.

Koçak, C. (2007). *Türkiye 'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, C. II, İstanbul: İletişim Yayınları.

Koçak, M. (2017). *"Türkiye-Rusya İlişkileri"*, SETA: Analiz, Ankara: SETA.

Kolobov, A. O., Kornilov, A. A. & Özbay, F. (2004). *Sovremennie turetsko-rossiyskie otnoşeniya: problemi sotrudniçestva i perspektivi razvitiya* (Modern Türk-Rus ilişkileri: iş birliği sorunları ve gelişim perspektifleri), Nizhniy Novgorod ve İstanbul: İSİ NNGU.

- Kolay, A., Tataroğlu, B., & Postacıoğlu, E. (2013). Turkey, Bridge Between Two Poles: A Brief Study of Turkey's State During the Cold War Era, <https://www.tuicakademi.org>
- Konak, A. (2019). Kırım'ın İlhakı ile Sonuçlanan Ukrayna Krizi ve Ekonomik Etkileri, *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, 4 (8), 80-93.
- Koolae, E. & Goodarzi, M. (2014). Turkey-Armenia Rapprochement and Its Impact on Iran-Armenia Relations, *PL ISSN 023, HEMISP*, 30, 57-74.
- Kortunov, A. & Erşen, E. (2018). Predisoviye (Giriş), *Doklad: Uglubleniye Rossiysko-Turetskikh Otnoşeniy (Rapor: Rusya-Türkiye İlişkilerinin Derinleşmesi)*, 41, (Ed: İ.S. İvanova), Rusya Uluslararası İlişkiler Konseyi ve Türkiye Cumhuriyeti Dışışleri Bakanlığı bünyesindeki Sratejik Araştırmalar Merkezi, Moskova.
- Köse, Ö. H. (2003). Küreselleşme Sürecinde Devletin Yapısal ve İşlevsel Dönüşümü, *Sayıştay Dergisi*, 49, 3-49.
- Köse, T. (2019). 2019'da Türkiye-Rusya İlişkilerinin Yönü, *Kriter Dergisi*, 3(31), 76-79.
- Köstem, S. (2018). The political economy of Turkish-Russian relations: Dynamics of assymetric interdependance, *Perceptions*, XXIII (2), 10-32.
- Kreutz, A. (2010). Syria: Russia's Best Asset in the Middle East, *Russie.Nei.Visions*, 55, Paris: Russia/NIS Center.
- Kurban, V. (2014). 1950-1960 Yıllarında Türkiye ile Sovyetler Birliği Arasındaki İlişkiler, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XIV/28, ss.227-256.
- Kurban, V. & Cabbarlı, H. (2019). Türkiye-Rusya İlişkileri ve Uçak Krizinin Rus-Türk Kamuoyundaki Yansılarını, *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 10 (2).
- Kurt, S. (2017). Dağlık Karabağ Sorunu'nun Güvenlikleştirme Teorisi Çerçevesinde Analizi, *Güvenlik Bilimleri Dergisi*, 6(2), 1-22.
- Kurtbağ, Ö. (2020). ABD Liderliğindeki Liberal Uluslararası Düzenin Sonu Tartışması: Liberalizmin Krizi ve Geleceği, *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 8 (2), 379-403, DOI: 10.14782/marmarasbd.710696
- Kurtcephe, İ. & Beden, A. (2015). *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, 5. Baskı, Konya: Eğitim Yayınevi.

- Khan, H.A. (2018). *Globalization and the Challenges of Public Administration: Governance, Human Resources Management, Leadership, Ethics, E-Governance and Sustainability in the 21st Century*, Arkansas, USA: Palgrave Macmillan.
- Kiriş, M.H. (2010). *Türk Parti Sistemlerinde 1980 Sonrası Kutuplaşma ve Dinamikleri*, Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Kışlalı, A.T. (2000). *Siyasal Sistemler: Siyasal Uzlaşma ve Çatışma*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Korkmaz, A. (2012). Krizler ve İstihbaratın Fonksiyonu: Küba Krizi Örneği, *Krizler ve Kriz Yönetimi: Temel Yaklaşımlar, Aktörler, Örnek Olaylar*, (Ed: M.S. Erol ve E. Efeğil), Ankara: Barış Kitap.
- Koryakin, N.D. (2017). *Antikrizisnoye Upravleniye (Kriz yönetimi)*, Moskova: Yurayt Yayın Evi.
- Kriesi, M. (2016). Political mobilization in times of crises: the relationship between economic and political crises, *Austerity and protest: Popular contention in times of economic crisis*, (Ed: M. Giugni vd.), Burlington: Ashgate.
- Kutlay, M. (2011). *Küresel Ekonomik Kriz ve Yükselen Toplumsal Şiddet: Avrupa İçin "Polanyi Anı" mı?* USAK Avrupa Birliği Araştırmaları Merkezi: USAK Analiz, 15.
- Lamrani, S. (2013). *The Economic War Against Cuba: A Historical and Legal Perspective on the US Blockade*, New York: Monthly Review Press.
- Landau, M. J. (1995). *Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation*, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Larrabee, F. S. (2008). *Turkey as a US security partner*, Santa Monica, CA: Rand Corporation.
- Layfield, D. (1988). *Marxism and Environmental Crises*, Edmunds: Arena Books.
- Leiby, A. R. (1999). *The Unification of Germany: 1989-1990*, London: Greenwood Press.
- Leffler, P. M & Painter, S. D. (1994). *Origins of the Cold War: An International History*, Second Edition, New York: Routledge.
- Linets, S.İ. (2009). *Severnıy Kavkaz na kanune i v period nemetskoy okkupatsii: sostoyaniye i osobennosti razvitiya: iyul 1942-oktyabr 1943 gg.* (Kuzey Kafkas Alman

işgalinden önce ve işgal döneminde: durum ve gelişim özellikleri: Temmuz 1942-Ekim 1943 y.), Gosudarstvenniy Lingvisticheckiy Universitet.

Liuhto, K. (2008). Strategic Sectors of The Russian Economy: Implications for Developing New Northern Dimension Partnerships, *The New Northern Dimension of The European Neighbourhood* (Ed: Pami A. Alto vd.), Brussels: Center for European Policy Studies.

Luke, C. (2019). *A Pearl in Peril: Heritage and Diplomacy in Turkey*, New York: Oxford University Press.

Lütem, E. Ö. (2010). Facts and Comments, *Review of Armenian Studies*, 21, 7-60.

Makarov, V.G. & Khristoforov, V.S. (2009), *General i Ofitseri Vermakhta: Raskazivayut, Dokumenti İz Sledstvennikh Del Nemetskikh Voyennoplennikh 1944-1951* (Vermahtın General ve Memurları Anlatıyor: Alman Savaş Esirlerinin İşi ile İlgili Belgeler 1944-1951), Moskova: MFD Yayınları.

Malkoç, E.S. (2017). Siyasi Yönetimde Meşruiyet Sorunu, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(15), 85-97.

Mamedov, R. & Lukyanov, G. (2018). Rossiya i Turtsiya: podkhodi k regionalnoy bezopasnosti na Blizhnem Vostoke (Rusya ve Türkiye: Ortadoğu’da bölgesel güvenlik yaklaşımları), *Doklad: Uglubleniye Rossiysko-Turetskikh Otnoşeniy* (Rapor: Rusya-Türkiye İlişkilerinin Derinleşmesi), 41, (Ed: İ.S. İvanova), Rusya Uluslararası İlişkiler Konseyi ve Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı bünyesindeki Sratejik Araştırmalar Merkezi, Moskova.

Manisalı, E. (2000). *Dünden Bugüne Kıbrıs*, İstanbul: Yeni Gün Yayıncılık.

Ma’oz, M. (2004). *Damascus vs Washington: Between the “Axis of Evil” and “Pax Americana, Inventing the Axis of Evil: The Truth About North Korea, Iran, And Syria*, (Ed: Bruce Cumings vd.), New York: The New Press.

Mar, K. 1986. *Capital, A Critical Analysis of Capitalist Productuon*, Volume 1. (Çev: Bilgi, A.) Sosyal yayınları, Baskı 3.

Mavi, D. & İnkaya, A. Ç. (2020). "Covid-19: Immunopathogenesis", *Flora Enfeksiyon Hastalıkları ve Klinik Mikrobiyoloji Dergisi*, 25 (2), 121-131,

- McCormick, J.M. (1978). International Crises: A Note on Definition, *The Western Political Quarterly*, 31(3), 352-358.
- Meadows, D.H., Meadows, D.L., Randers, J. & Behrens III, W. W. (1972). *The Limits to Growth*, Universe Books, New York, s. 125-127
- Mehdiyeva, N. (2011). *Power Games in the Caucasus: Azerbaijan's Foreign and Energy Policy towards the West, Russia, and the Middle East*, London: I.B. Taurus.
- Merkel, W. (2013). Avrupa'da Demokrasi ve Katılımcılık Krizi Var mı? (Çev: E. Türk), *Demokrasi ve Siyasal Katılım Uluslararası Konferans 23-24 Haziran 2012*, 1. Baskı, İstanbul: Heinrich Böll Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği.
- Mert, M. & Çağlar, A. E. (2019). *Eviews Ve Gauss Uygulamalı Zaman Serileri Analizi*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Meşeryakov, K.E. (2012). *Vneşnyaya Politika Rossii na Yuzhnom Kavkaze: problemi i tendensii razvitiya, puti modernizayii c tselyu povisheniya effektivnosti* (Rusya'nın Güney Kafkasya'da Dış Politikası: sorunlar ve gelişim eğilimleri, verimliliğin artırılması amacıyla modernleşme arayışları), Sankt-Petersburg: Skifiya-print.
- Metintaş. M.Y. (2020). İkinci Dünya Savaşı Başlarken Türkiye'nin Dış Politikası (1939), *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi*, 4 (7), 72-79.
- May, R. M. (1972). "Will a Large Complex System be Stable?" *Nature*, 238 (5364), 413-414
- Meyer, M. (1997). *Rossiya i Turtsiya na isxode XX v.* (Rusya ve Türkiye XX. yüzyılın sonlarında), *Rossiya i Turtsiya na poroge XXI veka: na puti v Evropu ili v Evraziyu?* (Rusya ve Türkiye XXI. yüzyılın eşiğinde: Avrupa'ya mı, Avrasya'ya mı?), (Ed: İ. Kobrinskaya), Moskova: Moskovskiy Sentr Karnegi.
- Meyer, M.S. (2012). 520 Let Diplomaticheskim Otnoşeniyam Rossii i Turtsii (Rusya-Türkiye diplomatik ilişkilerinin 520 yılı), *İstoriçeskiye, kulturnie i ekonomičeskie svyazi mezhdu Turtsiyey i Rossiey: materialı mezhdunarodnogo simpoziuma* (Türkiye ve Rusya arasında tarihsel, kültürel ve ekonomik ilişkiler: uluslararası sempozyum materyalleri), İstanbul: Turetsko-Russkiy Kulturniy Sentr (Türkiye-Rusya Kültür Merkezi).
- Mikail, H. E. (2007). *Yeni Çarlar ve Rus Dış Politikası*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

- Mikhelidze, N. (2010). *The Turkish-Armenian Rapproachment at the Deadlock*, Istituto Affari Internazionali, Documenti IAI 10.
- Minahan, J. (2004). *The Former Soviet Union's Diverse Peoples: A Reference Sourcebook*, California: ABC CLIO.
- Minassian, G. (2008). Armenia, a Russian Outpost in the Caucasus?, *Russie Nei Visions*, 27, Russia: NIS Center Report.
- Moiseyev, P.P., Gasratyan, M.A. & Şamsutdinov, A.M. (1968). *Noveyshaya İstoriya Turtsii* (Türkiye'nin En Yeni Tarihi), Moskova: Nauka Yayınları.
- Mooney, G. (2014). *Ulusların Sağlığı: Yeni Bir Ekonomi Politığı Doğru*, 206, Yordam Kitap.
- Muradyan, İ. (2008). *Regionalnaya politika SSHA i Velikobritanii: Turtsiya-İran-Yuzhniy Kavkaz-Chernoye more* (ABD ve Büyük Britanya'nın bölgesel politikası: Türkiye-İran-Güney Kafkasya-Karadeniz), Erivan: Antares Yayınları.
- Müller, W. & Neusüss, C. (1971). Die Sozialstaatsillusion und der Widerspruch von Lohnarbeit und Kapital, *Probleme Des Klassenkampfes*, Özel Sayı 1, Westberlin, Erlangen, 7-70.
- Nassir, I. (2018). The Border Crisis Between Ethiopia and Eritrea (Etiyopya ve Eritre Arasındaki Sınır Krizi), *ANKASAM Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 121-144.
- Nation, R. C. (2015). Russia and the Caucasus, *Connections the Quarterly Journal*, Vol.14(2), 1-12.
- Naumkin, V.V. (2010). *SSSR i Strani Vostoka Nakanune i v Godi Mirovoy Voyni* (SSCB ve Doğu ülkeleri: Dünya Savaşı yıllarında ve bu yıllar arifesinde), Moskova: Rusya Bilimler Akademisi Doğu Bilimler Enstitüsü Yayınları.
- Neuhaus, M. (2005). *The Impact of FDI on Economic Growth: An Analysis for the Transition Countries of Central and Eastern Europe*, New York: Physica-Verlag.
- Newell, P. & Wheeler, J. (2006), *Rights, resources and the politics of Accountability*, Zed Books.
- Nichol, J. (2009). *Armenia, Azerbaijan, and Georgia: Political Developments and Implications for US Interests*, Congressional Research Service.

- Nikitin, P. (2012). *Ekonomi Politik*, (Çev: H. Konur), Ankara: Sol Yayınları.
- Norman K.S. (2002). *Crisis Theory and World Order: Heideggerian Reflections*, USA: New York Press.
- Novikova, D. (2009). *Noviye instrumenti mezhdunarodnogo krizisnogo uregulirovaniya: opit Yevropeyskogo Soyuzu*, Moskva: Moskova Devlet Uluslararası İlişkiler Enstitüsü Yayını.
- Nuriyeva, İ. (2015). *Azerbaycan Tarihi (en eski zamanlardan-XXI.yüzyılın başlarına)*, Bakü: Mütercim.
- Nygren, B. (2008). *The Rebuilding of Greater Russia: Putin's foreign policy towards the CIS countries*, London: Routledge.
- Obydenkova, A.V. & Libman, A. (2019). *Authoritarian Regionalism in the World of International Organizations: Global Perspectives and the Eurasian Enigma*, Oxford: Oxford University Press.
- Okumuş, E. (2016). Ortadoğu'da Toplumsal Meşruiyette Kriz, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 16(3), 9-36.
- Öğüt, S. & Ülkü, R. (2023). Türkiye'nin II. Karabağ Savaşı'ndaki Rolünün Uluslararası Hukuk Açısından Değerlendirilmesi, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 22(1), 310-325
- Özdemir, H. (2012). Ulus Devlet ve Ulusçuluğun Küreselleşmeyle Etkileşimi: Vazgeçilemeyen Ulus Devlet, Yükselen Ulusçuluk, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(1).
- Özdemir L. & Uçara Y. (2020). Kriz Yönetimi Etkinlik Sistemine Yönelik Bir Öneri, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19. Uluslararası İşletmecilik Kongresi Özel Sayısı, 132-164
- Özmete, E., Yildirim, H., & Serdarhan, D. U. R. U. (2018). Yabancı Düşmanlığı (Zenofobi) Ölçeğinin Türk Kültürüne Uyarlanması: Geçerlik Ve Güvenirlik Çalışması. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 18, 191-209.
- Öztemiz, H. H. (2021). Türkiye İhracat Birim Değer Endeksi ve İhracat Miktar Endeksinin Markov Süreçleri ile Uzun Dönem Analizi, *Gümrük Ticaret Dergisi*, 8(25), 50-61.

Öztürk, S. & Sözdemir, A. (2010). *Küresel Krizin Ekonomik Etkileri: Küreselleşmenin Krizi*, 2155-2168. <https://www.researchgate.net/publication/326683888>

Oliveira, C.J.S. (2017). The Place of the Region in IR, *Contexto Internacional*, 39(1), 97-115.

Orallı, L.E. (2012). Uluslararası Soruşturma Komisyonlarının Uluslararası Krizlerin Çözümündeki Rolü, *Krizler ve Kriz Yönetimi: Temel Yaklaşımlar, Aktörler, Örnek Olaylar*, (Ed: M.S. Erol ve E. Efegil), Ankara: Barış Kitap.

Ovalı, A. Ş. (2021). Türkiye-Nato İlişkilerinde Veto Krizleri: Benzerlikler Ve Farklılıklar Üzerine Bir Değerlendirme, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 76 (2), 413 – 435, DOI: 10.33630/ausbf.1192846

Ölmezoğulları, N. (2012). *Ekonomik Sistemler ve Küreselleşen Kapitalizm*, Bursa: Ezgi Kitabevi.

Öncü, S. A. (2014). Türkiye ve Ukrayna İlişkilerinin Başlaması ve İlk Yılları Üzerine Bir Bakış (1991-1994), *Karadeniz Araştırmaları*, 41, 39-60.

Öz, S. (2007). *Türkiye'nin Dış Ticaret Açığının Boyutu, Yapısı ve Nedenleri*, REF Taslak Makale, TÜSİAD-Sabancı Üniversitesi Rekabet Forumu.

Özbay, F. (2010). Türkiye-Rusya İlişkileri: Stratejik Ortaklık mı? *21. Yüzyılda Çağdaş Türk Dış Politikası ve Diplomasisi*, (Ed: Hasret Çomak), 1. Basım, Kocaeli: Umuttepe Yayınları.

Özbudun, E. (1964). M.Duverger'in Siyasal Partileri ve Siyasal Partilerin İncelenmesinde Bazı Metodolojik Problemler, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 21(1-4), 23-51.

Özdal, H., Özertem, S. H., Has, K. & Demirtepe, M. T. (2013). *Türkiye-Rusya İlişkileri: Rekabetten Çok Yönlü İşbirliğine*, Ankara: USAK Yayınları.

Özdemir, Ç. (2016). Suriye'de İç Savaşın Nedenleri: Otokratik Yönetim mi, Bölgesel ve Küresel Güçler mi? *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, (2), 81-102

Özdemir, E. (2016). Türk Dış Politikası Açısından Bir Kriz Örneği: I. Körfez Savaşı ve Türkiye'ye Gelen Iraklı Kürt Sığınmacılar (1991), *Bölgesel Çalışmalar*, 1(1), 217-249.

Özel, S. & Uçar, G. B. (2019). Türkiye-Rusya İlişkilerinin Ekonomik Boyutu, *Ekonomi ve Dış Politika Araştırmalar Merkezi*, 11 (Temmuz), Chrest Foundation.

- Özkaya, Ö. (2021). Egemenlik Kavramının Gelişim Serüveni: Klasikten Küresele, *Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Dergisi*, 4, (1), 46-61.
- (Ed.) Özşahin, M. C. & Battır, O. (2019). *Arap Baharı sonrası Ortadoğu: Bölgesel dönüşüm ve reaksiyonlar*, İstanbul: Hiper Yayın.
- Özüçetin, Y. (2016). Meşruiyet Kavramı ve Bu Bağlamda Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Üyeleri Tarafından Ortaya Konulan Yaklaşımlar, *International Journal of Social Science*, 47, 37-49, DOI: [10.9761/JASSS3528](https://doi.org/10.9761/JASSS3528)
- (Ed.) Papadakis, Y., Peristianis, N. & Welz, G. (2006). *Divided Cyprus: Modernity, History, & An Island In Conflict*, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Park, B. (2012). *Modern Turkey: People, state and foreign policy in a globalized world*, New York: Routledge.
- Pergamenshik, L. (2004). Krizisnaya Psikhologiya (Kriz Psikolojisi), *Kurs Lekchiy*, Minsk.
- Petrenko O.V. (2009). Politicheskiiy Krizis Kak Nauchnoye Ponyatiye (Bilimsel bir kavram olarak siyasi kriz), *Armiya i Obşestvo*, 2, 41-46
- Phillips, D.L. (2017). *An Uncertain Ally: Turkey under Erdogan's Dictatorship*, Transaction Publishers, New Brunswick, New Jersey.
- Phillips, W. & Rimkunas, R. (1978). The Concept of Crisis in Internaitonal Politics, *Journal of Peace Research*, 15(3), 259-272.
- Piketty, T. (2014). *21. Yüzyılda Kapital*, (Çev.: Cimitoğu, H.K.) Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları,
- Pluzhnikov, V.G. & Shikina, S.A. (2016). *Antikrizisnoye upravleniye* (Kriz yönetimi), Çelyabinsk: Güney Ural Devlet Üniversitesi Yayın Merkezi.
- Polat, C. & Külter, B. (2008). Genç seçmenler gözüyle siyasi ürün (siyasi lider) özellikleri: Ankara'daki üniversite öğrencileri üzerine bir çalışma, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 5(1), 1-31.
- Polat, D. Ş. (2019). Kafkasya'da Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan İttifakının Bölgesel Güvenliğe Etkileri, *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (2), 248-265.

- Polatoğlu, M. G. (2019). Türkiye ile Sovet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Arasında 1963-1975 Döneminde Gerçekleştirilen Ekonomik İş Birliği ve Yapılan Yatırımlar, *Atatürk Üniversitesi Türkiye Araştırmalar Enstitüsü Dergisi*, TAED-65, 477-496.
- Polian, P. (2004). *Against their will: the history and geography of forced migrations in the USSR*, Budapest: Central European University Press.
- Potskhveriya, B.M. (1976). *Veşnyaya Politika Turtsii Posle Vtoroy Mirovoy Voynu* (İkinci Dünya Savaşı Sonrası Türkiye'nin Dış Politikası), Moskova: İzdatelstvo "Nauka".
- Pronoza, P.V. (2013). Suşnost Ponyatiya "Krizis" i Klassifikasiya Ego Vidov (Kriz kavramının tanımı ve türlerinin klasifikasyonu), *UDK*, 338.124.4, 19-33.
- Purtaş, F. (2015). Türk-Rus İlişkilerinin Gelişiminin Anahtarı: İyi Komşuluk, *Soğuk Savaş'tan Günümüze Türk-Rus İlişkileri*, II. alıştay Bildirileri, St. Petersburg, 28-29 Eylül 2010, (ev: İlyas Kemalğlu ve İrina Svistunova), Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Raszewski, S. (2016). Dichotomy of Energy Policies in the Caspian: Where Two Strive Another Benefits? *Security in Shared Neighbourhoods Foreign Policy of Russia, Turkey and the EU*, (Ed: Remi Piet), New York: Palgrave Macmillan.
- Rogozyan, O. (2006). Politicheskiy Krizis: Analiz i Tekhnologii Uregulirovaniya (Na Primere Krasnodarskogo Kraya), Siyaset Bilimi Doktora Tezi, 23.00.02.- Krasnodar, RGB DOC, 61 07-23/23.
- Rogov, İ. & Faraponova, T. (2020). Sırıyski Faktor v Rassisko- Turechkih Otnosheniyah (Rusya-Türkiye İlişkilerinde Suriye Faktörü), *Gosudarstvennoye i Munichipalnoye Upravleniye, Ucheniye Zapiski*, YĐK 327.2, 327.82, 1, 208-215, DOI: 10.22394/2079-1690-2020-1-1-208-215
- Röpke, W. (1950). *The Social Crisis of Our Time*, Chicago, Illinois: The University of Chicago Press.
- Ruintan, S. (2016). *XXI Yzylda ABD ve Rusya'nın Güney Kafkasya'da G Politikaları: "Yumuşak Güç", "Sert G"*, VIII. Uludağ Uluslararası İlişkiler Kongresi Küresel ve Bölgesel Sistemde Devlet ve Devletdışı Aktörler zet Kitapçığı, DORA Basım-Yayın Dağıtım Ltd. şti, Bursa.
- Sabuncu, Y., Emre, C. & Karasu, K. (2006). *Yurttaşlık ve evre Bilgisi*, 1. Baskı, (Ed: Canan Uluyağcı), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi.

- Sağlam, D. (1981). Devletçilik İnklesinin Gelişmesi ve Günümüzdeki Sonuçları, *Atatürk'ün Ekonomik Kalkınma Politikası ve Devlet İşletmeciliği Konferansı Bildiriler Kitabı*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Devlet İşletmeciliği Enstitüsü.
- Sakkas, J. & Zhukova, N. (2013). *The Soviet Union, Turkey and the Cyprus Problem, 1967-1974*, Les Cahiers Sirice, no: 10, UMR Sirice, 123-135.
- Sakwa, R. (1999). *The Rise and Fall of the Soviet Union: 1917-1991*, London and New York: Routledge.
- Sakwa, R. (2012). Conspiracy Narratives as a Mode of Engagement in International Politics: The Case of the 2008 Russo-Georgian War, *The Russian Review*, 71(4), 581-609.
- Sakwa, R. (2017). *Russia Against the Rest: The Post-Cold War Crisis of World Order*, New York: Cambridge University Press.
- Samuelson, J. R. (2000). The Double Edge of Globalization, *New Perspectives Quarterly*, 17(2), 10-13,
- Sarı, İ. (2016). *Büyük Deha Atatürk*, Antalya: Nokta E-Kitap.
- Sarı, İ. (2017). *Türklerin Başuşu Kitabı*, Antalya: Nokta E-Book Publishing.
- Saygılı, A. (2010). Modern Devlet'in Çıplak Sureti, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 59(1), 61-97.
- Sayılğan, A. (2009). *Türkiye 'de Sol Hareketler*, 5. Baskı, İstanbul: Ofset Yayın Matbaacılık.
- Schaefer, W. R. (2010). *The Insurgency in Chechnya and the North Caucasus: From Gazavat to Jihad*, California: Praeger.
- Schneider, F. & Frey, B. S. (1985). Economic and political determinants of foreign direct investment, *World Development*, 13(2), 161–175.
- Seçkin, M.A. (2020). İnteresı Rossii i Turtsii v voenno-tekhnicheskom sotrudnichestve (Rusya ve Türkiye'nin askeri-teknik iş birliğinde çıkarları), *Mezhdunarodnaya trgovlya i trgovaya politika*, 1(21), 156-163.
- Seligman, A.B. (1997). *The Problem of Trust*, New Jersey: Princeton University Press.

- Semeko, A. (2003). Rol i Funkchii Vto v Regulirovanii Mejdunarodnoy Torgovli (Uluslararası Ticaretin Düzenlenmesinde DTÖ'nün Rolü ve İşlevi), <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-i-funktsii-vto-v-regulirovanii-mezhdunarodnoy-torgovli.pdf>
- Serbest, H. (2018). *ABD Gölgesinde Arap Baharı ve Mısır*, İstanbul: Parana Yayınları.
- Sevüktekin, M. & Çınar, M. (2017). *Ekonometrik Zaman Serileri Analizi. Eviews Uygulamalı*, Bursa: Dora Yayıncılık
- Seyyedi, J. (2015). *Ortadoğu'da Güç Mücadelesi (Bölge Dışı ve Bölge Aktörler Açısından; ABD-Rusya, Türkiye-İran)*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Shiriyev, Z. & Davies, C. (2013). The Turkey-Armenia-Azerbaijan Triangle: The Unexpected Outcomes of the Zurich Protocols, *Perceptions*, Cilt XVIII (1), ss.185-206.
- Shlykov, P.V. (2019). Turetsko-Amerikanskiye otnoşeniya v zerkale blizhnevostoçnogo i yevro-atlantičeskogo izmereniy (Türkiye-ABD ilişkileri Ortadoğu ve Avrupa-Atlantik boyutu çerçevesinde analiz), *İNİON RAN*, 184-228, DOI: 10.31249/ape/2019.01.09
- Shondina, A.V. (2016). *Antikrizisnoye upravleniye (Kriz yönetimi)*, Ust-Katav: Güney Ural Devlet Üniversitesi Yayın Merkezi.
- Simons, G.L. (1999). *Imposing Economic Sanctions: Legal Remedy or Genocidal Tool?*, London and Sterling: Pluto Press.
- Smith, J. (2005). *The Fall of Soviet Communism: 1985-1991*, New York: Palgrave Macmillan.
- Solimano, A. (2005). *Political Crises, Social Conflict and Economic Development: The Political Economy of the Andean Region*, Cheltenham, Uk ve Northampton, MA, USA: Edward Elgar Publishing Limited.
- Solomon, R.C. & Flores, F. (2001). *Building Trust: In Business, Politics, Relationship, and Life*, Oxford and New York: Oxford University Press.
- Sotchinenko, A.A. (2011), Turtsiya: Geopolitiçeskaya os Yevrazii (Türkiye: Avrasya jeopolitik eksenini), *Geopolitika: Turtsiya (Jeopolitik: Türkiye)*, Moskova: Lomonosov adına Moskova Devlet Üniversitesi Yayını.

- Sönmez, A. S. (2010). Yakın Çevre Doktrini Bağlamında Yeltsin Dönemi Rusya Federasyonu'nun Bağımsız Devletler Topluluğu Ülkeleriyle İlişkileri, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 27, 278-279
- Stiglitz, E. J. (2002). Globalization and Its Discontents, *Economic Notes*, 32(1), 123-142.
- Suny, G. R. (1993). *Looking Toward Ararat: Armenia in Modern History*, USA: Indiana University Press.
- Sultanov, F., Hüseyinli, N. & Hüseyinli, T. (2020). Analysis of the citizenship of Azerbaijan concerning Turkish textile and apparel goods from the perspective of customer satisfaction, 11 (39), 324 – 340.
- Suny, G. R. (1995). *Armenia, Azerbaijan, and Georgia country studies*, (Ed: Glenn E. Curtis), Washington: Federal Research Division, Library of Congress.
- Suny, G. R. (1998). *The Soviet Experiment: Russia, the USSR, and the Successor States*, New York: Oxford University Press.
- Swietochowski, T. (1985). *Russian Azerbaijan, 1905-1920: The Shaping of National Identity in a Muslim Community*, New York: Cambridge University Press.
- Şanlı, B. (2008). Ekonomik Entegrasyon Teorisi Çerçevesinde Avrasya Birliği'nin Olabilirliği, *Atatürk üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 22 (1)
- Şahin, Ç. (2016). "5. Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay", Haydar Çakmak (Ed.), *Cumhurbaşkanları ve Dış Politika*, Kripto Kriplar, Ankara, 73-140.
- Şahin, M., Tınas, M., Sarı, B., İrdem, İ., Şahin, Y., Kıyıcı, H. & Öztürk, M. (2019). *FETÖ As An International Threat: Turkish National Police Academy 2nd International Security Symposium Report*, Ankara: Polis Akademisi Yayınları.
- Şen, H. (2010). Küreselleşme ve Demokrasi Krizi, *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24(bahar), 145-161.
- Şener, B. (2011). *Türk Dış Politikasında Güç Kullanma Seçeneği*, , Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Şentürk, İ. H. (2014). *Türk Hukukunda Siyasi Parti Sicillerinin Tutulması*, *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, 4, 459-495

- Shangarayev, R. & Nogmova, A. (2016). *Politizachiya Torgovo- Ekonomicheskogo Sodrudnichestva Rossii i Turchii* (Rusya ve Türkiye Arasındaki Ticari ve Ekonomik Ortaklığın Siyasallaştırılması), *Obozrevatel*, 3, 42-51, УДК: 327.8.
- Shubchova, L. (2011). Gosudarstvennoe Antikrizichnoye Upravleniye: Sistemny Podxod (Kamusal Kriz Yönetimi Yönetim: Sistemsel Bir Yaklaşım), *Приоритеты Расы* УДК 354, 5 (98)
- Şihaliyev, E. & Mustafayev, B. (2016). Türkiye-Rusya İlişkilerinde Dağlık Karabağ Sorunu: Çözüm Yolunda Engeller ve Öngörüler, *TYB Akademi*, 17, 109-136.
- Şihmantepe, A. (2013). Kardak Krizi Sürecinin Kriz Yönetim Prensipleri Açısından İncelenmesi, *Güvenlik Stratejileri*, 9(17), 127-155.
- Tainter, J. A. (1988). *The Collapse of Complex Societies*, Published by the Press Syndicate of the University of Cambridge, 31-38
- Tarı, Recep. (2020). *Ekonometri*, 14. Baskı, Umut Yayınları, Kocaeli.
- Tekerek. M. (2021). Kurtuluş Savaşı'nda Azerbaycan ve Rusya'nın Türkiye'ye Maddi Yardımları, *Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi*, Volume VI/ Issue II, Nevşehir, 173-174.
- Tekin, A. & Williams, A. P. (2011). *Geo-Politics of the Euro-Asia Energy Nexus*, New York: Palgrave Macmillan.
- Tellal, E. (2010). Zümrüdüanka: Rusya Federasyonu'nun Dış Politikası, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 65(3), 189-236.
- Terzi, M. (2011). *Irak ve Lübnan Krizlerinde Birleşmiş Milletler ve Avrupa Birliği'nin Kriz Yönetim Politikaları: 2000-2010*, Doktora Tezi, Kara Harp Okulu, Ankara.
- Terzioğlu, O. & Çağla, C. (2021). Büyük Buhran ve Amerika'da Sosyal Politika, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(41), 871- 926.
- Teyyuboglu, R. & Hüseyinli, T. (2016). Economic integration of the CIS countries in modern conditions, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5 (7), 1879-1891.
- Teyyuboğlu, R. & Hüseyinli, T. (2015). Enerji Kaynakları İhracatçı Ülkeleri Olarak Rusya ve Azerbaycan'ın Günümüz Koşullarında İş birliği Olanakları, *Turan – Sam*, 7 (28), 63-72.

- Thrimurthulu, V. (2016). Social Crisis and Its Management, *Journal of Educational Research & Extension*, 53(3), 35-39.
- Tismineț, S.A. (1946). *Vneshnaya Politika SSR: Sbornik Dokumentov 1935-1941 G.*, C. IV, Moskova: "Tipografiya Gazeti Pravda" Yayınları.
- Tokgöz, E. (2011). Düünden Bugüne Türkiye-Rusya Ekonomik İlişkilerinde Üç Büyük Dönem, *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(1), 6-14.
- Tonak, E. A. (2009). Krizi Anlarken, *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 1, 29-44.
- Topsakal, İ. (2016). Tarihi Süreçte Rusya-Türkiye İlişkileri, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, III (2), 33-53.
- Torbakov, I. (2008). *The Georgia Crisis and Russia-Turkey Relations*, The US: The Jamestown Foundation.
- Torres, R. (2011). Crisis responses: International and regional perspectives, *The Global Crisis: Causes, Responses and Challenges*, Geneva: International Labour Office.
- Tsing, A.L. (2005). *Friction: An Ethnography of Global Connection*, Published by: Princeton University Press, XIII.
- Tsygankov, P. A. (2010). *Russia's Foreign Policy: Change and Continuity in National Identity*, Second Edition, United Kingdom: Rowman&Littlefield Publishers, Inc.
- Tuncer, B. (1975). External Financing of the Turkey Economy, *Turkey's Foreign Policy in Transition: 1950-1974*, (Ed: Kemal H. Karpat), Leiden: E.J.Brill.
- Turhan, M. (2003). Değişen Egemenlik Anlayışının Hak ve Özgürlüklerin Korunmasına Etkileri ve Türk Anayasa Mahkemesi, *Anayasa Yargısı Dergisi*, 20, 1-37.
- Türkkahraman, M. & Tutar, H. (2009). Sosyal Değişme, Bütünleşme ve Çözülme Bağlamında Toplumda Farklı Kültür ve Anlayışların Yeri Ve Önemi, *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 1 (1), 1-16.
- Tüysüzoğlu, G. (2018). Rusya-Türkiye İlişkilerindeki Değişimin, Rusya-Ermenistan İlişkilerine Olan Yansımaları, *Karadeniz Araştırmaları*, XV(58), 216-239.
- Uğurlu, E. (2023). *Ekonometri uygulamaları Kılavuzu*, LAP Lambert Academic Publishing, Moldova.

- Ulçenko, N. (2016). Torgovo-Ekonomiçeskie Svyazi Rossii i Turtsii v Postsovetskiy Period, (Türkiye ve Rusya'nın Sovyet-sonrası Dönemler Ticari-Ekonomik İlişkileri), *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, III(2), 121-138.
- Uslaner, M. E. (2006). *The Civil State: Trust, Polarization, and the Quality of State Government*, Public Opinion in State Politics, Stanford Üniversitesi Yayıncılığı, Ağustos, s.2.
- Uslu, N. (2006). *Türk dış politikası yol ayrımında*, 1. Baskı, İstanbul: Anka Yayınları.
- Ustabulut, B. (2018). Temsilde Adalet ve Yönetimde İstikrar İlkeleri Çerçevesinde Türkiye'de Ülke Seçim Barajı Uygulaması, *İnsan&İnsan*, 5(18), 341-358.
- Uygur, E. (2012). Doğrudan Yabancı Yatırımı Beklerken, *Türkiye Ekonomi Kurumu, Tartışma Metni*, 55, 87-109.
- Uzun, C.D. (2014). *Siyasi Partilerin Finansmanı: Devlet Yardımı, Sınırlamalar ve Mali Denetim*, SETA Analiz, Sayı 110, İstanbul: SETA, 8
- Ünal, S. Ö. (2009). *Döviz Kuru Oynaklığının Öngörülmesi ve Risk Yönetimi: Türkiye Örneği*, TCMB, Ankara.
- Van Eekelen.W. (2006). *From Words to Deeds: The Continuing Debate on European Security*, Brüksel: CEPS yayınları.
- Vasina. E.B. (2015). Mirovye-Finansovye-Krizisy(dünya Finansal Krizler ve Türleri), Moskova Devlet Uluslararası İlişkiler Enstitüsü (Üniversite) Rusya Dışişleri Bakanlığı. Rusya, *Mirovaya Ekonomika Dergisi*, 272,275
- Veliyev, C. (2017). Azerbaycan-Türkiye Münasibetleri: 1991-2016, *Azerbaycan Respublikasının Xarici Siyasetinin Esas İstiğametleri (1991-2016)*, Bakü: Poliart MMC.
- Veltman, M.P. (1921). *Revolyusionnaya Turtsiya*, Moskova: Gosudarstvennoye İzdatelstvo Yayınları.
- Wallsh, D. (2013). Syrian Alliance Strategy in the Post-Cold War Era: The Impact of Unipolarity, *The Fletcher Forum of World Affairs*, 37(2), 107-122.
- Walt, M. S. (1990). *The Origins of Alliances*, New York: Cornell Paperbacks.
- Weinber, C. (2013). Türkiye'de Demokrasiye Dışarıdan Bakış, *Demokrasi ve Siyasal Katılım Uluslararası Konferans 23-24 Haziran 2012*, 1. Baskı, İstanbul: Heinrich Böll Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği.

- Wheeler, N.J. (2012). Trust-Building in International Relations, *Peace Prints: South Asian Journal of Peacebuilding*, 4(2), 1-13.
- White, L.T. (2005). *Legitimacy: Ambiguities of Political Success or Failure in East and Southeast Asia*, Singapore: World Scientific Publishing Co. Pte. Ltd.,
- White, P.B. (2017). Crises and Crisis Generations: The Long-term Impact of International Crises on Military Political Participation, *Security Studies*, 26(4), 575-605.
- Wilkenfeld, J., Young, K., Quinn, D. & Asal, V. (2005). *Mediating International Crises*, London ve New York: Routledge.
- Yapıcı, U. (2015). Türkiye'nin Güney Kafkasya Politikası (1989-1993): Batı'nın Belirleyiciliği, *Alternatif Politika Dergisi*, 7(3), 429-443.
- Yanar, S. (2002). *Türk-Rus İlişkilerinde Gizli Güç: Kafkasya*, İstanbul: İQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Yaşar, Y. & Yaşar, G. Y. (2012). Neoliberal Küreselleşme ve Sosyal Politikada Dönüşüm, *Mülkiye*, XXXVI (274), 63-92.
- Yay, T., Yay, G.G. & Yılmaz, E. (2001). *Küreselleşme Sürecinde Finansal Krizler ve Finansal Düzenlemeler*, 1. Baskı, İstanbul: İTO Yayınları.
- Yazıcı, A. (2012). Rusya'nın Suriye Politikası, *Suriye Krizi'nde Bölgesel ve Küresel Aktörler (Perspektifler, Sorunlar ve Çözüm Önerileri)*, (Ed: Birol Akgün), SDE Analiz.
- Yazıcı, S. & Dursunoğlu, İ. (2019). Tarihsel Süreçten Günümüze Meclisin Devlet Yönetimi ve Karar Alma Üzerine Etkisi, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(1), 91-111, DOI: 10.17218/hititsosbil.472294
- Yel, S. (2015). 1936 Yılından Sonra Değişen Dünya Şartları, Rusya Federasyonu ve Türkiye Arasında Boğazlar Meselesi, *Soğuk Savaş'tan Günümüze Türk-Rus İlişkileri, II. Çalıştay Bildirileri, St. Petersburg, 28-29 Eylül 2010*, (Çev: İlyas Kemaloğlu ve İrina Svistunova), Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Yenişehirlioğlu, E., Salha, H. & Şahin, S. (2016). Politik Krizlerin Turizm Talebi Üzerindeki Etkisine Yönelik Bir Araştırma: Rusya'nın Değişen Yüzü ve Bu Değişimin Türkiye Turizmine Etkileri, *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(3), 74-83.
- Yergin, D. (2011). *The Quest: Energy, Security, and the Remaking of the Modern World*, New York: The Penguin Press.

- Yegorov, V. (2003). Krizis i Kachestvo Mejdunarodnix Otnosheniy, *Annomachiya Nauchnoy Stati po İstorii i Arxelogii*, ББК 66.4(0)'6, 172
- Yigit, M., Güner, Ü. & Subaşı, D.B. (2007). Küreselleşme ve Tarım Politikaları Bağlamında Küba Ekonomisi, *Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*, 13(Ekim), 1-17.
- Yıldız, A. (2010). *Ulus Devletin Bunalımı: Türkiye’de Federalizm ve Kürt Meselesi*, İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- Yıldız, N. (2019). Habermas’ın Meşruiyet Krizi Teorisi ve Türkiye, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(22), 159-173.
- Yılmaz, E. (2010). Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türk-Rus İlişkileri, *Journal of Management and Economics Research*, 8 (13), 27-42
- Yılmaz, R. & Sayın, F. (2013). Azerbaycan Dış Politikasını Belirleyen Öğeler ve Denge Politikasına Yansımaları, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4(1), 23-42.
- Yılmaz, S. (2017). İstisna Hali Üzerinden Bir Egemenlik Kavramı Tartışması: Schmitt ve Agamben’in Teorileri Hakkında Bir Çalışma, *TBB Dergisi*, 132, 383-410.
- Yılmaz, S. (2019). Ekonomi-politiğin geleceği; Saatsiz Devlet ve insan çağının sonu, *academia.edu*, 1-27.
- Yorulmaz, R. (2018). ABD Yaptırımları ve Kur Krizinin Bölge Ekonomilerine Yansımaları, *Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Analiz*, 218 (Eylül), Ankara.
- Yukl, G. (2013). *Leadership in Organizations*, 8th Edition, New Jersey: Pearson-Prentice Hall.
- Yücel, T. F. (2015). *Cumhuriyet Türkiye’sinin Sanayileşme Öyküsü*, Türkiye teknoloji geliştirme vakfı, Ankara
- Zhiltsov, S. S., Zonn, S. I. & Kostianoy, G. A. (2016). *Oil and Gas Pipelines in the Black-Caspian Seas Region*, Switzerland: Springer.
- Zorlu, K. (2013). Yeni Avrasyacılık Ekseninde Gümrük Birliği Süreci, *Asya Birliği?: Siyaset, Güvenlik, Ekonomi ve Kültür Parametreleri*, (Ed: Almagül İsina), İstanbul: Tasam Yayınları.

Zub, A.T. (2015). Menedzhment Problem i Krizisniy Menedzhment: Dva Podkhoda k Upravleniyu Organizatsionnimi Trudnostyami (Sorun yönetimi ve kriz yönetimi: örgütsel zorlukları yönetmek için iki yaklaşım), *Gosudarstvennoe Upravleniye Elektronniy Vestnik* (Devlet Yönetimi Elektronik Haber Dergisi), 52 (Ekim), 144-162.

Gazeteler

Komünist Gazetesi, 3 Şubat 1943, s. 2.

The New York Times, 17 Mayıs 1984.

Raporlar ve Belgeler

BM. (1948). İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi.

European Commission, Directorate-General for Energy. (2020). *Energy 2020: A Strategy for Competitive, Sustainable and Secure Energy*, Luxembourg: Publications Office of the European Union.

European Commission. (2020). *EU energy in figures: Statistical Pocketbook 2019*, Poland: Drukornia Interak SP ZOO.

European Commission. (2013). *The urban and regional dimension of the crisis: Eighth progress report on economic, social and territorial cohesion*, Luxembourg: Publications Office of the European Union.

Dünya Bankası (The World Bank). “Foreign direct investment, net inflows – Russian Federation, Turkey”,

<https://data.worldbank.org/indicator/BX.KLT.DINV.CD.WD?end=2019&locations=RU-TR&start=2002&view=chart>

Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu Raporları. <https://www.epdk.gov.tr/Detay/Icerik/3-0-95/aylik-sektor-raporu>.

Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu. (2020). *Doğal Gaz Piyasası Sektör Raporu*, Ankara.

Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu. (2020). *Petrol Piyasası Sektör Raporu*, Ankara.

Federalnaya Slujba Gosudarstvennoy Statistiki (Federal Devlet İstatistik Hizmeti). <https://rosstat.gov.ru/>

Kaya, S. (yıl yok). *Türkiye-Rusya Federasyonu İthalat İhracat Raporu*.

Kocaeli Ticaret Odası. (2019). *Rusya Federasyonu Ülke Raporu*.

Official Journal of the European Union. (2012). Energy policy: cooperation with partners beyond our borders, 12 Haziran 2012 tarihli, 2012/20029(INI) sayılı Avrupa Parlamentosu kararnamesi.

İntergovernmental Panel on Climate Change, (2019), *Global Warming of 1.5 °C*, IPCC, www.ipcc.ch/site/assets/uploads/sites/2/2022/06/SR15_Full_Report_HR.pdf

OPEC. (2019). *2020 OPEC Annual Statistical Bulletin*, 55th Edition, Austria: Organization of the Petroleum Exporting Countries.

ORSAM (Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi), (2012). Türk Siyasal Partilerinin Hatay'daki Suriyeli Sığınmacılar Konusundaki Açıklamaları Ve Hatay'daki Siyasi Parti Temsilcileri İle Hareketlerin Suriye Olaylarına Yaklaşımları (Mart-Aralık 2011), *Rapor No: 99*, Ankara.

Rusya Federasyonu Merkez Bankası. (2014). Po Stranicham Arxivnikh Fondov Sentralnogo Banka Rossiyskoy Federatsii, S. 15: *Voprosi Denejnogo Obraşeniya (1919-1982 Godı)*, Moskova.

SETA Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı. (2016). Türkiye'nin Enerjide Merkez Ülke Olma Arayışı, SETA Yayınları 60, 1. Baskı, İstanbul

SSCB Dış Ticaret Bakanlığı Ekonomi Planlama İdaresi. (1967). *Vneşnyaya trgovlya SSSR: statističeskiy sbornik 1918-1966*, Moskova: Mezhdunarodnie Otnoşeniya.

SSCB Dış Ticaret Bakanlığı Ekonomi Planlama İdaresi. (1986). *Vneşnyaya trgovlya SSSR: statističeskiy sbornik: v 1985 g.*, Moskova: Mezhdunarodnie Otnoşeniya.

TCMB. <https://www.tcmb.gov.tr/>

TCMB (Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası). (2016). *Finansal İstikrar Raporu*, 23, Ankara: TCMB.

TCMB. (2020). *Ödemeler Dengesi İstatistikleri*, İstatistik Genel Müdürlüğü.

TCMB. (y.y.). *Ödemeler Dengesi İstatistiklerine İlişkin Yöntemsel Açıklama*, İstatistik Genel Müdürlüğü.

TCMB. (2020a). *Uluslararası Yatırım Pozisyonu*, İstatistik Genel Müdürlüğü.

Ticaret Bakanlığı. (2020). *Yurtdışı Yatırım Raporu-2020, Serbest Bölgeler*, Yurtdışı Yatırım ve Hizmetler Genel Müdürlüğü.

TC Kültür ve Turizm Bakanlığı. <https://yigm.ktb.gov.tr/TR-249706/2016.html>.

TC Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı. (2017). *Orta Dönemli Petrol ve Doğal Gaz Arz-Talep Projeksiyonu*, Petrol İşleri Genel Müdürlüğü.

The Department of State. (October 6, 1958). *Bulletin*, Vol. XXXIX, No. 1006, Publication 6709, US, Washington.

TİM (Türkiye İhracatçılar Meclisi). (yıl yok). *Avrasya Ekonomik Birliği ve Türkiye*, Ekonomik Araştırmalar Şubesi.

TİRE Ticaret Odası. (2017). *Rusya Federasyonu Ülke Raporu*.

Türkiye Barolar Birliği (2006), *Türkiye ve Terörizm Rapor*, Birinci Baskı, Ankara

Türkiye'nin BM Daimi Temsilciliği. (2015). *Letter of The Permanent Mission of Turkey to the United Nations to the President of the United Nations Security Council* (Türkiye'nin BM Daimi Temsilciliğinin BMGK Başkanına mektubu).

Türk Dil Kurumu. (2019).

TÜİK. <http://www.tuik.gov.tr/Start.do>

UN. (2011). *The Global Social Crisis: Report on the World Social Situation 2011*, Department of Economic and Social Affairs, New York: United Nations.

UNCTAD. (2016). *World Investment Report 2018: Investment and New Industrial Policies*, UN.

UNCTAD. (2017). *World Investment Report 2017: Investment and Digital Economy*, UN.

UNCTAD. (2018). *World Investment Report 2016: Investor Nationality: Policy Challenges*, UN.

UNDP. (2022). *Global Multidimensional Poverty Index 2019: Unpacking deprivation bundles to reduce multidimensional poverty Illuminating Inequalities. S.3-4.10*

UNWTO (Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü). (2019). *International Tourism Highlights 2019 Edition*, İspanya: UNWTO.

US Department of the Interior. (1992). *Minerals Yearbook: Mineral Industries of the Middle East*, Washington, DCB: Bureau of Mines.

US Department of Commerce, Bureau of Foreign Commerce. (1956). *Investment in Turkey: basic information for United States Businessmen*, Washington: US Government Printing Office.

World Bank. (2020). *Global Economic Prospects: Slow Growth, Policy Challenges*, Washington: World Bank Group.

World Meteorological Organization, (2019). *WMO Statement on the State of the Global Climate in 2019*, WMO

World Trade Organization. (2016). *World Trade Statistical Review 2016*, WTO.

World Trade Organization. (2017). *World Trade Statistical Review 2017*, WTO.

Elektronik Kaynaklar

AC DİK. (2021). Enerjetika: 2007-2021 yıllar üzere Enerji Balansı. Enerji mehsullarının istehsalı, https://www.stat.gov.az/source/balance_fuel/, (20.11.2022).

Ebola Virus Disease, <https://www.who.int/news-room/>, (22.03.2023)

Kaplan, Y. (2000). Siyaset ve Meşruiyet Krizi, *Yenişafak Gazetesi*, <https://www.yenisafak.com/yazarlar/yusufkaplan/siyaset-ve-meruiyet-krizi-48022>.

Kılıç, M. (2019). Siyasetin varlık ve imkân koşulu: Beka meselesi, *Sabah Gazetesi*, <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/perspektif/muharrem-kilic/2019/03/16/siyasetin-varlik-ve-imkan-kosulu-beka-meselesi> (25.09.2019).

UN. (2019). After making peace, Ethiopia and Eritrea now focus on development, *Africa Renewal*, December 2018-March 2019,

<https://www.un.org/africarenewal/magazine/december-2018-march-2019/after-making-peace-ethiopia-and-eritrea-now-focus-development> (10.10.2019).

“Ahmet Ozal: Soviet Union Killed My Father”, <http://web.archive.org/web/20160305014108/http://todayszaman.com/news-33134-ahmet-ozal-soviet-union-killed-my-father.html>, (12.06.2020).

- Balta, E. (2020). Türkiye-Rusya İlişkilerinde Tarihi Güven(sizlik) Sorunu, <https://www.perspektif.online> (21.02.2020)
- Barker, A. (2008). "Turkey Threatens Russian Trade Curbs," Financial Times, August 30, <http://web.ft.com/content/c0a80360-761a-11dd-99ce-0000779fd18c> (28.05.2021).
- Büyük Rus Ensiklopedisi (Bolşaya Rossiyskaya Ensiklopediya). (2005-2019). https://bigenc.ru/domestic_history/text/2330846 (28.02.2020).
- Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu, <https://www.epdk.org.tr/Anasayfa/Anasayfa>
- Federalnaya Slujba Gosudarstvennoy Statistiki (Federal Devlet İstatistik Hizmeti), <https://www.gks.ru/>
- İstoriya projekta (Proje tarihçesi), <http://www.akkunpp.com/istoriya-proekta>, (22.05.2020)
- Kursı valyut za period do 01.07.1992 (01.07.1992 tarihine kadarki döviz kurları), https://www.cbr.ru/currency_base/OldVal/ (20.04.2020)
- Mersin, Türkiye'nin enerjisine enerji katacak, <http://www.akkunpp.com/mersin-turkiyenin-enerjisine-enerji-katacak>, (22.05.2020)
- Musina, A. Rasiya: Kakovo Relanoye Vliyanie Sankchiy Na Ekonomiku? (Rusya: Yaptırımların Ekonomi Üzerindeki Gerçek Etkisi Nedir?), <https://russian.eurasianet.org>, (15.04.2023).
- Nükleer mühendislik heyecanı yeniden başlıyor, <http://www.akkunpp.com/nukleer-muhendislik-heyecani-yeniden-basliyor>, (23.05.2020).
- Resul Yalçın'la mülakat, <https://eurasia.expert/vstuplenie-turtsii-v-eaes-polozhilo-by-konets-slukham-o-vozhrozhdenii-sssr-turetskiy-ekspert/> (10.06.2020).
- Russian Defense Ministry Video Proves Su-24 Never Entered Turkish Airspace, <https://sputniknews.com/military/201511241030695406-mod-su-24-flight-path/>, 01.07.2020).
- Sentr issledovaniya Turtsii i possiysko-turetskikh otnosheniy (Türkiye ve Rus-Türk ilişkilerinin araştırma merkezi), <https://spbu.ru/centr-issledovaniy-sovremennoy-turcii-i-rossiysko-tureckih-otnosheniy>, (01.05.2020)

S-400 Krizinde yeni perde: Türkiye'nin önündeki seçenekler neler, bundan sonra ne olacak?, <https://tr.euronews.com/2020/05/01/s-400-krizinde-yeni-perde-turkiye-nin-onundeki-secenekler-neler-bundan-sonra-ne-olacak>, (01.06.2020).

Şahinoğlu, E. (2010). Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesinin Güney Kafkasyaya olası etkileri, <http://hca-anc.org/?p=178>, (20.06.2020).

The World Bank, Foreign direct investment, net inflows-Russian Federation, Turkey, <https://data.worldbank.org/indicator/BX.KLT.DINV.CD.WD?end=2019&locations=RU-TR&start=2002&view=chart> (25.05.2020)

Türkiye Cumhuriyeti Moskova Büyükelçiliği. (11.01.2019). Türkiye-Rusya Federasyonu Ekonomik ve Ticari İlişkileri, <http://moskova.be.mfa.gov.tr/Mission/ShowInfoNote/219659> (20.05.2020)

Türkiye İstatistik Kurumu, <http://www.tuik.gov.tr/Start.do>

Türk Silahlı Kuvvetleri Genelkurmay Başkanlığı. (2015). Basın Açıklaması 24 Kasım 2015, https://web.archive.org/web/20151124152949/http://www.tsk.tr/3_basin_yayin_faaliyetleri/3_1_basin_aciklamalari/2015/ba_97.html (01.07.2020).

TÜRSAB. (2019). Rusya Turizm Pazar Raporu, <https://www.turizmguzel.com/sites/turizmguzel/uploads/Rusya%20Pazar%20Raporu%20Kitapcik-2019.pdf> (22.05.2020).

“Ukrainian Ambassador Andrii Sybiha: As a leading country in the region, Turkey is a key partner for Ukraine”, <https://turkey.mfa.gov.ua/news/5476-ukrainian-ambassador-andrii-sybiha-as-a-leading-country-in-the-region-turkey-is-a-key-partner-for-ukraine>, (30.05.2020).

Urcosta, B. R. (2018). Prospects for a Strategic Military Partnership Between Turkey and Ukraine, *Eurasia Daily Monitor*, 15(170), <https://jamestown.org/program/prospects-for-a-strategic-military-partnership-between-turkey-and-ukraine/> (28.05.2020).

Yakış, Y. (2017). Mozhet li Turtsiya vstupit v EAES? (Türkiye AEB'e katılabilir mi?), <http://eurasian-studies.org/archives/1878> (10.06.2020).

Zorlu, K. (2019). Türk Konseyi tarihi bir dönüm noktasında, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/turk-konseyi-tarihi-bir-donum-noktasinda/1585009> (10.06.2020).

2019'da Türkiye'ye hangi ülkeden kaç turist geldi?,
<https://www.turizmuncel.com/haber/turkiyeye-2019-yilinda-kac-turist-geldi>
(22.05.2020).

Russian resistance torpedoes United Nations resolution on Syria,
<https://www.latimes.com/world/la-xpm-2013-aug-28-la-fg-wn-syria-united-nations-resolution-20130828-story.html> (08.07.2020).

Borba za Siriyskuyu neft (Suriye petrolü uğruna mücadele),
<https://inosmi.ru/politic/20191211/246413230.html>, (05.07.2020).

Turkey PM Erdogan issues Syria border warning, <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-18584872> (01.07.2020).

Turkey Downs Warplane From Syria After Warning,
<https://www.nytimes.com/2014/03/24/world/europe/syria.html> (01.07.2020)

Türkiye Ekim Ayında Rusya'yı Beş Kez Uyardı, <https://www.haberler.com/turkiye-ekim-ayinda-rusya-yi-bes-kez-uyardi-7905849-haberi/> (01.07.2020).

Russian Defense Ministry Video Proves Su-24 Never Entered Turkish Airspace,
<https://sputniknews.com/military/201511241030695406-mod-su-24-flight-path/>,
(01.07.2020).

RF Cumhurbaşkanı Kararnamesi, 28.11.2015, №583,
<http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=102382754&intelsearch=28.11.2015>
(02.07.2020).

RF Hükümeti Kararı, 30.11.2015, №1296,
<http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=102382933&intelsearch=30.11.2015>
(02.07.2020).

Rossiya priostonovila rabotu mezhpravkomissii po trgovle s Turtsiie (Rusya Türkiye ile hükümetlerarası ticaret komisyonunun işini durdurdu),
<https://ria.ru/20151201/1333739356.html> (02.07.2020).

Rossiya otvetila Turtsii za sbityy samolet ekonomičeskimi merami (Rusya Türkiye'ye vurulmuş uçağa göre ekonomik yaptırımlarla cevap verdi),
<https://tass.ru/ekonomika/2489793> (02.07.2020).

Akt Agressii: kak izmenilis otnoşeniya Rossii i Turtsii posle insidenta s Su-24M (Saldırı olayı: Su-24M olayından sonra Rusya ve Türkiye ilişkileri nasıl değiştii), <https://tass.ru/politika/2479307> (02.07.2020).

Pravitelstvo opublikovalo pereçen zapreşennikh Turetskikh produktov (Hükümet yasaklanmış Türk ürünlerinin listesini açıkladı), <https://www.interfax.ru/business/482652> (02.07.2020).

Rusya, yarından itibaren 5 Türk şirketine daha domates yasağını kaldırma kararı aldı, <https://tr.sputniknews.com/ekonomi/201804231033147804-rusya-bes-turk-sirketine-daha-domates-yasagini-kaldiriyor/> (02.07.2020).

Kompanii kontroliruemie Turetskimi grazhdanami popali pod sanksii RF (Türk atandaşları tarafından yönetilen şirketler RF yaptırımlarına uğradılar), <https://ria.ru/20151228/1350462434.html> (02.07.2020).

28 Kasım 2015 tarih ve 583 sayılı RF Devlet Başkanı Kararnamesi, <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=102382754&intelsearch=28.11.2015> (02.07.2020)

30 Kasım 2015 tarih ve 1296 sayılı RF Hükümeti Kararnamesi, <http://static.government.ru/media/files/GRARiHdNIWbl10wUg3LyPSAJPIDeTnLX.pdf> (10.08.2020)

Rusya'ya yarından itibaren 5 Türk şirketi daha domates satabilecek, <https://tr.sputniknews.com/ekonomi/201804231033147804-rusya-bes-turk-sirketine-daha-domates-yasagini-kaldiriyor/> (02.07.2020).

Rusya Türkiye ile hükümetlerarası ticaret komisyonunun faaliyetini durdurdu, <https://ria.ru/20151201/1333739356.html> (02.07.2020).

Rusya, Türkiye'ye vurulan uçağa göre ekonomik yaptırımlarla cevap verdi, <https://tass.ru/ekonomika/2489793> (02.07.2020).

30 Kasım 2015 tarih ve 1296 sayılı RF Hükümet Kararnamesinin redaktesiz hali (yürürlükten kaldırılmış maddelere burada bakılabilir), <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=102382933&intelsearch=30.11.2015> (02.07.2020).

Putin'in kararı yürürlüğe giriyor: bir kısım Türkiye vatandaşları için vize uygulaması iptal ediliyor, <https://eadaily.com/ru/news/2019/08/07/ukaz-putina-vstupact-v-silu-dlya-chasti-grazhdan-turcii-vizovyy-rezhim-otmenyon>

1 Ocak 2016 tarihinden itibaren TC vatandaşlarının işe alımının kısıtlanması hakkında karardan muhaf tutulacak işverenler ve iş yaptırıcılar listesi, http://base.garant.ru/71296162/#block_1000

22 Temmuz 2016 tarih ve 706 sayılı RF Hükümeti Kararnamesi, <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&prevDoc=102382933&backlink=1&&nd=102404469>

21 Aralık 2019 tarih ve 1745 sayılı RF Hükümeti Kararnamesi, http://base.garant.ru/73324489/#block_1

Turkey Bankruptcies, <https://tradingeconomics.com/turkey/bankruptcies>

TurkStream Gas Pipeline, <https://www.gazprom.com/projects/turk-stream/> (01.09.2020)

Türk gambiti. Mavi Akım neden işe yaramaz hale geldi ve oyun dışı kaldı, <https://1prime.ru/energy/20200713/831764575.html> (02.09.2020)

Erdoğan Putin'e mektup yazdı, Rus pilot için özür diledi, <https://abcgazetesi.com/erdogan-putine-mektup-yazdi-rus-pilot-icin-ozur-diledi-219778> (10.08.2020)

Russia and Turkey Vow to Repair Ties as West Watches Nervously, <https://www.nytimes.com/2016/08/10/world/europe/putin-erdogan-russia-turkey.html> (10.08.2020)

Rusya, Türkiye'ye charter uçuş yasağını kaldırdı, <https://www.trthaber.com/etiket/charter%20u%C3%A7u%C5%9F%20yasa%C4%9F%C4%B1%20kald%C4%B1r%C4%B1ld%C4%B1/> (10.08.2020)

Rusya'dan ilk charter uçak 2 Eylül'de geliyor, <https://www.hurriyet.com.tr/rusyadan-ilk-charter-ucak-2-eylulde-geliyor-40213800> (10.08.2020)

Putin İstanbul'a geldi, <https://www.sozcu.com.tr/2016/ekonomi/putin-istanbula-geldi-1438774/> (10.08.2020)

Türkiye ve Rusya Türk akımı projesini imzaladı, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-37607207> (20.08.2020)

Turkey cannot give up Russia's S-400 in favor of US Patriot systems — Erdogan, <https://tass.com/world/1088877> (20.08.2020)

Will Turkey Join the Shanghai Cooperation Organization Instead of the EU?, <https://thediplomat.com/2016/11/will-turkey-join-the-shanghai-cooperation-organization-instead-of-the-eu/> (20.08.2020)

Erdogan obvinil v ubiystve rossiyskogo posla dvizhenie Gülena (Erdoğan Rus büyükelçisinin katlinden Gülen hareketini sorumlu tuttu), <https://www.dw.com/ru/эрдоган-обвинил-в-убийстве-российского-посла-движение-гюлена/a-36873326> (20.08.2020)

Rossiya i Turtsiya proveli pervuyu sovместnuyu operatsiyu v Sirii (Rusya ve Türkiye Suriye'de ilk ortak operasyonu gerçekleştirdi), <https://www.bbc.com/russian/news-38665792> (20.08.2020)

Russia ranks first in gas reserves globally, <https://www.aa.com.tr/en/economy/russia-ranks-first-in-gas-reserves-globally/1882722> (10.09.2020)

Türkiye'nin bulduğu doğalgaz neyi değiştirecek? İşte cevabı, <https://www.milliyet.com.tr/ekonomi/turkiyenin-buldugu-dogal-gaz-neyi-degistirecek-iste-cevabi-6288678>

(10.09.2020)

Turkey's Erdogan announces discovery of large natural reserve off its Black Sea coast, <https://www.euronews.com/2020/08/21/turkey-s-erdogan-announces-discovery-of-large-natural-gas-reserve-off-its-black-sea-coast> (10.09.2020)

Cumhurbaşkanı Erdoğan: Karadeniz'de doğalgaz keşfettik, <https://www.trthaber.com/haber/gundem/cumhurbaskani-erdogan-karadenizde-dogalgaz-kesfettik-510522.html> (10.09.2020)

How significant is Turkey's gas discovery?, <https://www.eurotopics.net/en/246398/how-significant-is-turkey-s-gas-discovery#> (10.09.2020)

Uzun vadeli doğalgaz sözleşmeleri: Avrupa'da kimse kalmadı sıra Türkiye'de, <https://www.yenisafak.com/ekonomi/turkiyenin-uzun-sureli-dogalgaz-sozlesmeleri-3504702> (10.09.2020)

Pipeline poker: high stakes in Central Asia,
<https://repository.library.georgetown.edu/handle/10822/552643> (12.09.2020)

Britannica Ensiklopedisi, <https://www.britannica.com/place/Middle-East> (15.09.2020).

Russia's Strategy in Libya, https://insamer.com/en/russias-strategy-in-libya_3078.html
(17.09.2020)

Rossiya i Turtsiya zaklyuchili sdelku po Sirii. Kto viigral?,
<https://www.bbc.com/russian/news-50138765> (16.09.2020)

İstochnik: Rossiya ne podderzhala zayavleniye SB OON po operatsii Turtsii v Sirii,
<https://ria.ru/20191012/1559711198.html> (16.09.2020)

Putin and Erdogan Reach Accord to Halt Fighting in Syria,
<https://www.nytimes.com/2020/03/05/world/europe/putin-erdogan-syria.html>
(16.09.2020)

Russia, Turkey implement cease-fire in northwestern Syria,
[https://english.alarabiya.net/en/News/middle-east/2020/03/06/Russia-Turkey-
implement-cease-fire-in-northwestern-Syria-.html](https://english.alarabiya.net/en/News/middle-east/2020/03/06/Russia-Turkey-
implement-cease-fire-in-northwestern-Syria-.html) (16.09.2020)

Turkey's operation in Libya: Targeting gas reserves, [https://www.dw.com/en/turkeys-
operation-in-libya-targeting-gas-reserves/a-51883874](https://www.dw.com/en/turkeys-
operation-in-libya-targeting-gas-reserves/a-51883874) (17.09.2020)

Putin Russia in its Place: Israel's Pipeline Will Foil Moscow,
<https://www.zenger.news/2020/08/11/israel-set-to-send-natural-gas-to-europe/>
(17.09.2020)

New pipeline deal gives Europe access to Eastern Mediterranean gas reserves, angering
Turkey, [https://www.forbes.com/sites/scottcarpenter/2020/01/02/new-gas-pipeline-deal-
gives-europe-access-to-eastern-mediterranean-reserves-angering-
turkey/#31b47d321c69](https://www.forbes.com/sites/scottcarpenter/2020/01/02/new-gas-pipeline-deal-
gives-europe-access-to-eastern-mediterranean-reserves-angering-
turkey/#31b47d321c69) (17.09.2020)

September 2020 Monthly Forecast: Syria,
<https://www.securitycouncilreport.org/monthly-forecast/2020-09/syria-23.php>
(16.09.2020)

September 2020 Monthly Forecast: Libya,
<https://www.securitycouncilreport.org/monthly-forecast/2020-09/libya-16.php>
(16.09.2020)

The United States Sanctions Turkey under CAATSA 231, <https://www.state.gov/the-united-states-sanctions-turkey-under-caatsa-231/>, 05.01.2021).

ÖZGEÇMİŞ

Adı-Soyadı : Melahat BERİKAN

Eğitim ve Öğretim:

Doktora: 2023

Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Uluslararası Ticaret Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisans: 2006

Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Pazarlama Programı

Lisans: 1999

Dokuz Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü

İlk ve Orta Öğrenim: 1992

Bakü / Azerbaycan

Mesleki Deneyim:

Tarih: 2016- 2023

Pozisyon: Mağaza Yöneticisi

İşveren: KASABA Mağazası / GÜLBA Tekstil San. Tic. Ltd. Şti.- İZMİR

Tarih: 2014- 2016

Pozisyon: Kurum Yöneticisi

İşveren: Zeynep Doğanay / LIVCON Eğitim ve Danışmanlık Ltd. Şti.- KOCAELİ

Tarih: 2013- 2014

Pozisyon: Dış Ticaret Uzmanı

İşveren: AL-CO Alüminyum Bakır ve Madencilik San. Tic. A.Ş.- KOCAELİ

Tarih: 2012- 2013

Pozisyon: Dış Ticaret Uzmanı

İşveren: İnter Kombine Kaynak Ekipmanları San. Tic. Ltd. Şti.- KOCAELİ

Tarih: 2011- 2012

Pozisyon: Ajans Direktörü

İşveren: GİF Medya Ajans Tic. Ltd. Şti.- KOCAELİ

Tarih 2010- 2011

Pozisyon: Yönetici Asistanı

İşveren: Kocaeli Üniversitesi Teknopark A.Ş.- KOCAELİ

Tarih: 2007- 2010

Pozisyon: İdari Yönetici

İşveren: Kocaeli A4 Sanat Merkezi Ltd. Şti.- KOCAELİ

Tarih: 2000- 2002

Pozisyon: Muhasebeci

İşveren: Azerbaşkan Fındık Ltd. Şti.- GİRESUN

Yayınları ve Bilimsel/Sanatsal Faaliyetleri:

Makale – Berikan, B & Hüseyinli, T. (2017). *Petrol Fiyatlarındaki Düşüşün Rusya Ekonomisi Üzerine Etkileri*, İktisadi Yenilik Dergisi, 4 (2).

Bildiri -Hüseyinli, T. & Berikan, M. (2017). Çalışma Hayatında Kadın İstihdamı ve İstihdamı Etkileyen Faktörler, ASOS Kongresi.

Bildiri- Berikan, M. (2017). Türkiye ile Rusya Arasındaki Siyasi Sorunların Ekonomik İlişkiler Üzerindeki Etkisi, ASOS Kongresi.

Bildiri- Yıldırım, O., Özbaş, H. & Berikan, M. (2017). *Gümrük Birliği'nin Türkiye Ekonomisi ve Dış Ticaretine Olumsuz Etkileri*, 7th International Conference of Strategic Research on Social Science and Education (ICoSReSSE).

Yabancı Dil Bilgisi:

Rusça

Azerbaycan Türkçesi

İngilizce